

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

З ІСТОРІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

ВИПУСК 21

З історії західноукраїнських земель / гол. ред. Ірина Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2025. Вип. 21. 316 с.

Проілюстровано сторінки з історії ранньомодерного та модерного періодів західноукраїнських земель. Акцентовано на становленні та розвитку української національної ідеї у ХІХ ст., детермінованих впливом європейських демократичних ідей, і ролі в цьому процесі інтелігенції, яка сформувала та легітимізувала тезу про окремішність української національної спільноти, опираючись на етнокультурні особливості населення українських теренів.

Проаналізовано події Першої світової війни, відносини українців із владою у складі Другої Речі Посполитої, зокрема у сфері політики, економіки й релігії, політику німецької окупаційної влади, збереження мовної й історичної пам'яті за радянського режиму, а також окремі епізоди сучасності.

Подано традиційні рубрики «Рецензії» та «Науковий семінар».

Для істориків, краєзнавців і всіх, хто цікавиться історією України.

It is illustrated pages from the history of the early modern and modern periods of the Western Ukrainian lands. The emphasis on the formation and development of the Ukrainian national idea in the 19th century, determined by the influence of the European democratic ideas, and the role of the intelligence in this process, which formed and legitimized the thesis about the separateness of the Ukrainian national community, based on the ethnocultural characteristic of the population of Ukrainian lands.

The events of the World War I, relations of the Ukrainians with the authorities in Second Polish-Lithuanian Commonwealth, in the particular in the spheres of politics, economics and religion, the policies of the German occupation authorities, the preservation of linguistic and historical memory during the Soviet regime, as well as the individual episodes of the modernity, are analyzed.

The traditional sections «Reviews» and «Scientific seminar» are provided.

For historians, local historians and everyone, who is interested in the history of Ukraine.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Орлевич Ірина Василівна, д-р іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Голик Роман Йосипович, д-р іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Стасюк Олександра Йосипівна, д-р іст. наук., ст. наук. сп. (Україна)

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР

Колб Наталія Михайлівна, канд. іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Александрович Володимир Степанович, д-р іст. наук, пр. наук. сп. (Україна)

Артимишин Павло Іванович, канд. іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Єкабсонс Ерікс (Jekabsons Eriks), д-р габіліт., проф. (Латвія)

Литвин Микола Романович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Мисак Наталія Федорівна, канд. іст. наук, доц., ст. наук. сп. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, канд. іст. наук, ст. досл. (Україна)

Патер Іван Григорович, д-р іст. наук, проф., гол. наук. сп. (Україна)

Пудлоцкі Томаш (Pudłocki Tomasz), д-р габіліт., проф. (Польща)

Рушала Каміль (Ruszała Kamil), д-р філос. (Польща)

*Рекомендувала до друку вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 9 від 13.11.2025 р.)*

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03120

ISSN 0536-079X. З історії західноукраїнських земель. 2025. Вип. 21.
УДК 930.2(44:477):821.133.1-94"1740"
DOI: <https://doi.org/10.33402/zuz.2025-21-3-13>

Євген ЛУНЯК

*доктор історичних наук
доцент Військового інституту танкових військ
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
капітан Збройних сил України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3469-3680>
e-mail: lunyak@ua.fm*

Ігор КОЧЕРГІН

*доктор історичних наук
доцент Військового інституту танкових військ
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
підполковник Збройних сил України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7702-7645>
e-mail: alkigor@ukr.net*

Іван КРИЛЕНКО

*кандидат історичних наук
начальник кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Військового інституту танкових військ
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
полковник Збройних сил України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5398-3608>
e-mail: ivankrylenko@ukr.net*

ЛЬВІВ ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ В «МЕМУАРАХ ПРО МАКСИМІЛІАНА-ЕМАНУЕЛЯ, ГЕРЦОГА ВЮРТЕМБЕРЗЬКОГО»

Комплексно проаналізовано важливе джерело з історії України початку XVIII ст. – «Мемуари про Максиміліана-Емануеля, герцога Вюртемберзького, полковника драгунського полку на шведській службі» (1740).

Підтримано гіпотезу історика І. Борщака, що ймовірний автор цих мемуарів – це французький просвітник Й. Г. С. Формей, який жив у Німеччині, і написав свій твір, ґрунтуючись на записях секретаря та духівника принца вюртемберзького Й. В. Барділі.

Спростовано твердження, поширене в науковій літературі, що вюртемберзький принц Максиміліан Емануель був двоюрідним братом шведського короля Карла XII, і наведено таблицю, яка унаочнює їхній родинний зв'язок.

Особливу увагу приділено опису штурму Львова у вересні 1704 р. і його тогочасних визначних пам'яток та діяльності шведського короля Карла XII і його близького

соратника принца вюртемберзького Максиміліана Емануеля. Показано роль відомих шведських воєначальників, які відзначилися при захопленні Львова, як-от полковників Е. Д. фон Крассова, К. А. фон Бухвальдта, К. Г. Дюкера, генерала М. Стенбока.

Визначено політичні, економічні, моральні та дипломатичні наслідки цієї перемоги для подальшого перебігу Північної війни. Відзначено особливу прихильність й увагу завойовників до некатолицького населення Львова: православних (греко-католиків), вірменів і юдеїв. Названо головних діячів релігійних громад міста, змушених контактувати із шведськими загарбниками і згаданих у мемуарах, до прикладу, католицького архієпископа К. Ю. Зелінські, вірменського архієпископа В. Гунаняна, православного, а згодом греко-католицького єпископа Й. Шумлянського.

Ключові слова: Максиміліан Емануель, герцог вюртемберзький, шведський король Карл XII, Львів, штурм, Іван Мазепа, релігія.

«Мемуари про Максиміліана-Емануеля, герцога Вюртемберзького, полковника драгунського полку на шведській службі», видані французькою мовою в Амстердамі 1740 р., – надзвичайно цікаве історичне джерело, яке висвітлює події в Україні початку XVIII ст. Зокрема, тут містяться унікальні дані про тогочасні архітектурні пам'ятки Львова. Ці об'єкти згадані в контексті захоплення міста військами шведського короля Карла XII (Karl XII) в 1704 р.

Серед українських істориків, які вивчали цей твір, варто відзначити Ілька Борщака (Борщак, 2000, с. 95) та Євгена Луняка (Луняк, 2012, с. 214–217). Останній також переклав із французької окремі уривки «Мемуарів про Максиміліана-Емануеля», де йдеться про бойові дії шведського війська на теренах України (Луняк, 2013, с. 306–321).

Окремі аспекти теми захоплення шведами Львова 1704 р. стисло викладені в багатьох історичних дослідженнях. Зокрема, їх торкалися відома польська історикня Луція Харевічова (Lucja Charewiczowa) (Charewiczowa, 1931, s. 353), сучасний дослідник українського козацтва Олексій Сокирко (Сокирко, 2009, с. 24) та ін. Проте можна визнати брак детальних наукових розвідок із цієї теми. Наприклад, у сучасній ґрунтовній тритомній історії Львова цим подіям відведено лише два абзаци (Ісаєвич, Литвин, Стеблій, 2006, с. 221–222).

З погляду історіографії, цікавими є популярні нариси Василя Чернецького «Шведи во Львовѣ 1704 року. Исторична повѣстка» (Чернецькій, 1896) і більш сучасна розвідка краєзнавця Ілька Лемка «Оборона Львова 1704 року. Горе переможим» (Лемко, 2022).

Мета статті – проаналізувати свідчення «Мемуарів про Максиміліана-Емануеля» щодо військового, політичного, економічного та релігійного життя львівської громади початку XVIII ст., висвітити діяльність найвизначніших мешканців міста вказаного періоду, доповнити джерельну базу про історію Львова й особливо щодо обставин його захоплення шведами в 1704 р.

Під час написання було використано принцип історизму, а також історико-генетичний, хронологічний та історико-порівняльний методи, які дали змогу розглянути події в динаміці та зіставити й порівняти окремі моменти. Для вивчення рівня спорідненості шведського короля Карла XII і вюртемберзького принца Максиміліана Емануеля (Maximilian Emanuel von Württemberg-Winnental) було складено генеа-

логічну таблицю, яка унаочнила родинні зв'язки між ними та спростувала поширену тезу про те, що вони доводилися один одному двоюрідними братами (див. табл.).

Авторство «Мемуарів про Максиміліана-Емануеля» в публікації 1740 р. позначене лише двома латинськими літерами «F. P.». Досить обґрунтованою видається думка, яку висловив історик Ілько Борщак, що мемуари, ймовірно, написав Йоганн Генріх Самюель Формей (Johann Heinrich Samuel Formey) (1711–1797), французький філософ, просвітник, енциклопедист, перекладач і літератор, який мешкав у Німеччині (Борщак, 2000, с. 95; Луняк, 2012, с. 214). Про останнього відомо, що він походив із родини французьких вигнанців-гугенотів, яка осіла в Німеччині. Здобувши гарну освіту та ставши пастором, Й. Формей згодом посів місце професора французької словесності в Берлінському університеті. Якщо твердження І. Борщака, яке нам видається правдивим, справедливе, то ініціали Ф. П. можна розтлумачити як «Формей-пастор» або ж «Формей-професор».

Матеріали про тогочасний Львів зафіксовані на основі нотаток Йоганна Венделя Барділі (Johann Wendel Bardili, 1676–1740), секретаря та духівника принца вюртемберзького. Після того, як останній помер у Дубні 25 вересня 1709 р., повертаючись із російського полону на батьківщину, Й. Барділі зміг зберегти архів принца й доправити його до Німеччини.

Серед визначних пам'яток Львова цього часу згадані: Високий Замок, монастир кармелітів босих, міст через Полтву (*Pettau*), що вів до міських укріплень, бастіони, старовинна синагога. Саме місто в мемуарах постійно іменоване *Léopold*.

Юний вюртемберзький принц Максиміліан Емануель (1689–1709) був близьким сподвижником і соратником шведського короля Карла XII і брав участь практично у всіх його походах аж до Полтави, де потрапив до російського полону (Енглунд, 2009, с. 247). Тож не дивно, що військовий шлях цього юнака був пов'язаний з Україною, а в мемуарах, присвячених його короткому життю, відображено події, що тоді відбувалися на українських землях, життя місцевого населення, подано опис визначних місць, де перебував принц разом із Карлом XII і його армією.

Подекуди можна натрапити на свідчення про те, що цей юний принц був двоюрідним братом Карла XII (Турвиль, 1989, с. 125–133; Павленко, 2017, с. 480). Проте факти свідчать, що ступінь спорідненості між ними більш віддалений, хоча шведський король, очевидно, у традиціях того часу й називав юного герцога братом і найближчим другом.

Штурм Львова 1704 р. став однією з перших яскравих військових операцій шведської армії на землях України, де одержав змогу відзначитися і 15-річний Максиміліан Емануель, доблесть якого зафіксована в мемуарах про його життя. З погляду сучасного українського пам'яткознавства, цікавими є згадки про будівлі та споруди, відзначені в «Мемуарах про Максиміліана-Емануеля». На жаль, у них немає детального опису архітектурних споруд Львова початку XVIII ст. Автора твору вони цікавили хіба як військові об'єкти, які могли ускладнити чи полегшити виконання бойових завдань шведської армії. А проте ці мемуари стали важливим історичним джерелом, що передає суспільно-побутову атмосферу Львова початку XVIII ст.

Як відомо, в останніх числах серпня 1704 р. Карл XII зі своєю армією вирушив у напрямку Львова, одержавши попередню інформацію, що до нього прямують козацькі загони, які відправив гетьман Іван Мазепа (Сокирко, 2009, с. 24), а також військові сили, що їх відрядив тодішній король Речі Посполитої Август II Сильний (August II Mocny).

Таблиця

Спорідненість Максиміліана Емануеля Вюртемберзького та Карла XII

Йоган Бранденбурзький (Johann Georg von Brandenburg, 1525–1598)			
Діти	Йоахім Ернст Бранденбурзький- Ансбахський (Joachim Ernst von Brandenburg- Ansbach, 1583–1625)	Йоахім III Фрідріх Бранденбурзький (Joachim Friedrich III von Brandenburg, 1546–1608)	
Онуки	Альбрехт II Бранденбурзький- Ансбахський (Albrecht II von Brandenburg- Ansbach, 1620–1667)	Барбара Софія Бранденбурзька (Barbara Sophia von Brandenburg, 1584–1636)	Анна Катерина Бранденбурзька (Anne Catherine of Brandenburg, 1575–1612)
Правнуки	Елеонора Юліана Бранденбурзька- Ансбахська (Eleonore Juliane von Brandenburg- Ansbach, 1663–1724) ¹	Ебергард III Вюртемберзький (Everhard III van Wurttemberg, 1614–1674)	Фредерік III Данський (Frederick III af Danmark, 1609–1670)
Праправну- ки	Максиміліан Емануель Вюртемберзький (1689–1709)	Фрідріх Карл Вюртемберзький (Karl Friedrich Wurttemberg, 1652–1697)	Ульріка-Елеонора Данська (Ulrika Eleonora af Danmark, 1656–1693)
Прапрапра- внуки		Максиміліан Емануель Вюртемберзький (1689–1709)	Карл XII Шведський (1682–1718)

Джерело: таблицю уклад Є. Луняк на основі інформації, що перебуває у вільному доступі мережі Інтернет.

Комендантом Львова тоді був Францішек Зигмунт Галецькі (Franciszek Zygmunt Gałęcki, 1645–1711), державний і військовий діяч Речі Посполитої, воєвода каліський, один із палких прибічників короля Августа II й непримирений ворог шведів (Charewiczowa, 1931, s. 353). Позиція Ф. Галецького на зборах найповажніших містян щодо підготовки до оборони Львова, який ще жодного разу не був захоплений силою, стала вирішальною.

Під час цього переміщення шведський король зробив коротку зупинку неподалік Яворова. Ось як про ці події пише французький мемуарист: «Він [Карл XII – Авт.] отаборився на четвертий день за 4 милі від Львова біля Яворова², маленького містечка, відомого своїми чудовими купальнями. Оскільки ґрунт цієї області надзвичайно жирний, перевезення багажу могло відбуватися лише з великою затримкою. Король, який прагнув уже того ж дня стати перед Львовом, щоб завадити генералові Мазепі (*general Mazépa*) перекинути туди допомогу, залишив через це позаду артилерію й обоз і рушив уперед з 3 полками драгунів до цього міста»³ (F. P., 1740, p. 100).

¹ Однаковим кольором позначено подружжя.

² Зараз відстань від Яворова до Львова становить 50 км.

³ Переклад наведених цитат – Є. Луняк.

На світанку 4 вересня шведські загони досягли Львова, і король почав планувати штурм міста. Мемуарист наводить стислий опис укріплень тогочасного Львова: «Він [Львів – *Авт.*] має добрі мури й дуже глибокі рови. З одного боку замок, чи скоріше міцний монастир, має доволі міцні укріплення. З іншого боку височіє місцина, де проглядаються залишки старовинного замку. Хоча міські мури зроблено тільки з дерева, місто, однак, змогло витримати багато нападів турків, татар та козаків, і ще жодного разу не було захоплене. Турки, які обложили його зі своєю стотисячною армією, змушені були, зрештою, зняти облогу після трьох місяців даремних зусиль. Це місто, яке хвалилося своєю незайманістю, втратило всю свою славу незабаром. Шведський король зі жменькою людей уже наступного дня зі шпагою в руці став його господарем, не маючи жодної артилерійської підтримки. Як тільки король прибув до міста, його мешканці, не хотючи здаватися, вели вогонь з передмість, а потім відступили до міста» (Ф. Р., 1740, р. 102–103).

Перший осідок біля Львова Карл XII зробив на Святоюрській горі, отаборившись зі своїм військом у тамтешньому монастирі. Після цього, зайнявши практично без бою Високий Замок, король уважніше оглянув фортифікації міста, плануючи його штурм. Під час такого рекогностування Карл XII серйозно ризикував життям: по приміщенню, з якого він спостерігав за Львовом, було зроблено постріл із гармати. Від вибуху шматки цегли та штукатурки розлетілися навсібіч, збивши з голови короля капелюх і дивом не поранивши його самого. Це розлютило шведського монарха. Він наказав, якщо його уб'ють, повністю знищити Львів разом із мешканцями. Також після захоплення міста Карл XII дозволив своєму війську двогодинний грабунок (Чернецкій, 1896, с. 159, 162).

Першим важливим об'єктом, який захопили шведи у Львові 7 вересня, став монастир кармелітів босих, розташований на сучасній вулиці Винниченка, 22. Про штурм цього значного форпосту в мемуарах сказано дуже коротко: «Король, оглянувши вулиці міста, наказав зробити всі необхідні підготування до атаки. Передовсім він доручив одному капітанові з 50 солдатами зайняти укріплений монастир, який був дуже важливою ділянкою. І він став його господарем після деякого опору обложених, після чого він наказав іти на штурм із трьох різних напрямків» (Ф. Р., 1740, р. 104).

Показово, що свій план з оволодіння Львовом Карл XII розпочав практично за тим самим сценарієм, який уже апробували козацькі загони Богдана Хмельницького в жовтні 1648 р. Тоді монастир кармелітів босих унаслідок раптового удару захопили козаки, а невдовзі загони під проводом полковника Максима Кривоноса оволоділи й стратегічно важливою висотою над Львовом – Високим Закомом.

Вхід до міста в районі монастиря кармелітів босих здійснювався через т. зв. Босацьку хвіртку. Це було одне з найвразливіших місць в обороні Львова, оскільки підхід до хвіртки погано продивлявся з навколишніх укріплень. Саме тому свої перші зусилля в день генерального штурму 7 вересня Карл XII і спрямував на заволоння цим об'єктом. За відсутності артилерії, успіх цієї операції повністю залежав від раптовості атаки та завзяття нападників. Як відомо з інших джерел, шведський король особисто дав сигнал до початку штурму, метнувши на подвір'я монастиря гранату (Лемко, 2022).

Захоплення монастиря кармелітів босих значно полегшило загальний штурм Львова, про що далі йдеться в розповіді мемуариста: «Полковник Крассов (*Krassow*)⁴ розпочав наступ на фортечний мур, який був посилений із кожного боку бастионом. Полковник Бухвальдт (*Buchwaldt*)⁵ робив те саме з правого боку, а полковник Дюкер (*Dücker*)⁶ – з лівого. Від кожного з цих полковників був відправлений передовий загін. Від першого – лейтенант і 84 солдати, а від другого – капітан і 50 чоловік, а також кілька теслярів, яким наказано було зробити пролом у мурі, що був лише з дерева, як ми вже зазначили.

Крассова було поранено в голову на початку бою, і його змушені були винести звідти. Бухвальдт, ведучи за собою багатьох інших, піднявся на стіну, незважаючи на вогонь обложених, і, ведучи наступ із великою доблестю, привів їх у сум'яття, відтіснив та погнав, вибухами гранат розчищаючи дорогу. Це надихнуло робітників, які одержали нагоду зробити пролом у стіні. Із двох інших боків були зроблені подібні зусилля, щоби зробити шлях відкритим. Король і принц, прагнучи взяти участь у здобутті цього міста, пішли також на штурм, незважаючи на мольби офіцерів. Король, хоча й був взутий у чоботи, видерся на стіну з дуже великою прудкістю. Принц, з пістолетами за поясом, не міг послідувати за ним із такою ж швидкістю. Він падав кілька разів, лізучи нагору, але, зрештою, досяг вершини стіни і був одним із перших, хто ввійшов до міста. Обложені, вражені хоробрістю та нестримністю шведів, тепер тіснилися зусібіч, не маючи жодної змоги з'єднатися. Вони намагалися відступати вглиб міста через міст, який туди вів.

Шведи їх переслідували та кололи так наполегливо, що зайшли на міст разом із ними, пройшли його, перебивши багатьох ворогів, і заволоділи містом. Деякі будинки були спочатку піддані грабежу, але своїми суворими наказами Карл швидко зупинив солдатський запал і жадібність. Комендант⁷ у домашньому вбранні, який намагався сховатися в монастирі, був затриманий кількома гвардійцями з цього корпусу й упізнаний генералом Стенбоком (*Stenbock*)⁸, який піддав його тортурам, щоб помститися за образу, завдану йому колись цим воєводою в Данцигу. Його кинули до в'язниці разом з іншими військовополоненими, яких було захоплено 700 осіб» (F. P. Memoires, 1740, p. 104–106).

Як зазначив мемуарист, за доблесть, продемонстровану при штурмі Львова, 15-річний вюртемберзький принц Максиміліан Емануель отримав у подарунок від короля прекрасного турецького коня, захопленого у ворогів (F. P., 1740, p. 107).

Важливо зазначити, що за всі століття існування це був перший і єдиний випадок в історії, коли Львів було здобуто збройним шляхом завдяки штурму.

Захоплення Львова дало змогу Карлові XII вирішити відразу кілька нагальних проблем, які постали перед його втомленою та виснаженою від боїв і переходів армі-

⁴ Ернст Детлоф фон Крассов (Ernst Detlof von Krassow, бл. 1660–1714) – шведський воєначальник, соратник Карла XII, у подальшому генерал-лейтенант.

⁵ Крістіан Альбрехт фон Бухвальдт (Christian Albrecht von Buchwaldt, 1666–1706) – полковник армії Карла XII.

⁶ Карл Густав Дюкер (Carl Gustaf Dücker, 1663–1732) – шведський воєначальник, соратник Карла XII, у 1704 р. був у чині полковника. З 1719 р. – шведський фельдмаршал.

⁷ Францішек Зігмунд Галецькі.

⁸ Магнус Стенбок (Magnus Stenbock, 1665–1717) – один із найталановитіших полководців Карла XII, з 1712 р. – шведський фельдмаршал.

сю. По-перше, Львів як велике торговельне й адміністративне місто мав важливе стратегічне значення в регіоні. Взявши його під свій контроль, шведський король унеможливив прихід сюди прибічників Августа II Сильного чи козаків Мазепи. Тим самим він зміцнив свою владу на зайнятих територіях, посилив авторитет у Європі та збільшив вплив свого союзника Станіслава Лещинського (Stanisław Leszczyński), якого прагнув затвердити новим королем Речі Посполитої. По-друге, львівські купці, побоюючись репресій із боку загарбників, враз змогли забезпечити потребу шведських солдатів у провіанті, чого їм дуже бракувало (Ф. Р., 1740, р. 111). По-третє, велика контрибуція, накладена на захоплене місто, змогла значно покращити шведську армійську скарбницю (Ф. Р., 1941, р. 106–107). По-четверте, у Львові був захоплений значний арсенал зброї, яка тепер перейшла в користування шведських військовиків, покращивши забезпечення армії Карла XII боєприпасами й озброєнням. Серед трофеїв, які захопили шведи, виявилася й 171 гармата різного калібру. Щоправда, скористатися з цього потужного арсеналу важкого озброєння шведський король не зміг. Трофейні гармати він «наказав підірвати, оскільки не мав можливості їх транспортувати: коней для цього бракувало та й місцевість була болотистою» (Ф. Р., 1740, р. 106). По-п'яте, у захопленому Львові Карл XII знайшов багатьох турецьких і татарських бранців, яких наказав негайно звільнити й відпустити додому (Ф. Р., 1740, р. 106). Цей крок сприяв покращенню стосунків шведського уряду з Османською Портою та Кримським ханством.

Певний інтерес у пам'яткознавчому ракурсі викликає фрагмент «Мемуарів про Максиміліана-Емануеля», де йдеться про зацікавлення шведського короля та вюртемберзького принца життям місцевих релігійних громад. Доречно відзначити, що і Карл XII, і Максиміліан Емануель були протестантами, як і ймовірний автор мемуарів Йоганн Формей, тому вони з розумінням ставилися до проблем некатоліків у Речі Посполитій. Певною мірою цим була спричинена їхня цікавість до життя православного населення Львова, вірменської та юдейської громад. Діяльність вірмен і євреїв переважно була пов'язана із промислами та торгівлею, що зумовлювало акумулювання значних коштів усередині цих спільнот (Charewiczowa, 1931, s. 355–357, 363–364 [9–11, 17–18]⁹).

Наведемо цей фрагмент повністю: «Король упродовж цього часу мав задоволення ознайомитися з тими, хто його населяв. Архієпископ цього міста¹⁰ був другим за рангом сенатором королівства, а його влада була не меншою у світському житті, ніж у духовному. Тут перебував і вірменський архієпископ¹¹, який нещодавно перейшов у католицизм. Він визнав Папу очільником Церкви й усі догми. Однак не хотів підпорядковуватися його владі через церковні звичаї і церемонії, яких не сприймав. Окрім цих двох архієпископів, у цьому місті був ще й грецький єпископ¹², який

⁹ На вказаних сторінках наявна подвійна нумерація.

¹⁰ Константій Юзеф Зелінський (Konstanty Józef Zieliński, 1646–1709) у 1704 р. оголосив дестронізацію Августа II, а 1705 р. провів коронацію Станіслава Лещинського. У 1707 р. був захоплений росіянами й перевезений до Москви, де незабаром і помер.

¹¹ Варган Гунанян (Wartan Hunanian, 1644–1715) – католицький архієпископ Львівський вірменського обряду. Його попередник Миколай Торосовіч (Mikołaj Torosowicz) у 1630 р. уклав унію з Римським престолом, урочисто проголосивши її в костелі кармелітів босих.

¹² Йосиф Шумлянський (1643–1708) – український церковний діяч, православний, а згодом греко-католицький єпископ Львівський.

підпорядковувався Константинопольському архієпископові¹³. Ця грецька релігія багато в чому розходиться з католицькою та вірменською, хоча її зовнішній вигляд приблизно такий самий. Вони роблять хресне знамення відповідно до кількості своїх почуттів, від обличчя до грудей, а беручи участь у Святому Причасті, роблять його двічі (*“Ils font le signe de la Croix suivant le nombre des sens. Ils participent à la sainte cène sous les deux signe”*). Для цього вони використовують звичайний хліб, але надають йому форми тіла та позначають великими літерами ім'я Ісуса. Потім це все нарізають маленькими квадратними шматочками, з яких один кладуть у ложку, куди наливають трохи вина, а єпископ після освячення дає це тому, хто долучається до Причастя. Вони вірять, що Святий Дух походить від Сина, зовсім не використовують чоток, Месу не відправляють латиною, а тільки слов'янською мовою, по-особливому вшановують святих і мають спільні обителі з католиками Польщі. Є також багато євреїв у цьому місті. Вони мають дуже гарну синагогу¹⁴, де принц Максиміліан був присутній багато разів на Божественній Службі з кількома офіцерами» (F. P., 1740, p. 111–112).

Варто зазначити, що далі автор мемуарів наголошує на важливій ролі єврейських крамарів у забезпеченні шведської армії різними необхідними товарами: «Євреї разом з іншими торговцями також постачали його військам різний крам. Вони надали шведам великі послуги під час цих воєнних походів, хоча й наражалися на небезпеку бути пограбованими неприятелем. Утім, вони не полишали більшості нагод отримати гарні бариші» (F. P., 1740, p. 163).

Щоправда, з інших джерел дізнаємося, що для того, щоби пришвидшити збір контрибуції з місцевого єврейського населення, генерал М. Стенбок застосовував тортури. Так, біля згаданої синагоги за його наказом було зведено дві шибениці й прибито до них цвяхами за кисті рук двох львівських рабинів, біля яких стояли кошики для збору грошей і цінних речей. Нещасні рабини залишалися прибитими до шибениць доти, доки єврейська громада не збрала потрібної суми (Чернецкій, 1896, с. 166; Лемко, 2022). Русини й вірмени також були змушені віддавати практично все своє майно, щоби сплатити накладену шведами контрибуцію.

Втім, незабаром після відходу шведів, коли виживші львів'яни могли видихнути з полегшенням, місто зазнало не меншого горя – погіршення санітарних умов призвело до жахливої епідемії чуми, від якої загинуло кілька тисяч містян. Померлих від морової хвороби щодня ховали у спільних могилах (Чернецкій, 1896, с. 166). Тож 1704 р. став одним із найтрагічніших в історії Львова.

Отже, можна виснувати, що «Мемуари про Максиміліана-Емануеля» (1740) – цікаве і цінне джерело з української історії, яке представляє військові та соціально-побутові умови початку XVIII ст. Зокрема, цей твір доповнює наші уявлення про повсякденне життя Львова в цей період і подає певні деталі захоплення міста військами шведського короля Карла XII у вересні 1704 р. Оскільки мемуари були присвячені діяльності людини, яка показала себе передовсім у військовій сфері, то

¹³ На момент захоплення Львова шведами в 1704 р. Йосиф Шумлянський уже перевів Львівську православну єпархію на унію (1700). Тому інформація мемуариста тут дещо застаріла.

¹⁴ Очевидно, мається на увазі синагога «Золота Роза», зведена на кошти Ізака Нахмановича (Izak Nachmanowicz) наприкінці XVI ст. Була розташована на території середньовічного єврейського кварталу, на сучасній вулиці Івана Федорова, 27. Зруйнована гітлерівцями в серпні 1941 р.

цілком логічні згадки в них про ті об'єкти Львова, які розглядали з погляду проведення штурмових дій і могли ускладнити чи полегшити завойовникам оволодіння містом: руїни Високого Замку, монастир кармелітів босих, bastiони фортеці, міст через річку до центру Львова. Зважаючи на те, що головні дійові особи мемуарів – вюртемберзький принц Максиміліан-Емануель та шведський король Карл XII – належали до протестантизму (власне як і ймовірний автор мемуарів Формей) – течії, що перебувала в релігійному протистоянні з католицизмом, ця обставина добре пояснює цікавість і певні симпатії до некатоліцького населення Львова: православних (після 1700 р. – греко-католиків), вірмен, юдеїв. Загалом, детальне вивчення «Мемуарів про Максиміліана-Емануеля» може суттєво збагатити джерельні свідчення про українські землі на початку XVIII ст. і презентувати бачення українського суспільства очима західного європейця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Борщак, І. (2000). *Україна в літературі Західної Європи* (Л. Дзюба та ін., пер. з фр.). Київ.
- Турвиль, К. де. (1989). Воспоминания Константена де Турвила о походе Карла XII в Россию (П. А. Кротов, пер. из фр.). *Вопросы истории*, 3, 125–133.
- Енглунд, П. (2009). *Полтава. Розповідь про загибель однієї армії*. Харків: ФОЛІО.
- Ісаєвич, Я., Литвин, М., Стеблій, Ф. (редкол.). (2006). *Історія Львова: у 3 т.* (Т. 1: (1256–1772)). Львів: Центр Європи.
- Лемко, І. (2022). *Оборона Львова 1704 року. Горе переможеним*. https://zaxid.net/oborona_lvova_1704_roku_3_gore_peremozhenim_n1551320
- Луняк, Є. (2012). *Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях*. Київ; Ніжин: ПП Лисенко М. М.
- Луняк, Є. (2013). *Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія*. Ніжин.
- Павленко, С. (2017). *Військо Карла XII на півночі України*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Сокирко, О. (2009). *Український Рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709 р. (Частина I)*. Київ: Темпора.
- Чернецкій, В. (1896). *Шведы во Львовъ 1704 року. Исторична повѣстка*. Коломья: Въ печатнѣ С. Ф. Піонткевича въ Перемышли.
- Ф. Р. (1740). *Memoires de Maximilien-Emanuel duc de Wirtemberg, colonel d'un regiment de dragons au service de Suede*. Amsterdam; Leipzig: Chez Arkstee & Merkus.
- Charewiczowa, Ł. (1931). *Lwów na przełomie XVII i XVIII wieku*. Lwów.

REFERENCE

- Borshchak, I. (2000). *Ukraine v literaturi Zakhidnoi Yevropy* (L. Dziuba & in., Trans.). Kyiv (in Ukrainian).
- Turvil, K. de. (1989). Vospominaniya Konstantena de Turvilya o pokhode Karla XII v Rossiyu (P. A. Krotov, Trans.). *Voprosi istorii*, 3, 125–133 (in Russian).
- Englund, P. (2009). *Poltava. Rozpovid pro zahybel odniiei armii*. Kharkiv: FOLIO (in Ukrainian).

- Isaievych, Ya., Lytvyn, M., & Steblii, F. (EB). (2006). *Istoriia Lvova: u 3 t.* (T. 1: (1256–1772)). Lviv: Tsentr Yevropy (in Ukrainian).
- Lemko, I. (2022). *Oborona Lvova 1704 roku. Hore peremozhenym.* https://zaxid.net/oborona_lvova_1704_roku__3_gore_peremozhenim_n1551320 (in Ukrainian).
- Luniak, Ye. (2012). *Kozatska Ukraina XVI–XVIII st. u frantsuzkykh istorychnykh doslidzhenniakh.* Kyiv; Nizhyn: PP Lysenko M. M. (in Ukrainian).
- Luniak, Ye. (2013). *Kozatska Ukraina XVI–XVIII st. ochyma frantsuzkykh suchasnykiv: khrestomatiia.* Nizhyn (in Ukrainian).
- Pavlenko, S. (2017). *Viisko Karla XII na pivnochi Ukrainy.* Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» (in Ukrainian).
- Sokyrko, O. (2009). *Ukrainskyi Rubikon. Poltavska bytva 27 chervnia 1709 r. (Chastyna I).* Kyiv: Tempora (in Ukrainian).
- Chernetskii, V. (1896). *Shvedi vo Lvovъ 1704 roku. Istorichna povъstka.* Kolomiya: V pechatnъ S. F. Piontkevicha v Peremishli (in Russian).
- F. P. (1740). *Memoires de Maximilien-Emanuel duc de Wirtemberg, colonel d'un regiment de dragons au service de Suede.* Amsterdam; Leipzig: Chez Arkstee & Merkus (in French).
- Charewiczowa, Ł. (1931). *Lwów na przelomie XVII i XVIII wieku.* Lwów (in Polish).

Yevgen LUNIAK

*Doctor of Historical Sciences
Associate Professor of the Department of Social and Humanities
Military Institute of Armoured Forces
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»
Captain of Armed Forces of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3469-3680>
e-mail: lunyak@ua.fm*

Ihor KOCHERHIN

*Doctor of Historical Sciences
Associate Professor of the Department of Social and Humanities
Military Institute of Armoured Forces
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»
Lieutenant colonel of Armed Forces of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7702-7645>
e-mail: alkigor@ukr.net*

Ivan KRYLENKO

*PhD (History)
Head of the Department of Social and Humanities
Military Institute of Armoured Forces
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»
Colonel of Armed Forces of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5398-3608>
e-mail: ivankrylenko@ukr.net*

LVIV AT THE BEGINNING OF THE 18th CENTURY IN THE «MEMOIRES DE MAXIMILIEN-EMANUEL DUC DE WÜRTEMBERG»

A comprehensive analysis of an important source on the history of Ukraine of the early 18th century is made – «Memoirs of Maximilian Emanuel, Duke of Württemberg, Colonel of the Dragoon Regiment in the Swedish Service» (1740).

The hypothesis of the historian I. Borshchak is supported that the probable author of these memoirs is the French enlightener who lived in Germany, J. G. S. Formey, who wrote his work based on the notes of the secretary and confessor of the Prince of Württemberg, J. V. Bardili.

The statement, widespread in the scientific literature, that the Prince of Württemberg Maximilian Emanuel was a cousin of the Swedish King Charles XII is refuted, and a table is provided that illustrates their family relationship.

Particular attention is paid to the description of the storming of Lviv in September 1704 and its contemporary landmarks and the activities of the Swedish King Charles XII and his close associate, Prince Maximilian Emanuel of Württemberg. The role of famous Swedish military leaders who distinguished themselves in the capture of Lviv is shown, such as Colonels E. D. von Krassov, K. A. von Buchwaldt, K. G. Düker, and General M. Stenbock.

The political, economic, moral, and diplomatic consequences of this victory for the further course of the Northern War are determined. The special affection and attention of the conquerors to the non-Catholic population of Lviv: Orthodox (Greek Catholics), Armenians, and Jews is noted. The main figures of the city's religious communities who were forced to contact the Swedish invaders and mentioned in the memoirs are named, for example, Catholic Archbishop K. Y. Zelinski, Armenian Archbishop V. Hunanian, Orthodox and later Greek-Atholic Bishop J. humlyansky.

Key words: Maximilian-Emanuel, Duke of Württemberg, Swedish King Charles XII, Lviv, storming, Ivan Mazepa, religion.

*Стаття: надійшла до редакції 9.06.2025
прийнята до друку 15.07.2025*

Іванна ПАПА

кандидат історичних наук
головний бібліотекар

Бібліотеки Українського католицького університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6626-4450>

e-mail: ivannapapa@ucu.edu.ua

«ТЕКИ ШНАЙДЕРА» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ СЕЛА ПІДГІРЦІ НА ЛЬВІВЩИНІ (1790–1870)¹

Введено до наукового обігу та розглянуто одну з «Тек Шнайдера», присвячену с. Підгірці Золочівського р-ну Львівської обл. Зазначено, що зібрані в ній матеріали доволі різноманітні й відповідають задуму А. Шнайдера використати їх для формування енциклопедичної статті з історії населеного пункту. Відзначено, що ця стаття мала би стати частиною амбітного задуму дослідника опублікувати багатотомну Енциклопедію Галичини, де мав би бути представлений кожен найменший населений пункт.

Серед матеріалів теки виявлено оригінальні документи кінця XVIII – середини XIX ст. (польською, німецькою, латинською мовами), списки сільських мешканців і відповідно виборців до Галицького крайового сейму за 1867–1870 рр., рукописні замітки та власноручний рисунок карти місцевості, а також вирізки з газет, окремі сторінки з книжок із публікаціями про Підгірці (Підгорецький замок, підгорецький Благовіщенський монастир, літописне Пліснесько тощо). Зауважено, що всі ці матеріали супроводжують бібліографічні замітки дослідника про видання, де можна більше дізнатися на певну тему.

Констатовано, що доволі цікавими є фрагменти кошторисів підгорецького Благовіщенського монастиря за 1823–1824 рр., які, крім фінансової інформації, містять згадки про місцевих мешканців, а також мешканців м. Золочів (зокрема євреїв), де здійснювалася закупівля товарів. Спостережено, що багато уваги дослідник також приділяв інформації про природні ресурси населеного пункту (ліси, водойми і джерела, поклади корисних копалин (бурого вугілля) та порід (глини)), а також звертав увагу на різні цікавинки з місцевого життя, зокрема наявність поштової станції у першій третині XIX ст. і друкарні при замку наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Виснувано, що ця *miscellanea* матеріалів із теки не дає синтетичної картини повсякденного життя в досліджуваній період у розрізі одного села, однак акцентує на подіях, які без скрупульозності А. Шнайдера залишилися б непоміченими.

Ключові слова: Антоні Шнайдер, «Теки Шнайдера», Підгірці, Галичина, Підгорецький замок, Пліснесько, підгорецький Благовіщенський монастир, василіани.

¹ Матеріали до статті зібрано під час участі у Programie Stypendialnym Rządu RP dla Młodych Naukowców (вересень 2014 р. – липень 2015 р.).

Антоні Юліан Шнайдер (Antoni Julian Schneider) (12.06.1825–25.02.1880) – краєзнавець, колекціонер, енциклопедист. Завдяки самоосвіті, наполегливості та працелюбності він перетворив своє захоплення давниною на справу життя, яке трагічно обірвалося. Веслав Беньковскі (Wiesław Bieńkowski) в біографічній статті синтезує основні віхи життя та діяльності Антоні Шнайдера (Bieńkowski, 1994, s. 571–573). Значна частина архівних матеріалів досить добре збереглася у Львові (ЛННБУ-2) та Кракові (АНК-3). Це сприяло появі низки досліджень польських й українських істориків, які почали з'являтися ще від початку ХХ ст. (Charewiczowa, 1938a; Charewiczowa, 1938b, s. 73–76; Дашкевич, 2016, с. 273–278; Bieńkowski, 1987, s. 191–200; Думанська, Скочиляс, 1995, с. 82–86; Ісаєвич, 2001, с. 1093; Чорновол, 2004, с. 7; Puchała, 2008, с. 479–484; Dziki, 2009, s. 91–105; Булик, 2010, с. 440–453; Siemionów, 1981, с. 234–244). Діяльність Антоні Шнайдера розглянув також у дослідженні з історії Галичини американський історик Ларі Вульф (Larry Wolf), зосередивши увагу на центральній праці його життя – зборі матеріалів до Енциклопедії Галичини (Wolff, 2012, p. 231–236, 414).

Світ побачили лише два перші томи Енциклопедії Галичини – у 1871 р. і 1874 р. (Schneider, 1871; Schneider, 1874). Спершу відгуки були позитивні, однак згодом професійні історики почали висловлюватися критично, апелюючи до браку відповідної кваліфікації та методології в дослідженнях (Kunasiewicz, 1871, s. 381–454; Podgórski, 1875, s. 115–118). Критика й фінансові виклики демотивували А. Шнайдера – нові томи енциклопедії так і не з'явилися. Сильвестр Дикий детально проаналізував дослідження Антоні Шнайдера в руслі розвитку краєзнавчих студій у Польщі в ХІХ ст. (Dziki, 2009, s. 91–105). В останній третині ХІХ ст. ідея великих енциклопедій була доволі актуальною, зокрема в польських академічних колах, які швидко схоплювали західноєвропейські інтелектуальні впливи. Однак А. Шнайдер і його задум виперевдив їх. Наприклад, стаття про Підгірці з'явилася у Географічному словнику лише 1887 р. (Lu. Dz, 1887, s. 392–398), а сам словник почали видавати 1880 р.

Майже всі матеріали, які А. Шнайдер зібрав до енциклопедії, залишилися у форматі архівних матеріалів у «Теках Шнайдера» (збереглося 1 875 од.). Кожна з них, здебільша присвячена окремому населеному пункту тогочасної Галичини, містить різні архівні матеріали (часто оригінальні документи, власноручні записи дослідника), уривки друкованих матеріалів, ілюстрації, карти. Повна назва опублікованих томів енциклопедії (*«Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, hydrograficznym, geognostycznym, etnograficznym, handlowym, przemysłowym, sfragistycznym etc.»*) вказує на типологічне різноманіття зібраних матеріалів (історичні, статистичні, топографічні, орографічні, гідрологічні, візуальні тощо). Всіх їх у 1876–1877 р. А. Шнайдер віддав Краківській академії наук в обмін на довічне фінансове утримання. Тепер вони зберігаються у Краківському національному архіві (АНК-3). Останні 3 роки життя він пробував збирати матеріали заново. Ця частина зберігається в його особовому фонді у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України (ЛННБУ) ім. В. Стефаника (ЛННБУ-2). Детально описав і схарактеризував ці матеріали Ярослав Дашкевич (Дашкевич, 2016, с. 273–278). Історія Підгірців та околиць у них представлена лише короткими згадками в географічних покажчиках.

Антоні Шнайдер почав збирати матеріали до Енциклопедії Галичини, ймовірно, у 1850 р. (Dziki, 2009, s. 94). Напередодні, у 1848 р., він долучився до Угорської

революції під час «Весни народів», де отримав поранення, і в 1849 р. відбув кількомісячне ув'язнення у фортеці Куфштайн (Тироль, Австрія) (Dziki, 2009, s. 94). У зв'язку з роботою, мешкав у різних містечках Львівщини (Броди, Жовква), працював рахівником при будівництві дороги Жовква–Сокаль. Дослідник особисто відвідував кожен населений пункт, про який писав, зокрема відомі місця (архітектурні, сакральні, археологічні), і збирав старі документи (Булик, 2010, с. 441). Веслав Беньковскі зазначив, що він збирав матеріали до свого архіву в дуже різний спосіб: «... випрошував давні урядові акти, призначені на макулатуру, здійснював пошук у монастирських зібраннях і єврейських складах макулатури й антикваріату, у яких за свої скромні доходи купував документи, статистичні матеріали, старі періодичні видання, брошури, печатки та карти» (Wieńkowski, 1994, s. 571).

Одна з таких «Тек Шнайдера», присвячена с. Підгірці (тепер – Золочівський р-н Львівської обл.), стала предметом цього дослідження (АНК-3). Збереглася також оригінальна обгортка матеріалів із цупкого паперу, яку, ймовірно, А. Шнайдер підписав власноручно коричневим чорнилом («Podhorce Zloczów 1236»). Оригінальна нумерація теки збережена. Вона налічує 408 сторінок. Нумерація документів наскрізна, з обох сторін аркуша. Аркуші переважно не скріплені між собою, за винятком матеріалів, що мають власне прошиття (брошури, окремі розділи книжок, списки виборців, перелік картин тощо). Стан їх збереження різний – залежно від часу походження матеріалу та їхнього типу. Фінансова, майнова й офіційна документація кінця XVIII – початку XIX ст. містить низку штампів і печаток (наприклад, печатка «Gmina Podhorce», 20 лютого 1861 р. (АНК-3, s. 269) (див. дод. 1)). Мови матеріалів – польська, німецька, латинська, українська.

Мета статті – ввести матеріали з «Теки Шнайдера» до наукового обігу, здійснити їх огляд та аналіз для застосування в подальших дослідженнях, присвячених Підгірцям і їхнім історичним пам'яткам.

Достеменно невідомо, скільки разів А. Шнайдер бував у Підгірцях. Лише один із його візитів задокументований – 22 липня 1875 р. у складі чисельної делегації (до 300 осіб) II З'їзду польських природознавців і лікарів. Історію цих з'їздів у контексті гігієнічного руху в Галичині детально проаналізувала дослідниця Віра Трач (Трач, 2019, с. 21–41). Для частування великої кількості гостей бургграфій Підгорецького замку Антоній Кричинський видав 100 пляшок червоного вина (сорту *Bordeaux Czerwone Rauzan*) із замкових пивниць (Папа, 2022, с. 100–101). Підпис А. Шнайдера збережено серед учасників делегації в «Гостьовій книзі» замку (див. дод. 3) (АНК-2, s. 39). Цей захід відбувався у Львові та Підгірцях з 19 по 24 липня 1875 р. і його результати були опубліковані в підсумковому збірнику (Pamiętnik, 1878). Антоні Шнайдер згаданий у його покажчику серед численних учасників заходу як львівський літератор та археолог (Pamiętnik, 1878, s. 476). У звітних матеріалах міститься огляд виїзду делегатів у Підгірці (Pamiętnik, 1878, s. 36–44, 350). Зокрема, після обіду в супроводі оркестру відбулася екскурсія на давньоруське городище Пліснесько, поряд із Підгірцями, де виголосили доповіді д-р Юліан Черкавскі (Julian Czerkawski), проф. Болеслав Барановскі (Bolesław Baranowski), а українською мовою – проф. Анатоль Вахнянин (Кізченко, 2003, с. 450). Такий візит та екскурсія однозначно підсилили увагу А. Шнайдера до збору матеріалів як з історії Підгорецького замку, так і давньоруського городища Пліснеська й василіанського монастиря поблизу.

Тека, присвячена Підгірцям, містить вирізки з газет, журналів, окремі сторінки з книжок із публікаціями про село (замок, василіанський монастир, Пліснесько тощо), ілюстративний матеріал, оригінальні документи кінця XVIII – середини XIX ст., списки сільських виборців 1867–1870 рр., рукописні замітки й рисунок карти місцевості. Рисунок карти Підгірців і околиць А. Шнайдер виконав власноруч чорним чорнилом та олівцем (див. дод. 2) (АНК-3, s. 111). Позначив сусідні села, хутори, наніс об'єкти (замок, цегельня, монастир, бровар), назви лісів в околицях і систему річок та малих потічків. Також зробив короткий нарис про ці об'єкти (АНК-3, s. 111–113). Він звернув увагу на те, що оскільки село розміщене на краю Подільські височини, то через нього проходить Європейський вододіл і, відповідно, потічки з південної частини (від цегельні, монастиря та Пліснеська) належить до басейну річок Вісла і Західний Буг, а з північної (на північ від замку) – до басейну Чорного моря (АНК-3, s. 113). Наявність великої кількості місцевих топографічних назв ще раз підтверджує скрупульозність А. Шнайдера і вказує на велику кількість часу та зусиль, які він приділив, очевидно, спілкуванню з місцевими мешканцями й аналізу наявних на той час картографічних матеріалів. Цікаве порівняння топографічної інформації А. Шнайдера і з однією з оцифрованих австрійських військових карт 1861–1867 рр. (Galicia and Bucovina (1861–1864)).

«Теки Шнайдера» – також цінне джерело для висвітлення особливостей повсякденного життя та подій локального й регіонального значення на прикладі одного села в Галичині в період кінця XVIII ст. – 70-х років XIX ст. Розгляньмо детальніше зібрані матеріали та основні теми, які вони висвітлюють.

Серед матеріалів є згадки про інфраструктуру, зокрема на 28 червня 1838 р. у Підгірцях діяла поштова стація (*stacyja pocztowa*). А з 1 березня 1873 р. було продовжено маршрут щоденного поштового сполучення (*jazdy poslanca*) із Золочева, через Сасів і Підгірці аж до Бродів (вирізка з газети з оголошенням) (АНК-3, s. 272).

Також серед матеріалів міститься згадка про існування друкарні в Підгірцях та публікації на цю тему (АНК-3, s. 275). У 60-х роках XVIII ст. при замку діяла друкарня (найімовірніше, приватна Жевускіх) (АНК-3, s. 275; Vandtkie, 1826, s. 59–61; Жевуські: підгорецька хроніка). Вона була створена, правдоподібно, за Вацлава Жевуського (Wacław Rzewuski) (1706–1779) (Zielińska, 1992, s. 169–180). У ній, зокрема, було надруковано панегірик із нагоди шлюбу Людвіки Марії Жевуської (Ludwika Maria Rzewuska) (1744–1816), дочки Вацлава Жевуського, з Яном Ходкевічем (Jan Chodkiewicz), старостою Жмудьським (Konopczyński, 1989, s. 368–369). Шлюб відбувся 1 січня 1766 р. у Підгірцях (текст надруковано латиною з перекладом на польську мову, який зробив отець-єзуїт Гжегож Пірамовіч (Grzegorz Piramowicz)) (Carmen nuptiale, 1766, 9 s.). Згодом друкарня перейшла у власність Пйотра Піллера (Piotra Pillera) (1801–1874) і була перевезена до Львова (щонайпізніше 28 червня 1838 р.). Кілька разів у ній було відтворено в техніці літографії зображення Підгорецького замку та костелу Святого Йосифа. Антоні Шнайдер зібрав окремі сторінки з тогочасних періодичних видань, де було надруковано ці зображення (АНК-3, pl. 299, 305, 609, 662, 664–665)². До вирізок із преси він додав окремих

² Зображення відтворені на поштівках. Оцифровані варіанти поштівок розміщені на платформі Polona: <https://polona.pl/sets?searchCategory=objectSets&page=0&size=24&sort=RELEVANC&searchLike=Piller%20Podhorce©right=false>

аркуш формату А3 з літографією замку і фільварку авторства Антоні Лянге (Antoni Lange) у друкарні Пйотра Піллера (див. дод. 4) (АНК-3, рл. 663). Цікаво, що А. Лянге відтворив на ній і мініатюрне зображення (між деревами) дерев'яної церкви Святого Михайла (XVIII ст.), яку використовували для потреб місцевого українського населення. Церква, на жаль, 2006 р. згоріла внаслідок підпалу. Серед зображень є і репродукція рисунка замку авторства Яна Матейкі (Jan Matejko) (на рисунку підпис і дата – 1871 р.) у газетній статті (Rysunki, 1872, s. 292–293, АНК-3, s. 320)³. Відомо про щонайменше два візити художника в Підгірці (липень 1871 р. і жовтень 1882 р.) та його досить приязні взаємини з тогочасним власником замку – князем Еустахієм Сангушкцем (Eustachy Sanguszko) (Папа, 2019, с. 99).

Оскільки А. Шнайдер планував використати матеріали в енциклопедичній статті, то дуже ретельно зазначав вихідні дані вирізок, зображень, а також формував, за можливості, власну «хрестоматію» з доступних публікацій. Численні вирізки з газет стосуються важливих історичних пам'яток у Підгірцях, про які детальніше мовитиметься далі.

Публікацій, а також бібліографічних оглядів публікацій, що стосуються Підгорецького замку, є чимало. Варто виокремити працю Агнешки Беджицкей (Agnieszka Biedrzycka) (Biedrzycka, 2000, s. 211–213) чи бібліографічний покажчик, який уклала Оксана Максименко (Максименко, 2022). Авторка також звертала увагу на сучасний стан історіографії та досліджень (Папа, 2019, с. 94–105; Папа, 2022, с. 97–106; Папа, 2020, s. 151–186). У теці наявні вирізки з періодичних видань, зокрема тексти Станіслава Пшиленцького (Stanisław Przyłęcki) (Przyłęcki, 1841, s. 9–33; АНК-3, s. 59–83), Ю. О. (ім'я та прізвище автора не розкриті) (АНК-3, s. 85–87)⁴. Важливо, що зазвичай ці автори писали тексти після особистих відвідин Підгорецького замку, тому в публікаціях зафіксований стан об'єкта на певний рік. Є і рукописні матеріали, наприклад, детальний перелік (інвентар) картин у замку по поверхах (кількість – 674; недатований) (АНК-3, s. 357–379). Антоні Шнайдер називає кількох малярів, які творили картини для замку: Шимона Чеховіча (Szymon Czechowicz, 1689–1775) (Rastawiecki, 1850, s. 100–124), Марціна Алтамонті (Marcin Altamonti, 1657–1745) (Rastawiecki, 1850, s. 6–12), Яна Вана де Баана (Jan Wan der Baan, 1633–1702) (Rastawiecki, 1850, s. 16–17), Гіацинта Олексіньського (Hiacynt Oleziński, Olexiński?) (Rastawiecki, 1851, s. 74; Betlej, 2018, s. 96), Єжи Радзіловського (Jerzy Radziłowski) (Rastawiecki, 1851, s. 124; Ostrowski, 2001, s. 283). Також, як і завжди, наводить інформацію про публікації, у яких можна про них почитати (АНК-3, s. 353).

Варто зауважити, що чи не найповнішу реконструкцію наявних у замку картин та їхнього розташування на основі архівних даних і вцілілих інвентарів здійснили польські історики у співпраці з українськими (Ostrowski, Petrus, 2001). Нещодавно також з'явилося дослідження Тетяни Сабодаш про життя і творчість Шимона Чеховіча (Сабодаш, 2020). Дослідниця виокремила період перебування мистця у Підгорецькому замку в 1762–1767 рр. на службі у гетьмана В. Жевуського (Сабодаш, 2020, с. 30–35). У цей час він намалював низку (107) (Жолтовський, 1983, с. 183) релігій-

³ Зображення відтворене на поштівці. Оцифрований варіант поштівки розміщений на платформі Polona: <https://polona.pl/preview/8e006d10-bc46-4b0b-ab75-6a317847fdd9>

⁴ Рік і номер газети «Слово» не вказані. Ймовірно, після 1867 р., бо в тексті як власники згадані Сангушки. Опублікований текст написаний язичієм.

них і портретних полотен, які були розміщені в «золотому», «зеленому», «дзеркальному» залах та каплиці (Сабодаш, 2020, с. 30–31). Також дослідниця згадала про образ св. Йосафата (не зберігся), який написав Ш. Чеховіч, що, згідно з інвентарями, містився в дерев'яній церкві Святого Михайла (Сабодаш, 2020, с. 35). Також Т. Сабодаш, окрім Ш. Чеховіча та Г. Олексінського, згадала інших живописців, які брали участь у декоруванні інтер'єрів замку й костелу Святого Йосифа: художника Францішка Смуґлевіча (Franciszek Smuglewicz) і монахів Ісихія Головацького, Саву Калиновича, Діонісія Головчинського (Сабодаш, 2020, с. 30).

Серед газетних вирізок також є стаття про один з екскурсійних візитів до Підгорецького замку 19 липня 1828 р. та інформація про наявність на той час «Книги гостей», у якій гість (імовірно, Станіслав Яшовскі (Stanisław Jaszowski⁵)) залишив віршований запис (АНК-3, с. 355–356)⁶ (див. дод. 6). Вцілілі на сьогодні відомі «Книги гостей» Підгорецького замку починаються з 1826 р. (АНК-1). Ця газетна вирізка вкотре підтверджує, що його відвідувачам важливо було залишити запис у цій книзі і така західноєвропейська практика фіксації відвідин відомих історичних об'єктів на 20-ті роки XIX ст. прижилася і в Східній Європі (Папа, 2019, с. 96–99).

У теці є деякі матеріали до історії підгорецького монастиря (Благовіщенського монастиря Чину святого Василя Великого), а саме окремі сторінки розділу із книжки Кароля Мілевського (Karol Milewski) (Milewski, 1848, s. 171–175), стаття прокуратора василіанських монастирів у Галичині Варлаама Компаневіча (Warlaam Kompaniewicz, 1777–1858) (Kompaniewicz, 1838, s. 27–29) (охопно з ширшим і детальнішим рукописним варіантом тексту (АНК-3, с. 31–46)). Із тексту бачимо, що Варлаам Компаневіч відвідав підгорецький Благовіщенський монастир у серпні 1810 р., а разом із ним був Гайслер Варвальтер (Heisler Varwalter) з Унева в супроводі писаря. Також містяться деякі оригінальні документи за 1823–1824 рр. – фрагменти кошторису з інформацією про рух коштів (доходи та видатки) в монастирі (АНК-3, с. 15–30, 223–224). Тут згадані імена: отця монастиря Ігнація Йоахімовіча (Ignacy Joachimowicz), вікарія Хіларі Малаша (Hilary Malasz), монахів, місцевих мешканців (швеця Єнджея Новаковського (Jędrzey Nowakowski), кравця Йозефа Гілевіча (Jozef Gilewicz), ткача Василя Контнего (Wasył Kaṭny), теслі Василя Особи (Wasył Osoba), комерсанта Шміля Шаріпи (Szmil Szapira), помічників у монастирському господарстві (кухарки Фески Яворської (Feska Jaworska), парубка, що працював у фільварку монастирському з кіньми і волами – Івана Псогатеґо (Iwan Psohaty), поденного наймита з Помор'ян, який працював на монастирському фільварку й заготовляв дрова Йозефа Швайди (Jozef Szwayda), наймита Якуба Яворського (Jakub Jaworski)) та майстрів і комерсантів (єврея зі Сасова Манусія Гроскопфа (Manusij Groskopf) (торгівля сіллю), Бермана і Юзефа Бурштинів (Bierman i Jozef Bursztyn) (магазин алкоголю в м. Золочів), Ізраєля Полака (Israel Polak) (свічникар із м. Золочів), Лаби Мошковіча (Laba Moszkowicz) (рибний магазин у м. Золочів), Майєра Хьонінґа (Mayer Höning) (магазин різних товарів у м. Золочів), Лейби Бехена (Leyba Bechen) (галантерейний магазин)). Наведена інформація доволі рутинна і часто стосується закупівлі лосвих свічок, вина, биків, ремонту одягу та взуття, закупівлі різних товарів, оплати транспорту (диліжансів). Однак у комплексі вона демонструє різноманіття як національностей

⁵ Станіслав Яшовскі (1803–1842) – польський письменник, поет і журналіст.

⁶ У статті прізвище й ім'я у формі абрєвіатури S. J., імовірно, це Stanisław Jaszowski. Так записаний у «Книзі гостей» (АНК-1).

(зокрема значної кількості євреїв), так і професій місцевих мешканців, що було доволі типовим для невеликих населених пунктів та містечок Галичини в XIX ст.

Літописне городище Пліснесько. Варлаам Компанєвіч, василіанин та інтелектуал, який цікавився історією і краєзнавством, під час візиту до підгорецького монастиря ЧСВВ у 1810 р. також ініціював розкопки курганів (поховання вікінгів) на Пліснеську. Зокрема, він констатує, що місцеві дотримувалися звичаю не порушувати спокій померлих, щоб їхні духи не завдавали шкоди живим. Місцевих мешканців наймали для ведення розкопок, і В. Компанєвіч зазначив, що заспокоював їх тим, що всю провину перед духами бере на себе (Kompaniewicz, 1838, s. 27). Також вказав, що в монастирському архіві ознайомлювався із книжкою з історії монастиря – Синописом. Його оригінал (у двох списках: 1699–1730 pp. і 1699–1705 pp.) зберігається у Відділі рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника (ЛННБУ-1). Також текст частково опубліковано (Скрутень, 1924, 92–103; Скрутень, 1925, 306–313; Скрутень, 1927, 580–591; Скрутень, 1928, 156–164). Книжка написана старослов'янською мовою. У ній, зокрема, згадано про розкопки курганів 1833 р. Титуса Дзяліньського (Tytus Działyński) і Леона Жевуського (Leon Rzewuski).

Дослідник не встиг зробити окремої підбірки матеріалів до історії костелу Святого Йосифа (тепер – церква Блаженного Миколая Чарнецького та новомучеників УГКЦ) (Ostrowski, 1993, s. 89–102). У теці є лише кілька побіжних згадок і вирізок із газет з ілюстраціями.

У робочих матеріалах А. Шнайдера містяться також статистичні дані – списки виборців до Галицького крайового сейму з Підгірців. Польська дослідниця Магдалена Семчишин (Magdalena Semczyszyn) детально проаналізувала ці виборчі кампанії та підготовку до них (Semczyszyn, 2013; Semczyszyn, 2014). Веслав Беньковські зазначив, що Антоні Шнайдер купував за власний кошт старі документи (Bieńkowski, 1994, s. 571), і, ймовірно, ці списки виборців придбав саме він або ж отримав їх як такі, що втратили актуальність для чиновників. У теках є списки виборців за різні роки, зокрема 1867 (ANK-3, s. 225–234, 257–268 (дві копії)), 1868–1869 (ANK-3, s. 279–295), 1870 (ANK-3, s. 141–164 (дві копії)). Цікаво, що на 1867 р. шаблон документа («шапка») записаний чи надрукований лише німецькою мовою, а за 1870 р. наявні як лише польською, так і двомовні – польською та українською (див. дод. 5). Самі списки виборців укладено німецькою чи польською мовою. Графа національності у таблиці відсутня. У двох списках виборців за червень 1870 р. у с. Підгірці зафіксовано 1 688 мешканців (загальна кількість), із яких кількість осіб із правом голосу коливалася від 273 (13 червня) до 184 (28 червня).

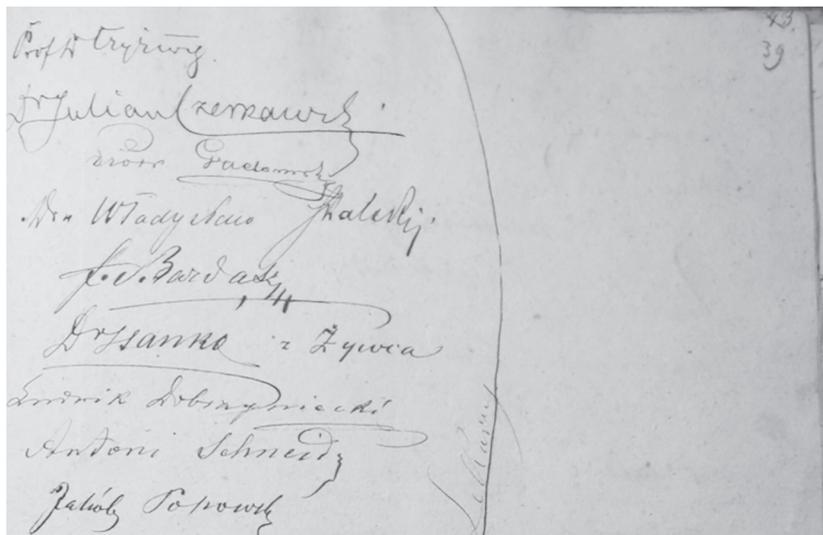
Ці списки цікаві з кількох причин: наведено перелік імен і прізвищ виборців (місцевих мешканців), інформацію про їхню сферу діяльності, інформацію про точне місце проживання, а саме: номер будинку, відповідно до даних Крайової табулі (Tabula Krajowa), й інформацію про розмір річного податку. У списках виборців домінують селяни, які займаються землеробством. Розпочинають перелік духовні особи – священники (Станіслав Завістовські (х. [ksiądz] Stanisław Zawistowski) (римо-католицька плебанія), Юзеф Савчиньські (х. [ksiądz] Jozef Sawczyński) (греко-католицька плебанія), Пйотр Корчиньські (х. [ksiądz] Piotr Korczyński) (греко-католицька плебанія)). Також у списках є представники інших професій: пропінатор Мозес Ягульнітцер (Mozes Jagulnitzer), торгівець Сегая Шапіра (Sehaja Szapira), різники (Мортко

Шапіра (Mortko Szapira), Міхал Горвін (Michał Gorwin)), вчитель Грегор Врецісна (Gregor Wrecisna), писар гміни Францішек Малайкевіч (Franciszek Malajkiewicz), поштмейстр Александр Ястжембовскі (р. Alexander Jastrzębowski), мельники (Федько Коза (Fedko Koza), Даніель Галькевіч (Daniel Halkiewicz), Мірон Левков (Miron Lewkow), Адам Волошин (Adam Woloshyn), Ян Шлахетка (Jan Szlachetka), Василь Смолінскі (Wasył Smolinski)), ковалі (Каетан Сташкевіч (Kajetan Staszkiwicz), Тадеуш Брояновскі (Tadeusz Brojanowski)), швець (Ян Бобовскі (Jan [Bobowski])).

Серед газетних вирізок є статті з інформацією про знахідки корисних копалин, зокрема покладів брунатного (бурого) кам'яного вугілля в околицях Підгорець (АНК-3, с. 244–245). Поклади фактично були між селами Підгірці та Ясенів. Дослідник Євген Іванов назвав чотири розвідані буровугільні родовища на Львівщині на сьогодні: Рава-Руське, Нестерівське (Жовківське), Золочівське і Ясенівське. Він відзначив: «Поклади бурого вугілля зазвичай бувають лінзовидної форми і невеликих розмірів. Площі окремих покладів у межах цих родовищ не перевищують 2,5–3,0 км², а вугільні пласти залягають на глибині від 5 до 60 м. Ці пласти здебільшого мають товщину 0,5–1,5 м й зрідка досягають двох і більше метрів» (Назарук, 2018, с. 95–96) (див. дод. 7). У «львівських теках» в околицях Ясенова А. Шнайдер згадав присілок Подлішани (Podliszany), де була копальня, у якій велися роботи в 1871 р. (ЛННБУ-2, cz. 2/9, s. 258). Наприклад, там наведена інформація про відкриття (1856) у місцевості покладів кам'яного вугілля, м'ягшого і крихкішого, ніж англійське, через високий вміст сірки. Вугільні поклади залягають під шарами пісковика і глини. Саме це вугілля менше надається до використання на заводах із виплавки сталі та заліза. Також згадано, що копальня бурого вугілля п. Фелікса Лянги (Felix Langa) в Золочівському повіті від 1 січня 1870 р. перейшла у власність новоствореної спілки. На час візиту А. Шнайдера в селі діяла також цегельня на місці покладів глини поблизу Пліснеська. Він позначив її на рукописній карті місцевості.

Документи кінця XVIII – початку XIX ст. становлять *miscellanea*. Серед них можна знайти низку юридичних (латиною, німецькою). Ці дуже різні документи пов'язує або місце створення (у Підгірцях), або дотичність до населеного пункта чи його мешканців, власників замку або історичних об'єктів (монастиря чи замку).

Отже, збережена «Тека Шнайдера», яка стосується с. Підгірці, вкотре підтверджує скрупульозність, працьовитість її автора, його увагу до деталей і бажання максимально охопити інформацію про досліджуваний населений пункт. Ці матеріали – цікавий приклад «творчої кухні» дослідника, а також цінне джерело для вивчення мікроісторичних сюжетів з історії села та його громади крізь призму соціокультурної історії. Також вони дають змогу заглибитися як у події локального значення (оздоблення замку, костелу, діяльність друкарні, поштових стацій, видобуток корисних копалин тощо), так і події державного значення (наприклад вибори) у розрізі одного населеного пункту. Строкатий зміст і виклад матеріалів та різний час їхнього створення дають можливість лише частково уявити або реконструювати фрагменти системи уявлень тогочасних дослідників про історію с. Підгірці та його пам'яток. Однак ця інформація цінна як для ґрунтового вивчення місцевого контексту (наприклад, списки мешканців, рід занять, місцеве виробництво, історичні пам'ятки тощо), так і для розуміння обізнаності з минулим населеного пункту та його пам'яток потенційного мандрівника-відвідувача у XIX ст.

Додаток 3. Підпис А. Шнайдера (ANK-2, s. 39)

Додаток 4. A. Lange. W Podhorcach w Cyrkule Zloczowskim (z litog. Pillera we Lwowie), II poł. XIX w. (ANK-3, s. 303)

157

Powiat *Nowy*
Powiatъ

Gmina *Podhorce*
Громада

Liczba mieszkańców *1688*
Число жителей

Lista wyborców dla wyborów sejmowych.
Листа виборців для виборів сеймовихъ.

Liczba powiadkowa Число порадковѣ	Imię i nazwisko Имя и назвико	Główne zatrudnienie Головне затраденнє	Numer domu Число домѣ	Roczna należność podatków bezpo- średnich Рѣчна належ- нѣсть податковъ безпосредныхъ		Uwaga Оувага
				złr. зол.	ct. ц.	
1	<i>Kaniński</i> K. Kaniński	pleb. ob. Pacin'	126			
2	<i>Dość</i> K. Sawicki	pleb. ob. g. kat'	211			
3	<i>Konwini</i> K. Sawicki	" " "	108			
4	<i>Mości</i> Kaniński	ob. g. kat'				
5	<i>Przydas</i> Sagubins	przynator	141	24	10	
6	<i>Schmied</i> Sagubins	zastawca	134	18	20	

Додаток 5. Список виборців, 1870 (ANK-3, s. 157)

~~Do przemia tych gminach mieszczon opiewem mitem~~
~~Przyjętem i przyjętem i też usamitem.~~

D. 19. Lipca 1828.

SZMIED
Kaniński Jaszowski.

Додаток 6. Фото частини аркуша з «Книги гостей» (ANK-1, нумер. паг.)

Додаток 7. Основні родовища корисних копалин Львівської області (басейнова та гніздова форми територіального поширення) (Назарук, 2018, с. 87)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Булик, Н. (2010). Антоні Шнайдер: штрихи до наукового портрету львівського археолога. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 14, 440–453.
- Дашкевич, Я. (2016). Львівські «Теки» А. Шнейдера як історико-краєзнавче джерело. В *Я. Дашкевич, Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів: Піраміда, 273–278.
- Думанська, І., Скочиляс, І. (1995). Антоні Шнайдер як дослідник Борщівщини. *Літопис Борщівщини*, 7, 82–86.
- Жевуські: підгорецька хроніка*. (б. р.). <https://www.rzewuski.com.ua/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0>
- Жолтовський, П. (1983). *Художнє життя на Україні XVI–XVIII ст.* Київ: Наукова думка.
- Ісаєвич, Я. (2001). Шнайдер Антон. В І. Підкова, Р. Шуст (ред.), *Довідник з історії України*. Київ, 1093.
- Кізченко, В. І. (2003). Вахнянин Анатоль Климентійович (1841–1908). В *Енциклопедія історії України* (Т. 1: А–В). Київ: Наукова думка, 450.
- ЛННБУ-1:** Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Відділ рукописів (ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів), ф. 3 (Центральний Василіанський архів і бібліотека у Львові), од. зб. 76, 427.
- ЛННБУ-2:** ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 144 (А. Шнайдер (1773–1877)), 2200 арк. Оцифровані матеріали з фонду доступні на сайті Національного інституту імені Оссолінських (Zakład Narodowy im. Ossolińskich): https://dbs.ossolineum.pl/kzc/view_fond.php
- Максименко, О. (уклад.). (2022). *Ансамбль Підгорецького замку: бібліографічний покажчик*. Львів. https://vivgallery.org.ua/sites/default/files/catalogs/pokazhchuk_ansambl_pidgoreckiego_zamku.pdf
- Назарук, М. М. (ред.). (2018). *Львівська область: природні умови та ресурси*. Львів: Видавництво Старого Лева.
- Папа, І. (2019). Сангушки в історії Підгорецького замку (1865–1939): джерела до вивчення (за краківськими і тарновськими архівними матеріалами). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 2, 94–105. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2019.2.94-105>
- Папа, І. (2022). Колекція вин у Підгорецькому замку: сорти та обіг (1874–1880). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 5, 100–101. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2022.5.97-106>
- Сабодаш, Т. (2020). *Симон Чехович (1689–1775): художник Бароко*. Львів; Дрогобич: Коло.
- Скрутень, Й. о. (1924). «Синопись» Пліснесько-Підгорецького монастиря. *Записки Чина Св. Василя Великого*, 1/1. Жовква, 92–103.
- Скрутень, Й. о. (1925). «Синопись» Пліснесько-Підгорецького монастиря. *Записки Чина Св. Василя Великого*, 1/2–3. Жовква, 306–313.
- Скрутень, Й. о. (1927). «Синопись» Пліснесько-Підгорецького монастиря. *Записки Чина Св. Василя Великого*, 1/4. Жовква, 580–591.
- Скрутень, Й. о. (1928). «Синопись» Пліснесько-Підгорецького монастиря. *Записки Чина Св. Василя Великого*, 3/1–2. Жовква, 156–164.

Трач, В. (2019). «Живемо під знаком гігієни»: професійні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. та розвиток гігієнічного руху в Галичині. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*, 28/2, 21–41. <https://doi.org/10.15421/271912>

Чорновол, І. (2004, 23 січня). Антоній Шнайдер – фундатор галицького краєзнавства. *Львівська газета*, 12(336), 7.

ANK-1: Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), zesp. 637 (Archiwum Sanguszków), Podh. II. 76. Księga zwiedzających zamek podhorecki (1826–1834). Siemionów, A. (1981). Antoni Schneider i Bogusław Styczyński, dwaj wybitni krajoznawcy XIX wieku. *Ziemia*, 234–244.

ANK-2: ANK, zesp. 637 (Archiwum Sanguszków), Podh. II 189. Księga autografów zwiedzających zamek w Podhorcach (1835–1898).

ANK-3: ANK, zesp. 684 (Teki Antoniego Schneidra), TSchn. 1236 (Podhorce), 408 s.

Bandtkie, J. S. (1826). *Historia drukarni w Królestwie Polskiem i Wielkiem Xięstwie Litewskiem jako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły*, 2. Kraków: w Drukarni Józefa Mateckiego. https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/5221/edition/14458?format_id=1

Betlej, A. (2018). Regulacje życia dworskiego na zamku w Podhorcach w XVIII wieku. W M. Klus (ed.), *Za wytworną fasadą: kulisy funkcjonowania rezydencji arystokratycznych: materiały z konferencji naukowej z okazji 70-lecia Muzeum Zamkowego w Pszczynie (Pszczyna, 12–13 maja 2016 r.)*. Pszczyna: Muzeum Zamkowe, 91–101. https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/7432/1/Betlej_Regulacje_zycia_dworskiego_na_zamku_w_Podhorcach_2018.pdf

Biedrzycka, A. (2000). *Bibliografia pomników kultury dawnych kresów południowo-wschodnich Rzeczypospolitej*. Kraków: Towarzystwo Naukowe «Societas Vistulana».

Bieńkowski, W. (1987). Dzieło Antoniego Schneidra i jego wartość dla badań nad historią książki. *Roczniki Biblioteczne*, 31/1, 191–200.

Bieńkowski, W. (1994). Schneider Antonii Julian (1825–1880). W *Polski Słownik Biograficzny*, 35/4 (Z. 147: Schilling Jan – Schroeder Elias). Warszawa, 571–573.

Carmen nuptiale Illustrissimis Excellentissimisque sponsis Ioanni Chodkiewicz Senatorio Samogitiae Praefecto etc. et Ludovicae Rzewuska, lectissimae Palatini Cracoviensis Campestris copiarum Regni Ductoris Filiae, sub auspiciatissimas Eorum nuptias dedicatum. Podhoreci A. D. M. DCC LX. VI. 4 k. 9. <https://polona.pl/item-view/8fde7fda-3403-422d-91a0-d485dfcd14d7?page=1>

Charewiczowa, Ł. (1938a). *Historiografia i miłośnictwo Lwowa*. Lwów. <https://sbc.org.pl/Content/214766/ii326362-0000-00-0001.pdf>

Charewiczowa, Ł. (1938b). Niedoceniony krajoznawca lwowski Antoni Schnejder. *Przegląd krajoznawczy*, 4, 73–76.

Dziki, S. (2009). «Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji...» – opus vitae Antoniego Schneidra. *Małopolska. Regiony – regionalizmy – małe ojczyzny*, 11, 91–105. https://www.malopolska.org/images/pliki/roczniki/rm_11_2009/rm_11_2009_091-105.pdf

Galicja and Bucovina (1861–1864) – Second military survey of the Habsburg Empire. <https://maps.arcanum.com/en/map/secondsurvey-galicja/?layers=11&box=2767670.4959483244%2C6431881.521927034%2C2793487.102251643%2C6440729.107951042>

Kompaniewicz, B. (1838). Wiadomość o Podhorcach i klasztorze Bazyliańskim. *Lwowianin czyli Zbiór Potrzebnych i Użytecznych Wiadomości*, 3=7, 27–29. <https://polona.pl/item-view/00dc6968-a5a7-4ee5-b686-8694cd49062a?page=2>

Konopczyński, W. (1989). Chodkiewicz Jan Mikołaj (1738–1781). W W. Konopczyński (red.), *Polski Słownik Biograficzny* (T. 3: Brożek Jan – Chwalczewski Franciszek). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 368–369.

Kunasiewicz, S. (1871). [Rec. na]: Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, hydrograficznym, geognostycznym, etnograficznym, handlowym, przemysłowym, sfragistycznym etc. etc. Zebrał i wydał Antoni Schneider. Zeszyt I, II, III, IV, V. Lwów, 1868, 1869, 1870 i 1871. *Rocznik dla archeologów, numizmatyków i bibliografów polskich*, 381–454. <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/948413>

Lu. Dz. (1887). Podhorce. W B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (T. 8: Perepiatycha–Pożajście). Warszawa, 392–398.

Milewski, K. (1848). Helena, córka Wszewołoda III księcia kijowskiego. W K. Milewski, *Pamiętki historyczne krajowe*. Warszawa: nakład i druk S. Olgebranda Księgarza i Typografa, 171–175. <https://polona.pl/preview/e99489ed-9e9e-4c87-9586-afb0bee005da>

Ostrowski, J. K. (1993). Kościół parafialny p.w. Św. Józefa w Podhorcach. W M. Zgliński (red. nauk.), *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. Praca zbiorowa, I*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 89–102.

Ostrowski, J. K. (2001). Krzysztof Radziłowski malarz kamieniecki. W Juliusz A. Chrościcki (red.), *Arx felicitatis. Księga ku czci Profesora Andrzeja Rottermunda w sześćdziesiątą rocznicę urodzin od przyjaciół, kolegów i współpracowników*, Warszawa, 283–287. https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/8409/1/Ostrowski_Krzysztof_Radzilowski_2001.pdf

Ostrowski, J. K., Petrus, J. T. (oprac.), Kozyr, O., Sabodasz, T., Sołtys, A. Z. (współpr.). (2001). *Podhorce: dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów*. Kraków: Zamek Królewski na Wawelu.

Pamiętnik Drugiego Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie (19–24 Lipca 1875 r.) (1876). Lwów. <https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/276143/PDF/NDIGDRUK010485.pdf>

Papa, I. (2020). «Kronika Podhorecka» jako źródło do badań nad dziejami zamku w Podhorcach w drugiej połowie XIX wieku na początku XX wieku». *Krakowskie Pismo Kresowe*, 151–186. <https://doi.org/10.12797/KPK.12.2020.12.07>

Podgórski, W. (1875). Antonie Szejder autor «Encyklopedii do krajoznawstwa Galicyi». *Kłosy*, 504/20. Warszawa, 115–118.

Przyłęcki, S. (1841). Opisanie pałacu w Podhorcach. *Dniestrzanka: zbiór artykułów wierszem i prozą ku zabawie i nauce*, 9–33. <https://polona.pl/item-view/f80c1de7-a34b-4b3e-b231-9feb1a21976?page=10>

Puchała, L. (2008). Kiedyś niepotrzebne szpargały, – dziś ważne źródła historyczne: o znaczeniu kolekcji «Tek Schneidra» dla badań nad dziedzictwem kulturowym Galicji. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка: збірник наукових праць*, 1(16). Львів, 479–484.

Rastawiecki, E. (1850). *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających, 1*. <https://polona.pl/preview/6d6f0f60-ac81-4bc7-b7d7-5c5ae1563128>

Rastawiecki, E. (1851). *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających, 2*. Warszawa: nakładem autora.

Rysunki Jana Matejki. (1872). *Kłosa, 15/383*, 292–293. <https://bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/74330/edition/66206/content>

Schneider, A. (1871). *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym..., 1*. Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

Schneider, A. (1874). *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym..., 2*. Lwów: J. Dobrzański i K. Groman.

Semczyszyn, M. (2013). Polsko-ukraińska rywalizacja wyborcza podczas wyborów do Sejmu Krajowego w Galicji Wschodniej w latach 1867–1901. *Litopys. Studia i materiały Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce*, 3, 5–21.

Semczyszyn, M. (2014). *Galicyjskie wybory. Działalność Centralnego Komitetu Wyborczego dla Galicji Wschodniej w latach 1867–1906*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.

Wolff, L. (2012). *The Idea of Galicia History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford: Stanford University Press.

Zielińska, Z. (1992). Rzewuski Waclaw (dalsze imiona: Piotr, Rafał, Onufry, Ignacy i z bierzmowania Józef) h. Krzywda (1706–1779). W H. Markiewicz (red.). *Polski Słownik Biograficzny, 34/2/141*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 169–180.

REFERENCES

Bulyk, N. (2010). Antoni Shnaider: shtrykhy do naukovoho portretu lvivskoho arkeoloha. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni, 14*, 440–453 (in Ukrainian).

Dashkevych, Ya. (2016). Lvivski «Teky» A. Shneidera yak istoryko-kraieznavche dzherelo. In Ya. Dashkevych, *Postati: narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury*. Lviv: Piramida, 273–278 (in Ukrainian).

Dumanska, I., & Skochylas, I. (1995). Antoni Shnaider yak doslidnyk Borshchivshchyny. *Litopys Borshchivshchyny, 7*, 82–86 (in Ukrainian).

Zhevuski: pidhoretska khronika. (n. d.). <https://www.rzewuski.com.ua/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0>

Zholtovsykyi, P. (1983). *Khudozhnie zhyttia na Ukraini XVI–XVIII st.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Isaievych, Ya. (2001). Shnaider Anton. In I. Pidkova, & R. Shust (Eds.), *Dovidnyk z istorii Ukrainy*. Kyiv, 1093 (in Ukrainian).

Kizchenko, V. I. (2003). Vakhnianyn Anatol Klymentiiovych (1841–1908). In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (T. 1: A–V). Kyiv: Naukova dumka, 450 (in Ukrainian).

Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka, Viddil rukopysiv (LNNBU im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv), f. 3 (Tsentralnyi Vasylianskyi arkhiv i biblioteka u Lvovi), od. zb. 76, 427 (in Polish).

LNNBU im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 144 (A. Shnaider (1773–1877)), 2200 ark. Otsyfrovani materialy z fondu dostupni na saiti Natsionalnoho instytutu imeni Ossolinskykh (Zakład Narodowy im. Ossolińskich): https://dbs.ossolineum.pl/kzc/view_fond.php (in Ukrainian).

Maksymenko, O. (Comps.). (2022). *Ansambli Pidhoretskoho zamku: bibliografichni pokazhchyk*. Lviv. https://lvivgallery.org.ua/sites/default/files/catalogs/pokazhchyk_ansambli_pidgoreckogo_zamku.pdf (in Ukrainian).

Nazaruk, M. M. (Ed.). (2018). *Lvivska oblast: pryrodni umovy ta resursy*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva (in Ukrainian).

Papa, I. (2019). Sangushky v istorii Pidhoretskoho zamku (1865–1939): dzherela do vyvchennia (za krakivskymy i tarnovskymy arkhivnymy materialamy). *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, 2, 94–105. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2019.2.94-105> (in Ukrainian).

Papa, I. (2022). Kolektsiia vyn u Pidhoretskomu zamku: sorty ta obih (1874–1880). *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, 5, 100–101. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2022.5.97-106> (in Ukrainian).

Sabodash, T. (2020). *Symon Chekhovych, (1689–1775): khudozhnyk Baroko*. Lviv; Drohobych: Kolo (in Ukrainian).

Skruten, Y. o. (1924). «Synopsysъ» Plisnesko-Pidhoretskoho monastyria. *Zapysky Chyna Sv. Vasyliia Velykoho*, 1/1. Zhovkva, 92–103 (in Ukrainian).

Skruten, Y. o. (1925). «Synopsysъ» Plisnesko-Pidhoretskoho monastyria. *Zapysky Chyna Sv. Vasyliia Velykoho*, 1/2–3. Zhovkva, 306–313 (in Ukrainian).

Skruten, Y. o. (1927). «Synopsysъ» Plisnesko-Pidhoretskoho monastyria. *Zapysky Chyna Sv. Vasyliia Velykoho*, 1/4. Zhovkva, 580–591 (in Ukrainian).

Skruten, Y. o. (1928). «Synopsysъ» Plisnesko-Pidhoretskoho monastyria. *Zapysky Chyna Sv. Vasyliia Velykoho*, 3/1–2. Zhovkva, 156–164 (in Ukrainian).

Trach, V. (2019). «Zhyvemo pid znakom hihieny»: profesiini zizdy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. ta rozvytok hihienichnoho rukhu v Halychyni. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniky*, 28/2, 21–41. <https://doi.org/10.15421/271912> (in Ukrainian).

Chornovol, I. (2004, Sichen 23). Antonii Shnaider – fundator halytskoho kraieznavstva. *Lvivska hazeta*, 12(336), 7 (in Ukrainian).

Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), zesp. 637 (Archiwum Sanguszków), Podh. II. 76. Księga zwiedzających zamek podhorecki (1826–1834). Siemionów, A. (1981). Antoni Schneider i Bogusław Styczyński, dwaj wybitni krajoznawcy XIX wieku. *Ziemia*, 234–244 (in Polish).

ANK, zesp. 637 (Archiwum Sanguszków), Podh. II 189. Księga autografów zwiedzających zamek w Podhorcach (1835–1898) (in Polish).

ANK, zesp. 684 (Teki Antoniego Schneidra), TSchn. 1236 (Podhorce), 408 s. (in Polish).

Bandtkie, J. S. (1826). *Historia drukarni w Królestwie Polskiem i Wielkiem Xięstwie Litewskiem jako i w kraiach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły*, 2. Kraków: w Drukarni Józefa Mateckiego. https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/5221/edition/14458?format_id=1 (in Polish).

Betlej, A. (2018). Regulacje życia dworskiego na zamku w Podhorcach w XVIII wieku. W M. Klus (ed.), *Za wytworną fasadą: kulisy funkcjonowania rezydencji arystokratycznych*:

materiały z konferencji naukowej z okazji 70-lecia Muzeum Zamkowego w Pszczynie (Pszczyna, 12–13 maja 2016 r.). Pszczyna: Muzeum Zamkowe, 91–101. https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/7432/1/Betlej_Regulacje_zycia_dworskiego_na_zamku_w_Podhorcach_2018.pdf (in Polish).

Biedrzycka, A. (2000). *Bibliografia pomników kultury dawnych kresów południowo-wschodnich Rzeczypospolitej*. Kraków: Towarzystwo Naukowe «Societas Vistulana» (in Polish).

Bieńkowski, W. (1987). Dzieło Antoniego Schneidra i jego wartość dla badań nad historią książki. *Roczniki Biblioteczne*, 31/1, 191–200 (in Polish).

Bieńkowski, W. (1994). Schneider Antonii Julian (1825–1880). W *Polski Słownik Biograficzny*, 35/4 (Z. 147: Schilling Jan – Schroeder Elias). Warszawa, 571–573 (in Polish).

Carmen nuptiale Illustrissimis Excellentissimisque sponsis Ioanni Chodkiewicz Senatorio Samogitiae Praefecto etc. et Ludovicae Rzewuska, lectissimae Palatini Cracoviensis Campestris copiarum Regni Ductoris Filiae, sub auspiciatissimas Eorum nuptias dedicatum. Podhoreci A. D. M. DCC LX. VI. 4 k. 9. <https://polona.pl/item-view/8fde7fda-3403-422d-91a0-d485dfcd14d7?page=1> (in Polish).

Charewiczowa, Ł. (1938a). *Historiografia i miłośnictwo Lwowa*. Lwów. <https://sbc.org.pl/Content/214766/ii326362-0000-00-0001.pdf> (in Polish).

Charewiczowa, Ł. (1938b). Niedoceniony krajoznawca lwowski Antoni Schnejder. *Przegląd krajoznawczy*, 4, 73–76 (in Polish).

Dziki, S. (2009). «Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji...» – opus vitae Antoniego Schneidra. *Małopolska. Regiony – regionalizmy – małe ojczyzny*, 11, 91–105 https://www.malopolska.org/images/pliki/roczniki/rm_11_2009/rm_11_2009_091-105.pdf (in Polish).

Galicia and Bucovina (1861–1864) – Second military survey of the Habsburg Empire. <https://maps.arcanum.com/en/map/secondsurvey-galicia/?layers=11&bbox=2767670.4959483244%2C6431881.521927034%2C2793487.102251643%2C6440729.107951042> (in Polish).

Kompaniewicz, B. (1838). Wiadomość o Podhorcach i klasztorze Bazylianskim. *Lwowianin czyli Zbiór Potrzebnych i Użytecznych Wiadomości*, 3=7, 27–29. <https://polona.pl/item-view/00dc6968-a5a7-4ee5-b686-8694cd49062a?page=2> (in Polish).

Konopczyński, W. (1989). Chodkiewicz Jan Mikołaj (1738–1781). W W. Konopczyński (red.), *Polski Słownik Biograficzny* (T. 3: Brożek Jan – Chwalczewski Franciszek). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 368–369 (in Polish).

Kunasiewicz, S. (1871). [Rec. na]: Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, hydrograficznym, geognostycznym, etnograficznym, handlowym, przemysłowym, sfragistycznym etc. etc. Zebrał i wydał Antoni Schneider. Zeszyt I, II, III, IV, V. Lwów, 1868, 1869, 1870 i 1871. *Rocznik dla archeologów, numizmatyków i bibliografów polskich*, 381–454. <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/948413> (in Polish).

Lu. Dz. (1887). Podhorce. W B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (T. 8: Perepiatycha–Pożajście). Warszawa, 392–398 (in Polish).

Milewski, K. (1848). Helena, córka Wszewołoda III księcia kijowskiego. W K. Milewski, *Pamiętki historyczne krajowe*. Warszawa: nakład i druk S. Olgebranda Księgarza i Typografa, 171–175. <https://polona.pl/preview/e99489ed-9e9e-4c87-9586-afb0bee005da> (in Polish).

Ostrowski, J. K. (1993). Kościół parafialny p.w. Św. Józefa w Podhorcach. W M. Zgliński (red. nauk.), *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. Praca zbiorowa, 1*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 89–102 (in Polish).

Ostrowski, J. K. (2001). Krzysztof Radziłowski malarz kamieniecki. W Juliusz A. Chrościcki (red.), *Arx felicitatis. Księga ku czci Profesora Andrzeja Rottermunda w sześćdziesiątą rocznicę urodzin od przyjaciół, kolegów i współpracowników*, Warszawa, 283–287. https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/8409/1/Ostrowski_Krzysztof_Radzilowski_2001.pdf (in Polish).

Ostrowski, J. K., Petrus, J. T. (oprac.), Kozyr, O., Sabodasz, T., Sołtys, A. Z. (współpr.). (2001). *Podhorce: dzieje wnętrz pałacowych i galerii obrazów*. Kraków: Zamek Królewski na Wawelu (in Polish).

Pamiętnik Drugiego Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie (19–24 Lipca 1875 r.) (1876). Lwów. <https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/276143/PDF/NDIGDRUK010485.pdf> (in Polish).

Papa, I. (2020). «Kronika Podhorecka» jako źródło do badań nad dziejami zamku w Podhorcach w drugiej połowie XIX wieku na początku XX wieku». *Krakowskie Pismo Kresowe*, 151–186. <https://doi.org/10.12797/KPK.12.2020.12.07> (in Polish).

Podgórski, W. (1875). Antonie Szejder autor «Encyklopedii do krajoznawstwa Galicji». *Kłosy*, 504/20. Warszawa, 115–118 (in Polish).

Przyłęcki, S. (1841). Opisanie pałacu w Podhorcach. *Dniestrzanka: zbiór artykułów wierszem i prozą ku zabawie i nauce*, 9–33. <https://polona.pl/item-view/f80c1de7-a34b-4b3e-b231-9feb1a21976?page=10> (in Polish).

Puchała, L. (2008). Kiedyś niepotrzebne szpargały, – dziś ważne źródła historyczne: o znaczeniu kolekcji «Tek Schneidra» dla badań nad dziedzictwem kulturowym Galicji. *Zapysky Lvivskoi naukovoï biblioteki im. V. Stefanyka: zbirnyk naukovykh prats, 1(16)*. Lviv, 479–484 (in Polish).

Rastawiecki, E. (1850). *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających, 1*. <https://polona.pl/preview/6d6f0f60-ac81-4bc7-b7d7-5c5ae1563128> (in Polish).

Rastawiecki, E. (1851). *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających, 2*. Warszawa: nakładem autora (in Polish).

Rysunki Jana Matejki. (1872). *Kłosy*, 15/383, 292–293. <https://bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/74330/edition/66206/content> (in Polish).

Schneider, A. (1871). *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym...*, 1. Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (in Polish).

Schneider, A. (1874). *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym...*, 2. Lwów: J. Dobrzański i K. Groman (in Polish).

Semczyszyn, M. (2013). Polsko-ukraińska rywalizacja wyborcza podczas wyborów do Sejmu Krajowego w Galicji Wschodniej w latach 1867–1901. *Litopys. Studia i materiały Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce*, 3, 5–21 (in Polish).

Semczyszyn, M. (2014). *Galicjijskie wybory. Działalność Centralnego Komitetu Wyborczego dla Galicji Wschodniej w latach 1867–1906*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe (in Polish).

Wolff, L. (2012). *The Idea of Galicia History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford: Stanford University Press (in Polish).

Zielińska, Z. (1992). Rzewuski Wacław (dalsze imiona: Piotr, Rafał, Onufry, Ignacy i z bierzmowania Józef) h. Krzywda (1706–1779). W H. Markiewicz (red.). *Polski Słownik Biograficzny*, 34/2/141. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 169–180 (in Polish).

Ivanna PAPA

PhD (History)

Head Librarian

Library of the Ukrainian Catholic University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6626-4450>

e-mail: ivannapapa@ucu.edu.ua

SCHNEIDER'S FILES AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF THE VILLAGE OF PIDHIRTSI IN THE LVIV REGION (1790^s – 1870^s)

This article examines one of Schneider's files dedicated to the village of Pidhirtsi (located now Zolochiv district, Lviv region). The materials collected in this separate «Folder» are pretty diverse and correspond to the idea of Antoni Schneider (1825–1880) – to use them to create an encyclopedic article on the history of the settlement. This article was part of the researcher's ambitious plan to publish a multi-volume «Encyclopedia of Galicia», describing every settlement, even the smallest ones.

The materials in the folder include original documents from the 1790^s to the 1870^s (in Polish, German, and Latin), lists of rural residents and, accordingly, voters to the Galician Regional Sejm for 1867–1870, handwritten notes and a hand-drawn map of the area, as well as newspaper clippings, individual pages from books with publications about Pidhirtsi (Pidhirtsi Castle, Pidhirtsi Monastery, Plisnesko, etc.). The researcher's bibliographic notes accompany all these materials on publications, where you can find more information on a specific topic.

Quite interesting are fragments of estimates of the Pidhirtsi Monastery for 1823–1824, which, in addition to financial information, contain references to residents, as well as residents of the city of Zolochiv (in particular, Jews), where goods were purchased. The researcher also paid much attention to information about the natural resources of the settlement (forests, reservoirs and springs, deposits of minerals (brown coal) and rocks (clay)). He also drew attention to various interesting facts about local life, particularly the existence of a post office in the first third of the 19th century and a printing house at the castle in the late 18th and early 19th centuries.

This miscellany of materials from the «TeKa» does not provide a comprehensive picture of everyday life in the period under study in the context of a single village. However, it does highlight events that would have gone unnoticed without Schneider's meticulousness.

Key words: Antoni Schneider, «Teki Schneidera», Pidhirtsi, Galicia, Pidhirtsi Castle, Plisnesko, Pidhirtsi Monastery, Basilians.

*Стаття: надійшла до редакції 22.08.2025
прийнята до друку 15.09.2025*

Сергій БАБЧУК

*аспірант кафедри історії України
факультету історії, політології та міжнародних відносин
Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8462-5553>
e-mail: babchuk.serg@gmail.com*

ПРОТИПОЖЕЖНА БЕЗПЕКА ЧЕРНІВЦІВ У КІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Досліджено процес становлення протипожежної безпеки в м. Чернівці в період кінця XVIII – першої половини XIX ст., у контексті входження Буковини до складу Австрійської імперії. Проаналізовано нормативно-правову базу, адміністративну практику та соціальні механізми реалізації протипожежної політики, опираючись на матеріали Державного архіву Чернівецької області, низку імперських циркулярів і місцевих розпоряджень. Дослідженням охоплено як ранні спроби організації пожежної безпеки за барона К. фон Сплєні (імперського комісара Буковини в 1775–1778 рр.), так і комплексні реформаторські ініціативи Й. фон Енценберга (імперського комісара Буковини в 1778–1786 рр.), що започаткували цілісну систему пожежного регулювання, урбаністичного перепланування й архітектурної трансформації міста.

Увагу зосереджено на комплексі правових приписів, які регламентували забудову, поведінку жителів у разі виникнення пожежі, а також участь населення в гасінні вогню. Детально простежено взаємозв'язок протипожежної й архітектурної політики в місті: від поступової заборони дерев'яних конструкцій до стимулювання будівництва із вогнетривких матеріалів через податкові пільги. Подано аналіз документів про розподіл Чернівців на квартали, встановлення обов'язків квартальних і нічних сторожів, механізми сигналізації й мобілізації міщан до гасіння пожеж. Описано соціальні форми винагород та відповідальності, які формували колективну участь у боротьбі з вогнем.

Ключові слова: Чернівці, Буковина, Австрійська імперія, протипожежне законодавство, пожежна безпека, Йозеф фон Енценберг, Карл фон Сплєні, урбаністична трансформація, міська інфраструктура, адміністративна реформа, міське право, гасіння пожеж, модернізація, поліцейське управління.

Незважаючи на інтерес історіографії до соціальної історії м. Чернівці й урбаністичних трансформацій Буковини в австрійський період, проблема формування протипожежної політики, її правового забезпечення, адміністративного механізму та соціального виконання залишалася недостатньо дослідженою. У фокусі уваги – вивчення того, як австрійська адміністрація реалізовувала механізми пожеж-

ної безпеки та як це позначилося на структурі міста й повсякденному житті його мешканців.

Мета статті – реконструювати становлення, розвиток і вдосконалення протипожежної політики в Чернівцях у контексті австрійського адміністративного і правового впливу. Дослідження спрямоване на виявлення основних нормативних актів, осіб і структур, які впроваджували протипожежні заходи, а також на з'ясування ролі протипожежної політики як інструмента модернізації міського простору.

Дослідження становлення системи протипожежної безпеки в Чернівцях у XVIII–XIX ст. опирається на широкий пласт архівних матеріалів та історичної літератури. Основну джерельну базу становлять фонди Державного архіву Чернівецької обл. (ДАЧО), зокрема № 3 (оп. 1, спр. 17, 18, 21, 23, 31, 39; оп. 2, спр. 144; оп. 115, спр. 85), що містять оригінальні укази, розпорядження, циркуляри, листування адміністративних органів і звіти щодо ліквідації пожеж. Ці документи дають змогу простежити адміністративні заходи, внутрішню організацію протипожежного порядку, регламентацію обов'язків мешканців і механізми їх виконання, що стали основою для поступового становлення міської інфраструктури безпеки.

В історіографії це питання частково висвітлено у працях, присвячених урбаністичному розвитку Чернівців, становленню місцевого самоврядування, архітектурній модернізації та соціальній інфраструктурі. Праця Фрідріха Кайндля (Friedrich Kaindl) «Історія Чернівців» – класичне джерело, що узагальнює урбаністичну еволюцію міста, охопно з аспектами пожежної безпеки, згаданими побіжно. Водночас книжки Марії Никирси «Чернівці: документальні нариси з історії вулиць і площ» і Василя Селезінки «Місто моєї любові» (Селезінка, 2002) мають значну цінність для реконструкції локального міського середовища, архітектурних особливостей забудови, щільності міського простору й вуличної інфраструктури, які відігравали критичну роль у виникненні та поширенні пожеж.

Значне аналітичне доповнення становить монографія Михайла Никифорака «Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.)», у якій автор акцентує на поступовій трансформації влади від військової до цивільної, з поступовим утіленням системи імперського управління, що охоплювала і сферу громадського порядку. У період правління губернатора Буковини Йозефа фон Енценберга (Josef von Enzenberg), як наголошує Михайло Никифорак, відбувалося активне запровадження адміністративних новачій, зокрема у сферах санітарії, урегулювання забудови, контролю за громадським простором і заходами запобігання пожежам.

Праця Олександра Добржанського «Система органів влади Буковини у складі Австрійської (Австро-Угорської) монархії» дає змогу простежити становлення й еволюцію інституцій, відповідальних за виконання протипожежних приписів: від військової адміністрації до міських магістратів і поліцейної дирекції (Добржанський, 2014). Він акцентує, що впродовж XIX ст. відбувалося зростання ролі місцевої влади у сфері безпеки.

Так, поєднання архівних документів з історіографічними напрацюваннями дає можливість окреслити розвиток системи протипожежної безпеки в Чернівцях як складову процесу модернізації міського управління, що перебувала на перетині адміністративної, правової, архітектурної та поліцейської політик Австрійської імперії в регіоні.

У 1775 р. Буковина була приєднана до Габсбурзької монархії. У складі нової держави регіон постав як периферійна, занедбана в адміністративному плані територія. Найбільшою проблемою в перші роки австрійського правління була відсутність будь-якої адміністративної, поліцейської чи пожежної інфраструктури навіть у містах. У Чернівцях не було організованої поліції, громадських служб і все покладалося на окремі укази військової влади (Никифорак, 2004, с. 46–47).

Зі збережених донесень австрійських чиновників видно, що столиця краю, м. Чернівці, перебувала у вкрай занедбаному стані, не маючи жодної інфраструктури для боротьби з вогнем. Зокрема, у «Звіті про стан краю Буковина» («Rapport über die Landesverhältnisse in der Bukowina») барона Карла фон Сплєні (Karl von Spleny), імперського комісара Буковини в 1775–1778 рр., зазначено: «У містах Буковини немає ані поліції, ані будь-якої організованої структури для боротьби з пожежами. Спонтанне дерев'яне будівництво з використанням соломи, відсутність димарів, щільна забудова без дотримання протипожежних норм» (ДАЧО-1, арк. 4–5).

У забудові міста й околиць широко використовували дерево. Воно служило матеріалом для зведення мостів, замощування вулиць, встановлення огорож, спорудження нових та ремонту старих будівель. Це становило потенційно високу загрозу масових пожеж, що було очевидно і для нової адміністрації.

Відсутність будь-яких засобів для гасіння вогню, незнання населенням елементарних правил поведінки під час пожежі робили місто повністю беззахисним перед вогняною стихією. При виникненні пожежі тоді навіть не брали до уваги можливості порятунку будівлі, що горить, основним завданням було не допустити поширення вогню на розташовані поряд будівлі. Та й тут ефективність дій залежала від примх природи: сильний вітер і спекотна погода зводили всі зусилля нанівець. Пожежі становили одну з найбільших небезпек для міста, адже могли виникнути будь-якої миті та викликали в людей паніку і страх.

Як терміновий поліцейський захід К. фон Сплєні пропонував впорядкувати міський простір: вирівняти й розширити вулиці, знести на головних шляхах дерев'яні будівлі, вкриті соломою, відремонтувати старі споруди й надати їм більш міцного вигляду, а також організувати нічну варту.

Нова влада видавала низку циркулярів та розпоряджень, якими намагалася врегулювати запровадження протипожежних правил і норм у містах. Проте через відсутність дієвого адміністративного апарату на місцях реалізувати ці норми було складно, тому більшість ініціатив К. фон Сплєні залишилися декларативними.

Значно масштабнішими в реалізації протипожежної політики на Буковині стали адміністративні заходи барона Й. фон Енценберга, імперського комісара Буковини в 1778–1786 рр., який змінив К. фон Сплєні. На відміну від попередника, що здебільша констатував занепад і хаос, Й. фон Енценберг удався до практичних заходів у сфері поліцейської, санітарної, містобудівної та протипожежної регуляції.

Особливу увагу Й. фон Енценберг приділяв реорганізації міського простору Чернівців, зокрема через впровадження регламентів, спрямованих на запобігання пожегам, які становили одну з головних загроз для хаотично забудованого міста. Згідно з розпорядженнями, введеними наприкінці 1770-х років, було заборонено куріння у громадських місцях (особливо у вітряну погоду), а також обмежувалося право курити особам, молодшим за 14 років. Щоб мінімізувати ризики загоряння, тор-

гівлю наказувалося завершувати до 22-ї години; порушників карали штрафами або громадськими роботами (до 6 годин щодня протягом двох тижнів) (ДАЧО-3, арк. 9).

У звіті від 22 липня 1778 р. барон Й. фон Енценберг наголошував на архітектурній вразливості Чернівців перед вогнем, зазначаючи, що «в місті немає кам'яних споруд, усі будинки дерев'яні, розташовані безсистемно, без протипожежних стін та димарів» (ДАЧО-2, арк. 12). За його словами, навіть найкращі будівлі нагадували «старі волоські хатини». До цього додавався хронічний брак води й відсутність елементарних засобів пожежогасіння: помп, відер і резервуарів.

У зв'язку з цим Й. фон Енценберг ужив низку невідкладних заходів. Він видав розпорядження про обов'язкове зведення димарів і вогнетривких стін, ініціював залучення військових ремісників до будівництва та запровадив пільгові ціни на будівельну цеглу – 1 000 шт. за 4 фл. замість стандартних 5 фл. 30 крейцерів (ДАЧО-4, арк. 12). Ці заходи стали підґрунтям для формування першого будівельного статуту Чернівців.

Зокрема, циркуляр від 29 жовтня 1778 р. передбачав, що всі нові будівлі варто зводити винятково з каменю. Саме від 1780 р. у місті з'являються перші цегляні житлові споруди, що започаткувало процес витіснення дерев'яної архітектури та значно покращило протипожежний стан міського простору (Никирса, 2008, с. 89).

Подальше закріплення змін відбулося в міському статуті 1786 р., який містив розгорнуту систему архітектурних приписів щодо спорудження житлових будинків, хлівів, підвалів і димарів. У документі були передбачені матеріальні заохочення для тих, хто зводив будівлі із вогнетривких матеріалів: 30-річне звільнення від державного податку та 10-річне – від міського поземельного чиншу (ДАЧО-9, арк. 2–4).

Завершальним етапом нормативної реформи у протипожежній сфері стало розпорядження окружного управління від 20 жовтня 1787 р., де категорично заборонялося використання дерев'яних димарів, переплетених соломною чи глиною, які належало замінити на цегляні конструкції (ДАЧО-5, арк. 6).

Паралельно влада намагалася вирішити проблему водопостачання. Уже за Й. фон Енценберга було розпочато копання криниць і до 1786 р. у Чернівцях функціювало 30 громадських колодязів, що тимчасово забезпечило місто водою у достатній кількості. Проте через відсутність належного обслуговування більшість колодязів швидко занепада, і проблема браку води знову стала актуальною.

Так, діяльність Й. фон Енценберга заклала засади для системного підходу до регулювання пожежної безпеки. Його заходи не лише зменшували ризик катастрофічних пожеж, а й стали важливою частиною інституційного оформлення Чернівців як модерного міського простору в межах Австрійської монархії.

Першим нормативно-правовим актом у галузі пожежної безпеки Чернівців став указ від 16 червня 1782 р., який видав імператор Йосиф II (Joseph II). Він визначав обов'язки міщан у випадку пожежі та покладав відповідальність за їх виконання на дирекцію поліції. Особливу роль у системі безпеки відводили нічним сторожам і квартальним, які мали здійснювати регулярні чергування (ДАЧО-1, арк. 2–3).

Наступним важливим кроком стало розпорядження Галицького губернатора від 6 березня 1793 р., що структурувало Чернівці на 10 кварталів, кожен із яких охоплював приблизно 50 будинків. Квартальні мали стежити за дотриманням правил безпеки, скликати мешканців у разі пожежі та забезпечувати наявність інвентарю. Тих, хто запізнювався на гасіння вогню, карали штрафами (ДАЧО-7, арк. 7).

У середині XIX ст. повноваження квартальних значно розширили. Згідно з приписами 1865 р., вони мусили перевіряти наявність протипожежного інвентарю в кожному домогосподарстві. Велися спеціальні списки жителів, які були зобов'язані надати інвентар або тяглову силу для пожежних бочок.

Сигналом про пожежу слугувало сповіщення нічного сторожа, а з 1848 р. – дзвін із вежі ратуші (ДАЧО-6, арк. 11–12). Міщани були зобов'язані власноруч гасити вогонь до прибуття військових чи поліції. Для стимулювання активності місцева влада застосовувала систему грошових винагород. Наприклад, під час пожежі 1859 р. премії отримали службовці фінансової дирекції: барон Густав фон Бейлвіц (Gustav von Beulwitz) і його підлеглі, деякі з них зазнали тілесних ушкоджень. 9 грудня 1859 р. крайова управа прозвітувала про компенсації в розмірі 103 фл. 20 крейцерів (ДАЧО-8, арк. 26–29).

Так у місті поступово формувалася налагоджена система колективної відповідальності, проте її ефективність значною мірою залежала від особистої дисципліни та сумлінності міщан.

Важливим етапом у розвитку протипожежної політики став циркуляр Галицького губернатора від 23 грудня 1823 р. про запобігання пожежам. У ньому зазначено, що при спорудженні нових або ремонті старих будівель необхідно складати план забудови, використовувати камінь, а дерев'яні будівлі покривати вогнезахисним матеріалом. Приводом для цього розпорядження стала велика пожежа 23 жовтня 1823 р. у м. Надвірна, свідком якої був сам імператор Франц I (Franz I) (Кайндль, 2003, с. 87).

Однак, навіть за умов посилення нормативної бази, великою проблемою для Чернівців залишалося водопостачання. Вода в місті була переважно на великій глибині, а під час пожеж її доводилося підвозити з р. Прут. Брак води залишався хронічною проблемою. Це особливо виявилось під час великих пожеж 1859 р. і 1866 р., коли гасіння вогню ускладнювалося саме через брак води (Кайндль, 2003, с. 98).

Пожежа 1859 р. стала важливим випробуванням для міської громади і бюджету: крім значних матеріальних втрат, влада була змушена виплачувати грошові винагороди службовцям та містянам, які брали участь у гасінні, що свідчило про використання механізмів соціального стимулювання.

Критичною подією стала пожежа 1866 р., яка засвідчила необхідність створення постійної міської пожежної охорони. Вона була організована того ж року та розміщувалася у приміщенні Чернівецької ратуші. Її структура охоплювала команду з кількох десятків пожежників, які мали в розпорядженні бочки з водою, ручні помпи й пожежний інвентар. Уперше було запроваджено регулярні чергування та оперативний виїзд на місце пожежі.

Створення цієї команди стало важливою віхою в розвитку міської інфраструктури безпеки, адже тепер Чернівці отримали професійну пожежну службу, яка значно підвищила рівень захищеності міста від вогняної стихії.

Окрім офіційної пожежної охорони, у другій половині XIX ст. активізувалася і громадська ініціатива. У 1870 р. у Чернівцях було засновано Добровільне пожежне товариство, яке стало важливою ланкою в системі громадської безпеки. Воно об'єднувало представників міщанства й інтелігенції, які брали участь у гасінні пожеж, організовували навчання, показові виступи і збори коштів на закупівлю інвентарю.

Добровольці співпрацювали з міською владою та професійною командою, підсилюючи можливості останньої.

Завдяки поєднанню державних і громадських ініціатив поступово сформувалася багаторівнева система протипожежної безпеки Чернівців, яка охоплювала правові норми, адміністративний контроль, технічні заходи (будівельні регламенти, водопостачання, пожежний інвентар) і соціальні механізми участі й відповідальності містян.

Дослідження протипожежної політики в Чернівцях у XVIII–XIX ст. дає змогу зробити низку важливих висновків щодо становлення державного контролю за безпекою міського простору у прикордонній провінції Габсбурзької монархії. Визначальними чинниками небезпеки пожеж були: структура міської забудови, відсутність інфраструктури гасіння вогню та низький рівень протипожежної культури частини населення.

Австрійська адміністрація вдалася до поетапної реалізації заходів: від регулювання поведінки громадян у разі пожежі (укази 1782 р. і 1793 р.), до стимулювання будівництва з вогнетривких матеріалів (статут 1786 р., циркуляр 1823 р.) та створення інституціоналізованої системи спостереження й реагування (міська пожежна охорона 1866 р., Добровільне товариство 1870 р.).

Особливу увагу влада приділяла формуванню системи колективної відповідальності: визначення обов'язків квартальних, сторожів, міщан, а також стимулювання їхньої участі через грошові винагороди – приклад поєднання заохочення та покарання як соціальних механізмів мобілізації.

Паралельно розвивалися технічні заходи: викопування криниць, запровадження планової забудови, контроль за димоходами, облік інвентарю. Водночас централізовані регламенти часто зіштовхувалися з обмеженими ресурсами та низькою дисципліною, що не давало повністю ліквідувати загрозу.

Отже, формування системи протипожежної безпеки в Чернівцях відображає ширший процес урбаністичної трансформації міста у складі Австрійської імперії. Хоча вжиті заходи сприяли зменшенню масштабів руйнівних пожеж і поступовому підвищенню рівня свідомості населення, остаточна стабілізація ситуації настала лише після створення професійної пожежної служби та залучення добровільних товариств у другій половині XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДАЧО-1: Державний архів Чернівецької області (Держархів Чернівецької обл.), ф. 3, оп. 1, спр. 17, арк. 4–5.

ДАЧО-2: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 1, спр. 18, арк. 2–12.

ДАЧО-3: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 1, спр. 21, арк. 9.

ДАЧО-4: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 1, спр. 23, арк. 12.

ДАЧО-5: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 1, спр. 31, арк. 6.

ДАЧО-6: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 1, спр. 39, арк. 11–12.

ДАЧО-7: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 1, спр. 427, арк. 7.

ДАЧО-8: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 2, спр. 144, арк. 26–29.

ДАЧО-9: Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 115, спр. 85, арк. 2–4.

Добржанський, О. (2014). *Система органів влади Буковини у складі Австрійської (Австро-Угорської) монархії*. Чернівці.

- Кайндль, Ф. (2003). *Історія Чернівців*. (В. Шинкар, В. Семенко, пер. з нім.). Чернівці: Місто.
- Никирса, М. (2008). *Чернівці: документальні нариси з історії вулиць і площ*. Чернівці.
- Никифорак, М. (2004). *Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.)*. Чернівці.
- Селезінка, В. (2002). *Місто моєї любові. Нариси з історії Чернівців: у 2 ч., 1. Чернівці*.

REFERENCES

- Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti (Derzharkhiv Chernivetskoï obl.), f. 3, op. 1, spr. 17, ark. 4–5 (in German).
- Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 1, spr. 18, ark. 2–12 (in German).
- Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 1, spr. 21, ark. 9 (in German).
- Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 1, spr. 23, ark. 12 (in German).
- Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 1, spr. 31, ark. 6 (in German).
- Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 1, spr. 39, ark. 11–12 (in German).
- Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 1, spr. 427, ark. 7 (in German).
- Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 2, spr. 144, ark. 26–29 (in German).
- Derzharkhiv Chernivetskoï obl., f. 3, op. 115, spr. 85, ark. 2–4 (in German).
- Dobrzhanskyi, O. (2014). *Systema orhaniv vlady Bukovyny u skladi Avstrijskoï (Avstro-Uhorskoï) monarkhii*. Chernivtsi (in Ukrainian).
- Kaindl, F. (2003). *Istoriia Chernivtsiv*. (V. Shynkar, & V. Semenko, Trans.). Chernivtsi: Misto (in Ukrainian).
- Nykyrsa, M. (2008). *Chernivtsi: dokumentalni narysy z istorii vulyts i ploshch*. Chernivtsi (in Ukrainian).
- Nykyforak, M. (2004). *Bukovyna v derzhavno-pravovii systemi Avstrii (1774–1918 rr.)*. Chernivtsi (in Ukrainian).
- Selezinka, V. (2002). *Misto moiei ljubovi. Narysy z istorii Chernivtsiv: u 2 ch., 1. Chernivtsi* (in Ukrainian).

Serhii BABCHUK

Postgraduate Student

of the Department of History, Political Science and International Relations

Y. Fedkovych Chernivtsi National University

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8462-5553>

e-mail: babchuk.serg@gmail.com

FIRE SAFETY IN CHERNIVTSI IN THE LATE 18th – 19th CENTURIES: STAGES OF DEVELOPMENT AND ADMINISTRATIVE REGULATION

The article explores the process of establishing fire safety in the city of Chernivtsi during the late 18th and the first half of the 19th century, in the context of Bukovina's incorporation into the Austrian Empire. The author analyzes the legal framework, administrative practices, and social mechanisms of implementing fire safety policy, drawing on materials from the State Archives of Chernivtsi Region (SACR), as well as a range of imperial circulars and local

ordinances. The study covers both the early attempts at organizing fire safety under Baron Karl von Splény (Imperial Commissioner of Bukovina, 1775–1778) and the comprehensive reform initiatives of Joseph von Enzenberg (Imperial Commissioner of Bukovina, 1778–1786), which laid the foundations of an integrated system of fire regulation, urban redevelopment, and architectural transformation of the city.

The focus is placed on a complex of legal provisions regulating construction, the behavior of residents in case of fire, and the participation of the population in firefighting. The article traces in detail the changes in architectural policy: from the gradual prohibition of wooden constructions to the encouragement of building with fire-resistant materials through tax incentives. An analysis is provided of documents concerning the division of Chernivtsi into quarters, the establishment of duties for quarter wardens and night watchmen, as well as the mechanisms of fire signaling and the mobilization of townspeople for firefighting. The study describes social forms of rewards and liabilities, which shaped collective involvement in combating fires.

Key words: Chernivtsi, Bukovina, Austrian Empire, fire safety legislation, fire protection, Joseph von Enzenberg, Karl von Splény, urban transformation, city infrastructure, administrative reform, municipal law, firefighting, modernization, police administration.

*Стаття: надійшла до редакції 18.07.2025
прийнята до друку 29.08.2025*

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

*доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0018-5095>
e-mail: leoza10@gmail.com*

УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ У СТОСУНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ГАЛИЧИНИ ТА НАДДНІПРЯНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Зазначено, що формування модерної української національної ідеї та національно-визвольного руху відбувалося у ХІХ – на початку ХХ ст., а їхня поява і поширення проходили у складних умовах поділу головної маси українського етносу між двома імперіями – Романових і Габсбургів, які в різний спосіб намагалися перешкодити утвердженню їх модерної національної свідомості.

Зауважено, що всупереч утискам і переслідуванням імперських властей невелика група освіченої української інтелігенції під впливом європейських демократичних ідей сформувала й легітимізувала у ХІХ ст. ідею окремої національної спільноти, опираючись на етнокультурні особливості населення українських земель. Простежено, що у другій половині ХІХ ст. нечисленні кола української інтелігенції в Наддніпрянській Україні та Галичині налагодили відносини і розвинули активну культурну та просвітницьку діяльність серед українського населення двох тогочасних імперій.

Констатовано, що через репресії і переслідування українців у Росії центр суспільного й культурного життя та формування національних програм перемістився до Галичини, де після конституційних реформ в Австрії 1860-х років виникли умови для легальної політичної діяльності. Вказано, що результатом відносин і співпраці українських інтелектуалів Наддніпрянщини та Галичини стало заснування і зміцнення українських громадсько-культурних й освітніх організацій (Товариство ім. Шевченка), численних періодичних видань («Діло», «Правда», «Зоря» тощо) в Галицькій провінції Австро-Угорщини, які відіграли провідну роль у розвитку українського національного руху.

Ключові слова: українська ідея, українська інтелігенція, Галичина, Наддніпрянська Україна, національний рух.

Тема взаємозв'язків української інтелігенції Галичини і Наддніпрянської України на сьогодні розроблена в українській та, частково, європейській історіографії досить ґрунтовно. Вона нерозривно пов'язана із проблемами українського національного відродження або, іншими словами, формування модерної української нації та національного руху. Не таємниця, що внаслідок поділу українського народу і земель його проживання в ХІV–ХІХ ст. суб'єктність України була постав-

лена під питання, а в час модернізації її всіляко фальсифікували сусідні держави, насамперед імперська Росія. Тривала антиукраїнська пропаганда й колоніальне становище українців у більшості імперій спричинили поширення антиукраїнських стереотипів серед багатьох європейських і не тільки народів та урядів. Національний рух українців у ранньомодерний і модерний періоди всіляко спотворювали й фальсифікували імперські ідеологи. Цей історичний спадок досі впливає на деяких представників й уряди європейських народів, а сучасна антиукраїнська пропаганда Росії та її геноцидна агресія проти України намагаються гальванізувати і підсилити його.

Українським історикам від давнини доводиться протистояти поширенню російських, а згодом і радянських схем історії Центральної та Східної Європи, у яких не залишається місця для України й українців. Значний вклад у спростування російських та інших фальсифікацій минулого українців внесли українські історики XIX ст. і XX ст., насамперед Володимир Антонович, Михайло Грушевський, Дмитро Дорошенко й низка інших, зокрема вимушених покинути Україну і діяти в еміграції. Сучасні українські історики змушені піднімати невідомі пласти документів, шукати нові концептуальні можливості для повернення суб'єктності Україні та її історії. Сьогодні українська історіографія вже має чимало ґрунтовних досліджень конкретно-історичного плану, синтезуючих студій, як-от: Ярослава Дашкевича, Ярослава Грицака, Миколи Кугутяка, Ігоря Гирича, Олексія Яся, а особливо Ігоря Райківського¹. Проте чимало фактів взаємозв'язків українських національних діячів у справі утвердження національної ідентичності залишаються невідомими і потребують подальшого вивчення.

Мета статті – акцентувати увагу на контексті зв'язків, які українські інтелектуали здійснювали всупереч постійним переслідуванням і репресіям імперської влади, насамперед у Росії, до якої належала більша частина земель з українським населенням.

Треба наголосити, що український національний рух, який формувався у другій половині XIX ст., здійснювали переважно ті молоді українці, які були тісно пов'язані з життям народу і змогли здобути освіту в модерних навчальних закладах. Їхня суспільна діяльність концентрувалася навколо літератури, етнографії та історії. Вважаємо їх інтелігенцією (інтелектуалами), тобто соціальною верствою, представники якої професійно займаються розумовою, передусім творчою, працею, розвитком та поширенням культури, і є представниками духовного проводу народу (Голобуцький, 2005, с. 507–511). Як відзначають дослідники, українська інтелігенція сформувалася у XIX ст. на ґрунті певних соціальних традицій, які зближували її не з державою, а з народом («народолюбство»), з демократичних верств якого вона й формувалася. Проте в Галичині під владою Габсбургів, у силу відсталості краю і конкуренції польських еліт українська інтелігенція тривалий час формувалася із представників греко-католицького духовенства й була більш консервативною (Рубльов, 2005, с. 511–515).

Дослідження науковців показують, що паростки «національного відродження» були пов'язані з ідейною активізацією колишньої козацької старшини

¹ У монографії І. Райківського можна знайти розлогу бібліографію до порушеної проблеми (див.: Райківський, 2012, с. 24–94).

Наддніпрянської України у другій половині XVIII ст., інтегрованої в імперський уклад Росії². Вона прагнула відновлення автономних прав і привілеїв та орієнтувалася на потужний рух Просвітництва, який апелював до раціональності і практичних знань. Але саме діяльність її представників сформувала героїчний «козацький міф», який став підставою української національної ідеї і вишукував «українців-козаків» у далекому минулому. У першій половині XIX ст. ідея «України-Руси» набула обґрунтування та поширення у творах багатьох дворянських істориків: від Дмитра Бантиш-Каменського до Миколи Костомарова³. Тоді ж етнографи й історики встановили спорідненість народної культури населення Наддніпрянщини і Галичини. Одним із перших це зробив видатний учений Михайло Максимович, який зауважив спільність народного фольклору і звичаїв населення Галичини та Наддніпрянщини, видавши 1827 р. першу збірку «Українських народних пісень», а згодом ще кілька збірок українського фольклору (Максимович, 1827). Історичне обґрунтування існування окремого «козацького» народу на базі тогочасних уявлень малоросійського дворянства було подано у відомій праці «Історія Русів», яка активно поширювалася в рукописах у поміщицьких маєтках українських земель у першій половині XIX ст. У цьому творі, приписуваному архієпископу Григорієві Кониському, можна побачити достатньо сформовані уявлення малоросійського дворянства про народ і територію України⁴. Про це свідчить розлога цитата з цього романтичного твору, яку варто тут навести: «Істинні і прадавні землі і провінції Сарматські, альбо Козацькі, наші Руські, од Подоля, Волиня і Волох посполу і аж до самого Вільня і Смоленська, довгі і обширні границі свої їмущі, а саме: землю Київську, Галицьку, Львівську, Холмську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишлівську, Мстиславську, Вітебську, Полоцьку» (Історія Русів, 1991, с. 111).

У першій половині XIX ст. уже низка знаних інтелектуалів українського походження в романтичному стилі «віднаходила» історичні коріння «народного духу» русинів-українців у фольклорі, літературі, мові й історії населення «Малої Русі», яке заселяло землі тодішніх імперій – Росії і Австрії. Серед них були: Ізмаїл Срезневський, Осип Бодянский, Микола Гоголь, зрештою Микола Костомаров і багато інших. Відтак на середину XIX ст. сформувалося достатньо обґрунтоване наукове уявлення про особливий розвиток українського народу від утворення Давньоруської держави і до XIX ст. Воно було представлено у праці видатного історика М. Косто-

² Це не означає, що усвідомлення української («руської») окремішності не виявлялося в попередні періоди. Це переконливо показав канадський історик українського походження Зенон Когут у низці праць, зокрема збірнику «Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України», у якій детально й послідовно описав, як у XVI–XVII ст. своєрідно та суперечливо формувалися переконання політичних еліт про самостійний історичний шлях Русі-України між Польщею (Річчю Посполитою) і Московією (Московським царством) та яку роль у цьому відіграла Православна Церква й ідея *Slavia Orthodoxa*, що переростала в релігійно-політичний панславізм (Когут, 2004, с. 133–186).

³ Атмосферу пошуку окремого «малоросійського» (українського) минулого добре репрезентував у XX ст. відомий український історик Д. Дорошенко у праці «Огляд української історіографії» (Прага, 1923), де описав твори багатьох дворянських інтелектуалів XVIII – початку XIX ст., які в пошуках «старовини» піднімали питання «особливостей» етнічного і державного розвитку земель «Малоросії»-України (Дорошенко, 1996, с. 59–80).

⁴ Детальніше цю тему я розвинув у спеціальній статті (Зашкільняк, 2014, с. 421–448).

марова «Риси народної південноруської історії» (1861), у якій він продемонстрував спільність походження та еволюції «південноруських» слов'янських племен від Галичини й Волині до Слобожанщини (Костомаров, 1989, с. 8–107).

Того ж року вийшла друком у журналі «Основа» знаменита стаття цього історика – «Дві руських народності», у якій він обґрунтував існування двох «руських» за походженням «народностей» – українців і росіян (Костомаров, 1920, с. 1–42). Аргументи, які він навів із позицій тогочасної науки, почасти зберігають актуальність донині. Зокрема, варто навести такий його висновок: «Із цього короткого огляду ріжниць, які виникли з далекої давнини поміж двома руськими народностями, можна бачити, що у вдачі українського народу переважає особиста воля, а в великоруськім переважає загальність. На корінний погляд Українця спільна згода зв'язує людей, а незгода розлучає; Великоруси прямували завести неминучість і нероздільність раз заведеного зв'язку, і саму причину такого заводу звернути на божу волю й тим то відгородити її від людської критики» (Костомаров, 1920, с. 29).

До цього варто додати, що ще 1846 р. була складена й перша утопічна політична програма молодого українського руху, представлена у творі «Закон Божий: книга буття українського народу», написаному як ідейна програма Українсько-слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія, більш відомого як Кирило-Мефодіївське братство, яке приписували історикові М. Костомарову. Вона прокламувала демократичну федерацію слов'янських народів з участю рівноправного українського народу (Костомаров, 1991, с. 24–33).

У літературі наголошено, що поштовх народознавчій діяльності українських інтелектуалів у Галичині дала творчість наддніпрянських учених. Це виявилось і в діяльності представників «Руської трійці» (Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Івана Вагилевича), греко-католицьких священників. Якщо в Наддніпрянській Україні під владою Росії частина русифікованого малоросійського дворянства виявляла інтерес до свого минулого, то проблемою населення Галичини була майже повна відсутність української шляхти. Відомим став вислів Івана Франка про те, що «говорити про інтелігенцію перед скасуванням панщини, то значить говорити про духовенство, бо ніякої другої інтелігенції у нас просто не було» (Франко, 1980, с. 87). А така інтелігенція була схильна до консерватизму і підпорядкування «сильному».

Проте ситуація змінилася під час «Весни народів» 1848–1849 рр., коли постала загроза повного зникнення народної мови й культури, а ліберальні повиви активізували діяльність нечисленної української інтелігенції. Яскравим документом, який відображав пробудження національних почуттів та інтересів русинів-українців Галичини, стала «Відозва до руського народу», проголошена Головною Руською Радою (первісна назва – «Рада Народно Руска») 15 травня 1848 р. у Львові. У ній було стверджено, що «русини» належать до великого руського народу, який розмовляє однією мовою і налічує 15 млн, із яких «полтретя мільона землю Галіцкую замешкує» (Зоря Галицка, 1848).

Одним із здобутків революції для галицьких українців стало створення кафедри української мови та літератури («руської мови і словесности») у Львівському університеті, керувати якою призначили випускника цього університету та громадського діяча, учасника «Руської трійці» Я. Головацького (1814–1888). На початку 1849 р. (18–25 січня) у стінах Львівського університету фактично вперше прозвучали

лекції з історії України, які виголосив саме Я. Головацький. Хоча офіційно його лекції мали філологічне спрямування («Три вступні лекції про руську словесність»), по суті в них він виклав загальну схему історії України в її романтичному забарвленні. Головні положення схеми полягали в тому, що русько-український народ, як один зі слов'янських народів, має власні фізичні й духовні особливості, здавна виявив свої культурні здібності, є окремим народом, який у своїй еволюції пройшов від прийняття християнства в Київській Русі до «пробудження» від сну і сприйняття європейської просвіти та культури (Головацький, 1849, с. 1–28).

У другій половині XIX ст. уявлення про «єдину Русь-Україну» знайшли потужний розвиток у творах та праці вже більш численної української інтелігенції як у західних, так і східних українських землях, розділених державними кордонами. Проте піднесення українського національного руху спричинило негативну реакцію правлячих кіл обох імперій – Російської й Австрійської. Український громадівський рух (рух громад) налякав російський царизм, який спрямував проти нього жорсткі заборони та репресії (відомі Валуєвський циркуляр 1963 р. й Емський указ Александра II (Александр II) 1976 р., арешти членів громад, розпуск громадівських організацій). Унаслідок цього культурний потенціал українського руху, що наростав, було вимушено перенесено за межі Росії, насамперед до Галичини в Австро-Угорщині, а також до інших європейських країн (Швейцарії, Франції, Німеччини).

Однак поширення української ідеї зупинити вже було неможливо. Настрої і прагнення модерної української інтелігенції того часу добре відображали погляди та твори історика і громадського діяча Михайла Драгоманова й когорти членів українських громад у Наддніпрянщині. У річищі тогочасних ідей позитивізму й «органічної праці» вони докладали зусиль для всебічного піднесення та розвитку національної народної культури, освіти, науки і підприємництва, просвіти і консолідації демократичних верств українців. Професор Київського університету М. Драгоманов був змушений емігрувати до Швейцарії, де 1878 р. почав видавати в Женеві збірку «Громада», у якій відображено надії і плани українських громадівців щодо України та її місця серед інших європейських народів і країн. У програмному «Передньому слові» до цього видання вчений описав та обґрунтував етнічні й історичні підстави існування українського народу як окремого міжнародного суб'єкта. Зокрема, відзначив, що йдеться про громади (спільноти) людей, які мешкають у Росії та Австро-Угорщині й мають різні назви: «українці», «русини», «руснаки», «малоруси», «малоросіяни», «рутени» тощо, але дуже подібні між собою мовою і звичаями. Вони від давніх часів заселяють землі, які входили чи входять до різних держав та, на відміну від «письменних людей», що служать різному «начальству» і «чужим царствам», зберігають усталені традиції. Загальну кількість українського населення він обчислював у понад 17 млн осіб: в Росії – понад 14 млн, Австрії – 3 млн, Буковині – близько 200 тис., Угорщині – 0,5 млн (Драгоманов, 1991, с. 276–277).

За умов, які склалися в Галичині після конституційних реформ 1860-х років і перетворення Австрії на дуалістичну Австро-Угорщину, з'явилася можливість розвивати українську культуру й реалізувати ідеї «органічної праці» у провінції (краї) Австро-Угорщини, де компактно проживало русько-українське населення. Проблема полягала в тому, що національна самосвідомість цього населення ще не досягла належного рівня консолідації, а нечисленна і слабка інтелігенція переживала «хи-

танья» між україно- та русофільством перед обличчям протистояння з потужним польським національним рухом. Русофільські ідеї були значною перешкодою у справі піднесення рівня національної самосвідомості переважно селянського населення Галичини й консервативності греко-католицького духовенства, яке дуже повільно звільнялося від панславістських ілюзій, що перейшли йому у спадок від періоду романтизму (Wójtowicz-Huber, 2008, с. 283–292). За таких складних умов перенесення національно-культурної роботи громадівців Наддніпрянщини в Галичину стало величезним стимулом для модернізації й активізації українського національного життя у провінції.

Інтерес до української літератури і контакти з наддніпрянськими діячами простежуються серед русинів-українців Галичини ще в першій половині XIX ст. Але після заборон і репресій у Росії 60–70-х років XIX ст. проти української мови, культури та її носіїв, посилення боротьби з «малоросійським сепаратизмом» постало питання про можливість дальшого розвитку національного життя. Сприятливим ґрунтом для його розвитку стала поява в Галичині 1860-х років потужного громадського руху молодого покоління українців, які захоплювалися творами Тараса Шевченка (Серета, 2001, с. 378–386). У 1867 р. завдяки галицькому історичному та громадському діячу Олександрові Барвінському з'явилося друком перше видання творів Тараса Шевченка, яке знаменувало встановлення тісніших зв'язків галицьких і наддніпрянських інтелігентів модерного часу (Райківський, 2012, с. 431–432). Воно виявилось в різкому збільшенні притоку української літератури з Наддніпрянщини, посиленні особистих контактів громадських культурних діячів, фінансової підтримки галицьких періодичних видань.

Ці особисті контакти і взаємодія інтелектуалів Галичини та Наддніпрянщини добре відображені в науковій літературі, хоча й не вичерпують проблематики. На першому плані українського національно-культурного життя в Галичині була преса і періодика. Треба зазначити, що тоді тут виходило 62 періодичні видання для русинів-українців, більшість із яких друкувала багато творів наддніпрянських діячів (Романюк, Галушко, 2001, с. 181–357). Серед впливових загальноукраїнських інституцій, які постали в Галичині в 60–80-х роках XIX ст. за участю, сприяння і фінансової підтримки наддніпрянських діячів (Пантелемона Куліша, Володимира Антоновича, Олександра Кониського й ін.), варто згадати журнал «Правда», що виходив із перервами в 1867–1898 рр. і містив твори та публіцистику представників обох великих частин України. Приступаючи до третього року видання часопису, у лютому 1869 р. його редактор Наталь Вахнянин у зверненні до читачів написав, що «Правда» «пересадила літературу, виконану на Україні, до Галичини, старається розбудити любов до рідного слова, а через те и піднести самовіжу [самопізнання – Л. З.] народню» (Романюк, Галушко, 2001, с. 272). У журналі друкували твори видатних письменників і громадських діячів Наддніпрянщини, зокрема Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка, Олекси Стороженка, Івана Нечуя-Левицького, Михайла Старицького, Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова й багатьох інших.

Подібна ситуація була і в інших періодичних виданнях, що виходили в Галичині у другій половині XIX ст. Ці сотні творів українських письменників, учених, публіцистів із Наддніпрянщини, що друкувалися в галицьких виданнях, пропагували й поширювали українську мову, історію, культурні здобутки всупереч намаганням

великодержавних російських, німецьких і навіть деяких польських сил заперечити існування українців як окремого народу.

Немає можливості схарактеризувати різноманітність тематики і спрямування української періодики в Галичині у вказаний період. Однак треба зауважити, що одним зі свідчень тісного зв'язку і взаємодії наддніпрянських діячів із галицькою інтелігенцією була співпраця студента Київського університету М. Грушевського з галицьким часописом «Правда», який наприкінці 80-х років XIX ст. редагував киянин О. Кониський (1836–1900). У 1888–1890 рр. історик-початківець М. Грушевський опублікував тут декілька рецензій і нарисів про наукові праці в галузі славістики, зокрема у співавторстві з І. Франком, тоді вже знаним письменником і громадським діячем (Зашкільняк, 1995, с. 114–138). А ще раніше, у 1885 р., із допомогою відомого наддніпрянського письменника І. Нечуя-Левицького він умістив у галицькій газеті «Діло» своє літературне оповідання «Бех-аль-Джугур» та низку поетичних творів (Бурлака, 2002, с. 152–155).

Одним із завдань, які ставили перед собою українські інтелектуали Наддніпряниці і Галичини, було створення громадських інституцій національної освіти та науки. Для цього вони використовували сприятливі обставини конституційної монархії в Австро-Угорщині, яка забезпечувала певні демократичні свободи й давала можливість розвиватися громадській ініціативі. Після заборони видань українською мовою в Російській імперії (Валуєвський указ 1863 р.) заможні громадивці з Наддніпряниці давали великі кошти на створення і діяльність українських просвітницьких організацій та видань у Галичині. Особливо значний вклад у виникнення українських товариств і видань зробила спадкоємиця української патріотичної шляхти, членкиня полтавської «Громади» графиня Єлизавета Скоропадська-Милорадович (1832–1890, нащадок українських родів Скоропадських і Тарнавських). У 1867 р. у Відні тоді ще український студент із Галичини, а згодом видатний діяч українського національного руху в Галичині Анатоль Вахнянин (1841–1908) через Івана Білозерського (напевно, все ж ідеться про знаного діяча Кирило-Мефодіївського братства і полтавської «Громади» Василя Білозерського (1825–1899)) зустрівся та познайомився з Єлизаветою Милорадович, яка перебувала у Відні на лікуванні. У спогадах, опублікованих за пів століття, А. Вахнянин написав: «Білозерський впровадив мене в хату Милорадовички. Милорадовичка була, мабуть, з роду Скоропадських ... Була се богата пані та і українська патріотка ... При сій нагоді я міг їй розказати про наші національні заходи як у краю, де видавали тоді “Правду”, так і у Відні, а з розговорів вийшло те, що треба би доконче заснувати у Львові свою печатню [друкарню – Л. З.], де би можна друкувати все те, чого у Росії не вільно. Милорадовичка зобов'язала ся придбати гроша на друкарню у Львові. З того часу я бував у Милорадовички досить часто» (Вахнянин, 1908, с. 94). Згодом, як згадував А. Вахнянин, кошти прибули, друкарню заснували – «Милорадовичка додержала слова. З єї приводом нашли ся гроші у братів Українців» (Вахнянин, 1908, с. 128).

У 1870 р. Єлизавета Милорадович знову перебувала у Відні і, ймовірно, там зустрівся з нею галицький український діяч та юрист, голова товариства «Просвіта» Юліан Лаврівський (1821–1873), якому вона передала 200 гульденів для розвитку українських товариств, зокрема львівської «Просвіти» (Петренко, 2013, с. 104).

Саме особисті контакти наддніпрянської і галицької інтелігенції дали змогу створити у Львові 1873 р. Товариство ім. Шевченка як центр поширення української культури та науки. Передумовою заснування стала вже згадувана зустріч у Відні наддніпрянської землевласниці й патріотки з Полтавщини графині Є. Скоропадської-Милорадович із галицьким композитором і громадським діячем А. Вахнянином, на якій вона висловила підтримку українським діячам у Галичині та запропонувала дати кошти на створення української друкарні у Львові. Згодом до цього долучилися інші наддніпрянські й галицькі діячі, які розвинули ідею заснування «фонду для розвитку української літератури і культури». З ініціативи ще одного українського діяча полтавської «Громади», колишнього члена Кирило-Мефодіївського товариства Дмитра Пильчикова (1821–1893) виникла ідея закласти у Львові товариство, яке би дбало про розвиток українського письменства, видавало українські книжки, які потім можна було поширювати на Східній Україні. Дмитро Пильчиков переконав Єлизавету Милорадович пожертвувати кошти на таку важливу справу і та внесла 20 тис. австрійських срібних корон для заснування товариства (за іншими даними – 9 тис. гульденів, 10 тис. гульденів, 8 тис. рублів), які Пильчиков відвіз до Львова в 1873 р. Спершу товариство хотіли назвати «Галицьке наукове товариство», але саме Єлизавета Милорадович зажадала, щоби воно носило ім'я найвидатнішого сина України – Тараса Шевченка. Статут організації, що її назвали «Товариством імені Т. Г. Шевченка», склали, за дорученням Є. Милорадович М. Драгоманов і Д. Пильчиков. Його метою п. 1 Статуту проголошував: «Вспомогати розвій малоруської словесности, а для цього воно мало видавати своїм накладом книжки, часописи, літературні і наукові, піддержувати літературні і наукові видання, роздавати премії» (Петренко, 2013, с. 105–106).

Так постало Товариство ім. Шевченка, якому судилося за 20 років стати Науковим товариством ім. Шевченка (НТШ, 1892) і важливим інтелектуальним центром загальноукраїнського руху. Один із засновників, а згодом його голова О. Барвінський 1892 р. написав: «З кінцем 1873 року постало у Львові Товариство ім. Шевченка на основі статуту, потвердженого ц.-к. намісником 11.12.1873 р. заходом дев'яти патріотів: Др. О. Огановський, пр. Ю. Романчук, інж. Т. Барановський, С. Качала, М. Димет, др. Н. Сушкевич, др. О. Огановський, Л. Лукашевич, М. Костик. Сі перші основателі Товариства ім. Шевченка признали потребу заснування власної друкарні, позаяк думали, що сим способом найскоріше зможуть підмогти рух літературний і науковий. Перевести сю думку в життя прийшлося їм тим легше, позаяк окрім жертв, зложених 33-ми Русинами галицькими, обдарували нове Товариство вельми щедрими дарами покійні вже патріоти з України пані Милорадовичева, а опісля вже М. Жученко» (Барвінський, 1892, с. 209–210). У замітці О. Барвінський не згадує про наддніпрянців серед засновників, оскільки за законами Австро-Угорщини ними могли стати тільки громадяни цієї країни. Натомість, як уже зазначено, наддніпрянці не тільки допомагали творенню товариства, а й стояли біля його основ. Дійсними засновниками фонду під назвою «Товариство імені Шевченка» стали, крім названих ініціаторів, колишній кирило-мефодіївець Дмитро Пильчиков, посол Галицького сейму і Державної Ради Степан Качала (1815–1888), до яких згодом долучився правник зі Слобожанщини Михайло Жученко (1840–1880). Засновники товариства зібрали пожертви, що разом із меншими внесками 32-х львів'ян склали 100 056,84 австрійських крон (3 600 дол. США) (Савенко, 2011, с. 26–30).

Створення Товариства ім. Шевченка знаменувало перехід співпраці українських діячів Наддніпрянщини і Галичини на рівень формування загальноукраїнського національно-культурного руху. Фактично, саме такі представники наддніпрянської інтелігенції, як В. Антонович, О. Кониський, П. Куліш, а пізніше М. Драгоманов і М. Грушевський, першими зрозуміли те, що Галичина здатна відіграти роль П'ємонту – центру національно-культурного відродження, оскільки це дозволяють умови конституційної монархії Австро-Угорщини. У річищі ідей загальноукраїнського культурного поступу спільними зусиллями обох груп інтелігенції у Львові в 1880 р. були створені два найвпливовіші періодичні видання – газета «Діло» і літературно-науковий журнал «Зоря». Обидва були задумані як загальноукраїнські просвітницькі й інформаційні органи, що слугували національним потребам, не обмежені партійними, інституційними чи особистими інтересами. Від початку вони працювали на проєкт відродження України (Романюк, Галушко, 2001, с. 358–387).

Ще одною важливою ареною взаємозв'язків і співпраці інтелігенції Наддніпрянщини та Галичини стали підготовка й видання серії книжок «Історичної бібліотеки». Потреба обґрунтування історичної суб'єктності України була одним із наріжних каменів національного відродження. Її формуванню чинили потужний опір як російські, так і польські історики та політики. І в Наддніпрянщині, і в Галичині тодішні історики транслиували переважно російську або польську версію історії Східної Європи, у якій не залишалось місця українцям. У Галичині ці впливи вперто поширювали москвофільські публіцисти, які шукали захисту від колонізації під парасолом російського панславізму. У 60–80-х роках XIX ст. русофіли розгорнули в Галичині досить потужну наукову й видавничу діяльність, прагнучи довести належність українців до «общерусского народа». Це змусило українофілів-народовців рішуче відмежуватися від русофілів у культурному і політичному плані, утворивши 1885 р. самостійний громадський орган – Народну раду, покликану репрезентувати й захищати права всіх українців Східної Європи та утверджувати ідею соборності України.

Проте національна ідея без історичного обґрунтування не мала значного впливу. Українофіли прагнули відмежувати історію України від Росії і Польщі, але наукових сил для цього бракувало і в Галичині, і в Наддніпрянщині. Усвідомлюючи цей факт, один із лідерів галицького народовецького руху О. Барвінський у погодженні з діячами київської «Громади», передусім професором історії Київського університету В. Антоновичем, у 1886 р. почав видання серії книжок під назвою «Руська історична бібліотека». У ній, за задумом В. Антоновича, повинні були виходити переклади праць знаних українських істориків, зокрема тих, які проживали в Росії і змушені були писати свої твори російською мовою. У «Руській історичній бібліотеці» були надруковані праці авторитетних українських і російських істориків: Володимира Антоновича, Дмитра Багалія, Михайла Владимирського-Буданова, Миколи Дашкевича, Олександри Єфименко, Дмитра Іловайського, Миколи Костомарова, Івана Линниченка, Федора Леонтовича, Івана Новицького, Якова Шульгина й ін. До 1904 р. було видано 24 томи серії. У них окреслено контури модерного українського національного гранд-нарративу, який невдовзі був завершений завдяки зусиллям М. Грушевського.

Як бачимо, коли культурно-громадська активність українців у Галичині у 80-х роках XIX ст. набувала піднесення і розвитку, на її шляху постали перешкоди з боку польських управлінських кіл провінції, які також претендували на «галицький П'ємонт» і бачили в русинах-українцях конкурента. Стосунки між українськими й польськими патріотичними колами стали набувати конфліктного виміру. У цей момент до справи таємно долучилися наддніпрянські громадівці. Діячі київської «Громади», зокрема її лідер В. Антонович, склали план зміцнення українського культурного руху через укладення угоди з польськими політиками Галичини. Після низки таємних перемовин і листування в 1885–1889 рр. між київськими громадівцями й польськими політиками в Галичині із залученням австрійських урядових кіл удалося досягти згоди щодо поступок українцям у розвитку освіти, науки та культури. Наслідком цих перемовин стала угода «нової ери» 1890 р. у Галичині, яка таки уможливила зміцнення національно-культурної позиції українців у провінції (Чорновол, 2000; Кордуба, 1928, с. 72; Barwiński, 1922, с. 14–22). Відтоді Львів і Галичина стали центром тяжіння та громадсько-культурної й політичної діяльності для української інтелігенції усіх земель розселення народу. А термін «Україна» й «українці», за ініціативною В. Антоновича і київської «Громади», набув загального національно-політичного значення, замінивши в самоідентифікації українського населення вкрадене росіянами ім'я «Русь» і «русин» (Наконечний, 2013).

Можна стверджувати, що на кінець XIX ст. завдяки контактам, взаємодії та співпраці нечисленної свідомої української інтелігенції з різних земель, заселених русинами-українцями, у Галичині сформувався потужний центр українського національного руху, який набув загальноукраїнського значення у формуванні та просуванні українського національного проєкту й суб'єктивізації України. Незважаючи на порівняно незначну чисельність українських інтелектуалів, здатних творити національний культурний продукт, а також опір, утиски й переслідування його носіїв в усіх землях розселення українців, їх національне відродження досягло політичної фази, а його представники змогли перейти до постановки питання про самостійну соборну українську державність. Завдяки фактично подвижницькій культурній роботі української інтелігенції, використанню більш сприятливих умов модернізаційних змін в Австро-Угорщині були загальмовані процеси асиміляції та денационалізації і зростає національна самосвідомість українського населення на всіх землях його розселення. Український модерний проєкт вийшов на шлях політичної реалізації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Барвінський, О. (1892). Про заснованне і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка у Львові. *Записки Товариства імені Шевченка*, 1, 209–212.

Бурлака, Г. (2002). Літературна спадщина М. Грушевського в контексті української літератури. *Український історик*, 1–4(152–155), 308–312.

Вахнянин, А. (1908). *Спомини з життя (Посмертне видане)*. Зладив Кирило Студинський. Львів.

Голобуцький, П. В. (2005). Інтелігенція та інтелектуали. В *Енциклопедія історії України* (Т. 3: Е–Й). Київ, 507–511.

Головацький, Я. (1849). *Три вступительні преподаванія о русской словесности*. Львов.

Дорошенко, Д. І. (1996). *Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право*. Київ.

Драгоманов, М. (1991). «Передне слово» (до «Громади» 1878 р.). В М. П. Драгоманов, *Вибране* («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). Київ, 276–325.

Зашкільняк, Л. О. (1995). М. Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.). В Я. Грицак, Я. Дашкевич (ред.), *Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.)*. Нью-Йорк; Львів, 114–138.

Зашкільняк, Л. (2014). «Віднайдення України»: думки української інтелектуальної еліти XIX – початку XX століття щодо місця і ролі України в Європі. *Przeгляд Wschodni. Kwartalnik. XIII, 2(50)*, 421–448.

Зоря Галицька. (1848, 15 мая). I.

Історія Русів. (І. Драч, пер.). (1991). Київ.

Когут, З. (2004). *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України*. Київ.

Кордуба, М. (1928). Зв'язки В. Антоновича з Галичиною. *Україна*, 5, 33–78.

Костомаров, М. (1920). *Дві руські народности*. Київ; Ляйпціг.

Костомаров, М. (1989). Черги народной южнорусской истории. Н. И. Костомаров. *Исторические произведения. Автобиография*. Киев, 8–107.

Костомаров, М. І. (1991). «Закон Божий» (*Книга буття українського народу*). Київ.

Максимович, М. (1827). *Малоросійськія пѣсні*. Москва.

Наконечний, Є. П. (2013). *Украдене ім'я. Чому русини стали українцями*. Київ.

Петренко, І. М. (2013). *Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі: монографія*. Полтава.

Райківський, І. (2012). *Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття*. Івано-Франківськ.

Романюк, М. М., Галушко, М. В. (2001). *Українські часописи Львова 1848–1939: історико-бібліографічне дослідження: у 3 т. (Т. 1: 1848–1900)*. Львів.

Рубльов, О. С. (2005). Інтелігенція українська, витоки традицій та їх розвиток. *Енциклопедія історії України (Т. 3: Е–Й)*. Київ, 511–515.

Савенко, В. (2011). Заснування Товариства ім. Шевченка у Львові у 1873 р.: його структура і завдання. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2, 26–30.

Середа, О. (2001). Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-ті роки XIX століття). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 9, 378–386.

Франко, І. (1980). Критичні письма о галицькій інтелігенції. В І. Франко, *Зібрання творів: у 50 т., 26*. Київ, 74–93.

Чорновол, І. (2000). *Польсько-українська угода 1890–1894 рр.* Львів.

Varwiński, E. (1922). *Українські sny o potędze*. In *Z życia i aktów*. Lwów, 14–22.

Wojtowicz-Huber, B. (2008). «*Ojcowie narodu*». *Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918)*. Warszawa.

REFERENCES

- Barvynskyi, O. (1892). Pro zasnovannia i doteperishnii rozvytok Tovarystva im. Shevchenka u Lvovi. *Zapysky Tovarystva imeni Shevchenka*, 1, 209–212 (in Ukrainian).
- Burlaka, H. (2002). Literaturna spadshchyna M. Hrushevskoho v konteksti ukraïnskoi literatury. *Ukrainskyi istoryk*, 1–4(152–155), 308–312 (in Ukrainian).
- Vakhnianyn, A. (1908). *Spomyny z zhytia (Posmertne vydanie)*. Zladyv Kyrylo Studynskyi. Lviv (in Ukrainian).
- Holobutskyi, P. V. (2005). Intelihentsiia ta intelektualy. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (T. 3: E–I). Kyiv, 507–511 (in Ukrainian).
- Holovatskyi, Ya. (1849). *Try vstupytelnii predpodavaniia o ruskoï slovesnosti*. Lvov (in Ukrainian).
- Doroshenko, D. I. (1996). *Ohliad ukraïnskoi istoriohrafii. Derzhavna shkola: istoriia, politolohiia, pravo*. Kyiv (in Ukrainian).
- Drahomanov, M. (1991). «Perednie slovo» (do «Hromady» 1878 r.). In M. P. Drahomanov, *Vybrane («...Mii zadum zlozhyty ocherk istorii tsyvilizatsii na Ukraini»)*. Kyiv, 276–325 (in Ukrainian).
- Zashkilniak, L. O. (1995). M. Hrushevskyi i Halychyna (do pryizdu do Lvova 1894 r.). In Ya. Hrytsak, & Ya. Dashkevych (Eds.), *Mykhailo Hrushevskyi i lvivska istorychna shkola. Materialy konferentsii (Lviv, 24–25 zhovtnia 1994 r.)*. Niu-Iork; Lviv, 114–138 (in Ukrainian).
- Zashkilniak, L. (2014). «Vidnaidennia Ukrainy»: dumky ukraïnskoi intelektualnoi elity XIX – pochatku XX stolittia shchodo mistsia i roli Ukrainy v Yevropi. *Przeglad Wschodni. Kwartalnik*. XIII, 2(50), 421–448 (in Ukrainian).
- Zoria Halytska*. (1848, Mai 15). 1 (in Ukrainian).
- Istoriia Rusiv*. (I. Drach, Trans.). (1991). Kyiv (in Ukrainian).
- Kohut, Z. (2004). *Korinnia identychnosti. Studii z rannomodernoï i modernoi istorii Ukrainy*. Kyiv (in Ukrainian).
- Korduba, M. (1928). Zviazky V. Antonovycha z Halychynoiu. *Ukraina*, 5, 33–78 (in Ukrainian).
- Kostomarov, M. (1920). *Dvi ruski narodnosti*. Kyiv; Liaiptsig (in Ukrainian).
- Kostomarov, M. (1989). Cherti narodnoi yuzhnorusskoi istorii. N. I. Kostomarov. *Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya*. Kiev, 8–107 (in Russian).
- Kostomarov, M. I. (1991). «Zakon Bozhyi» (*Knyha buttia ukraïnskoho narodu*). Kyiv (in Ukrainian).
- Maksimovich, M. (1827). *Malorossiiska prasnii*. Moskva (in Russian).
- Nakonechnyi, Ye. P. (2013). *Ukradene imia. Chomu rusyny staly ukraïntsiamy*. Kyiv (in Ukrainian).
- Petrenko, I. M. (2013). *Yelyzaveta Myloradovych (1832–1890) v ukraïnskomu suspilno-politychnomu rusi: monohrafii*. Poltava (in Ukrainian).
- Raikivskyi, I. (2012). *Ideia ukraïnskoi natsionalnoi yednosti v hromadskom zhytti Halychyny XIX stolittia*. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).
- Romaniuk, M. M., & Halushko, M. V. (2001). *Ukrainski chasopysy Lvova 1848–1939: istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia: u 3 t.* (T. 1: 1848–1900). Lviv (in Ukrainian).
- Rublov, O. S. (2005). Intelihentsiia ukraïnska, vytoky tradytsii ta yikh rozvytok. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (T. 3: E–I). Kyiv, 511–515 (in Ukrainian).

Savenko, V. (2011). Zasnuvannia Tovarystva im. Shevchenka u Lvovi u 1873 r.: yoho struktura i zavdannia. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istoriiia*, 2, 26–30 (in Ukrainian).

Sereda, O. (2001). Hromady rannikh narodovtsiv u Skhidni Halychyni (60-ti roky XIX stolittia). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 9, 378–386 (in Ukrainian).

Franko, I. (1980). Krytychni pysma o halytskii intelihentsii. In *I. Franko, Zibrannia tvoriv: u 50 t.*, 26. Kyiv, 74–93 (in Ukrainian).

Chornovol, I. (2000). *Polsko-ukrainska uhoda 1890–1894 rr.* Lviv (in Ukrainian).

Barwiński, E. (1922). Ukraïnskie sny o potędze. In *Z życia i aktów.* Lwów, 14–22 (in Polish).

Wojtowicz-Huber, B. (2008). «Ojcowie narodu». *Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918).* Warszawa (in Polish).

Leonid ZASHKILNYAK

Doctor of Historical Sciences, Professor

Head of the Department of Central and Eastern Europe History

I. Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0018-5095>

e-mail: leoza10@gmail.com

UKRAINIAN IDEA IN THE INTERACTIONS OF THE UKRAINIAN INTELLIGENTIALS OF GALICIA AND THE DNIPRANI REGION IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY

The formation of the modern Ukrainian national idea and the liberation movement occurred in the 19th and early 20th centuries. Their emergence and spread occurred under difficult conditions, as the main mass of the Ukrainian ethnic group was divided between two empires – the Romanovs and the Habsburgs – which in various ways attempted to prevent the establishment of their modern national consciousness.

Despite the oppression and persecution of the imperial authorities, a small group of educated Ukrainian intelligentsia, under the influence of European democratic ideas, formed and legitimized in the 19th century the idea of a separate national community, based on the ethnocultural characteristics of the population of Ukrainian lands. Due to the repression and persecution of Ukrainians in Russia, the center of social and cultural life and the formation of national programs moved to Galicia, where after the constitutional reforms in Austria in the 1860^s. opportunities for legal social and political activity have developed.

As a result of the cooperation and interaction by the intelligentsia of Naddniproshchyna and Halychyna in the second half of the 19th century was the foundation and strengthening of Ukrainian public cultural and educational organizations (the Shevchenko Society), numerous periodicals («Dilo», «Pravda», «Zorya» etc.) in the Galician province of Austria-Hungary, which played a leading role in the elevation of the Ukrainian national movement.

Key words: Ukrainian idea, Ukrainian intelligentsia, Galicia, Dnieper Ukraine, national movement.

*Стаття: надійшла до редакції 3.06.2025
прийнята до друку 4.07.25*

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

*доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри історії України і методики викладання історії
Карпатського національного університету ім. В. Стефаніка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2218-9556>
e-mail: igor.raikivskyi@pnu.edu.ua*

ЛИСТУВАННЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША ТА ЯКОВА ГОЛОВАЦЬКОГО (КІНЕЦЬ 1850-х РОКІВ – 1867 РІК)

Проаналізовано листування двох видатних діячів українського національного відродження П. Куліша та Я. Головацького в кінці 1850-х років – у 1867 р. Встановлено, що вони особисто познайомилися в червні 1858 р. під час короткотривалого Кулішевого візиту до Львова, а після деякої перерви між ними почалася кореспонденція: обмін науковою і художньою літературою, інформацією про стан і перспективи розвитку українського національного руху. Зауважено, що П. Куліш підтримав діяльність Я. Головацького, спрямовану на розвиток живої народної мови та введення її в літературу, збереження кириличного правопису в умовах «азбучної війни» 1859 р. Зазначено, що Я. Головацький, звертаючись у перших листах до наддніпрянського діяча як свого «брата» із закликом підтримки національного руху галицьких русинів у його протистоянні з поляками, посилив Кулішевий інтерес як громадського діяча до австрійської Галичини.

З'ясовано, що на початку 1860-х років П. Куліш, увійшовши в більш тісні стосунки з «ранніми» народовцями в Галичині, поступово втратив інтерес до Я. Головацького, з його дедалі виразнішою еволюцією на відверто русофільські, промосковські позиції. Встановлено, що наддніпрянський діяч листувався з лідерами народовців, а його твори публікували не лише тогочасні народовські, а й русофільські видання. Наголошено, що, перебуваючи на російській державній службі у Варшаві з кінця 1864 р., П. Куліш відновив листування з Я. Головацьким. Зазначено, що ці контакти перервала публікація в москвофільських виданнях двох Кулішевих приватних листів до нього у вересні–жовтні 1866 р., що із відповідними коментарями мала гучний резонанс і засвідчила різке розмежування в національному русі Галичини між галицькими народовцями й русофілами.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, Яків Головацький, український національний рух, Галичина, підросійська Україна, наддніпрянські громадівці, лист, народовці, русофіли (москвофіли).

У сучасних умовах російської ідеологічної та збройної агресії проти України актуальним є дослідження національного руху у ХІХ ст., з'ясування органічних витоків сучасного українства. Формування новочасної української національно-політичної свідомості відбувалося в руслі ідей європейського Просвітництва, Великої

французької революції кінця XVIII ст., що сформувала концепт модерної національної держави, романтизму. Волелюбні демократичні ідеї поширювали освічені верстви суспільства, передова інтелігенція по обидва боки кордону між Російською та Австрійською (Австро-Угорською) імперіями, під владою яких перебували етнічні українські («руські», «малоруські») землі. Характер відносин між українськими діячами з підросійської України і Галичини – одне з головних питань історії України досліджуваного періоду, своєрідний «лакмусовий папірець» у розумінні тенденцій розвитку національного руху. Особливу роль у національному самоусвідомленні галицьких русинів (офіційна назва в XIX ст. українського населення під австрійською владою) відіграли три видатні наддніпрянські діячі: Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов і Михайло Грушевський.

Іван Франко з цього приводу писав про «представників трьох різних поколінь» в українському русі підавстрійської Галичини, вплив яких «поширився здебільшого між інтелігенцією, а частково й між народом: у 60-их роках XIX ст. домінував вплив Куліша, у 70-их [зі середини 1870-х років – *І. Р.*] і 80-их – Драгоманова, а в 90-их – Грушевського» (Франко, 1984, с. 189). На думку І. Франка, П. Куліш був «головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-их і майже до половини 70-тих років» (Франко, 1981, с. 333). Уперше побувавши в Галичині проїздом на початку червня 1858 р. разом із дружиною Ганною Барвінок, він встановив листовні контакти з галичанами, зокрема і з Яковом Головацьким. Рубіжними в його взаєминах із колишнім діячем «Руської трійці» стали суперечки навколо публікації Кулішевих листів у 1866–1867 рр., що засвідчили початок нового етапу в українському національному русі, відносинах між наддніпрянськими і галицькими діячами. Мета статті – з'ясувати суть конфлікту між П. Кулішем та Я. Головацьким, що привселюдно виявився через публікацію у пресі двох приватних листів наддніпрянського діяча в 1866 р. без його відома і мав гучний резонанс та далекосяжні наслідки в розвитку модерного українського національного самоусвідомлення.

Обрана тема частково привертала увагу українських дослідників: Кирила Студинського (Студинський, 1906; Студинський, 1928а; Студинський, 1928b; Студинський, 1929), Євгена Нахліка (Нахлік, 1994; Нахлік, 2007), Олеса Федорука (Федорук, 2003) та деяких ін. Пропонована стаття – продовження циклу публікацій автора про ідейний вплив П. Куліша на Галичину та його взаємини із країнами (Райківський, 2015а; Райківський, 2015b; Райківський, 2020 та ін.). Дослідження зв'язків між галичанами і наддніпрянцями на індивідуальному рівні дає змогу більш ґрунтовно з'ясувати механізм та особливості формування української національної самосвідомості як основної ознаки існування модерної нації в «довгому» XIX ст., що було результатом цілеспрямованої діяльності передової інтелігенції обабіч австро-російського кордону. У цьому контексті постаті П. Куліша та Я. Головацького, двох видатних діячів українського національного руху, які, незважаючи на інколи суперечливу долю, мали значний вплив на модерне націотворення, залишаються цікавими і малодослідженими.

Пантелеймон Куліш став «на чолі всеукраїнського національно-культурного піднесення», за висловом дослідника його життя та творчості Євгена Нахліка, з кінця 1850-х років і залишався «рушієм» українофільських настроїв серед галицьких русинів до початку 1870-х років (Нахлік, 2007, с. 103, 245). Він розгорнув багато-

гранну діяльність як письменник, публіцист, науковець, одна з чільних постатей петербурзької української громади, що виникла з частковою лібералізацією суспільного життя в Російській імперії після поразки у Кримській війні 1853–1856 рр. У Кулішовому збірнику «Записки о Южной Руси» (в 2-х томах, 1856–1857) вперше використано для українського письма фонетичний правопис, «кулішівку», що стала кроком до української національної самоідентифікації (Нахлік, 2007, с. 115–116). Вона більш виразно відмежовувала українську від російської мову, була підтримана у пресі раннях народовців у Галичині 1860-х років. У петербурзькій «друкарні П. А. Куліша» письменник розгорнув активну видавничу діяльність: був автором історичного роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року» (1857), «Грамотки» – першого українського букваря і читанки (1857; 2-ге вид. – 1861) тощо. Він брав різнобічну участь у виданні в Петербурзі першого українського літературно-наукового журналу «Основа» (1861–1862) (Нахлік, 2007, с. 119, 126, 133).

Захопившись українофільською ідеєю, як написано в одному з Кулішових листів, «до величайшого энтузиазма», письменник звернув увагу на підавстрійську Галичину, що, у його розумінні, була невід’ємною частиною українського етнічного простору (Нахлік, 2007, с. 156). Під час короткотривалого перебування у Львові в червні 1858 р. Пантелеймон Куліш познайомився з Яковим Головацьким, якого запросив для зустрічі до себе на помешкання польський поет, історик Август Бельовські (August Bielowski) (Нахлік, 2007, с. 199–200). У записці від 8 червня 1858 р., поспіхом залишеній Я. Головацькому (бо змушений був терміново повертатися додому), П. Куліш інформував про передачу «книгареві, що коло Волоської церкви, 35, “Грамотокъ”, 2 “Чорні ради”, 1 “Зап(иски) о Ю(жной) Руси” 1-го и 2-го тому и 1 “Проповіді”» (Кореспонденция, с. 397). Автор просив отримані від продажу кошти скерувати на потреби «Народного дому» у Львові – культурно-освітньої установи місцевих русинів, що споруджувала будинок коштом всенародних пожертв, відкритий 1864 р. До них долучився і П. Куліш із метою підтримки українського національного відродження в Галичині. У того ж книгаря він залишив особисто для Якова Головацького перший том «Сочинений» Миколи Гоголя, два примірники «Народних оповідань» Марка Вовчка, «Літопис Самовидця» та ще якусь польську книжку (Кореспонденция, с. 397).

Пантелеймон Куліш виявив інтерес до Якова Головацького як одного з лідерів національного руху галицьких русинів-українців, хоч і навряд чи мав детальну інформацію про його діяльність, що після поразки «Весни народів» 1848–1849 рр. дедалі більше схилилася на бік підтримки русофільських ідей. Після повернення додому наддніпрянський діяч не квапився писати Я. Головацькому. Галичанин у чернетці листа до «милого приятеля» П. Куліша від 30 червня 1859 р. дорікав, що протягом року від часу знайомства не отримав жодного листа, хоч дуже просив писати йому «дещо о ході і успіхах нашої малоруської словесності і взагалі обо всім, що дотикається движенія народності малоруської» (Кореспонденция, с. 463). Він також просив пам’ятати про галичан і не пропускати нагоди «переслати дещо із новинок літературних малоруських», зокрема виданих у «друкарні П. А. Куліша». Водночас надіслав П. Кулішеві статтю про недоцільність запровадження латинського алфавіту для русинів, що було відгомонам «азбучної війни» в Галичині 1859 р. Галичанин висловив пропозицію щодо співпраці у підготовці замовленої

австрійським міністерством для гімназій хрестоматії нової української літератури від часу Івана Котляревського, її зачинателя (Кореспонденція, с. 463).

Плануючи подати у хрестоматії короткі біографії українських письменників із Наддніпрянщини, Я. Головацький закликав П. Куліша: «Пособіть, брате, русинам галицьким, засиліть їх плодами малоруської братії, бо наша самотня билінка засхне від спеки, або приглушать її сусідні бур'яни» (Пільгук, Чернописький, 1965, с. 294, 295; Кореспонденція, с. 463, 464). Найважливішим питанням для галицьких русинів Я. Головацький вважав правописне, відтак рішуче виступив проти насадженої урядом латинки, що нібито зможе зберегти «від впливу московщини і церковного язика і управляти чисто русину» (Кореспонденція, с. 463, 464). Він вбачав реальну небезпеку у відриві рідної словесності «від кореня історичного», застерігав, щоб через переведення письма з кириличного на латинський алфавіт «не зниділа зовсім наша Русь або не злялася з ляцькою [польською – *I. P.*] літературою, боїмося і за віру нашу гречеською» (Кореспонденція, с. 463, 464). У листі образно сказано про мовно-культурну єдність галицьких русинів з «українським співцем», щоб разом заспівати пісню про подолання усіх «невзгодин» (Пільгук, Чернописький, 1965, с. 295). Мабуть, звернення до П. Куліша із проханням надсилати літературу, щоб національно-культурне життя у краї не завмерло, мало вплив «на амбітного Куліша», викликавши в нього бажання «відіграти роль духовного провідника в Галичині» (Гординський, 1917, с. 22).

Познайомившись з Я. Головацьким, П. Куліш активізував стосунки з галичанами. Перша Кулішева поїздка до Львова 8 червня 1858 р., за словами К. Студинського, «була початком єднання Куліша з Галичиною», ластівкою «тіснішого зближення українських діячів з галицькими» (Студинський, 1928а, с. 16). Йому судилося зробити «почин» до встановлення «сталих взаємин між Галичиною [і] закордонною Україною» (Барвінський, 2009, с. 40). У відповідь Я. Головацькому П. Куліш написав два листи – 29 жовтня 1859 р. і 20 лютого 1860 р. У першому з них, надісланому з Москви, він підтримав ідею видання хрестоматії української літератури (ІЛ-3, арк. 1), але наполягав, щоб підготувати її «кулішівкою» («нашою правописсю, такъ якъ почавъ я и зъ мене другі печататись» (ІЛ-3, арк. 1)). Лист був сповнений самотійницькими прагненнями, автор просив називати себе і колег по перу «писателями українськими, або южно-руськими, бо то Москалі выдумали величати себе великими, а насъ малими» (ІЛ-3, арк. 1). Пантелеймон Куліш виступив проти використання етноніма «малорус» («малоруссь») (ІЛ-3, арк. 2), писав про заходи щодо видання в Петербурзі українського журналу «Основа» й обіцяв надсилати галичанам наддніпрянські книжки «зъ дорогою душею!» (ІЛ-3, арк. 1, 1 зв.).

У листі від 20 лютого 1860 р. П. Куліш із Петербурга знову висловився за видання хрестоматії кращих творів українських письменників, піддав критиці тих, хто помалу зрікається рідного слова на користь московщини, з цього «добра не буде, бо наша українська словесность до віку вічнѣго зъ нею не помиритця» (ІЛ-4, арк. 1). Він радив галичанам наближати свою книжну словесність «до одного смаку зъ нашою, а Московську вважати за чужосторонню», скаржився на переслідування царизмом української мови (ІЛ-4, арк. 1 зв.). Із короткої фрази на початку Кулішевого листа від 20 лютого 1860 р. («писали Ви до мене листъ черезъ пана Смирнова ..., я заразъ Вамъ одписавъ, тільки наврядъ чи дойшло до Вашихъ рукъ моє писанне»)

(ІЛ-4, арк. 1) можна виснувати, що листування з Я. Головацьким продовжувалося після їхнього знайомства влітку 1858 р., вони обмінювалися літературою (Нахлік, 1994, с. 5, 24). Пантелеймон Куліш піклувався про постачання українських видань Якову Головацькому та львівському купцю і меценату Михайлові Димету, що співпрацювали із завідувачем «друкарні П. А. Куліша» Данилом Каменецьким (Нахлік, 2007, с. 205).

Яків Головацький відповів Пантелеймонові Кулішу на листа, написаного в лютому 1860 р., після деякої перерви, зауваживши, що «не квапився писати до Васъ» (ІЛ-1, арк. 1, 1 зв.). У листі 10 (22) вересня скаржився на польський наступ у Галичині, писав про надумані звинувачення у промосковських симпатіях місцевого руського населення: «Ляхи ... оббрехали нашихъ що найголовнѣйшихъ РусинѠвъ, що мы нибы съ Москалями переморгуемося, то треба було и тѣни своєї страхатися» (ІЛ-1, арк. 1, 1 зв.). Критично висловився про урядову спробу 1859 р. перевести «руську» мову на латинку, зневажливо названу чесьсько-латинською «какографією», але «все руское племя ... одстояло свое достояніе» (ІЛ-1, арк. 1, 1 зв.). У відповіді Я. Головацького містилися яскраво виражені симпатії до Росії. «Дякуйте той проклинаемой Вами Московщинѣ, – писав він П. Кулішеві, – що Васъ выдвинула на таку высоту воззрѣнія, ... до созерцанія чистой народности» (ІЛ-1, арк. 1 зв., 2). У 1860 р. Я. Головацький висловлював думку про необхідність поглиблення наддніпрянсько-галицьких взаємин, щоб, за його словами, «Вы читали всѣ наши изданія, а мы получали всѣ книжки и статьи», написані «по южно-русски», тобто українською мовою, з історії «южной Руси» (ІЛ-2, арк. 1 зв.).

Десь у кінці 1860 р. або в січні 1861 р. Яків Головацький надіслав Пантелеймонові Кулішу програму русофільської газети «Слово», що почала виходити у Львові, і декілька галицьких видань, зокрема поему Богдана Дідицького «Буй-Туръ Всеволодь» (1860). Посилку супроводжував лист, у якому він запитував про петербурзьку «Основу» (Студинський, 1928b, с. 243). У відповідь П. Куліш 28 січня 1861 р. із Петербурга висловив надію на подальшу співпрацю з галичанами, що сприяла би формуванню єдиної української літературної мови. Однак, категорично не сприйнявши макаронічне «язичіє», яким була написана частина надісланих книжок із Галичини, він дорікав Я. Головацькому: «Чомъ се Ви, панове братья, не хапаются нашої мови, а пишете на взірѣ того, якъ у насъ колись писали въ академияхъ ... У насъ изъ Вами виходить не одна, а дві літератури. Ваша словесность така жъ одъ нашої далека, якъ и московська. И правопись Ваша якась чудна, що хто не бувъ у Васъ и не чувъ, якъ Ви вимовляєте, то читатиме Ваши книжки по-московськи» (Студинський, 1928b, с. 250). Автор просив звернути увагу видавців львівського «Слова» на свою критику (Студинський, 1928b, с. 250).

У листі-відповіді 8 (20) червня 1861 р. Я. Головацький обійшов мовчанням Кулішеві зауваження, просив надсилати петербурзьку «Основу» й українські книжки («звѣстка о выходящей “Основѣ” прошибнула цѣлу краину нашу и зо всѣхъ сторонъ попытуютъ мене, якъ бы можна достати тую книжку» (Студинський, 1928b, с. 251)). Галичанин обіцяв своє посередництво у взаємообміні й літературному спілкуванні, писав про пошкваллення у краї національного руху: «У насъ теперь сильно двигнулася народность и литература поступаетъ жваво впередъ, ... треба отворити безпереривны зношенія межі собою и литературное общеніе» (Студинський, 1928b, с. 251).

Яків Головацький радів поступам у розвитку літератури живою народною мовою і дав пораду наддніпрянцям читати львівське «Слово» («Вамъ бы конечно здалося читати наше “Слово”, но бѣда не знать, як переслати Вамъ») (Студинський, 1928b, с. 251)). Мабуть, він не отримав відповіді від Пантелеймона Куліша, що підтверджує його лист редакторові «Основи» Василеві Білозерському 30 січня 1862 р., надрукований у журналі (Частина листу, с. 68). У листі, поряд із віршем народовця Володимира Шашкевича для публікації («стишокъ молодого, даровитого півця нашого») (Шаськевичь, 1862), Яків Головацький передавав привіт Пантелеймонові Кулішу та його дружині, з радістю писав про активізацію національного життя в Галичині, що «еще не вмерла козацькая руськая мати!» (Шаськевичь, 1862, с. 68–69).

У русофільському літературному збірнику «Галичанинъ» 1862 р., що виходив у Львові, Я. Головацький помістив список українських книжок, які надіслав, на його прохання, завідувач «друкарні П. А. Куліша» Д. Каменецький у Петербурзі, де друкувалася «Основа», до Ставропігійської книгарні в жовтні 1862 р. (усього – 52 позиції) (Українська словесність, 1862). Тут, зокрема, були випущені окремими виданнями твори П. Куліша й упорядковані ним збірники: «Записки о Южной Руси», історичний роман «Чорна рада», «Грамматика», чотиритомник Кулішевої російськомовної прози «Повѣсти» (1860), альманах «Хата», історико-популярний нарис «Хмельницщина» тощо. Серед літератури, яку пропонували придбати в Галичині, був петербурзький журнал «Основа» за 1861 р. і 1862 р. (Українська словесність, 1862, с. 192–193). Редакція констатувала прагнення «къ ближайшему сообщению литературному съ за-кордонскою Мало-Русію» в контексті поглиблення «взаимности славянской», інтерес серед освіченої громадськості у краї до літератури, що надходила з підросійської України: «Читанье русскихъ книжокъ, якого бы они ни были содержания и формы, сталось уже у насъ необходимою потребою» (Славянская библиографія, 1862).

Листування П. Куліша з Я. Головацьким, започатковане після особистого знайомства у Львові 1858 р., на початку 1860-х років на деякий час перервалося (ЦДІАЛУ-1, арк. 5, 6; Студинський, 1928b, с. 244). Пантелеймон Куліш тоді мав більш тісні стосунки з редактором «Слова» Богданом Дідицьким. На відміну від Я. Головацького, Б. Дідицький як один з ідеологів русофільства, московфільської орієнтації в Галичині демонстрував більшу толерантність до українофільських, народовських поглядів. Зокрема, він зі симпатією писав про ідеолога українського національного руху Тараса Шевченка, назвавши його «настоящій украинець» ([Дедицкий], 1906, с. 48). Показово, що до редакції львівського часопису в 1860-х роках заходили, за словами Богдана Дідицького, «малорусини», наукові та громадські діячі, що приїжджали в Галичину з підросійської України: в 1861 р. – Петро Лавровський і Сильвестр Гогоцький, у 1863 р. – Микола Барсов та Олександр Потебня, у 1865 р. – Феофан Лебединцев та ін. ([Дедицкий], 1906, с. 48, 56, 61–62, 67). Впадає у вічі, що це були представники різних ідейних напрямів у національному русі Галичини, частина з них прихильно ставилася до української мови та культури.

Яків Головацький писав до Пантелеймона Куліша його правописом, «кулішівкою», тоді як у тодішньому листуванні, зокрема із земляками-галичанами, відкрито виявляв симпатії до російської літературної мови. Очевидно, на його ідейну еволюцію в московфільський табір впливала кореспонденція із прихильниками загально-

руської єдності, українофобами з Росії Сильвестром Гогоцкім (Сильвестр Гогоцкий) і Ксенофонтом Говорскім (Ксенофонт Говорский). Так, професор Київського університету С. Гогоцький у листі в серпні 1863 р. вказав на дві найбільші помилки видавців «Слова»: пропаганду «какой-то Украйны, ... слушаюсь различных Кулишей, людей очень недалеких» (ЦДІАЛУ-2, арк. 48), та ігнорування редакцією шляхів наближення місцевої говірки до літературної російської мови. Адресант радив Я. Головацькому триматися «одного знамени – ... руссаго, это единственный верный путь» (ЦДІАЛУ-2, арк. 48). Можливо, Кулішева стриманість у стосунках із Я. Головацьким сприяла еволюції останнього в бік відверто ворожих українофільству поглядів у 1860-х роках, що, зрештою, завершилося його виїздом до Російської імперії (Нахлік, 1994, с. 10–11).

Проросійська ідейна еволюція Я. Головацького відбулася в умовах посилення антиукраїнських репресій у Росії за Валуєвським циркуляром 1863 р., а також перетворення південноукраїнської Галичини внаслідок конституційних і децентралізаторських реформ практично на польську автономну провінцію Габсбурзької монархії в 1860-х роках. По суті, це зневірювало значну частину місцевої інтелігенції в перспективі розвитку самостійного українського національного руху. Пантелеймон Куліш зблизився з галицькими народовцями в першій половині 1860-х років. Народовський рух у Галичині організаційно оформився під ідейним впливом із Наддніпрянської України на початку 1860-х років, і вбачав місцевих русинів невід'ємною частиною єдиного русько-українського, «малоруського» народу, на відміну від росіян-«великоросів» та поляків. Встановивши більш-менш регулярні товариські стосунки з «ранніми» народовцями у краї, Пантелеймон Куліш закликав місцеву молодь до самовідданої праці на благо рідного народу, обмінювався листами з лідерами народовців: Данилом Тянячкевичем, Ксенофонтом Климковичем та ін. (Райківський, 2020, с. 78).

До прикладу, Кулішеве листування зі студентом Львівської духовної семінарії Д. Тянячкевичем (псевдонім «Будеволя») почалося восени 1861 р. Від українського діяча він отримував книжки, що поширювалися серед галицьких народовців у семінарії, мав контакти з «вечерничниками» – народовською громадою, згуртованою навколо часопису «Вечерниці» у Львові (Студинський, 1928b, с. 280). Дослідник наддніпрянсько-галицьких взаємин К. Студинський із жалем писав, що «багато з тих листів ... безповоротно затратилося» (Студинський, 1928a, с. 29). Пантелеймон Куліш мав особливий вплив на видавничу діяльність «ранніх» галицьких народовців: не лише надсилав власні твори для публікації в часописах «Вечерниці» (1862–1863) і «Мета» (1863–1865), а й залучав до друку наддніпрянських авторів. Народовці вміщували на сторінках своїх видань і раніше опубліковані Кулішеві твори. Незадоволений цензурними умовами в Російській імперії, закриттям петербурзької «Основи», П. Куліш усвідомив можливість використання галицької періодики як трибуни для українських письменників Наддніпрянщини, перетворення Галичини на плацдарм загальноукраїнського культурного розвитку (Нахлік, 2007, с. 203–204; Дорошенко, [б. р.], с. 36).

На подальші взаємини між П. Кулішем та Я. Головацьким впливало посилення серед українського населення Галичини москвофільських настроїв як зворотній бік активізації антиукраїнських репресій у Російській імперії, що відбулося на тлі зміцнення польських позицій у краї за підтримки австрійської влади. Це засвідчила

публікація статті Івана Наумовича у львівському «Слові» «Поглядь въ будущность» увлітку 1866 р., що пропагувала ідею всерусизму: «Русь Галицка, Угорска, Кіевска, Московска, Тобольска и пр. подъ взглядомъ этнографическимъ, историческимъ, лексикальнымъ, литературнымъ, обрядовымъ есть одна и таяже самая Русь ... Мы не рутены зъ 1848 року, мы настоящіи русскіи» (Одинь, 1866). По суті, автор мав на меті ввести галицьких русинів у ширший всеруський, а не російський у сучасному розумінні, національний простір, що дало б змогу, у його розумінні, чинити більш гідний опір полякам у Галичині. Однак ці наміри зневірювала громадськість у власних силах, відкривала шлях до поширення власне російських впливів, що з часом не могли не зауважити П. Куліш і наддніпрянські діячі. Показово, що «Слово» від середини 1860-х років перестало друкувати статті на підтримку українського національного руху в Росії (Сухий, 2003, с. 110–112).

У зв'язку з переходом на російську державну службу до Варшави, наприкінці 1864 р. П. Куліш віддалився від Я. Головацького. Цією службою він думав уберегти себе, відомого українофіла й колишнього засланця за участь у Кирило-Мефодіївському братстві, від репресій царизму. Кулішевий компроміс із царською владою був продиктований кількома причинами: його бажанням знайти вигідне місце служби через фінансові проблеми, наміром попрацювати у варшавських архівах для дослідження історії українсько-польських відносин, сподіванням отримати дозвіл на видання власного журналу під імовірною назвою, яку запропонував М. Костомаров, «Русь» (журнал так і не вийшов) (Нахлік, 2007, с. 211–212, 214, 217). Його було призначено урядником при Установчому комітеті у Варшаві, що здійснював русифікаційні заходи після польського повстання 1863 р., а в середині 1866 р. – директором відділення духовних справ для нагляду і контролю за римо-католицьким духовенством. По суті, П. Куліш намагався поєднати український патріотизм із відданістю загальноруським, східнослов'янським ідеалам у великодержавній політиці царизму. Однак таке роздвоєння було для нього обтяжливим, спричиняло критику серед наддніпрянських громадівців і завершилося його відставкою восени 1867 р. (Нахлік, 2007, с. 221, 233–234, 241).

Незважаючи на чиновницьку посаду в російській адміністрації у Варшаві, Кулішеві відносини з галицькими народовцями практично не переривалися, хоч і на деякий час послабшали. Так, він листувався з лідерами місцевих народовців, зокрема з Омеляном Партицьким (Листи, 1908), читав народовський часопис «Мета», що виходив у Львові в 1863–1865 рр. і схвально відгукнувся про нього. Загалом, П. Куліш пов'язував розвиток українського літературного процесу в Галичині та свою участь у ньому з діяльністю «ранніх» народовців, але в першій половині 1860-х років мав взаємини і з русофілами, що на перших порах переважно не мали яскраво вираженого проросійського виміру. Відомий народовський діяч Євген Олесницький згадував, що «в 60-их рр. не було ... москвофільства в тім розумінні, в якому воно розвинулося, себто як течії, що нехтує самостійність українського народу і що прямує до політичної та релігійної злуки з Москвою. По московськи ніхто не вмів і не говорив, а мало хто й читав» (Олесницький, 2011, с. 155). Як, на перший погляд, не парадоксально, виразники обох світоглядних парадигм – і галицькі русофіли, і «ранні» народовці – вважали П. Куліша своїм прихильником та намагалися використати його авторитет, щоб аргументувати власні погляди (Федорук, 2003, с. 92).

У 1866 р. П. Куліш вирішив поновити перервані стосунки з Я. Головацьким. Цьому передував приїзд до Варшави восени 1865 р. активного діяча русофільського табору, видавця гумористичного часопису «Страхопудь» і літературного додатку «Золотая грамота» Іосифа (Осіпа) Лівчака (Іосиф (Осип) Ливчак). У Варшаві він познайомився не лише з Пантелеймоном Кулішем, а й з колишніми діячами Кирило-Мефодіївського братства, петербурзької української громади Василем Білозерським і Миколою Костомаровим, який тоді досліджував історичні джерела в місцевих архівах. Відтак І. Лівчак про своє спілкування з П. Кулішем згадував: «Познакомившись с г. Кулишемъ, считалъ я особенною своею должностъю познакомити его съ непотѣшнымъ состояніемъ нашего народнаго развитія: начертавши предъ нимъ вѣрный образъ роздвоенія нашихъ силъ духовныхъ на поприщи церковномъ, политичномъ и литературномъ, я высказалъ откровенно и все причины нашего раздвоенія, происходящій по большей части отъ вліянія изъ внѣ» (Студинський, 1929, с. 32–33). У той час П. Куліш підтримав поширювану І. Лівчаком тезу, що поляки нібито роздрібнюють руські сили – народовців і русофілів – із метою асиміляції, і будь-яке порозуміння з ними неможливе.

Віразно антипольська Кулішева позиція як російського чиновника в середині 1860-х років була цілком зрозумілою. У нього навіть склалося враження, що запропонований правопис – «кулішівку» – галицькі поляки прагнуть використати у своїх політичних цілях, зокрема мають намір фінансувати український часопис із фонетикою пропольської орієнтації. Пізніше, у березні–грудні 1867 р., у Львові виходив народовський політичний часопис «Русь» за ред. Федора Заревича, що обстоював прозахідну орієнтацію України, вважаючи головним завданням духовне відокремлення від Росії, загалом побороення будь-яких московських впливів, а кошти для видання газети надійшли за сприяння намісника Галичини поляка Агенора Голуховського (Agenor Gołuchowski). Галицькі народовці були більш схильні до компромісу з поляками, на відміну від русофілів, із їх чітко антипольською, промосковською позицією. Однак у самого П. Куліша сформувалося, мабуть, під впливом І. Лівчака та його оточення, викривлене уявлення про роздрібнення руських сил у Галичині в 1860-х роках нібито поляками (Федорук, 2003, с. 93, 96). Пізніше, у 1880-х роках, він виступив, за висловом Є. Нахліка, «апостолом українсько-польської згоди і співпраці» для подолання москвофільської загрози у краї (Нахлік, 2007, с. 356).

Після деякої перерви 11 (23) лютого 1866 р. П. Куліш написав листа Я. Головацькому, що служить «тому же русскому дѣлу, которому и Вы съ такими успѣхами посвящаете свои труды и способности» (ЦДІАЛУ-1, арк. 4). З ним галичанин отримав п'ять екземплярів польського Букваря, надрукованого в Петербурзі кирилицею, із проханням розповсюдити серед галицьких поляків. У самій Росії поляки нібито «приняли эту книгу съ неожиданнымъ удовольствіемъ и раскупаютъ ее во множествѣ экземпляровъ» (ЦДІАЛУ-1, арк. 4). Слов'янська абетка мала, за задумом царських чиновників, насильно замінити полякам латинку після поразки січневого повстання 1863 р. А 25 червня (7 липня) 1866 р. Я. Головацький написав П. Кулішеві про підтримку ідеї переведення польської мови на кирилицю та її зближення «съ русскимъ посредствомъ приспособленія русской азбуки къ польскимъ звукамъ» (ІЛ-5, арк. 1). Очевидно, це нагадувало заборону в Росії української мови за Валувєвським циркуляром 1863 р. або спробу австрійського уряду перевести «руську»,

тобто українську, мову в Галичині на латинський алфавіт у 1859 р., що спричинило «азбучну війну».

У своєрідному трикутнику «П. Куліш – народовці – русофіли в Галичині» етапними стали два його листи з Варшави до Я. Головацького від 22 вересня (4 жовтня) 1866 р. і 16 (28) жовтня 1866 р. (Федорук, 2003, с. 95). У першому з них колишній кирило-мефодіївець з усією категоричністю заявив про потребу розмежування галицьких русинів і поляків. «Горестное положение Галиційской Руси сильно занимает насъ, – написав він. – Не падайте духомъ. Держитесь дружно и мужественно противъ Польщины. Не время теперь дѣлиться вамъ на партіи» (Письма П. Кулиша, с. 74). Будучи противником поляків, П. Куліш закликав галичан: «Не соглашайтесь ни на какія сдѣлки съ Ляхами. Полное одособленіе должно быть Вашимъ закономъ. Подержитесь еще немного. Отъ насъ будетъ Вамъ сильная поддержка» (Письма П. Кулиша, с. 74). Подібні думки він неодноразово висловлював і народовцям, тож цей лист не набув би широкого розголосу в Галичині, якби незабаром П. Куліш не виявив бажання підтвердити справою власну декларацію про єдність – висловив готовність відмовитися від запропонованого фонетичного правопису, «кулішівки» (Федорук, 2003, с. 95–96). Про це український письменник прямо написав Я. Головацькому в наступному листі від 16 (28) жовтня 1866 р.

Другий Кулішевий лист містив прохання «внушать каждому поборнику русскаго элемента въ Галиціи» три основні правила політики, найактуальніші для галичан: 1) не ділитися на партії; 2) не йти на жодні політичні угоди з поляками; 3) не відгукуватися на запрошення російського уряду працювати вчителями і священниками на Холмщині й Підляшші, не виїжджати на службу в «Царство Польське», коли в Галичині «каждый русскій звукъ имѣть свою цѣну» (ІЛ-6, арк. 1). Пантелеймон Куліш не тільки переконував галичан не йти на ніякі політичні угоди з поляками, а й висловлював готовність зректися придуманої ним орфографії: «Вамъ извѣстно, что правописаніе, прозванное у васъ въ Галиціи кулишивкою, изобретено мною въ то время, когда всѣ въ Россіи были заняты распространеніемъ грамотности въ простомъ народѣ. Съ цѣлью облегчить науку грамоты для людей, которымъ некогда долго учиться, я придумалъ упрощенное правописаніе. Но изъ него теперь дѣлають политическое знамя» (ІЛ-6, арк. 2). Авторів листа було неприємно дивитися на підтримку поляками «кулішівки» («они основываютъ на ней свои вздорные планы, и потому готовы льстить даже такому своему противнику, какъ я, ... возмутительна для меня ихъ лесть») (ІЛ-6, арк. 2).

Пантелеймон Куліш заявив про намір зробити радикальний крок – бажання написати заяву щодо «превозносимой ими [поляками – *І. Р.*] кулишивки. Видя это знамя в непріятельскихъ рукахъ, я первый на него ударю и отрекусь отъ своего правописанія во имя русскаго единства» (Письма П. Кулиша, с. 74–75). Було відверто сказано про необхідність «подобной манифестаціи» на знак протесту проти польського наступу в Галичині на національні права місцевих русинів. Адресант просив Я. Головацького показати свого листа редактору «Слова» Б. Дідицькому, щоб дізнатися в нього, чи надрукує він запроповану статтю-маніфестацію у своїй газеті (Письма П. Кулиша, с. 74–75). Виконуючи Кулішеве прохання, Я. Головацький із радістю показав обидва його листи за вересень–жовтень 1866 р. і домовився про публікацію. Не дочекавшись Кулішевого маніфесту, у розпал мовних суперечок із

народовцями після публікації в газеті «Слово» 1866 р. статті І. Наумовича про мовно-культурну й історичну єдність Галицької Русі з панрусським світом, Я. Головацький і Б. Дідицький 8 (20) квітня 1867 р. в 11-му числі «Галичанина» опублікували («науково-белетристичної прилоги» до «Слова») анонс (Нахлік, 1994, с. 16).

У короткому повідомленні русофільського видання прямо сказано, що П. Куліш, «знакомитый писатель Украины, ... творецъ фонетичной правописи (так званої у насъ кулешовки)», недавно повідомив про бажання надіслати до «Слова» заяву щодо свого правопису: «То заявленье буде просто рѣшительнымъ его отъ той же правописы отреченьемъся» (Литературныи извѣстія, 1867, с. 176). Відмова від «кулішівки» пояснена тим, що зусиллями ворогів Русі його правопис може стати зняряддям «для произведенія роздѣла и роздору такъ во внутрѣ Руси Галицкой, яко и межю тою жь Галицкою Русію а прочимъ великимъ русскимъ міромъ» (Литературныи извѣстія, 1867, с. 176). Ця невелика публікація, поштовх якій дали Кулішеві листи до Я. Головацького 1866 р., спричинила сильний резонанс у суспільному житті Галичини, що навіть докотився до сусідньої Російської імперії. По суті, у першій половині 1867 р. між галицькими народовцями і русофілами розгорнулася «боротьба за П. Куліша» (Нахлік, 1994, с. 17), щоби використати його авторитет для пропаганди своїх ідеологем, які дедалі більше розходилися між собою: української національної ідеї, що передбачала самостійність українського народу, і концепції єдиного «русского міра», панрусського світу, де місцеві русини вважалися «малоросами», частиною великої Русі.

Серед галицьких народовців цей анонс у журналі «Галичанинъ» викликав чимале здивування, але, зрештою, був сприйнятий як вигадка. Народовський часопис «Правда», що виходив у Львові з 1867 р., прямо написав: «Ми не віримо – не повірять также нікто, хто хочъ трохи пізнавъ Куліша з ёго діятельности на полі литературы и истории української ... , що Кулішъ писавъ о правописі зовсімъ такъ и зъ тою тенденцією, якъ представляє “Галичанинъ”» (Литературні и библиографичні вісті, 1867, с. 24). За деякий час, у червні 1867 р., народовська газета «Русь» із викликом нагадала Б. Дідицькому, щоби він «додержавъ уже разъ своего слова и не задержувавъ у себе той манифестъ», у якому П. Куліш мав нібито зрєктися «поступовання особного відъ москвичівъ» і «наше спасенне въ згоднімъ прямованню зъ “Словомъ” признати» (Новинки, 1867а, с. 4). З іронією в народовській газеті зазначено, що «панъ Кулішъ не лише манифесту такого не напише», а й «для русинівъ галицькихъ видить вінъ самъ лише въ одній фонетичній правописи і чисто народнімъ руськимъ прямованню будуще спасенне» (Новинки, 1867а, с. 4).

Позаяк обіцяного маніфесту П. Куліш не надіслав, русофіли змушені були якось викручуватися з даної читачам обіцянки. У відповідь видавцям «Русі» на сторінках русофільського літературно-наукового тижневика «Боянъ» (ч. 10, далі – «Боян») за тиждень були опубліковані два Кулішеві листи до Я. Головацького (від 22 вересня (4 жовтня) і 16 (28) жовтня 1866 р.), без зазначення прізвища адресата. В анонімній передмові наголошено, що публікація повного тексту цих листів була спрямована проти спроб народовців в обґрунтуванні своїх «сепаратистичних» ідей покликатися на авторитет «нашого общеизвѣстного и высокопочитаемого П. Кулиша» (Письма П. Кулиша, 1867, с. 73–74). Водночас вказано на безперспективність «кулишовской правописи и когда-то разбудившогося украинского литературного движения» (Письма,

1867, с. 73–74). За день перед цією публікацією уривок із другого Кулішевого листа – «дотычний уступъ о кулишѡвцѣ» – надрукувало львівське «Слово», теж не вказавши прізвища адресата, зате вже зовсім категорично твердячи буцімто в ньому міститься «рѣшительное отреченьея г. Кулиша отъ такъ званой кулишѡвки» (Новинки, 1867b, с. 4).

Сталося так, що П. Куліш ознайомився спочатку з публікацією уривка зі свого листа у «Слові» (Нахлік, 1994, с. 18). Обурений таким, за його словами, «обертасом писарським» Я. Головацького, він одразу ж, 13 червня, написав спростування і надіслав його народовцю тернополянинові О. Партицькому із проханням надрукувати «де-небудь на видноці». Не зволікаючи, О. Партицький 18 червня переслав Кулішевий лист разом із власною невеликою передмовою до Львова в редакovanу ним «Правду», де вони були надруковані (Отвертий листъ, 1867a). Невдовзі спростування П. Куліша передрукувала газета «Русь» (Отвертий листъ, 1867b). У передмові О. Партицького сказано, що редакції русофільських видань у Львові – «Слова» і «Бояна» – баламутять «нашу галицьку публику» про погляди «славного» українського письменника П. Куліша. Насправді ж у Кулішевому листуванні «відъ довшого часу» з народовським діячем О. Партицьким про зміну його позиції в мовно-правописному питанні нічого не сказано. Пантелеймон Куліш, як було зазначено, «вирікатися малорущини и своєї правописи якъ ніколи не гадавъ, такъ и не гадає» (Отвертий листъ, 1867b, с. 1).

У відкритому листі, опублікованому в народовській пресі, П. Куліш пояснив причини свого вчинку. Дізнавшись про те, що поляки збираються видавати часопис («денничок») «нашим» правописом, але в ньому «опрiчъ лядського духу, а нi тху [нічого – *I. P.*] нашого не буде», автор «кулішівки» обурився, про що й емоційно написав Я. Головацькому (Отвертий листъ, 1867b, с. 1). Обурення П. Куліша мало кілька причин: по-перше, було спричинене самим фактом публікації без узгодження з ним, «приятельського, невиясненого листа», що взагалі не був призначений для друку, а написаний «якъ до приятеля, не для печаті»; по-друге, спосіб публікації, бо Я. Головацький «до своєї вподоби» перекрутив цього листа («урізавъ шматъ зъ початку, урізавъ шматъ зъ кінця, вирвавъ дещо зъ середини, приставив ... не мою приставку [передмову – *I. P.*] и підписавъ мое имья» (Отвертий листъ, 1867a, с. 72)). Можливе зречення «кулішівки» було потрактовано галичанином інакше, ніж П. Кулішем; по-третє, галицький діяч нічого не відписав у відповідь на запитання, чи надрукує львівське «Слово» «окликъ до громади». Перебуваючи у Варшаві проїздом до Москви на Слов'янську етнографічну виставку 1867 р., він так і не знайшов часу зайти до П. Куліша. Бачилися вони мимохідь «тільки серед гучної громади» на офіційному обіді (Отвертий листъ, 1867a, с. 72).

Мабуть, була ще одна, хоч і не названа автором спростування, а все ж поважна причина написання П. Кулішем листів психологічного характеру, – усвідомлення близького кінця своєї чиновницької кар'єри, що ускладнювала зв'язки з галицькими народовцями. Кулішевий статус змінився у зв'язку з пониженням у посаді: якщо Я. Головацькому в жовтні 1866 р. він писав як директор відділення, то відкритий лист до О. Партицького за вісім місяців, у червні 1867 р., – уже як рядовий чиновник. Пантелеймон Куліш міг більш відкрито йти на зближення з народовцем Омеляном Партицьким, запротестував проти тенденційної публікації у львівському «Слові»,

що була для народовців абсолютно неприйнятною (Нахлік, 1994, с. 18–19). Восени 1867 р. варшавська служба П. Куліша закінчилася відставкою, що відкрило йому шлях для активізації стосунків із галицькими народовцями. Він взяв активну участь у виданні журналу «Правда» у Львові, увійшов у ближчі контакти з галицькими народовцями, передусім із редактором часопису (з вересня 1868 р.) Анатолем Вахнянином. У «Правді» П. Куліш виступав як автор (передусім прозаїк, поет-перекладач, публіцист, історик, фольклорист), публікатор чужих літературних текстів, меценат, а свої нові твори публікував анонімно або під псевдонімами: Павло Ратай, Опанас Прач, Денис Федоренко, Данило Коваль та ін. (Нахлік, 2007, с. 252, 257).

Кулішеве перебування на російській державній службі в 1864–1867 рр. не зблизило його із прихильником русофільських поглядів у Галичині Я. Головацьким, а навпаки – відносини між ними зрештою були остаточно розірвані. Однак в ідейних суперечках навколо публікації Кулішевих листів, що, власне, засвідчили цей розрив, очевидна вина самого П. Куліша. В емоційному запалі він не зайняв чіткої позиції в мовно-правописному питанні – головному для української національної самоідентифікації галичан у ХІХ ст. Прочитавши його «відвертий лист», К. Студинський зауважив, що «звинив не лише сам Головацький, але що й Куліш не був без вини. Необачно, не порозумівшись з галицькими громадянами-народовцями, написав він до Головацького листи, яких автором міг бути так само Катков або Аксаков [Міхаїл Катков (Михаил Катков) та Іван Аксаков (Иван Аксанов) – прихильники великодержавницьких поглядів, російського самодержавства – *І. Р.*]». Очевидно, Я. Головацький не мав морального права друкувати у пресі приватні листи без відома адресанта, водночас Кулішеві емоційні, непродумані висловлювання дали «в руки ворогам української ідеї в Галичині» аргументи проти «культурної роботи галицьких народовців», якої сам П. Куліш «був щирим дорадником і помічником» (Студинський, 1906, с. 12).

Улітку 1867 р. дискусії між русофілами і народовцями щодо Кулішевого листування з Я. Головацьким розгорілися з новою силою. У відповідь на публікацію відкритого листа Пантелеймона Куліша у львівській «Правді» Володимир Стебельський надрукував у русофільському тижневику «Боян», де він був редактором, «Письмо до Кулиша» (Стебельській, 1867). У ньому він, захищаючи честь Я. Головацького, твердив, що в той час, коли «Слово» і «Боян» опублікували Кулішеві листи, їхній адресат перебував у Варшаві, а самі листи передала до друку «патріотическая молодежь». У редакційній примітці зазначено, що для тих, хто сумнівається в автентичності листів, з їхніми оригіналами можна ознайомитися в редакції «Бояна» («если Вы уже не помните Вашего письма, редакция ... готова Вамъ переслать копію») і що Я. Головацький, усупереч Кулішевому твердженню, свого часу таки відписав йому (Стебельській, 1867, с. 103). Мабуть, навряд чи є серйозні підстави вважати підробленими Кулішеві листи, уміщені в 10-му числі цього часопису в червні 1867 р. (Нахлік, 1994, с. 20–21).

До критики П. Куліша приєднався русофільський журнал «Страхопудъ» у Відні, що в 1867 р. опублікував дві статті (ч. 9–10 і 13). Перша з них, невелика за обсягом, звинувачувала українського письменника в сепаратизмі, що мав політичний вимір («вашу кулишовку употребляютъ только тѣ, которые отрыцаютьъ единство русской народности») (Два слова Страхопуда, 1867). У другій, досить великій статті

(Страхопудь і г. Кулишь, 1867), побудованій у формі художнього твору («Страхопудь» і П. Кулиш з'явилися перед судом «Логіки»), редакція розкритикувала Кулишеву діяльність. Зокрема, йшлося про два можливі шляхи розвитку «южнорусского» народу: 1) «два племена (южнорусское и сѣвернорусское)» далі об'єднуюватимуться «въ одну цѣлость ..., одинъ совершенный національный организмъ»; 2) «дать каждому такое направление, чтобы одинъ все болѣе и болѣе отдалился отъ другого, и каждый образовалъ ... свой отдѣльный организмъ» (Страхопудь і г. Кулишь, 1867, с. 65). Пантелеймон Кулиш проповідував сепаратизм, від якого, за твердженням журналу, «происходит столкновение интересовъ, взаимная ненависть, борьба, безсиліе и бѣда» (Страхопудь і г. Кулишь, 1867, с. 67). Перспективнішим вважався перший шлях, бо, як написали, на 90 % «малорусское» і «великорусское» нарiччя мали спiльнi термiни (Страхопудь і г. Кулишь, 1867, с. 65, 67).

Своє ставлення до виступу В. Стебельського П. Кулиш невдовзі висловив на сторінках львівського журналу «Правда». Він, зокрема, писав, що Я. Головацький «випхнув» його «на людський соромъ замість себе», бо «Головацький – чоловік зъ розумомъ: не важивсь самъ проти Кулиша озватись, а загородився такимъ, що не жаль ёго, хочъ и згине» (Громадський судъ, 1867, с. 143). Не бажаючи вступати в полеміку з літератором-початківцем, він дав відповідь через свого шурина, колишнього редактора петербурзької «Основи» Василя Білозерського, який тоді теж працював урядником у Варшаві. За Кулишевою участю той зладив брошуру, що була видана під псевдонімом «Русинъ» (далі – «Русин») як додаток до 14 числа часопису за 11 серпня 1867 р. (Русинъ, 1867). Василь Білозерський передав тодішньому редактору «Правди» Лонгинові Лукашевичу гроші на друк відповіді Володимирові Стебельському і просив його «вислати один примірник на тонкому папері ... в коперті [конверті – *І. Р.*]» (ЦДІАЛУ-3, арк. 117). Пантелеймон Кулиш відхрещувався від твердження віденської русофільської газети «Страхопудь», нібито автором цієї брошури був він сам: «Ставь би Кулишь такому блазневi одвiтувати!» (Громадський судъ, 1867, с. 143).

Олександр Барвінський, один із тодішніх редакторів львівської «Правди», у спогадах наголошував, що цю брошуру надіслав-таки Василь Білозерський (Барвінський, 2009, с. 88). Однак не треба забувати, що П. Кулиш для «благонадійності» ретельно маскував свої виступи в галицькій періодиці. Усі Кулишеві твори, опубліковані у краї – йдеться не про передруки художніх творів і статей, а нові публікації – протягом кількох років, коли він був урядовцем у Польському королівстві й навіть пізніше, під час мандрівки Західною Європою, вийшли під псевдонімом або без підпису (Федорук, 2003, с. 102). Логічно припустити, що П. Кулиш брав участь у складанні брошури, підписаної псевдонімом «Русин», причому не тільки як редактор, а й як співавтор, але не хотів цього афішувати (Нахлік, 1994, с. 20). «Русин» висловив недовіру до твердження про непричетність Я. Головацького до публікації Кулишевих листів, нібито їх передала до друку молодь («какимъ образомъ могла рѣшиться ... галицко-русская печать [“Слово” і “Боян” – *І. Р.*] обнародовать что-либо изъ писемъ, принадлежащихъ г. Головацкому, безъ его согласія?») (Русинъ, 1867, с. 8).

У брошурі було розвинуто дві домінантні тези. По-перше, обґрунтовано переваги фонетичного правопису над етимологічним. На думку автора, теперішній етимологічний правопис колись також був фонетичним, але з багатовіковим розвитком

мови різниця між тим, як слово зафіксовано на письмі, і тим, як воно вимовляється, ставала все помітнішою. У нових національних літературах у Європі, які роблять лише перші кроки, необхідно відразу ставати на засади фонетичного написання слів, що значно полегшить їхнє сприйняття й розуміння. Починаючи від Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемівського, Євгена Гребінки, Григорія Квітки-Основ'яненка, нова українська література розвивалася на основі фонетичного правопису, який Пантелеймон Куліш лише вдосконалив. Однак правопис, відомий під назвою «кулішівка», не є довершеним. По-друге, автор обстоював право народнорозмовної української мови на самостійний повноцінний розвиток як літературної. Брошура виявила високу ерудицію автора й обізнаність із лінгвістичною проблематикою. На підтвердження своїх думок, він цитував сучасних європейських і російських учених (Федорук, 2003, с. 102–103).

У полеміку галичан, започатковану через несанкціоновану автором публікацію приватних листів П. Куліша до Я. Головацького, втрутилася російська преса. На сторінках редакційного М. Катковим часопису «Московские ведомости» (далі – «Московские ведомости») в 1867 р. (ч. 170) була надрукована стаття, підписана криптонімом «Х.», у якій П. Куліша, з покликанням на «Боян», піддано критиці за публікацію в нібито фінансованій поляками «Правді» спростування свого зречення від придуманої раніше абетки, «кулішівки». На думку автора, Кулішева позиція свідчила про прагнення роз'єднати єдиний «русскій народ» (Нахлік, 2007, с. 237). Відтак П. Куліш надіслав М. Каткову спростування, однак, не сподіваючись на його публікацію в «Московских ведомостях», копію переслав слов'янофілові І. Аксакову, редакторові газети «Москва». Після запиту останнього до П. Куліша з метою «прояснити» ситуацію (ч. 86 від 18 липня 1867 р.) (Запрось г. Кулишу, 1867) український письменник написав листа, у якому став на захист живої народнорозмовної мови, тоді як російській відводив статус міжнаціонального спілкування слов'ян (Нахлік, 1994, с. 21–22; Федорук, 2003, с. 103–104).

Пантелеймон Куліш відверто писав до редакції газети «Москва»: «Русскій общелитературный языкъ долженъ сдѣлаться общелитературнымъ языкомъ всѣхъ славянъ ..., живымъ звѣномъ между образованными славянами» (Москва, 1867, с. 2). Однак це не означає, що російська літературна мова повинна стати «народнымъ языкомъ для всѣхъ славянскихъ племенъ». Автор переконував, що внаслідок зневаги, «пренебреженія к народному языку» неминуче виникає відчуження в суспільстві між освіченими людьми і простолюдом: «Народныя нарѣчія необходимы для питания, для жизни самого литературнаго языка, какъ свѣжіе притоки для рѣки или для озера» (Москва, 1867, с. 2). Редакція «Москвы» додала власний коментар до Кулішевих міркувань про роль російської літературної мови як «звѣна между образованными славянами». Це твердження вважалося слухним у випадку, якщо «дѣло идетъ о чехахъ или сербахъ, но нисколько ни до галичанъ, ни вообще до малоруссовъ относится не можетъ ... Для галичанъ и малоруссовъ ... русскій литературный языкъ ... свой ..., такой же свой, какъ и для великоруссов или бѣлоруссов, какъ для жителя Рязанской или Минской губерніи, ... другаго нѣтъ и быть не можетъ» (Москва, 1867, с. 2).

Категорична заява редакції московського часопису, що була відверто великодержавною, віддзеркалювала погляд централістських кіл Російської імперії, для

яких українська народнорозмовна мова, яку вони вважали наріччям, не мала права на повноцінне входження в літературу, самостійне існування і розвиток. У зв'язку з тим, що в полеміку щодо «кулішівки» втрутилися російські періодичні часописи – «Московские ведомости» та «Москва» – у самого П. Куліша закралася підозра, що публікація його листів до Я. Головацького могла бути спланованою акцією. Можливо, це був навіть результат домовленостей між М. Катковим, І. Аксаковим і самим Я. Головацьким під час приїзду останнього до Москви на Слов'янську етнографічну виставку 1867 р., що пропагувала імперську велич Росії. Мабуть, не випадково Я. Головацький, повертаючись із Москви, не тільки дорогою не відвідав П. Куліша, а й не дав йому знати про своє кількадедне перебування у Варшаві, як зазначено у вже згаданій брошурі «Русин», «словно изб'їгалъ какихъ-либо вопросовъ, которые бы разъяснили общеинтересное дѣло» (Русинъ, 1867, с. 6; Нахлік, 1994, с. 22).

Кількома тижнями пізніше з'явився відкритий лист П. Куліша до редактора «Санктъ-Петербургскихъ вѣдомостей» (ч. 250, 251 за 1867 р.), що містив відповіді М. Каткову й І. Аксакову на їхні нападки. Звідси їх передрукувала в українському перекладі львівська «Правда» (Кулішъ, 1867). Редакція зауважила, що русофільська преса в Галичині публікувала «всі напади московських газетъ на Куліша, а о сій відповіді ёго ні словомъ не згадала» (Кулішъ, 1867). У відкритому Кулішевому листі, що був якоюсь мірою доповненням, а то й повторенням змісту брошури «Русин», мовилося про несправедливість звинувачення на свою адресу в сепаратизмі. Пантелеймон Куліш вбачав у цьому умисел недобросовісних редакторів (Кулішъ, 1867, с. 167–168). Кулішеві здогадки про спланованість публікації його приватних листів до Я. Головацького не позбавлені сенсу, але як було насправді, на мій погляд, важко сказати. Водночас не підлягає сумніву, що внаслідок цієї скандальної полеміки Я. Головацький і П. Куліш у 1867 р. розійшлися назавжди як прибічники різних таборів – русофільського (москвофільського) і народовського, українофільського (Нахлік, 1994, с. 23).

На початковому етапі громадівського руху на підросійській Україні першої половини 1860-х років не існувало чіткої межі між галицькими народовцями та русофілами, а П. Куліш, як і взагалі наддніпрянські громадівці, співпрацював не лише з «ранніми» народовськими часописами, а й із русофільським «Словом». Об'єднувало всіх галичан прагнення протистояти полякам, зберегти свою етнічну самобутність, тоді як питання співвідношення «Галичина – Україна (Малоросія) – Росія» відходило на другий план. Однак за умов, з одного боку, перетворення краю фактично на польську автономну провінцію Габсбурзької монархії, а з другого – посилення антиукраїнських репресій російського царизму на Наддніпрянщині, розбіжності в ідейних поглядах галицьких русофілів і народовців поглиблювалися. Русофільська заява «Слова» 1866 р. з її виразним антипольським спрямуванням і видання народовського часопису «Русь» за сприяння польського намісника 1867 р., що виступав проти посилення російської загрози в Галичині, як і дискусії навколо публікації приватних Кулішевих листів до Я. Головацького, засвідчили поділ національного руху, що зростав, наприкінці 1860-х років на дві орієнтації – народовську і москвофільську (Мудрий, 1996, с. 218–219).

Цікаво, що майже за 20 років після цієї скандальної полеміки, що набула широкого розголосу, Я. Головацький знову опублікував лист П. Куліша від 16 (26) жовтня

1866 р. у додатку до «Слова» 1886 р. (Я. Г., 1886). У примітці він піддав критиці діяльність П. Куліша, який «для підтримки малоросійського нарѣчя и обособлення его» нібито придумав «особую какографію, называемую кулишовкой» (Я. Г., 1886, с. 1). Пантелеймон Куліш на цю статтю не відгукнувся, правдоподібно, про неї просто не знав, бо жив тоді на своєму хуторі Мотронівці на Чернігівщині, не мав тісних зв'язків із Галичиною, розсварився з місцевими народовськими діячами. Протягом 70-х – початку 80-х років XIX ст. він ще кілька разів бував у Львові, але вже не користувався такою широкою підтримкою серед галицьких народовців, як у період активної участі у виданні народовської преси, особливо журналу «Правда» в кінці 1860-х років. На захист письменника виступив його львівський приятель бібліограф Іван Левицький на сторінках «Діла» (Левицькій, 1886).

Життєві шляхи П. Куліша і Я. Головацького наприкінці 1866 р. остаточно розійшлися. Останній був змушений залишити роботу у Львівському університеті, де викладав на кафедрі «руської» мови і літератури з 1848 р., через звинувачення австрійського уряду у проросійській орієнтації. Приводом до цього послужила поїздка на етнографічну виставку до Москви у травні 1867 р., де його русофільські погляди виявилися з особливою силою. Вражений теплим прийомом у Москві, Я. Головацький того ж року переїхав зі сім'єю до Росії, сподіваючись одержати кафедру в нещодавно заснованому Новоросійському університеті в Одесі. Однак цього не сталося, бо, як виявилось, претендент недостатньо володів російською мовою (Петраш, 1986, с. 148). У квітні 1868 р. його призначили головою Віленської археографічної комісії, де він продовжив свою наукову діяльність до кінця життя, відверто обстоював позиції панрусизму, перебільшував симпатії до Росії у слов'янському світі. Так, у серпні 1870 р. листовно переконував, що «русские въ Галиціи, Венгрии и въ Буковинѣ только выжидають полковъ русскихъ, которые помогли бы имъ освободиться отъ ненавистнаго имъ польскаго и мадыарскаго ига» (ГАРФ, л. 3 об.).

Проживаючи в Росії і ближче придивившись до російсько-польських відносин, Я. Головацький зауважив, що поляки не підтримували заходів царизму щодо переведення польської мови на кирилицю. Пантелеймон Куліш, перебуваючи на чиновницькій посаді у Варшаві в 1864–1867 рр., переконував його раніше у протилежному і навіть надіслав кілька примірників польського Букваря, надрукованого слов'янським алфавітом. Однак Я. Головацький тепер змушений був визнати, що «общеславянская азбука (русская) мало успѣха дѣлаеть въ польской письменности», а причиною цього вважав передусім апатію польського населення й опозиційне ставлення римо-католицьких священників: «Еще не наступила пора всеобщаго славянскаго озаренія» (ГАРФ, л. 2 об., 3). В останні роки життя Я. Головацький залишався на відверто москвофільських позиціях. Однак на власні очі побачив неправдивість деяких свідчень у листуванні з надмірно емоційним П. Кулішем, зокрема щодо поширюваної ним тези про підтримку поляками переходу їхньої мови на кирилицю, що могло ще більше переконати Я. Головацького в 1860-х роках у правильності його русофільської еволюції.

Отже, П. Куліш та Я. Головацький познайомилися в червні 1858 р. під час короткотривалого візиту наддніпрянського діяча до Львова дорогою з Європи додому. Десь за рік між ними почалося листування. У кінці 1850-х – на початку 1860-х років вони обмінювалися науковою і художньою літературою, інформацією про стан

та перспективи розвитку національного руху. Так, П. Куліш підтримав прагнення Я. Головацького і тодішньої нечисленної галицької інтелігенції розвивати живу народну мову й вводити її в літературу, зберегти кириличний правопис, на протигагу спробам властей його латинізації, що призвело до «азбучної війни» 1859 р. Мабуть, Я. Головацький, листовно звертаючись до П. Куліша в 1859 р. як до свого «брата» із проханням інтелектуальної і фінансової допомоги з Великої України для єдинокровної «гілки» народу в Галичині, мав вплив на його подальшу діяльність як прихильника всеукраїнського національного єднання. Пантелеймон Куліш звернув увагу на півавстрійську Галичину, у якій вбачав – один із перших наддніпрянських діячів, ще в 1860-х роках – потенційний центр для загальноукраїнської діяльності в умовах перетворення Габсбурзької монархії на конституційну державу, а також антиукраїнських репресій російського царизму в Наддніпрянщині.

Кулішеві зв'язки з галицькими народовцями активізувалися на початку 1860-х років, знайшли відображення у спорадичному листуванні з лідерами «раннього» народовського руху у краї (Д. Тянькевичем, К. Климковичем та ін.), у публікації творів українського письменника в місцевій пресі (часописах «Вечерниці», «Мета», «Нива») тощо. Водночас П. Куліш мав листовні контакти з відомими діячами галицького русофільства, зокрема з редактором львівської газети «Слово» Б. Дідицьким, а його твори публікувала русофільська преса Галичини першої половини 1860-х років. Перебуваючи на російській державній службі у Варшаві з кінця 1864 р., П. Куліш зосередився на офіційній роботі, відтак не мав часу й можливостей для продовження контактів із галичанами, зокрема на листування з Я. Головацьким. Відновлення Кулішевих листовних взаємин відбулося під впливом русофіла І. Лівчака, із яким він спілкувався, та у зв'язку з наближенням до кінця його роботи як російського державного службовця, що дало змогу більш відкрито висловлювати свої думки, та як одного з лідерів українського громадського руху в Наддніпрянщині.

Нетривалий зв'язок П. Куліша з галицькими русофілами обірвався 1867 р. гучною скандальною історією навколо несанкціонованої ним публікації у львівських москвофільських виданнях двох його приватних листів до Я. Головацького – від 22 вересня (4 жовтня) і 16 (28) жовтня 1866 р., у яких він висловив бажання підтвердити справою власну декларацію про національну єдність у Галичині – готовністю відмовитися від фонетичного правопису, «кулішівки», у боротьбі з домінуючими впливами поляків. Публікація, що з відповідними коментарями, по суті, викривляла Кулішеві погляди на самодостатній розвиток української мови і літератури, мала гучний резонанс. Вона викликала сумніви в достовірності листів та заперечення в народовській пресі Галичини, тоді як у полеміку на боці москвофілів втрутилася навіть російська права преса. Гострі дискусії навколо публікації приватних Кулішевих листів, можливості використання «кулішівки» для українського письма стали виявом різкого розмежування в національному русі між галицькими народовцями і русофілами, що в останній третині XIX ст. поглиблювалося.

Переслідування української мови й культури в Російській імперії спонукало українських громадівців із Наддніпрянщини звернути більшу увагу на Галичину, де в умовах конституційного австрійського режиму були легальні можливості для української діяльності. Наддніпрянські діячі зі середини 1860-х років продовжували співпрацю тільки з галицькими народовцями, піддавали критиці ідейну еволюцію русофілів на

дедали більш проросійські позиції, що чітко засвідчив конфлікт навколо листування П. Куліша з Я. Головацьким восени 1866 р. Уже тоді П. Куліш усвідомив, що Галичина потенційно здатна відіграти вирішальну роль у розвитку українства, і доклав чимало зусиль для підготовки краян до цієї місії. Для цього він увійшов у ближчі стосунки з галицькими народовцями, що видавали у Львові з квітня 1867 р. журнал «Правда», у якому виступав як автор (анонімно або під псевдонімами), публікатор чужих літературних текстів, меценат, але це питання виходить за хронологічні межі статті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Барвінський, О. (2009). *Спомини з мого життя*, 2/3, 4. Нью-Йорк; Київ.

Пільгук, І. І., Чернописський, М. Г. (упоряд). (1965). *Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст.* Київ.

Гординський, Я. (1917). До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих рр. XIX в. *Збірник фільольогічної секції Наукового товариства ім. Шевченка*, 16. Львів.

ГАРФ: Государственный архив Российской Федерации, г. Москва, ф. 109 (Третье отделение собственной его императорского величества канцелярии. 1826–1880 гг.), оп. 3 а, д. 430 (Письмо председателя Виленской археологической комиссии Головацкого Я. Виленскому генерал-губернатору. 1870), 5 л.

Громадський судь надь «Страхопудомь». (1867, 21 вересня). *Правда*, 18, 143.

Два слова Страхопуда кь г. Кулишу. (1867, 1 (13) юля). *Страхопудь*, 9–10, 53.

[Дедицкий, Б. А.]. (1906). *Своежизньевыи записки Богдана А. Дьдицкого* (Ч. 1: Где-що до історії саморозвитія языка и азбуки Галицкой Руси). Львовь: Печатня Ставропигийского института.

Дорошенко, Д. [б. р.]. *Пантелеймон Кулиш*. Київ; Ляйпціг.

Запрось г. Кулишу. (1867, 18 июля). *Москва. Газета политическая, экономическая и литературная*, 86, 4.

ІЛ-1: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології, м. Київ, ф. 104 (Головацький Я.), од. зб. 242 (Чорновий лист Я. Головацького до П. Куліша. 1860. Автограф), 2 арк.

ІЛ-2: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології, м. Київ, ф. 104, од. зб. 243 (Головацький Я. Черновое письмо к П. Кулишу. Б. д. Автограф), 1 арк.

ІЛ-3: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології, м. Київ, ф. 104 (Головацький Я.), од. зб. 689 (Куліш П. Лист до Я. Головацького. Москва, 1859. Автограф), 2 арк.

ІЛ-4: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології, м. Київ, ф. 104 (Головацький Я.), од. зб. 690 (Куліш П. Лист до Я. Головацького. СПб., 1860. Автограф), 2 арк.

ІЛ-5: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології, м. Київ, ф. 104 (Головацький Я.), од. зб. 692 (Куліш П. Лист до Я. Головацького. Варшава, 1866), 2 арк.

ІЛ-6: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології, м. Київ, ф. 104 (Головацький Я.), од. зб. 693 (Куліш П. Лист до Я. Головацького. Варшава, 1866. Автограф), 2 арк.

Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62. (1905). *Збірник фільольогічної секції Наукового Товариства імени Шевченка*, 8. Львів.

Кулішъ, П. Письмо до редактора «С.-Петербуржскихъ вѣдомостей» о пп. Каткові и Аксакові. (1867). *Правда*, 21, 167–168; 22, 175–176; 23, 183–184.

Левицькій, І. Яковъ Головацькій и Пантал. Кулѣшъ. (1886). *Дѣло*, 48, 1–2; 49, 1–3; 51, 1–2.

Листи П. Куліша до Ом. Партицького з літ 1866–8. (1908). *Руслан*, 1, 3–4; 2, 2–3; 3, 2–3; 4, 3.

Литературні и библиографичні вісті и замітки. (1867, 21 цвітня). *Правда*, 3, 24.

Литературні извѣстія. (1867, 8 цвѣтня). *Галичанинъ. Науково-белетристичная прилога до «Слова»*, 11, 176.

Москва, 26-го августа. (1867, 26 августа). *Москва. Газета политическая, экономическая и литературная*, 117, 2.

Мудрий, М. (1996). Галицькі народовці в 60-х рр. ХІХ століття: спроба модернізації української національної ідеї. *Молода нація. Альманах*, 3, 213–219.

Нахлік, Є. (1994). *Пантелеймон Куліш і «Руська трійця». До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції ХІХ століття*. Львів.

Нахлік, Є. (2007). *Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: у 2 т.* (Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: наукова біографія). Київ.

Новинки. (1867а, 2 червня). *Русь*, 19, 4.

Новинки. (1867б, 7 (19) юнія). *Слово*, 44, 4.

Одинъ именемъ многихъ. (1866, 27 липня (8 августа)). Дописи. Отъ Львова (Поглядь въ будущность). *Слово*, 59, 1–2.

Олесницькій, Є. (2011). *Сторінки з мого життя*. Львів.

Отвертій листъ Панталеймона Куліша. (1867а, 21 червця). *Правда*, 9, 72.

Отвертій листъ Панталеймона Куліша. (1867б, 24 червня). *Русь*, 25, 1.

Петраш, О. (1986). *«Руська трійця»*. Київ.

Письма П. Кулиша, заявляющіи его отреченіеся отъ Кулишивки (1867, 8 червня). *Боянь. Письмо для белетристики и науки*, 10, 73–75.

Райківський, І. (2015а). Взаємини П. Куліша з галичанами в 1870-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імени Володимира Гнатюка. Серія: історія*, 1/1, 44–50.

Райківський, І. (2015б). Внесок Пантелеймона Куліша у видання львівського журналу «Правда» (1867 – початок 1870-х років). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* (Вип. 27: Ювілейний збірник на пошану Юрія Сливки), 69–82.

Райківський, І. (2020). Перші контакти Пантелеймона Куліша з Галичиною (1858–1865 рр.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*, 33, 72–92.

Русинъ. (1867). *Отвѣтъ «Бояну» – Стебельскому на «Письмо до Кулиша» (Письмо къ редактору «Правды»). Додатокъ до Ч. 14 «Правди»*. Львовъ.

Славянская библиографія. (1862). *Галичанинъ. Литературный сборникъ, издаваемый Я. О. Головацкимъ и Б. А. Дѣдицкимъ*, 1/1. Львовъ, 187–188.

Стебелскій, В. (1867, 1 юлія). Письмо до Кулиша. *Боянь*, 13, 102–104.

Страхопудъ и г. Кулишъ предъ судомъ логики. (1867, 15 (27) августа). *Страхопудъ*, 13, 65–68.

Студинський, К. (1906). *До історії взаємин Галичини з Україною*. Львів.

Студинський, К. (1928a). До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873. *Україна. Науковий двохмісячник українознавства*, 2. Київ, 6–40.

Студинський, К. (1928b). Слідами Куліша. *Записки Наукового товариства Шевченка*, 148. Львів, 241–306.

Студинський, К. (1929). До історії зв'язків П. Куліша з Осипом Ливчаком. *Збірник філологічної секції НТШ*, 22/1. Львів, 27–42.

Сухий, О. (2003). *Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті)*. Львів.

Українська словесність. (1862). *Галичанинъ. Литературный сборникъ, издаваемый Я. О. Головацкимъ и Б. А. Дъдицкимъ*, 1/1. Львовъ, 190–193.

Федорук, О. (2003). Українсько-польські відносини у перцепції Пантелеймона Куліша (Контекст галицького суспільно-літературного процесу 60-х років ХІХ ст.). *Україна модерна*, 8, 73–106.

Франко, І. (1981). Писання І. П. Котляревського в Галичині. В *І. Франко, Зібрання творів: у 50 т.* (Т. 31: Літературно-критичні праці (1897–1899)). Київ, 321–334.

Франко, І. (1984). Українці. В *І. Франко, Зібрання творів: у 50 т.* (Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910)). Київ, 162–193.

ЦДІАЛУ-1: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів), оп. 1, спр. 2296 (Листи Куліша П. до Головацького Я. 1861–1866 рр.), 7 арк.

ЦДІАЛУ-2: ЦДІАЛ України, ф. 362 (Студинський К. – академік), оп. 1, спр. 97 (Праця «Зв'язки України з Галичиною». Т. III і останній), 85 арк.

ЦДІАЛУ-3: ЦДІАЛ України, ф. 362, оп. 1, спр. 124 (Огляд часопису «Правда» від 1867 р. до 1871 р. Частина друга), 140 арк.

Частина листу високоповажного професора ві Львовськимъ університеті Якова Оедоровича Головацького до редактора (30-го січня 1862 р.). (1862, липець (іюль)). *Основа*, 68–72.

Шаськевичъ, В. (1862, липець (іюль)). Нинішня наша пісня (Стихъ голошений при отвореню «Руської Бесіди» въ «Народнімъ Домі» ві Львові, дня 9/21 январа 1862 г.). *Основа*, 69–72.

Я. Г. (1886, 17 (29) апрѣля – 19 апрѣля (1 мая)). *Lucida intervalla* одного рьяного украиномана. *Приложеніе къ 41 и 42 н-рамъ «Слова»*, 1.

REFERENCES

Barvinskyi, O. (2009). *Spotyny z moho zhyttia*, 2/3, 4. Niu-Iork; Kyiv (in Ukrainian).

Pilhuk, I. I., & Chornopyskyi, M. H. (Comps.). (1965). *Pysmennyky Zakhidnoi Ukrainy 30–50-kh rokiv XIX st.* Kyiv (in Ukrainian).

Hordynskyi, Ya. (1917). Do istorii kulturnoho y politychnoho zhyttia v Halychyni u 60-tykh rr. XIX v. *Zbirnyk filolohichnoi sektsii Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 16. Lviv (in Ukrainian).

Gosudarstvennii arkhiv Rossiiskoi Federatsii, g. Moskva, f. 109 (Trete otdelenie sobstvennoi yego imperatorskogo velichestva kantselyarii. 1826–1880 gg.), op. 3 a, d. 430 (Pismo predsedatelya Vilenskoï arkheologicheskoi komissii Golovatskogo Ya. Vilenskomu general-gubernatoru. 1870), 5 l. (in Russian).

Hromadskyi sudъ nadъ «Strakhopudomъ». (1867, Veresen 21). *Pravda*, 18, 143 (in Ukrainian).

Dva slova Strakhopuda kъ h. Kulyshu. (1867, Yul 1 (13)). *Strakhopudъ*, 9–10, 53 (in Ukrainian).

[Dedytskyi, B. A.]. (1906). *Svoezhytevely zapysky Bohdana A. Drъdytskoho* (Ch. 1: Hde-shcho do ystoriï samorozvutia yazyka u azbuky Halytskoi Rusy). Lvovъ: Pechatnia Stavropyhyiskoho ynstytuta (in Ukrainian).

Doroshenko, D. [n. d.]. *Panteleimon Kulish*. Kyiv; Liaiptsih (in Ukrainian).

Zapros g. Kulishu. (1867, Iyul 18). *Moskva. Gazeta politicheskaya, ekonomicheskaya i literaturnaya*, 86, 4 (in Russian).

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, m. Kyiv, f. 104 (Holovatskyi Ya.), od. zb. 242 (Chornovy lyst Ya. Holovatskoho do P. Kulisha. 1860. Avtohrاف), 2 ark. (in Ukrainian).

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, m. Kyiv, f. 104, od. zb. 243 (Holovatskyi Ya. Chernovoe pysmo k P. Kulyshu. B. d. Avtohrاف), 1 ark. (in Ukrainian).

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, m. Kyiv, f. 104 (Holovatskyi Ya.), od. zb. 689 (Kulish P. Lyst do Ya. Holovatskoho. Moskva, 1859. Avtohrاف), 2 ark. (in Ukrainian).

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, m. Kyiv, f. 104 (Holovatskyi Ya.), od. zb. 690 (Kulish P. Lyst do Ya. Holovatskoho. SPb., 1860. Avtohrاف), 2 ark. (in Ukrainian).

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, m. Kyiv, f. 104 (Holovatskyi Ya.), od. zb. 692 (Kulish P. Lyst do Ya. Holovatskoho. Varshava, 1866), 2 ark. (in Ukrainian).

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii, m. Kyiv, f. 104 (Holovatskyi Ya.), od. zb. 693 (Kulish P. Lyst do Ya. Holovatskoho. Varshava, 1866. Avtohrاف), 2 ark. (in Ukrainian).

Korespondentsyia Yakova Holovatskoho v litakh 1850–62. (1905). *Zbirnyk filolohichnoi sektsyi Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka*, 8. Lviv (in Ukrainian).

Kulishъ, P. Pysmo do redaktora «S.-Peterburhskykhъ vъdomostei» o pp. Katkovi y Aksakovi. (1867). *Pravda*, 21, 167–168; 22, 175–176; 23, 183–184 (in Ukrainian).

Levytskii, I. Yakovъ Holovatskii y Pantal. Kulъshъ. (1886). *Drъlo*, 48, 1–2; 49, 1–3; 51, 1–2 (in Ukrainian).

Lysty P. Kulisha do Om. Partytskoho z lit 1866–8. (1908). *Ruslan*, 1, 3–4; 2, 2–3; 3, 2–3; 4, 3 (in Ukrainian).

Lyteraturni y byblyohrafychni visti y zamitky. (1867, Tsviten 21). *Pravda*, 3, 24 (in Ukrainian).

Lyteraturnyy yzvъstii. (1867, Tsvъten 8). *Halychanynъ. Naukovo-beletrystychnaia pryloha do «Slova»*, 11, 176 (in Ukrainian).

- Moskva, 26-ho avhusta. (1867, Avhust 26). *Moskva. Hazeta polytycheskaia, ekonomycheskaia y lyteraturnaia*, 117, 2 (in Ukrainian).
- Mudryi, M. (1996). Halytski narodovtsi v 60-kh rr. XIX stolittia: sproba modernizatsii ukrainskoi natsionalnoi idei. *Moloda natsiia. Almanakh*, 3, 213–219 (in Ukrainian).
- Nakhlik, Ye. (1994). *Panteleimon Kulish i «Ruska triitsia». Do problemy ideolohichnykh shukan sered ukrainskoi intelihentsii XIX stolittia*. Lviv (in Ukrainian).
- Nakhlik, Ye. (2007). *Panteleimon Kulish: osobyst, pysmennyk, myslytel: u 2 t.* (T. 1: Zhyttia Panteleimona Kulisha: naukova biohrafia). Kyiv (in Ukrainian).
- Novynky. (1867a, Cherven 2). *Rus*, 19, 4 (in Ukrainian).
- Novynky. (1867b, Yun 7 (19)). *Slovo*, 44, 4 (in Ukrainian).
- Одупъ уменемъ мноыхкѣ. (1866, Lypen 27 (Avhust 8)). *Dopysy. Otъ Lvova (Pohliadъ vъ buduchnost)*. *Slovo*, 59, 1–2 (in Ukrainian).
- Olesnytskyi, Ye. (2011). *Storinky z moho zhyttia*. Lviv (in Ukrainian).
- Otvertyi lystъ Pantaleimona Kulisha. (1867a, Chervets 21). *Pravda*, 9, 72 (in Ukrainian).
- Otvertyi lystъ Pantaleimona Kulisha. (1867b, Cherven 24). *Rus*, 25, 1 (in Ukrainian).
- Petrash, O. (1986). «*Ruska triitsia*». Kyiv (in Ukrainian).
- Pysma P. Kulysha, zaiavliaiushchiy eho otrecheniesia otъ Kulyshyvky (1867, Cherven 8). *Boianъ. Pysmo dlia beletrystyky y nauky*, 10, 73–75 (in Ukrainian).
- Raikivskiy, I. (2015a). Vzaiemyny P. Kulisha z halychanamy v 1870-kh rr. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: istoriia*, 1/1, 44–50 (in Ukrainian).
- Raikivskiy, I. (2015b). Vnesok Panteleimona Kulisha u vydannia lvivskoho zhurnalu «Pravda» (1867 – pochatok 1870-kh rokiv). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* (Vyp. 27: Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Yuriiia Slyvky), 69–82 (in Ukrainian).
- Raikivskiy, I. (2020). Pershi kontakty Panteleimona Kulisha z Halychynoiu (1858–1865 rr.). *Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznachyvy chasopys*, 33, 72–92 (in Ukrainian).
- Rusynъ. (1867). *Otvrѣтъ «Boianu» – Stebelskomu na «Pysmo do Kulysha» (Pysmo kъ redaktoru «Pravdy»)*. *Dodatokъ do Ch. 14 «Pravdy»*. Lvovъ (in Ukrainian).
- Slavianskaia byblyohrafiia. (1862). *Halychanynъ. Lyteraturnyi sbornykъ, yzdavaemyi Ya. Ō. Holovatskymъ y B. A. Dŕydytskymъ*, 1/1. Lvovъ, 187–188 (in Ukrainian).
- Stebelskii, V. (1867, Iiul 1). Pysmo do Kulysha. *Boianъ*, 13, 102–104 (in Ukrainian).
- Strakhopudъ y h. Kulyshъ predъ sudomъ lohyky. (1867, Avhust 15 (27)). *Strakhopudъ*, 13, 65–68 (in Ukrainian).
- Studynskiy, K. (1906). *Do istoriyi vzaiemyn Halychyny z Ukrainoiu*. Lviv (in Ukrainian).
- Studynskiy, K. (1928a). Do istorii vzaiemyn Halychyny z Ukrainoiu v rr. 1860–1873. *Ukraina. Naukovyi dvokhmisiachnyk ukraïnoznavstva*, 2. Kyiv, 6–40 (in Ukrainian).
- Studynskiy, K. (1928b). Slidamy Kulisha. *Zapysky Naukovoho tovarystva Shevchenka*, 148. Lviv, 241–306 (in Ukrainian).
- Studynskiy, K. (1929). Do istorii zviazkiv P. Kulisha z Osypom Lyvchakom. *Zbirnyk filolohichnoi seksii NTSh*, 22/1. Lviv, 27–42 (in Ukrainian).

Sukhyi, O. (2003). *Vid rusofilstva do moskvofilstva (rosiiskyi chynnyk u hromadskii dumtsi ta suspilno-politychnomu zhytti halytskykh ukraintsiiv u XIX stolitti)*. Lviv (in Ukrainian).

Ukraynska slovesnost. (1862). *Halychanynъ. Lyteraturnyy sbornykъ, yzdavaemyi Ya. Ō. Holovatskymъ y B. A. Drъdytskymъ, 1/1*. Lvovъ, 190–193 (in Ukrainian).

Fedoruk, O. (2003). Ukrainsko-polski vidnosyny u pertseptsii Panteleimona Kulisha (Kontekst halytskoho suspilno-literaturnoho protsesu 60-kh rokiv XIX st.). *Ukraina moderna*, 8, 73–106 (in Ukrainian).

Franko, I. (1981). Pysannia I. P. Kotliarevskoho v Halychyni. In *I. Franko, Zibrannia tvoriv: u 50 t.* (T. 31: Literaturno-krytychni pratsi (1897–1899)). Kyiv, 321–334 (in Ukrainian).

Franko, I. (1984). Ukraintsi. In *I. Franko, Zibrannia tvoriv: u 50 t.* (T. 41: Literaturno-krytychni pratsi (1890–1910)). Kyiv, 162–193 (in Ukrainian).

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 309 (Naukove tovarystvo im. Shevchenka, m. Lviv), op. 1, spr. 2296 (Lysty Kulisha P. do Holovatskoho Ya. 1861–1866 rr.), 7 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 362 (Studynskiy K. – akademik), op. 1, spr. 97 (Pratsia «Zviazky Ukrainy z Halychynoiu». T. III i ostannii), 85 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 362, op. 1, spr. 124 (Ohliad chasopysu «Pravda» vid 1867 r. do 1871 r. Chastyna druha), 140 ark. (in Ukrainian).

Chastyna lystu vysokopovazhnogo professora vi Lvovskimъ universyteti Yakova Ōedorovycha Holovatskoho do redaktora (30-ho sichnia 1862 r.). (1862, Lypets (Iiul)). *Osnova*, 68–72 (in Ukrainian).

Shaskevychъ, V. (1862, Lypets (Iiul)). Nynishnia nasha pisnia (Stykъ holoshenyi pry otvorenii «Ruskoj Besidy» vъ «Narodnimъ Domi» vi Lvovi, dnia 9/21 yanvaria 1862 h.). *Osnova*, 69–72 (in Ukrainian).

Ya. H. (1886, Aprѣl 17 (29) – Aprѣl 19 (Mai 1)). Lucida intervalla odnoho rianaho ukraynomana. *Prylozhenie kъ 41 y 42 n-ratъ «Slova»*, 1 (in Ukrainian).

Ihor RAIKIVSKYI

Doctor of Historical Sciences, Professor

Head of the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History

V. Stefanyk Carpathian National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2218-9556>

e-mail: igor.raikivskiy@pnu.edu.ua

CORRESPONDENCE BETWEEN PANTELEIMON KULISH AND YAKOV HOLOVACKI (LATE 1850^s – 1867)

The correspondence of two prominent figures of the Ukrainian national revival, Panteleimon Kulish and Yakov Holovatsky, in the late 1850^s – 1867, is analyzed. They met in person in June 1858 during Kulish's short-term visit to Lviv. After a short break, correspondence began between them: the exchange of scientific and artistic literature, information about the state and prospects for the development of the Ukrainian national movement. P. Kulish supported the activities of Y. Holovatsky, aimed at the development of a living folk language and its introduction into literature, the preservation of Cyrillic spelling in the conditions of

the «alphabet war» of 1859. Y. Holovatsky, addressing the Dnieper activist as his «brother» in his first letters, with a call to support the national movement of Galician Ruthenians in its confrontation with the Poles, increased Kulish's interest as a public figure in Austrian Galicia.

It has been found that in the early 1860s, P. Kulish, having entered into closer relations with the «early» Narodovites in Galicia, gradually lost interest in Y. Holovatsky, with his increasingly pronounced evolution to openly Russophile, pro-Moscow positions. The Dnieper activist corresponded with the leaders of the Narodovites, and his works were published not only by Narodovite, but also by Russophile publications of the time. It is emphasized that while in the Russian civil service in Warsaw from the end of 1864, P. Kulish resumed correspondence with Y. Holovatsky. These contacts were interrupted by the publication in Muscovite publications of two of Kulish's private letters to him in September – October 1866, which, with corresponding comments, had a loud resonance and testified to a sharp distinction in the national movement of Galicia between the Galician Narodovites and Russophiles.

Key words: Panteleimon Kulish, Yakiv Holovatsky, Ukrainian national movement, Galicia, sub-Russian Ukraine, Dnieper Hromadavitsi, letter, Narodovites, Russophiles (Muscovophiles).

*Стаття: надійшла до редакції 29.08.2025
прийнята до друку 3.10.2025*

ISSN 0536-079X. 3 історії західноукраїнських земель. 2025. Вип. 21.
УДК [9290.БОЧКОВСЬКИЙ:316.356.4(477)]"180/192"
DOI: <https://doi.org/10.33402/zuz.2025-21-80-88>

Володимир КОМАР

*доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи
і спеціальних галузей історичної науки
Карпатського національного університету ім. В. Стефаника
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5475-5084>
e-mail: volodymyr.komar@pnu.edu.ua*

Діана СВЕРДАН

*бакалавр історії і археології
кафедри історії Центральної та Східної Європи
і спеціальних галузей історичної науки
Карпатського національного університету ім. В. Стефаника
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4418-3032>
e-mail: diana4751@ukr.net*

ОЛЬГЕРД БОЧКОВСЬКИЙ ПРО ФОРМУВАННЯ НАЦІЙ У XIX – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX СТОЛІТТЯ

Встановлено, що науковий доробок О. Бочковського залишається актуальним на сучасному етапі державотворчих процесів в Україні, особливо в контексті боротьби за національну ідентичність, політичний суверенітет і культурну ідентифікацію українців.

Ідейну й методологічну спадщину мислителя класифіковано на основі поєднання проблемно-тематичного та структурно-аналітичного підходів і систематизовано в кількох напрямках: теоретичне обґрунтування націології як науки; аналіз етно- й націогенезу; обґрунтування поняття нації; розгляд ролі мови, культури, релігії у формуванні національної ідентичності; критика расових ідеологій та авторитарних моделей націоналізму.

Проаналізовано націологічні ідеї О. Бочковського як одну з перших спроб сформулювати цілісну науку про націю в українському та європейському науковому просторі першої половини XX ст.

З'ясовано, що вчений розглядав націю не як біологічне чи етнічне утворення, а як свідомий вибір і результат суспільного розвитку, в основі якого була культурна спадщина, національна воля та історична пам'ять. Констатовано, що значну увагу О. Бочковський приділяв взаємозв'язку нації та державності, а також сформулював концепцію націократії як політичного ідеалу, ґрунтованого на принципах демократичного самовизначення народів.

Ключові слова: Ольгерд Бочковський, націологія, нація, націоналізм, етногенез, націогенез, етнополітика, націократія.

Особливої актуальності поняття «нація» та «націоналізм» набули після Першої світової війни, яка спричинила розпад багатонаціональних імперій і сприяла появі нових національних держав у Центрально-Східній Європі. Упродовж ХХ ст. ці поняття зазнали глибокого переосмислення в європейському та світовому науковому дискурсі. Вони стали не лише категоріями політичного аналізу, а й важливими інструментами для розуміння суспільних трансформацій і процесів державотворення. Питання нації та націоналізму залишаються надзвичайно важливими й у ХХІ ст. Особливо це стосується України, яка впродовж своєї історії не раз опинялася перед складними викликами, пов'язаними з національним самовизначенням, побудовою державності й захистом власної ідентичності. В умовах сучасних загроз, зумовлених агресією Російської Федерації, переосмислення поглядів українських мислителів на національні проблеми набуває особливого звучання.

Одним із перших, хто запропонував системне тлумачення нації в межах соціології та розробив цілісну концепцію науки про націю, був Ольгерд-Іполит Бочковський (1885–1939) – видатний український соціолог, політолог, етнолог і журналіст, який у міжвоєнний період працював професором Української господарської академії в Подєбрадах і викладав соціологію та націологію в Українському вільному університеті у Празі.

Історики незалежної України звернули увагу на наукову спадщину О. Бочковського лише на межі ХХ і ХХІ ст. Громадсько-політична та наукова діяльність О. Бочковського в еміграції у 1905–1939 рр. стала предметом дослідження в кандидатській дисертації Ірини Каневської, яка на сьогодні є найповнішим науковим дослідженням біографії й діяльності українського вченого. Авторка на основі архівних документів і матеріалів реконструювала життєвий шлях О. Бочковського та комплексно проаналізувала основні напрями його наукової, публіцистичної, громадсько-політичної, дипломатичної, педагогічної, організаційної та видавничої діяльності в першій половині ХХ ст. (Каневська, 2009).

Значний внесок у дослідження спадщини Ольгерда Бочковського зробив Віталій Пономарьов у монографії «Цвітіння чудової квітки: Ольгерд Бочковський і відродження націй», майстерно поєднавши біографічний виклад з аналітичним осмисленням націологічної концепції вченого. У цій праці зібрані нариси інтелектуальної біографії О. Бочковського; проаналізовано його трифазну концепцію пробудження поневолених народів: культурне відродження, господарське піднесення, здобуття незалежності; розкрито його публіцистичну, викладацьку та громадську діяльність, а також її вплив на розвиток європейської гуманітарної науки (Пономарьов, 2021). Окремих аспектам досліджуваної проблеми присвятили свої розвідки сучасні українські вчені (Гвань, 2009; Гирич, 2017; Панченко, 2002; Турчин, 2013; Швед, 2002 та ін.). Однак погляди О. Бочковського на проблеми націогенезу у вказаний хронологічний період, на нашу думку, досліджені недостатньо і тому окремо розглянуті в цій статті.

Дослідження ґрунтується на оригінальних працях О. Бочковського, зокрема основну увагу звернено на «Вступ до націології. Курс лекцій» (Бочковський, 1947). У ній учений трактує націологію як окрему галузь знань, присвячену вивченню нації, націогенезу та міжнаціональних відносин. Особливе значення в контексті цього дослідження має видання «Бочковський О.-І. Вибрані праці та

документи. Т. 1. Київ, 2018. 704 с.». Доповненням до основного корпусу джерел слугує періодика досліджуваного періоду, зокрема журнал «Тризуб», де опубліковано його спогади.

Мета статті – на основі аналізу джерельної бази (переважно праць О. Бочковського) дослідити погляди ученого на формування модерних націй у ХІХ ст.

Першим кроком О. Бочковського у сфері націологічних досліджень стала публікація його праці «Українське питання» («Ukrajinská otázka») 1910 р., де він послідовно обґрунтував необхідність утворення незалежної Української держави. Вже на початку дослідження вчений наголосив на винятковій актуальності українського питання: «У низці спірних слов'янських питань українське питання посідає чільне місце, але до останнього часу його систематично ігнорували, обходили мовчанкою, а часто навіть тенденційно невірно тлумачили і судили. Як наслідок, для більшості слов'ян українське питання в буквальному сенсі слова є terra incognita. Значна частина слов'янської громадськості дивиться на українців (малоросів чи русинів) недружелюбно, вбачаючи в їхньому прагненні до національної та культурної незалежності сепаратистський, беззастережно антислов'янський рух, який, до того ж, інспірується і підтримується одвічними ворогами слов'янства» (Бочковський, 2018а, с. 25).

Великий вплив на О. Бочковського мали праці чеського вченого і політичного діяча Томаша Гарріга Масарика (Tomáš Garrigue Masaryk). Українська дослідниця І. Каневська звернула увагу, що назва збірки О. Бочковського була свідомо обрана за аналогією із працею Т. Масарика «Česka otázka» («Чеське питання», 1894) (Каневська, 2009, с. 45). Про це свідчать спогади самого О. Бочковського: «“Česka otázka” – була для мене своєрідною увертурою до вивчення проблеми поневолених народів взагалі, а зокрема – на сході Європи ... під впливом проф. Масарика та у зв'язку зі студіюванням його чехознавчих праць, повсталала моя розвідка, присвячена спеціально українському питанню та аналізу українського національного відродження» (Бочковський, 1930, с. 25).

Ольгерд Бочковський стояв у витоків формування націології як науки. Він виступав за її утвердження як спеціальної соціологічної дисципліни, оскільки вважав, що нація формується передусім через суспільні процеси. Її головне завдання він убачав у зв'язуванні сутності нації й аналізі механізмів націотворення. За О. Бочковським, націологія мала поєднувати аналітичний підхід (досліджуючи складові нації та її формування) і синтетичний, систематизуючи розрізнені наукові дослідження в єдину теорію (Бочковський, 1947, с. 65). Націологія повинна була стати фундаментом для подальших досліджень процесів формування націй.

У праці «Вступ до націології» (1934) О. Бочковський подав оригінальне визначення нації. Він розглядав її як живу соціальну структуру, що стала вищим виявом колективної свідомості й не обмежувалася лише об'єктивними критеріями, а охоплювала активну політичну волю та спільні прагнення до розвитку. Територія, на його погляд, була одним із базових критеріїв існування нації, яка закладала підґрунтя й відігравала головну роль у процесі творення націй. Освоєння певної території, на думку вченого, сприяло консолідації населення, обмеженню міграцій, поглибленню суспільних зв'язків і було основою для формування націй. А зв'язок народу з територією у процесі націогенезу перетворювався на патріотичні почуття

й націоналізм, що символічно відображався в національній свідомості та культурі (Бочковський, 1958, с. 37).

Наступною за важливістю ознакою нації О. Бочковський визначив мову. Він наголошував на її глибокому фізіологічному та психологічному значенні: «... жодна чужа мова, навіть вивчена досконало, не може замінити рідну» (Бочковський, 1947, с. 161). Покликаючись на Ф. Потєбню, він застерігав щодо ранньої двомовності, яка могла зашкодити формуванню цілісного світогляду дитини та критикував двомовну освіту на прикладі тогочасних Бельгії та Швейцарії. Водночас заперечував абсолютне ототожнення мови з нацією. Він наводив приклад ірландців, що зберегли національну самобутність, втративши рідну мову як основний засіб щоденного спілкування; а сербів і хорватів як зразок таких, які хоч і мають спільну мову, але водночас різну ідентичність (Бочковський, 1918, с. 76).

Основним елементом формування нації О. Бочковський вважав культуру. На його переконання, вона охоплює не лише мову та мистецтво, а й суспільний устрій, мораль, традиції і звичаї. Культура, за О. Бочковським, відіграла вирішальну роль у національних рухах, особливо на ранніх етапах відродження. Він наголошував, що молоді нації, як-от фіни, чехи, каталонці, демонстрували більшу культурну цілісність, аніж великі держави із глибокими соціальними суперечностями. На думку О. Бочковського, культура не лише формує націю, а й легітиміє її у світовому контексті, оскільки справжня національна культура завжди має універсальне значення (Бочковський, 1947, с. 167).

Ольгерд Бочковський виокремив релігію як важливий компонент культури, що суттєво впливав на етно- й націогенез. На ранніх етапах розвитку релігії були національними і, попри універсалізацію, зберегли етнічну специфіку. У різних народів релігія виступала чинником збереження ідентичності: як юдаїзм у єврейській діаспорі чи синтоїзм у формуванні японської національної свідомості. Часто-густо релігія і національність ототожнювалися: католицизм асоціювався з польською національністю, а греко-католицизм у Східній Галичині – з українською ідентичністю (Бочковський, 1918, с. 17–18).

Вивчаючи основні складові націогенезу, О. Бочковський не міг оминати увагою поняття раси й расової теорії, які набирали популярності в XIX ст. Розглядаючи расизм і його зв'язок із нацією, О. Бочковський чітко розрізняв біологічне поняття раси та соціологічне поняття нації як соціально-історичного конструкту. Наукове середовище, частиною якого він був, критично ставилося до расоманії та «політичної антропології», що прикривала псевдонауковий расизм (Бочковський, 1947, с. 124–125). Він вважав, що расові теорії – це політично вмотивована псевдонаука, яка слугувала легітимації нерівності, імперіалізму й домінування.

Проаналізувавши об'єктивні критерії нації (територія, мова, релігія, культура, раса), О. Бочковський запропонував розуміння нації як емоційно-вольової спільноти, об'єднаної свідомою національною волею та культурно-історичними традиціями (Бочковський, 1958, с. 43–45). Його концепція була близька до громадянського націоналізму, де націю визначає спільна система цінностей, а не етнічне походження. В умовах зростання міграційних процесів у XXI ст. ця модель нації як спільноти волі та культури набуває особливої актуальності, відображаючи напрям розвитку багатьох сучасних держав.

Основним науковим внеском О. Бочковського в контексті націології вважаємо виділення трьох фаз національного відродження т. зв. поневолених народів, яке він здійснив у праці «Фінляндія та фінляндське питання», що вийшла друком, варто наголосити, у 1916 р. Вона складалася зі шести самостійних статей і згодом була опублікована у виданні «Вістник Союзу Визволення України» (Фінляндія, 1943, с. 3). Початковим етапом відродження, на думку дослідника, є національне пробудження, центральним елементом якого – повернення до власної мови та її літературна розбудова. Наступний крок – економічна емансипація, що передбачає звільнення народу від економічного тиску й домінування з боку панівної держави. Завершальна фаза – політичне самовизначення, мета якого – здобуття національної автономії в межах наявної держави або ж досягнення повної державної незалежності (Бочковський, 1916, с. 37–38).

Подібну тріаду в 1968 р. запропонував чеський дослідник Мірослав Грох (Miroslav Hroch) у праці «Соціальні передумови національного відродження в Європі» (Hroch, 1985). Він згодом став усесвітньовідомим як один із засновників теорії нації й розробників класичної схеми для періодизації національного відродження «неісторичних народів», відомої як «схема Мірослава Гроха». Чеський учений виділив три фази становлення націй у слов'янських народів: наукову, культурну, або організаційну, і політичну. Його походження дало йому перевагу – доступ до чеськомовної літератури з націології, зокрема й праць О. Бочковського (Касьянов, 1999, с. 221–222). Однак його «схема» з'явилася значно пізніше, ніж О. Бочковського, і тому можна припустити, що за її основу була взята ідея українського вченого.

Ольгерд Бочковський розрізняв поняття «народ» і «нація», а також мав власну думку щодо націогенезу в Європі. Він вважав, що народ – це первинний, природний і біологічний елемент, а нація – модерне поняття, ідея, що походить від еліт і згодом поширюється серед народу. Сучасний патріотизм, на думку вченого, спрямований саме на націю, а не на народ у його первісному розумінні. На відміну від поширеного погляду про початок епохи націоналізму від Великої французької революції, О. Бочковський за момент відліку брав «Промову до німецького народу» Йоганна Фіхте (Johann Fichte) 1808 р. Відповідно, на його думку, ще в XIX ст. сформувалися дві протилежні моделі націоналізму: німецький месіанізм, що ґрунтувався на винятковості нації, і демократичний чеський націоналізм, орієнтований на право на незалежність та рівність усіх народів (Бочковський, 1947, с. 4–5).

Поняття «народність» і «національність» О. Бочковський вважав синонімами, які, проте, мають різну смислову навантагу в різних мовах та наукових традиціях. Із методологічного погляду, він вважав за доцільне не вводити термін «народність» («національність») як окреме групове означення фази народотворчого процесу, на додаток до наявних «народ» і «нація». Натомість пропонував залишити «народність» для означення національної належності (Бочковський, 1947, с. 114).

Ольгерд Бочковський чітко розмежував етно- і націогенез, пропонуючи термін «нарид» для позначення етапу формування народності, а «нація» – для завершеної стадії цього процесу. Зі соціологічного погляду, обидва явища є частинами ширшого процесу соціогенезу – розвитку суспільних утворень. Етногенез – це становлення народу, а націогенез – його самоусвідомлення як культурно-політичної спільноти під впливом природних і соціокультурних чинників (Швед, 2002,

с. 25). Початкові етапи цих процесів подібні в різних регіонах, що вказувало на моногенез людства, натомість подальший розвиток суттєво відрізнявся, залежно від природних умов, географічного розташування й історичних обставин. Учений відзначав еволюційність і незавершеність народотворення, наголошуючи на динаміці й адаптивності народів як соціальних утворень. Він трактував етно- й націогенез як послідовні етапи усупільнення населення, акцентуючи на ролі внутрішньої структури народу (класи, стани, партії) у формуванні нації. Історичний розвиток, на його думку, призводив до поступової мовної та культурної націоналізації всіх елементів суспільства – «всенационального усупільнення». У підсумку, вважав він, це об'єднання на основі спільної літературної мови й культури формувало модерну націю як завершальний етап націогенезу. Ольгерд Бочковський виділяв два типи народів у контексті етно- й націогенезу: державні (панівні) та поневолені (плебейські). Державні народи розвивалися від верхів суспільства до низів, тобто національна свідомість спочатку виникала серед аристократії, духовенства та шляхти, а лише згодом охоплювала інші суспільні класи. У поневолених народів націогенез відбувався навпаки – знизу вгору: від селян і ремісників до інтелігенції та буржуазії (Бочковський, 1931, с. 1, 4).

Акцентуючи увагу на ролі європейського міста в націогенезі, О. Бочковський заперечував тезу про денационалізаційний вплив урбанізації. На його думку, саме урбанізація сприяла національному відродженню, адже міста як носії чужої культури (Прага, Рига, Гельсінкі) з часом націоналізувалися завдяки міграції сільсько-го населення та зростанню національно свідомого робітництва (Бочковський, 1947, с. 118–119). Ольгерд Бочковський поділяв ідею «пан-Європи» як добровільного об'єднання народів, що згодом стала основою Європейського Союзу. Підтримуючи загальну ідею інтеграції, він водночас критикував її, наголошуючи, що європейське об'єднання можливе лише за умови суверенітету України як основного чинника європейського об'єднання (Тризуб, 1928, с. 22–23).

Отже, наукова спадщина О. Бочковського стала важливим внеском у становлення націології як окремої науки. Дослідник акцентував на культурному, психологічному й вольовому вимірі нації, відкидаючи вузьке етнічне або расове розуміння цього феномена. Окрему цінність становить його доктрина про три фази національного пробудження поневолених народів, а також структуризація націології як наукової дисципліни. Його праці залишаються цінним джерелом для розуміння закономірностей розвитку модерних націй. Через втрату архіву та великої частини досліджень український науковець був несправедливо забутий. На сучасному етапі праці О. Бочковського з історії, соціології та націології повернулися до наукового обігу й займають гідне місце в національному надбанні українців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бочковський, О. (1916). *Фінляндія та фінляндське питання*. Відень. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/14937/file.pdf>

Бочковський, І. (1918). *Національна справа*. Відень. <https://diasporiana.org.ua/politologiya/155-bochkovskiy-i-natsionalna-sprava/>

Бочковський, О. (1930). Із спогадів про Т. Г. Масарика. *Тризуб*, 29–30. <https://file.litdiaspora.org.ua/pdf/1584-tryzub-1930-ch-29-30237-8.pdf>

- Бочковський, О. (1931). *Національне пробудження, відродження, самоозначення*. Подєбради. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20155/file.pdf>
- Бочковський, О. (1947). *Вступ до націоналії. Курс лекцій*. Регенсбург. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/18540/file.pdf>
- Бочковський, О. (1958). *Наука про націю та її життя*. Нью-Йорк. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22542/file.pdf>
- Гвань, І. (2009). Український політолог Ольгерд І. Бочковський (1885–1939). *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/1873419.html>
- Гирич, І. Б. (2017). Творчість націоналіста Ольгерда Бочковського та справа видання його спадщини. *Українська біографістика*, 15, 43–57.
- Гнатюк, О., Чех, М. (упоряд.). (2018). *Бочковський Ольгерд Іполит. Вибрані праці та документи*, 1. Київ.
- Канєвська, І. (2009). *Громадсько-політична та наукова діяльність Ольгерда Бочковського в еміграції (1905–1939 рр.)* [дис. ... канд. іст. наук, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського]. Київ. Репозитарій: <https://uacademic.info/ua/document/0409U004933>
- Касьянов, Г. (1999). *Теорія нації та націоналізму*. Київ. <http://litopys.org.ua/kasian/kas.htm>
- Панченко, В. (2002, 8 листопада). Націоналізм за Ольгердом Бочковським. *День*, 205. <https://day.kyiv.ua/article/ukrayina-incognita/natsiolohiya-za-olherdom-bochkovskym>
- Пономарьов, В. (2021). *Цвітіння чудової квітки: Ольгерд Бочковський і відродження нації*. Київ.
- Тризуб. (1928). 1–2.
- Турчин, Я. (2013). Інституційні механізми захисту прав національних меншин у політологічній концепції О. Бочковського. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 25, 44–49.
- Фінляндія й Україна. (1943). *Український вісник*, 3. Берлін.
- Швед, З. (2002). Питання про формування та розвиток нації і роль релігії в цьому процесі у творчості О. Бочковського. *Українське релігієзнавство*, 23, 24–33.
- Hroch, M. (1985). *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge: Cambridge University Press.

REFERENCES

- Bochkovskyi, O. (1916). *Finliandiia ta finliandske pytannie*. Viden. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/14937/file.pdf> (in Ukrainian).
- Bochkovskyi, I. (1918). *Natsionalna sprava*. Viden. <https://diasporiana.org.ua/politologiya/155-bochkovskiy-i-natsionalna-sprava/> (in Ukrainian).
- Bochkovskyi, O. (1930). Iz spohadiv pro T. G. Masaryka. *Tryzub*, 29–30. <https://file.litdiaspora.org.ua/pdf/1584-tryzub-1930-ch-29-30237-8.pdf> (in Ukrainian).
- Bochkovskyi, O. (1931). *Natsionalne probudzhennia, vidrodzhennia, samoozna-chennia*. Podiebrady. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20155/file.pdf> (in Ukrainian).
- Bochkovskyi, O. (1947). *Vstup do natsiolohii. Kurs lektsii*. Regensburg. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/18540/file.pdf> (in Ukrainian).

- Bochkovskyi, O. (1958). *Nauka pro natsiiu ta yii zhyttia*. Niu-Iork. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22542/file.pdf> (in Ukrainian).
- Hvat, I. (2009). Ukrainskyi politoloh Olherd I. Bochkovskyi (1885–1939). *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/1873419.html> (in Ukrainian).
- Hyrych, I. B. (2017). Tvorchist natsioloha Olherda Bochkovskoho ta sprava vydannia yoho spadshchyny. *Ukrainska biohrafistyka*, 15, 43–57 (in Ukrainian).
- Hnatiuk, O., & Chekh, M. (Comps.). (2018). *Bochkovskyi Olgerd Ipolyt. Vybrani pratsi ta dokumenty, I*. Kyiv (in Ukrainian).
- Kanevska, I. (2009). *Hromadsko-politychna ta naukova diialnist Olherda Bochkovskoho v emihratsii (1905–1939 rr.)* [PhD thesis, Instytut ukrainskoi arkhoeografii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevskoho]. Kyiv. Repozytarii: <https://uacademic.info/ua/document/0409U004933> (in Ukrainian).
- Kasianov, H. (1999). *Teoriia natsii ta natsionalizmu*. Kyiv. <http://litopys.org.ua/kasian/kas.htm> (in Ukrainian).
- Panchenko, V. (2002, Lystopad 8). Natsiolohiia za Olherdom Bochkovskym. *Den*, 205. <https://day.kyiv.ua/article/ukrayina-incognita/natsiolohiya-za-olherdom-bochkovskym> (in Ukrainian).
- Ponomarov, V. (2021). *Tsvitinnia chudovoi kvitky: Olgerd Bochkovskyi i vidrodzhenia natsii*. Kyiv (in Ukrainian).
- Tryzub. (1928). 1–2 (in Ukrainian).
- Turchyn, Ya. (2013). Instytutsiini mekhanizmy zakhystu prav natsionalnykh menshyn u politolohichnii kontseptsii O. Bochkovskoho. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku*, 25, 44–49 (in Ukrainian).
- Finliandiia y Ukraina. (1943). *Ukrainskyi visnyk*, 3. Berlin (in Ukrainian).
- Shved, Z. (2002). Pytannia pro formuvannia ta rozvytok natsii i rol relihii v tsomu protsesi u tvorchosti O. Bochkovskoho. *Ukrainske relihiieznavstvo*, 23, 24–33 (in Ukrainian).
- Hroch, M. (1985). *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge: Cambridge University Press (in English).

Volodymyr KOMAR

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Head of the Department of History of Central and Eastern Europe
and Special Branches of Historical Science
V. Stefanyk Carpathian National University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5475-5084>
e-mail: volodymyr.komar@pnu.edu.ua*

Diana SVERDAN

*Bachelor of History and Archaeology
of the Department of History of Central and Eastern Europe
and Special Branches of Historical Science
V. Stefanyk Carpathian National University
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4418-3032>
e-mail: diana4751@ukr.net*

OLGERD BOCHKOVSKY ON THE FORMATION OF NATIONS IN THE 19th – FIRST THIRD OF THE 20th CENTURIES

The paper established that the scientific achievements of O. Bocchkovsky remain relevant at the current stage of state-building processes in Ukraine, especially in the context of the struggle for national identity, political sovereignty and cultural identification of Ukrainians.

The thinker's ideological and methodological heritage is classified on the basis of a combination of problem-thematic and structural-analytical approaches and systematized in several directions: theoretical substantiation of nationalism as a science; analysis of ethnogenesis and nationogenesis; substantiation of the concept of nation; consideration of the role of language, culture, religion in the formation of national identity; criticism of racial ideologies and authoritarian models of nationalism.

The nationalistic ideas of O. Bochkovsky as one of the first attempts to form a holistic science of the nation in the Ukrainian and European scientific space of the first half of the twentieth century.

The authors found that the scientist considered the nation not as a biological or ethnic formation, but as a conscious choice and result of social development, based on cultural heritage, national will and historical memory. O. Bochkovsky focused considerable attention on the relationship between the nation and statehood. He also formulated the concept of natsiocracy as a political ideal based on the principles of democratic self-determination of peoples.

Key words: Olgerd Bochkovsky, natsiology, nation, nationalism, ethnogenesis, natsiogenesis, ethnopolitics, natsiocracy.

*Стаття: надійшла до редакції 21.08.2025
прийнята до друку 26.09.2025*

Ліана-Марія БЛІХАРСЬКА

*аспірантка кафедри історії
гуманітарного факультету*

Українського католицького університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5453-7565>

e-mail: l.blikharska@ucu.edu.ua

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ І БОРОТЬБА ЗА ПОДІЛ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Досліджено участь І. Крип'якевича в українському студентському русі в 1904–1910 рр. у контексті боротьби за поділ Львівського університету. Проаналізовано діяльність українських студентських організацій, спрямовану на створення національного університету в багатонаціональному середовищі Галичини як частини імперії Габсбургів. Розглянуто механізми організації студентських демонстрацій, а також їхню видавничу ініціативу, зокрема часопис «Молода Україна» в 1905 р. і 1910 р.

На основі біографічного підходу простежено, як залучення до організованих форм студентського руху та публічних виступів вплинуло на формування ідентичності й наукових інтересів І. Крип'якевича. Зазначено, що початок ХХ ст. позначився перетворенням університетської справи на символ ширшої боротьби за національні та культурні права, а також на арену формування ідейних орієнтирів нового покоління української інтелігенції. Простежуючи дискусії студентів під час організації демонстрацій та їхні публічні виступи, стверджено, що студентська активність поєднувала елементи мобілізації суспільства до зацікавлення політичними питаннями, популяризації та покращення рівня освіти серед народу і творення національної спільноти.

Через аналіз стратегій студентських організацій та участі в них І. Крип'якевича досліджено соціокультурні умови формування його світогляду. Студентський період життя вченого розглянуто як основний етап формування національної та професійної ідентичності, у якому поєдналися наукові пошуки і громадська активність. Стверджено, що в ширшому контексті це – частина процесу політичної соціалізації української молоді початку ХХ ст., який зумовив появу покоління інтелігентів, здатних інтегрувати наукову й освітню працю у суспільно-національні проекти.

Ключові слова: Іван Крип'якевич, Галичина, Львів, університет, історична наука.

«Метою товариства є зорганізування і систематичне ведення боротьби за заснування українського університету у Львові й охорона прав українців на теперішнім львівським університеті», – так звучала основна мета організації, яку створили українські студенти Львівського університету 13 жовтня 1905 р. (ЛННБУ-3, арк. 2). Серед засновників був Іван Крип'якевич, тодішній студент другого курсу філософського факультету. Він став секретарем новоствореної групи. Цим молодим людям ішлося про те, щоби створити орган, який мав започаткувати нетипову для студентів

діяльність – вести боротьбу в освітній інституції, де вони навчалися. Їхня справа не була цілковито новою – створення українських кафедр домагалися щонайменше два покоління перед ними. Проте їх вирізняли методи, якими вони добивалися успіху цієї ініціативи, як і її головна мета. Йшлося вже не про створення окремих кафедр, але нової інституції, національної за спрямуванням. Вони продовжували справу студентів, які в 1899 р. уперше виступили з цією вимогою, а двома роками пізніше на знак протесту перейшли в університети поза Львовом. Однак студенти 1905 р. вибрали інший напрям діяльності, ніж їхні попередники. Той, який відповідав духу часу – страйкам, що відбувалися біля них, і революції, що розгорталася за східним кордоном. Ідея поділу університету була не лише освітньою справою, а й політичною. Так, неабиякий вплив мала ідея української самостійності діяча студентського руху кінця XIX – початку XX ст. Лонгіна Цегельського, яку він представив у виданій 1901 р. брошурі «Русь-Україна а Московщина-Росія». Ця брошура, як і студентська сецесія того ж року, настільки вплинули на тодішнього гімназиста І. Крип'якевича, що він змінив мову спілкування і почав формувати свою національну ідентичність (ЛННБУ-2, арк. 24). Коли ж восени 1904 р. розпочав навчання, то з головою поринув не лише в науку, а й у студентський рух.

На початку XX ст. питання національного університету набуло особливої значимості, перетворившись на символ боротьби українського студентства за національні й освітні права в багатонаціональному середовищі Галичини. Молодь, згуртована в «Академічній громаді», а пізніше в Українському студентському союзі, розвивала ідеї та формувала в собі й інших цінності, важливі для національної ідентичності нового покоління інтелігенції. Його представники пізніше брали активну участь у політичному, громадському й науковому житті Другої Речі Посполитої і УСРР (згодом – УРСР). Віча й демонстрації 1905–1907 рр. теж стали важливим етапом у політичній соціалізації молоді, яка розвивала ідеї самостійності й соборності України. Аргументом для існування окремої національності було існування української науки, для якої потрібен був свій університет. Проте ця спільнота не була єдина у своїх політичних поглядах. Студенти репрезентували ідеї, запропоновані трьома модерними політичними партіями, які сформували ті, хто закінчив університет ще відносно недавно.

Попри важливість цієї теми та багатої історіографії, досі бракує дослідження індивідуальних досвідів учасників, як і детального аналізу дискусій українських студентів щодо методів боротьби за поділ Львівського університету. Особливо актуальною постає справа дослідження цього процесу крізь призму біографії І. Крип'якевича, який як представник покоління, народженого в 1880-х роках, поєднував наукову діяльність з активною участю у громадському русі. Він формував і формувався у спільноті однолітків, які в 1905 р. заснували Організацію молоді для ведення боротьби за університет, а у 1909 р. – Український студентський союз.

Проблематика студентського руху в Галичині у другій половині XIX – першій половині XX ст. висвітлена у працях істориків, які вивчали як історію освіти, так і ширші суспільно-політичні процеси в регіоні (Ковалюк, 2001; Гурак, 2007; Качмар, 2017). Перебіг боротьби за національний поділ університету у Львові на початку XX ст. із перспективи особистих джерел, зокрема спогадів Кирила Студинського, представила Наталія Мисак (Мисак, 2022). Університети в Цислейтанії як багатонаціональний

простір продукції знання досліджував Ян Сурман (Jan Surman) (Surman, 2018). Порівняльну характеристику законодавчих ініціатив щодо створення національних університетів, які пропонували українські, італійські, словенські послы в Райхсраті, провів Ярослав Мокляк (Moklak, 2014). Наукові контакти й особисті стосунки між польськими та українськими істориками в Галичині кінця XIX – початку XX ст., як і пізніше їхнє погіршення, описав Леонід Зашкільняк (Зашкільняк, 2013). Біографія Івана Крип'якевича та його студентська громадська діяльність стали об'єктом досліджень Нінель Клименко (Клименко, 2016) й Інни Заболотної (Заболотна, 2016).

Мета статті – дослідити участь І. Крип'якевича в боротьбі за поділ Львівського університету.

Хронологічні межі – 1904–1910 рр. Упродовж цих років І. Крип'якевич навчався у Львівському університеті та був активним членом студентського руху. Здобувши звання доктора філософії у 1911 р., він полишив студентську активність і зосередився на побудові своєї кар'єри як науковця та громадського діяча, що мало допомогти йому долучитися до боротьби за створення українського університету вже в іншій ролі.

Джерелами для написання статті стали: гімназійний щоденник «Мої гадки» Івана Крип'якевича, який ввела до наукового обігу Інна Мороз (Мороз, 2007), неопубліковані спогади історика, що зберігаються в його особовому фонді Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, матеріали діяльності Організації молоді для ведення боротьби за університет і видавничої комісії Українського студентського руху, випуски часопису «Молода Україна» за 1905 р. і 1910 р.

Іван Крип'якевич: гімназист і студент. Іван Крип'якевич народився 25 червня 1886 р. у Львові. Упродовж 1896–1904 рр. – навчався у IV гімназії. Там, у між-національному середовищі однокласників українців, поляків і євреїв, під впливом українського студентського руху початку XX ст. відбулася перша кардинальна зміна в його світогляді. У щоденнику, який він почав вести в березні 1903 р., на перших сторінках після короткої автобіографії занотував, що студентська сецесія 1901 р. спричинила те, що «між Русинами IV гімназії збудився рух народній: ми почули, що ми не лиш gente, но і natione Русини» (Мороз, 2007, с. 440–441). Як наслідок, гімназисти, серед них і І. Крип'якевич, почали переходити на українську мову. Польська, яка для хлопця була першою, оскільки саме її сім'я Крип'якевичів використовувала в побуті, раптом стала незручною. Він почав вчити українську самостійно на додачу до годин уроків в гімназії, практикувати її у розмовах і письмі, став особливо чутливим до використання полонізмів.

Перехід на українську мову відбувався разом із зацікавленням іншою, ніж до того, літературою. Хлопець почав читати видання Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), товариства «Просвіта», «Русь-Україну і Московщину» Л. Цегельського. Крім цього, радив їх і друзям. Це мало бути, за словами І. Крип'якевича, основою «народної роботи» (Мороз, 2007, с. 446). «Народну роботу» тут можна трактувати як популярний тоді серед інтелігенції концепт органічної праці, яка полягала в зацікавленні політичним життям селян через покращення рівня освіти й участі в культурних заходах.

У 1903 р. він також долучився до діяльності таємного гуртка, де поширювали часопис «Молода Україна» та займалися самоосвітою, обговорювали сучасну

теоретичну літературу й виголошували реферати. Великий вплив на ці гуртки мали соціалістичні ідеї та Михайло Драгоманов. У 1904–1905 рр. молодь навіть долучалася до збору коштів на «Драгоманівський фонд», створений для перепоховання тіла філософа в Галичині. У спогадах історик зауважив, що ця ідея могла наслідувати польський захід щодо перепоховання Адама Міцкевича (Adam Mickiewicz) у Кракові 1898 р. (ЛННБУ-2, арк. 43). Там і зазначив, що ставився до цього з пошаною, бо послідовно здавав для справи половину свого місячного бюджету. Відтак постать мислителя була для цієї спільноти справді провідною. Також хлопець намагався погодити погляди гуртка із власними і це не завжди вдавалося – проблематичним було навіть його членство в ньому. У щоденнику за 1903 р. він згадував, що гурток «був довго передо мною, яко сином катихита, затаєний» (Мороз, 2007, с. 441). Можна трактувати ці слова так, що товариші сумнівалися і не особливо спішили, щоб долучати до свого грона сина священника, лояльного державного чиновника-вчителя. У спогадах за 1931 р. він пояснював причини свого пізнішого і нюансованого входження тим, що це могло спричинити проблеми для його батька (ЛННБУ-2, арк. 33). Проте згодом І. Крип'якевич таки став долучатися до діяльності гуртка, читати часописи, зокрема «Літературно-науковий вісник», «Молоду Україну» та «Іскру». Тоді ж сформував свою політичну позицію, якої дотримувався під час навчання в університеті. Вона була доволі поміркована, як на реалії того часу, коли молоді люди розділилися на націонал- та соціал-демократів, і полягала в поєднанні життя Церкви з ідеєю самостійності України. «В нашій народі бачу я тепер дві сторони, партії, чи як їх назвати – одна каже, що Церква обійдеся без народа (се є псевдомосквофіли “тверді” і цілком народно індеферентні, котрі бридять ся українством, бо бачуть в ній лише атеїзм, радикалізм і т[ак]е и[нше]), а друга голосить, що нарід може йти без Церкви (се більшість української інтелігенції) – після мене, нарід і Церква мають рівні права, нарід і Церква повинні разом йти» (Мороз, 2007, с. 443). Це були ідеї, які підтримували прихильники українського християнсько-суспільного руху.

Іван Крип'якевич навчався в університеті Франца II на філософському факультеті впродовж 1904–1909 рр. Пізніше, розпочавши педагогічну діяльність у Рогатинській гімназії, у 1909–1910 рр. він працював над зібранням джерел і написанням дисертації, яку захистив 1911 р., здобувши титул доктора філософії. Окрім інтенсивного навчання та наукової діяльності в НТШ (член від 1 березня 1905 р., дійсний член від 15 листопада 1911 р.), він брав активну участь у студентському русі. Відразу після вступу долучився до «Академічної громади», наступного року співзаснував Організацію української молоді для справ українського університету у Львові, увійшов до редакторського складу «Молодої України», а після створення Українського студентського союзу у 1909 р. поповнив і його ряди.

У цей період основною для українських студентів була ідея поділу університету на польські й українські кафедри. Вона перегукувалася з політичним проектом поділу Галичини та ширшою ідеєю української самостійності. Участь в активному студентському русі, що поєднував аспекти наукового та громадського життя, причинилася до утвердження інструментів, які І. Крип'якевич вибрав для своєї подальшої діяльності – досягнення змін у суспільстві через освіту та науку. Здобуті знання мали послужити індивідуальному розвитку людей як членів суспільства і учасників побудови майбутньої держави. Освіта мала бути національна й охоплювати всі су-

спільні верстви, а робота з народом – частиною його демократизації. Атмосферу задавали впливи, які приходили із центру – революційні настрої опанували студентство – популярна ідея австромарксизму була для молоді «свого роду віра і одночасно означала протест проти “старих”, що репрезентували реакцію, консерватизм і політичну компромісовість» (Крип'якевич, 2001, с. 92).

Іван Крип'якевич, що перебував серед друзів, які вірили в «поступові» (соціалістичні) ідеї (Крип'якевич, 2001, с. 93), став учасником двох великих студентських акцій – 1906 р. та 1907 р. Після останньої він відійшов від радикальних методів і взявся за освітні інструменти – організував Просвітній кружок в «Академічній громаді», почав видавати серію «Дешевої бібліотеки», продовживши цю діяльність у видавничій комісії Українського студентського союзу. Восени 1910 р. виїхав зі Львова в пошуках джерельних матеріалів до історії козаччини 1640–1650-х років в архівах Варшави та Москви. Крім роботи над дослідженням, молодий історик також був активним у публічному просторі – налагоджував контакти із членами місцевих українських організацій, студентських спільнот, виступав на багатьох зібраннях і відчував себе представником української Галичини (Лист-2). Нові знайомства, особливо з тими, які активно брали участь у громадському житті, як-от Григорій Степура чи Михайло Токаревський, стали для нього джерелом інформації про підпільну діяльність студентів у Російській імперії.

Після повернення до Львова на початку 1911 р. на певний час зосередився на написанні дисертаційної роботи та на педагогічній роботі. Справа українського університету, перервана Першою світовою війною, залишилася у думках та планах і здійснилася в липні 1921 р., коли було проголошено створення Українського таємного університету. Іван Крип'якевич взяв у цьому активну участь.

Організація української молоді для справ українського університету у Львові та студентські демонстрації 1906–1907 рр. 11 жовтня 1905 р. відбулися збори української академічної молоді, де було прийнято рішення створити організацію, яка мала наново підготувати й активно вести боротьбу за заснування українського університету у Львові та боронити права українських студентів (ЛННБУ-3, арк. 2). Для опрацювання її структури було вибрано команду з восьми членів. Туди ввійшов й І. Крип'якевич. Уже за п'ять днів студенти ухвалили Статут товариства з назвою «Організація української молоді для справ українського університету у Львові». Ця спільнота, на відміну від того, як працювали попередники, залучаючи студентів поляків та євреїв, мала чіткі національні межі – членом міг стати лише студент українець за порукою інших двох дійсних членів. Івана Крип'якевича обрали на посаду писаря. Члени організації зустрічалися щомісячно, обговорювали легальні та нелегальні методи діяльності, читали про досвід італійських і російських студентів. Вони планували налагодити з ними безпосередній контакт, щоб перейняти досвід. Згодом студенти вирішили активно працювати серед суспільства, щоб університетська справа стала національною (ЛННБУ-3, арк. 9).

Частина студентів хотіла боротися за університет негайно й радикально. У лютому 1906 р. Антін Гарасимів, один із членів керівництва організації, пішов попросити в ректора університету Антоні Владислава Глюзіньського (Władysław Antoni Gluziński) дозволу провести віче в одній з аудиторій. За словами І. Крип'якевича, через це стався інцидент – невідомо чи передбачуваний студентами, чи випадковий

(ЛННБУ-4, 1). Під час розмови виникла суперечка щодо мови спілкування: ректор, покликаючись на адміністративні приписи, наполягав на польській, визнаючи право українців на університет, але відмовляючись використовувати українську мову в адміністративних справах. Слова ректора студенти сприйняли як провокацію і вирішили організувати віче, попри узгодження з ректоратом. 28 лютого, не змігши потрапити до університету, вони зібралися в «Академічній громаді», де відбулася гостра дискусія, під час якої Антін Гарасимів закликав боротися за право на українську мову, натомість Василь Панейко, інший член організації, застерігав, що демонстрація лише загострить ситуацію і зашкодить виборчій реформі. Зрештою, студенти вирішили ще раз звернутися до ректора, готуючись у разі відмови влаштувати протест. У нотатках І. Крип'якевич детально описав хто що сказав, але не висловив власної думки, тримаючись осторонь і пробуючи об'єктивно описати аргументи обох сторін.

Відтак 1 березня українські студенти ухвалили резолюції, де засудили позицію ректора, проголосили готовність захищати свої права радикальними методами й поклали відповідальність за конфлікт на університетське керівництво (ЛННБУ-4, арк. 6). Тексти ухвал опублікували в газеті «Діло». Після цього ввечері відбулося студентське віче у приміщенні «Академічної громади». Частина керівництва організації була налаштована радикально, зокрема у промовах говорила про те, що правні інструменти більше не допоможуть і потрібно розпочати «боротьбу на життя і смерть» (ЛННБУ-4, арк. 8). У тому, як це організувати, голоси знову розділилися. Було вісім варіантів того, що робити далі: 1) спровокувати радикально-правих студентів-поляків, щоби вони перші почали конфлікт, через це закрили б університет і віденські політики звернули б увагу; 2) виходити до народу і залучати його до боротьби через агітацію; 3) поєднати сили з поляками та євреями, які мають подібні погляди; 4) не розпочинати конфлікту, але бути підготовленими і реагувати тільки на справді обмеження прав українських студентів; 5) агітувати інших українських студентів, які перебувають поза містом, викликати їх до Львова і підготувати; 6) працювати з народом і паралельно робити демонстрації в університеті; 7) вибрати постійний терористичний комітет і ознайомитися з різними способами фізичної боротьби; 8) домагатися відкриття українського університету через послів у парламенті. Більшість проголосувала за те, щоби вжити заходи лише після провокації.

Наступного дня, 2 березня, студенти знову зібралися, щоби спланувати, що робити в разі конфлікту. Тоді ж студенти поляки націоналістичних поглядів, яких І. Крип'якевич назвав у записах «вшехполяками», пішли до ректора, щоби повідомити, що пишуться його вчинком. Микола Щуровський пробував налагодити контакт, пояснюючи, що «українці не виступають проти поляків, а тільки боронять своїх прав в університеті і п'ятують визиваюче поведіння ректора супроти їх справедливих домагань» (ЛННБУ-4, арк. 13). Після цього почалася словесна перепалка, що переросла у фізичну, але її за допомогою Марцелія Хлямтача (Marceli Chlamtacz), декана правничого факультету, та Олександра Колесси, професора кафедри руської мови та літератури, невдовзі вдалося зупинити (Події, 1906). 5 березня у газеті «Діло» було опубліковано дві заяви з резолюціями: одну – від імені Костя Левицького та Лонгіна Цегельського, які представляли позицію українських парламентарів, другу – членів організації від імені всього українського студентства. У них автори поєднали події, пов'язані з університетом із відродженням українського народу, перебігом револю-

ції 1905 р. у Росії і модернізацією виборчої реформи в Австрії (ЛННБУ-4, арк. 19). Позиція ж редакторів газети, як і представників Ширшого народного комітету, була більш поміркована: провину за події поклали на ректора, правління університету та польських радикально налаштованих студентів, що, згідно зі словами автора статті, погрозували українським. Вимогою до влади у Відні стало відкриття українського університету із трьома кафедрами: богослов'я, філософії і права. На центральну владу також була покладена ширша відповідальність за поглиблення ворожих стосунків між поляками й українцями, зокрема через пасивність у питанні відкриття українського університету (Легкодушна гра, 1906).

Наступна велика демонстрація відбулася вже 1907 р. Три важливі елементи, що вартують виокремлення і відрізняють демонстрацію 23 січня 1907 р. від подій кінця лютого – початку березня 1906 р., це: 1) участь у ній Павла Крата, якого Іван Крип'якевич називає головним організатором – студента університету, що був учасником революції 1905 р. та переїхав із Наддніпрянщини до Галичини; 2) арешт українських студентів; 3) вихід зі стін університету в публічну сферу.

«Прибіг комісар і кільканадцять поліцаїв – він заявив, що нас всіх арештує. Ми радо погодилися на те, бо таким способом університетська справа ставала голосною. Вимогли ми на поліції те, що поведено нас головними вулицями – Академічною і Карла Людовика, один із товаришів (Вахнянин Богдан) підняв прапор і зі співами рушили ми у похід, яких 100 люда, викликаючи в місті зрозумілу сенсацію» (Крип'якевич, 2001, с. 94). Із цього фрагмента спогадів І. Крип'якевича можна відчитати як образ студентів-революціонерів, так і те, що великою мірою ідеєю цих заходів було привернути увагу публічності до університетської справи, а навіть ширше – до українського національного питання в імперії Габсбургів. Для студентів були важливі три з половиною дні у в'язниці, які, як згадував пізніше інший учасник демонстрації Мирослав Січинський, «залишили по собі у нас добре вражіння якогось доконаного громадського діла» (Шаповал, 1928, с. 8). На І. Крип'якевича ці події вплинули так, що він вирішив шукати інших інструментів для реалізації задуманого.

Видання часопису «Молода Україна» в 1905 р. і 1910 р. Одним із напрямів діяльності Організації української молоді для справ українського університету у Львові було відновлення часопису «Молода Україна». Студенти хоч і продовжували ідею попередників, проте робили власні акценти й оновили лік. У вересні 1905 р. вийшло перше число «Молодої України» зі вступною статтею V. P. (правдоподібно – В. Панейка). Вона мала форму маніфесту і закінчувалася словами: «... в соціалізмі лежить наш патріотизм» (V. P., 1905). У ній автор, продовжуючи ідеї філософів австромарксисту, підсумував, що соціальне питання є основою національного. В іншому випуску редактори розмістили «Відозви до товаришів-українців у галицьких школах». У ній Центральний комітет організаційний української молодіжки середніх шкіл закликав молодших товаришів-гімназистів готуватися до «бойкоту польської школи в Галичині, разом із її шляхотчиною, клерикалізмом, назадництвом» (Відозва, 1905). Важко сказати, наскільки це перегукувалося із вихованням і внутрішніми цінностями І. Крип'якевича, однак впродовж 1905 р. він не помістив на сторінках часопису жодної статті. Про те, що йому не імпонувало спрямування цього органу, можна дізнатися з його пізнішого листування з Осипом Назаруком. Так, 12 липня 1908 р. О. Назарук писав до товариша, що вважає закриття часопису спричинене

тим, що редактори зробили його партійним орган соціал-демократів. Він погоджувався з І. Крип'якевичем, що більший акцент потрібно робити на гімназійні та студентські справи, самоосвіту (Лист-3, арк. 4). У цьому й пізніших листах велося обговорення тематики майбутнього часопису. До справи дійшло вже наступного року.

У 1909 р. був заснований Український студентський союз, що прийшов на зміну «Академічній громаді». У ньому продовжив діяльність І. Крип'якевич, ставши писарем видавничої комісії. Одночасно від лютого 1908 р. він був головою Просвітнього кружка «Академічної громади», діячем НТШ і «Просвіти». Серед основних питань, обговорених на першому засіданні комісії 17 листопада 1909 р., було визначення редакційної політики. Відновлений часопис «Молода Україна» мав стати «безконфесійним і антидогматичним» (ЛІННБУ-1). За матеріали з історії та культурно-просвітніх справ, що мали там публікуватися, відповідальним був І. Крип'якевич, який готував Статут видавничої комісії, яка підпорядковувалася Головній раді союзу. Тематично публікації мали зосереджуватися на таких питаннях: самостійної України, автономії Галичини, розвитку освіти, окреслення програм українських і польських політичних партій, москвофільства, польського питання в Україні, життя єврейської спільноти, діяльності українських професорів і жіноцтва.

Так, 1 січня 1910 р. члени видавничого комітету Українського студентського союзу відродили часопис «Молода Україна», оновивши лік і фокус. У редакційному листі вони оголосили, що продовжують традицію випусків цього журналу, які виходили в 1900 р. і представили 10 років, що пройшли, як окрему епоху становлення модерного українського народу, де необхідність самостійної Української держави стала фактом, який не потребує дискусії (Молода Україна, 1910). Програмна складова часопису мала ті ж елементи: самоосвіта, піднесення культурного рівня молоді, публікація статей як членів редакційної ради, так і самих читачів. Відрізнялося те, що до прокладання містків між гімназійною й університетською молоддю, що було метою «Молодої України» раніше, додалося об'єднання української молоді Австро-Угорщини та Росії (Домбчевський, 1910). Цього разу в часописі, крім інформації зі студентського і ширшого громадського життя, статей, які пояснювали політичні теорії та ідеї філософів, студенти розмістили розвідки з природничих наук, списки рекомендованої наукової літератури, розширили розділ із рецензіями. У випусках з'явилися трактування теорії еволюції Чарльза Дарвіна (Charles Darwin), коментарі до твору Фрідріха Ніцше (Friedrich Nietzsche) «Несвчасні роздуми» («Unzeitgemässe Betrachtungen»). Багато уваги приділено теорії соціалізму та національному питанню, ролі інтелігента в суспільстві, яке бореться за соціальну рівність, філософії науки, зокрема були опубліковані переклади статей Пйотра Кропоткіна (Пётр Кропоткин) «Національне питання» і «До молоді», Нікалая Карєєва (Николай Карѣевъ) «Що таке суспільні науки?».

У третьому номері, за березень 1910 р., статтю-порадник про вивчення історії України написав І. Крип'якевич. У ній автор представив три типи істориків: 1) дослідників побуту, етнографії, археології; 2) тих, які займаються великими історичними епізодами й діячами; 3) тих, які не оцінюють, а прагнуть знайти правдиві факти і зрозуміти сучасність через минуле (Крип'якевич, 1910). Далі він подав список літератури. Там були як методологічно-теоретичні праці Ернста Бергхайма (Ernst Bernheim), Карла Лампрехта (Karl Lamprecht), Габрієля Моно (Gabriel Monod), Ніка-

лая Карєєва, Фрідріха Ніцше, так і література для вивчення історії України, поділена за хронологічним принципом. Найчастіше автор рекомендував роботи українських істориків, представників народницького напрямку та позитивістської традиції.

Те, що на сторінках багато уваги було приділено науці, не означало, що студенти полишили справу українського університету. Навпаки, вони поширювали в середовищі аргументи й інструменти, які могли в цьому процесі знадобитися. Микола Залізник у статтях «До боротьби» та «Університетська справа й українське студентство» закликав розпочинати демонстрації різного типу: від легальних виступів до «буч», де можна застосовувати фізичну силу. Це мало звернути увагу на студентів українських парламентарів і долучити їхні голоси до справи щодо поділу університету, яку повернули знову на порядок денний у Райхсраті (Заволока, 1910). «Тільки нелегальна акція зможе довести до здобуття українського університету у Львові», – такою була основна думка статті Володимира Левицького про роль нелегальної акції (Левицький, 1910).

Після сутички студентів 1 липня 1910 р., під час якої смертельно поранили українця Адама Коцка, автор під псевдонімом Огн. Драк. запевнив читачів, що смерть товариша й арешт інших студентів тільки підсилили переконання, що обрана дорога здобуття університету єдино правильна. У цьому тексті головним ворогом автор бачив не студентів поляків, а державу – Габсбурзьку імперію, дописавши прикметник «конституційна» в лапках (Драк., Огн., 1910).

У цьому ж випуску опублікували есе Дмитра Донцова, тоді студента Львівського університету, написане 12 липня, де він пояснив причини події 1 липня – студенти були обурені тактикою австрійського уряду, польських та українських парламентарів, які працювали над питанням поділу університету у Львові. Безпосередньою причиною було бажання університетського сенату забезпечити інституції винятково польський характер і підтвердити це рішенням парламенту (Донцов, 1910). Іван Крип'якевич ж у 1910 р. не брав участі в демонстраціях, зосередившись на науці й освітній діяльності.

На цю зміну немало вплинула подія 12 квітня 1908 р., коли його близький товариш, із яким він детально обговорював плани нового часопису, Мирослав Січинський убив намісника Галичини Анджея Потоцкєго (Andrzej Potocki). У листі до нього від 9 липня 1908 р. він висловив сподівання, що атентат і культ М. Січинського, який розійшовся галицькими селами, змінить суспільно-політичну ситуацію (Лист-1). Можна припустити, що авторові йшлося і про університетське питання. Розчарування, яке прийшло згодом від того, що нічого не змінилося на краще, а навіть стало гірше, могло спричинити відкинення ним радикальних методів і, відповідно до домашнього виховання та традиції, зайняття позиції посередині.

Отже, студентський період життя І. Крип'якевича став визначальним етапом у формуванні його національної та наукової ідентичності. До цього спричинилися досвід навчання в міжнаціональному середовищі Львова, залучення до українського студентського руху, пізнання суспільних ініціатив, наукових і політичних ідей початку ХХ ст. Від зацікавлення університетською справою, що прийшло в таємних гуртках, де поєднували самоосвіту й ідейні дискусії, до активної участі в організаціях, спрямованих на боротьбу за український університет, І. Крип'якевич пережив внутрішню еволюцію та усталення свого світогляду. Відтак, аналізуючи період

1904–1910 рр., можна побачити лінію від зацікавлення сина священника таємними гуртками і радикальними методами, виробленими під впливом соціалістичних й австромарксистських ідей, до орієнтації на освітню та просвітницьку працю як інструментів м'якої дії для досягнення національних цілей. Його залучення до студентських протестів і видавничої діяльності було частиною ширшого процесу політичної соціалізації української інтелігенції Галичини, де університетське питання виступало символом національних та державницьких амбіцій. Водночас відхід від радикальних форм боротьби після 1907 р. і зосередження на просвітницькій роботі засвідчили його стратегічне бачення змін у суспільстві через науку й освіту.

Домашнє середовище та виховання спричинили те, що, формуючи світогляд у час суспільних трансформацій, І. Крип'якевич відкинув радикальність, яку поділяла частина його однолітків. Як можна побачити зі щоденника та написаних пізніше спогадів історика, ця риса не була для нього характерною ані перед навчанням в університеті, ані після. Одночасно в цей період він сформував свою модель громадської активності для ідеї «здобуття Львова» (Крип'якевич, 2001, с. 96). Посадження академічної праці з участю у національному житті громади визначили його діяльність на наступні десятиліття. У ній особливе місце посідала справа інституалізації українського наукового й культурного життя. Отож тема участі І. Крип'якевича у трансформаціях Львівського університету в 1939 р. має великий потенціал для розкриття в майбутніх дослідженнях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Відозва до товаришів-українців у галицьких школах. (1905). *Молода Україна*, 3–4, 78.

Гурак, І. Ф. (2007). «Молода Україна»: студентство в суспільно-політичному житті Галичини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.). Івано-Франківськ.

Домбчевський, Р. (1910). По з'їзді. *Молода Україна*, 1, 3–8.

Донцов, Д. (1910). Першого липня. *Молода Україна*, 5–7, 246–250.

Драк., Огн. (1910). Що даліше? *Молода Україна*, 5–7, 214.

Заболотна, І. (2016). Нове до формування світогляду І. П. Крип'якевича (за матеріалами його гімназійного щоденника та спогадів). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць*, 28, 368–371.

Заволока, М. (1910). Університетська справа й українське студентство. *Молода Україна*, 6–7, 185–189.

Зашкільняк, Л. (2013). Історична наука в Галичині на початку XX ст. та українсько-польські взаємини. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 49, 93–113. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2013.49.459>

Качмар, В. (2017). Ідея національної держави в середовищі українського студентства Галичини на початку XX століття. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 53, 142–160. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2017.53.9789>

Ковалюк, Р. Т. (2001). *Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст.* Львів.

Клименко, Н. (2016). Іван Крип'якевич і товариство «Академічна громада». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць*, 28, 372–385.

Крип'якевич, І. (1910). Історія України. *Молода Україна*, 3, 96–105.

Крип'якевич, І. (2001). Спогади (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць*, 8, 77–140.

Левіцький, В. (1910). Роля нелегальної акції в борбі за український університет. *Молода Україна*, 6–7, 189–193.

Лист-1: Крип'якевич, І. (9.07.1908). [Лист до Мирослава Січинського]. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів), ф. 314, спр. 320/5, Листи І. Крип'якевича до М. Січинського.

Лист-2: Крип'якевич, І. (18.11.1910). [Лист до Олени Крип'якевич]. *Архів родини Крип'якевичів*.

Лист-3: Назарук, О. (12.12.1908). [Лист до Івана Крип'якевича]. ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 314, спр. 310/31.

Легкодушна гра. (1906, 5 березня). *Діло*.

ЛННБУ-1: Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Протоколи Видавничої Комісії тов. «Український Студентський Союз» у Львові, ф. 314, спр. 147.

ЛННБУ-2: ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів 1. Спогади Ів. Петровича (1902–1911); 2. Аркуші спогадів про Університет 1905–06; 3. «1903–1904. Дневник і varia», ф. 314, спр. 324.

ЛННБУ-3: ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Організація для університетських справ X–XII 1905, ф. 314, спр. 324/4.

ЛННБУ-4: ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Буча 1 III 1906, ф. 314, спр. 324/4.

Мисак, Н. (2022). Спогади Кирила Студинського про боротьбу за український університет у Львові на початку ХХ століття. *Новітня доба*, 10, 23–68. <http://dx.doi.org/10.33402/nd.2022-10-23-68>

Молода Україна. (1910). 1, 1.

Мороз, І. (2007). Гімназійний щоденник Івана Крип'якевича. *Український археографічний щорічник*, 12, 433–488.

Події в львівському університеті. (1906, 3 березня). *Діло*.

Шаповал, М. Ю. (1928). *Зі споминів Мирослава Січинського записав М. Ю. Шаповал*. Подебради.

Surman, J. (2018). *Universities in Imperial Austria 1848–1918: A Social History of a Multilingual Space*. West Lafayette.

Moklak, J. (2014). Walka o uniwersytet ukraiński we Lwowie – kontekst włoski i południowosłowiański (1908–1914). *Чорноморський літопис*, 10, 47–53.

V. P. (1905). В національній справі. *Молода Україна*, 1, 1–5.

REFERENCES

Vidozva do tovaryshiv-ukraintsiv u halytskykh shkolakh. (1905). *Moloda Ukraina*, 3–4, 78 (in Ukrainian).

Hurak, I. F. (2007). «*Moloda Ukraina*»: studentstvo v suspilno-politychnomu zhytti *Halychyny (60-ti rr. XIX – pochatok XX st.)*. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Dombchevskyi, R. (1910). Po zizdi. *Moloda Ukraina*, 1, 3–8 (in Ukrainian).

- Dontsov, D. (1910). Pershoho lypnia. *Moloda Ukraina*, 5–7, 246–250 (in Ukrainian).
- Drak., Ohn. (1910). Shcho dalshe? *Moloda Ukraina*, 5–7, 214 (in Ukrainian).
- Zabolotna, I. (2016). Nove do formuvannia svitohliadu I. P. Krypiakevycha (za materialamy yoho himnaziinoho shchodennyka ta spohadiv). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zbirnyk naukovykh prats*, 28, 368–371 (in Ukrainian).
- Zavoloka, M. (1910). Universytetska sprava y ukrainske studentstvo. *Moloda Ukraina*, 6–7, 185–189 (in Ukrainian).
- Zashkilniak, L. (2013). Istorychna nauka v Halychyni na pochatku XX st. ta ukrainsko-polski vzaiemyny. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 49, 93–113. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2013.49.459> (in Ukrainian).
- Kachmar, V. (2017). Ideia natsionalnoi derzhavy v seredovyschi ukrainskoho studentstva Halychyny na pochatku XX stolittia. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 53, 142–160. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2017.53.9789> (in Ukrainian).
- Kovaliuk, R. T. (2001). *Ukrainskyi studentskyi rukh na zakhidnykh zemliakh XIX–XX st.* Lviv (in Ukrainian).
- Klymenko, N. (2016). Ivan Krypiakevych i tovarystvo «Akademichna hromada». *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zbirnyk naukovykh prats*, 28, 372–385 (in Ukrainian).
- Krypiakevych, I. (1910). Istoriia Ukrainy. *Moloda Ukraina*, 3, 96–105 (in Ukrainian).
- Krypiakevych, I. (2001). Spohady (Avtobiohrafia). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zbirnyk naukovykh prats*, 8, 77–140 (in Ukrainian).
- Lehkodushna hra. (1906, Berezen 5). *Dilo* (in Ukrainian).
- Levitskyi, V. (1910). Rolia nelegalnoi aktsii v borbi za ukrainskyi universytet. *Moloda Ukraina*, 6–7, 189–193 (in Ukrainian).
- Krypiakevych, I. (9.07.1908). [Lyst do Myroslava Sichynskoho]. Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. Viddil rukopysiv (LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv), f. 314, spr. 320/5, Lysty I. Krypiakevycha do M. Sichynskoho (in Ukrainian).
- Krypiakevych, I. (18.11.1910). [Lyst do Oleny Krypiakevych]. *Arkhiv rodyny Krypiakevychiv* (in Ukrainian).
- Nazaruk, O. (12.12.1908). [Lyst do Ivana Krypiakevycha]. LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 314, spr. 310/31 (in Ukrainian).
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. Viddil rukopysiv (LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv). Protokoly Vydavnychoi Komisii tov. «Ukrainskyi Studentskyi Soiuz» u Lvovi, f. 314, spr. 147 (in Ukrainian).
- LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv 1. Spohady Iv. Petrovycha (1902–1911); 2. Arkushi spohadiv pro Universytet 1905–06; 3. «1903–1904. Dnevnyk i varia», f. 314, spr. 324 (in Ukrainian).
- LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv. Orhanizatsiia dlia universytetskykh sprav X–XII 1905, f. 314, spr. 324/4 (in Ukrainian).
- LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv. Bucha 1 III 1906, f. 314, spr. 324/4.
- Mysak, N. (2022). Spohady Kyryla Studynskoho pro borotbu za ukrainskyi universytet u Lvovi na pochatku KhKh stolittia. *Novitnia doba*, 10, 23–68. <http://dx.doi.org/10.33402/nd.2022-10-23-68> (in Ukrainian).
- Moloda Ukraina*. (1910). *I*, 1 (in Ukrainian).

- Moroz, I. (2007). Himnaziinyi shchodennyk Ivana Krypiakevycha. *Ukrainskyi arkeohrafichnyi shchorichnyk*, 12, 433–488 (in Ukrainian).
- Podii v lvivskim universyteti. (1906, Berezen 3). *Dilo* (in Ukrainian).
- Shapoval, M. Yu. (1928). *Zi spomyniv Myroslava Sichynskoho zapysav M. Yu. Shapoval*. Podebrady (in Ukrainian).
- Surman, J. (2018). *Universities in Imperial Austria 1848–1918: A Social History of a Multilingual Space*. West Lafayette (in English).
- Moklak, J. (2014). Walka o uniwersytet ukraiński we Lwowie – kontekst włoski i południowosłowiański (1908–1914). *Chornomorskyi litopys*, 10, 47–53 (in Polish).
- V. P. (1905). V natsionalnii spravi. *Moloda Ukraina*, 1, 1–5 (in Ukrainian).

Liana-Mariia BLIKHARSKA

PhD student

*of the Department of History Humanitarian Faculty
Ukrainian Catholic University*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5453-7565>

e-mail: l.blikharska@ucu.edu.ua

IVAN KRYPIAKEVYCH AND THE STRUGGLE FOR THE DIVISION OF LVIV UNIVERSITY

The participation of I. Krypiakevych in the Ukrainian student movement in 1904–1910 is studied in the context of the struggle for the division of Lviv University. The activities of Ukrainian student organizations aimed at the creation of a national university in the multinational environment of Galicia as part of the Habsburg empire are analyzed. The mechanisms of organizing student demonstrations are considered, as well as their publishing initiative, in particular the magazine «Young Ukraine» in 1905 and 1910.

Based on the biographical approach, it is traced how involvement in organized forms of the student movement and public speeches influenced the formation of the identity and scientific interests of I. Krypiakevych. It is noted that the beginning of the 20th century was marked by the transformation of the university business into a symbol of a broader struggle for national and cultural rights, as well as an arena for the formation of ideological guidelines for a new generation of Ukrainian intelligentsia. By tracing the discussions of students during the organization of demonstrations and their public speeches, it is argued that student activity combined elements of mobilizing society to become interested in political issues, popularizing and improving the level of education among the people, and creating a national community.

Through the analysis of the strategies of student organizations and I. Krypiakevych's participation in them, the socio-cultural conditions for the formation of his worldview are investigated. The student period of the scientist's life is considered as the main stage of the formation of national and professional identity, in which scientific research and public activity were combined. It is argued that in a broader context this is part of the process of political socialization of Ukrainian youth of the early twentieth century, which led to the emergence of a generation of intellectuals capable of integrating scientific and educational work into socio-national projects.

Key words: Ivan Krypiakevych, Galicia, Lviv, university, historical scholarship.

*Стаття: надійшла до редакції 16.07.2025
прийнята до друку 26.08.2025*

Богдан САВЧУК

*кандидат історичних наук
асистент кафедри історії України і методики викладання історії
Карпатського національного університету ім. В. Стефаника
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6175-0724>
e-mail: bohdan.savchuk@cnu.edu.ua*

ВИПРОБУВАННЯ ВІЙНОЮ: ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА ФЕДАКА В 1914–1918 РОКАХ

Проаналізовано життя та суспільно-політичну діяльність С. Федака – українського адвоката, фінансиста, керівника страхового товариства «Дністер», громадського діяча в період Першої світової війни. Простежено трансформацію його ролі від аполітичного учасника окремих ініціатив до провідного репрезентанта українських національних організацій під впливом воєнних обставин. Зокрема, висвітлено причини рішення С. Федака залишитися у Львові напередодні вступу російських військ, його участь у делегаціях до австрійської та російської адміністрацій, а також обставини арештів і депортації як «заручника» окупаційної влади. Наголошено на системності антиукраїнської політики російського Генерал-губернаторства в Галичині, що виявлялася в репресіях проти національно свідомої інтелігенції, політиці русифікації та паралізації українських інституцій.

Окрему увагу приділено київському періоду перебування С. Федака (червень 1915 р. – серпень 1916 р.), куди його було вивезено після арешту у Львові. Проаналізовано умови утримання заручників, їхню адаптацію до імперської політики контролю і можливості обмеженої суспільної активності. Розкрито внесок діяча в організацію допомоги галицьким переселенцям та арештованим: надсилання грошових переказів і речей першої потреби, координацію з місцевими українськими організаціями. На основі епістолярних джерел (листування з В. Охримовичем) і мемуарів реконструйовано мережу взаємодопомоги, що поєднувала Київ із віддаленими регіонами Російської імперії та засвідчила стійкість української спільноти в умовах гуманітарної кризи.

Досліджено діяльність С. Федака після повернення до Галичини восени 1916 р., коли він активно долучився до відновлення мережі українських господарських, суспільно-політичних і благодійних організацій. Висвітлено його участь у роботі Народного комітету УНДП, у благодійних проєктах із підтримки сиріт, зокрема у створенні Фонду митрополита А. Шептицького, а також обрання до Тимчасової Ради міста Львова, де він послідовно відстоював українські інтереси в умовах польсько-українських суперечок. Окрему увагу зосереджено на ролі С. Федака в державотворчих процесах 1918 р., коли він на короткий час очолював УХУ – структуру, відповідальну за продовольчу політику ЗУНР, брав участь у переговорах із польською стороною та намагався налагодити діалог заради мирного співіснування.

Вказано, що стаття ґрунтується на сукупності джерел: мемуарах, українській і польській періодиці, архівних матеріалах та науковій літературі. Показано, що досвід

С. Федака організаційної та благодійної діяльності становив вагомий внесок у формування засад громадянського суспільства й української державності. Виснувано, що воєнні випробування висунули його на провідні позиції в українському національному русі, перетворивши на символ тяглості інституційного життя.

Ключові слова: Степан Федак, Перша світова війна, російська окупація Галичини, депортація заручників, українська інтелігенція, взаємодопомога переселенцям, Західноукраїнська Народна Республіка.

Період Першої світової війни став вирішальним у формуванні суспільно-політичного профілю Степана Федака – українського адвоката, фінансиста, керівника страхового товариства «Дністер», громадського діяча, члена Української національно-демократичної партії (УНДП) тощо. До 1914 р. він намагався дистанціюватися від активної політичної діяльності в Галичині, попри стрімку політизацію українського національного руху та перехід його проводу до світської інтелігенції. Незважаючи на певну аполітичність, С. Федак брав участь у виборчих кампаніях до Ради міста Львова та Галицького крайового сейму, проте ці спроби виявилися невдалими.

Степан Федак долучився й до окремих суспільно-політичних ініціатив української громадськості краю: у 1906 р. – до делегації у столиці Габсбурзької монархії на підтримку виборчої реформи; у 1907 р. – до врегулювання конфлікту студентів Львівського університету (виступав адвокатом, клопотав про звільнення арештованих, дбав про прийнятні умови утримання); у 1913 р. – до відстоювання прав українців у виборчих комісіях тощо.

Життєвий шлях і діяльність С. Федака залишаються недостатньо дослідженими. Зоя Баран (Баран, 2009) розкрила його роль у суспільному житті Галичини, зокрема обставини депортації 1915 р., участь у засіданнях Української Національної Ради (УНРади) та Тимчасового державного секретаріату Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР), внесок у кооперативний рух й адвокатську практику. Олександра Стасюк (Стасюк, 2012) зосередила увагу на його громадській діяльності, зокрема під час Першої світової війни та в 1918–1925 рр., а також впливі на родину. Водночас життєпис та деякі аспекти діяльності С. Федака потребують подальшого комплексного аналізу, зокрема глибшого вивчення маловідомих аспектів, із ширшим залученням тогочасної періодики, епістолярних пам'яток і мемуарів.

Важливими джерелами для реконструкції подій є спогади самого Степана Федака та його сучасників. У власних мемуарах «Мої спомини» (Федак, 2018) і в інтерв'ю після повернення до Львова 1916 р. (3 розмови, 1916) він розкрив особистий досвід життя в умовах війни. Доповнюють цю картину мемуарні свідчення Дмитра Дорошенка (Дорошенко, 2007), Миколи Ковалевського (Ковалевський, 1960), Івана Крип'якевича (Крип'якевич, 2018), Олекси Кузьми (Кузьма, 1960), Костянтини Малицької (Малицька, 2018) та ін., які відображають широкий спектр оцінок.

Особливу цінність становить епістолярна спадщина С. Федака, зокрема його кореспонденція з Володимиром Охримовичем (ЦДІАЛУ-1). Листи розкривають мережу взаємодопомоги галицьких переселенців у Російській імперії та конкретні приклади підтримки: від координації та грошових переказів до постачання речей першої необхідності. Значним доповненням є українська й польська періодика. Зокрема, львівське «Діло» детально висвітлювало участь С. Федака у суспільно-

політичних ініціативах на початку війни, арешти та повернення з полону, роботу в Народному комітеті УНДП, добровіччя ініціативи в УХУ (Українському харчовому уряді). Польські часописи подавали короткі повідомлення про його участь у роботі Тимчасової ради міста Львова.

Наукова література, присвячена подіям Першої світової війни в Галичині, створює важливий контекст для вивчення діяльності С. Федака. Дослідження Ореста Мазура й Івана Патера (Мазур, Патер, 1996), Олександра Рубльова (Рубльов, 2004), Ореста Мазура й Ігоря Барана (Мазур та ін., 2013) показали системність антиукраїнської політики російської окупаційної адміністрації. Відносини галицьких москвофілів із російською владою висвітлювали Ірина Орлевич (Орлевич, 2011) і Віталій Гайсенюк (Гайсенюк, 2017). Окрему групу становлять студії з історії державотворчих процесів. Праці Миколи Литвина, Кіма Науменка (Литвин, Науменко, 1995) та Степана Макарчука (Макарчук, 1997) дають змогу глибше зрозуміти внесок Степана Федака у формування перших урядових структур ЗУНР, насамперед УХУ.

Мета статті – проаналізувати життя та суспільно-політичну діяльність С. Федака в роки Першої світової війни (1914–1918), зосередивши увагу на його вимушеному перебуванні на території Наддніпрянщини після вивезення з окупованого російськими військами Львова, участі в організації допомоги галицьким заручникам і переселенцям, а також на внеску у відновлення українських господарських та політичних структур у Галичині після повернення 1916 р. і в долученні до процесів державотворення 1918 р.

Саме напередодні Першої світової війни С. Федак вийшов на провідні позиції в українському національному русі. «Перед війною, – пояснював він у спогадах, – не брав я діяльної участі в політиці та не виступав різко проти москвофілів. Крім сього, був я знайомий з членами президії магістрату та іншими впливовими людьми і тому не побоювався я про мою особу, а, навпаки, гадав я, що буду в силі ще й другим стати в пригоді» (Федак, 2018, с. 360).

Його суспільно-політична діяльність зазнала певних змін: якщо до 1914 р. у цій сфері йшлося радше про індивідуальну, особисту участь, то опісля він виступав уже як репрезентант інтересів передовсім національних економічних і культурно-освітніх організацій. Потребою «хоронити в першій ряді моє Товариство [«Дністер» – Б. С.] та щоби бути помічним іншим інституціям» пояснював С. Федак рішення залишитися у Львові напередодні вступу російської військ (Федак, 2018, с. 360). А 29 липня 1914 р. він у складі делегації від українських центральних політичних, економічних і просвітніх організацій під проводом Костя Левицького звернувся до президії австрійського намісництва із «заявою лояльності й вірності українського народу для австрійської династії і монархії», – повідомляло львівське «Діло» (Новинки, 1914). Імовірно, 10 або 11 серпня 1914 р. Степан Федак брав участь у таємній нараді на Святоюрській горі під проводом митрополита Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) Андрея Шептицького за участю українських політиків Костя Левицького і Миколи Василька, члена Союзу визволення України Олександра Скоропис-Йолтуховського та представників австрійських урядових кіл. За свідченням Степана Шаха, на цій нараді обговорювали «створення й вивінування [забезпечення, екіпірування – Б. С.] окремого українського військового легіону, ... якому рішено надати назву “Українські Січові Стрільці”» (Шах, 1974, с. 76).

Звістки про наступ російських військ на Львів на початку Першої світової війни застали С. Федака у Карпатах, у с. Ворохта Надвірнянського повіту. До столиці Галичини він прибув у вівторок, 1 вересня 1914 р., а вже 3 вересня підрозділи російської армії ввійшли в місто (Федак, 2018, с. 360). Вибір залишитися у столиці відразу став ризикованим. Того ж дня від імені провідних діячів української громади міста було опубліковано звернення «До українців м. Львова!». Серед підписантів є і прізвище С. Федака. Автори звернення закликали не «виступати ворожо» й не вчиняти незаконні дії проти російських військових, бо, як ішлося в документі, «за нерозважний вчинок одиниці мусів би відповісти наш загал, а в першій мірі чотирьох наших закладників [заручників – Б. С.]» (Дзерович, 2018, с. 127–128; Мельник, 2014).

Вимога російського командування видати чотирьох заручників поширювалася і на польську та єврейську громади міста. Представники від українців, поляків, євреїв – усього 12 осіб – мали стати гарантією мирного переходу армійських підрозділів через Львів. Проте, з огляду на те, що місцеві українці поділялися за ідейно-політичними орієнтаціями на москвофілів і народовців, кількість заручників була збільшена до 16 осіб. Заручниками від москвофільських діячів стали: Іван Антонович-Давидович, Іван Сас-Лісковацький, Антоній Павельцький і Микола Григорович-Третяк, а від галицьких народовців: Йосиф Боцян, Павло Войнаровський, Микола Заячківський, Юліан Гірняк (Крип'якевич, 2018, с. 102; Мазур та ін., 2013, с. 52). «І так вперше, – іронічно висловився С. Федак з цього приводу, – діждалися “мазепинці” [українці – Б. С.] повної “рівноправності” у Львові» (Федак, 2018, с. 360).

Так, 6 вересня 1914 р. Степан Федак разом із Юліаном Сочинським, Йосифом Боцяном і Володимиром Охримовичем у складі депутації на чолі з Володимиром Шухевичем зустрівся з Сергеем Шереметьєвим (Сергей Шереметев) – тимчасовим керівником військової адміністрації міста. У спогадах С. Федака детально змалював обставини цієї аудієнції. Делегати від фінансових і культурних українських товариств звернулися із проханням друкувати оголошення для населення не лише польською та російською, а й українською мовою. Той «поводився з нами по-європейськи, – писав С. Федак, – зазначив, що справа української мови в оповістках є політичним питанням, в яке він, як воєнний губернатор, вмішуватися не може» (Федак, 2018, с. 361–362). На цьому зустріч було закінчено.

Початкову «коректність» у ставленні до українських діячів російського офіцера поступово розвіяла політика Георгія Бобрінскова (Георгий Бóбринский) – русифікаційний курс, підтримка москвофільських кіл, адміністративний тиск на школу, пресу, видавництва. Уже 7 вересня 1914 р. згаданих українських репрезентантів на вимогу представників нової влади викликали знову. Тон розмови був цілком інший, адже С. Шереметьєву донесли про поширення політичної відозви українських організацій, і він помилково вважав, що серед її підписантів були й ті діячі, з якими він зустрічався напередодні. Наприкінці розмови губернатор відкрито заявив, що «здавить всякий сепаративний рух, бо “тепер час військовий”, при чім зробив у повітрі немов би петлицю, по якій ми здогадалися, що він мав на думці шибеницю» (Федак, 2018, с. 361–362).

Надалі, за свідченням С. Федака, представники українських львівських організацій уникали контактів із російськими високопосадовцями, оскільки «не хотіли наражатися на того рода аудієнції, як у графа Шереметьєва» (Федак, 2018, с. 361–362). Водночас у спогадах відомої письменниці й педагога К. Малицької

міститься згадка, що вона разом із С. Федаком цього ж року зустрічалася з міським шкільним інспектором М. Новосельським (ім'я не встановлено) для обговорення можливості відкриття української школи у Львові. «Цей прийняв нас вісткою, що про українську мову нема тепер що й мріяти, що в міських школах українська мова буде зовсім усунена, що польські школи залишаться, як були, а школу ім. Шашкевича переіменують на московську», – писала діячка (Малицька, 2018, с. 377). Російська влада припинила діяльність українських шкіл, видавництв, друкарень, бібліотек, книгарень, клубів «Просвіти» та численних кооперативів (Орлевич, 2011, с. 239), водночас підтримуючи розвиток москвофільських товариств і установ – Русско-го народного союзу, Народного дому, Товариства ім. Михайла Качковського та ін. (Гайсенюк, 2017, с. 112–113).

Важка доля в період російської окупації спіткала українську інтелігенцію Галичини, представників якої карали лише за те, що вони були національно свідомими й відчували себе українцями (Рубльов, 2004, с. 37). Розпочалися переслідування й арешти спершу окремих осіб, а згодом – масові репресії, які проводило Тимчасове жандармське управління. Обшуки зачепили і приміщення товариства «Дністер», а також інші українські господарства та культурно-освітні організації (Мазур, Патер, 1996, с. 304–324). З ревізіями приходили й до помешкань відомих українських політичних діячів: Костя Левицького, Степана Барана й ін. Щодо Степана Федака, то до середини січня 1915 р. до нього, як і низки інших українських діячів – Івана Франка, Михайла Павлика, Івана Труша, Володимира Охримовича, Костянтина Паньківського та ін., – репресивних заходів із різних причин не застосовували (С. Б., 1915).

Кульмінацією репресій проти української інтелігенції Львова стала ніч на 18 лютого 1915 р. – масові арешти понад 60 українських діячів, серед яких був і С. Федак (Арештованя, 1915; 3 перед двох літ, 1917). Тієї ж ночі до його помешкання прийшло до 10 жандармів, які «обсадили всі кімнати мого помешкання, перевели основну ревізію, позабирали безліч актів та книжок, а над ранком веліли мені одягнутися та піти з собою» (Федак, 2018, с. 363). Із цього першого арешту, за спогадами С. Федака, його звільнили на початку квітня 1915 р. (Федак, 2018, с. 363) під особисте зобов'язання не покидати міста (Українські товариства, 1915). Однак на волі він перебував недовго. Наступне, уже п'ятиденне, ув'язнення діяча було пов'язане із приїздом до Львова російського імператора Нікалая II (Николай II) 9 квітня 1915 р. Остаточний арешт С. Федака як заручника («заложника») окупаційної російської влади з подальшим перевезенням на територію Російської імперії відбувся в ніч на 20 червня 1915 р. (Федак, 2018, с. 363). Отож практика арештів та утримання «заложників» була не лише інструментом репресій, а й способом демонстрації влади й залякування місцевої інтелігенції. Приклад С. Федака показує, що російська адміністрація цілеспрямовано паралізувала роботу українських інституцій, перетворюючи активних громадських діячів на заручників обставин. Це засвідчує системність антиукраїнської політики Генерал-губернаторства, яке розглядало національно зорієнтовані організації як потенційну загрозу стабільності окупаційного режиму. Водночас С. Федакові вдалося уникнути долі колег – відомих діячів українського національного руху, зокрема К. Малицької, В. Охримовича й ін., оскільки він залишився відбувати арешт у Києві. Останніх же наприкінці травня 1915 р., за місяць до вивезення С. Федака, російська адміністрація Галичини направила на заслання до

віддалених сибірських губерній імперії (Малицька, 2018, с. 375–392; Охримович, 2018, с. 393–409).

Загалом, як зазначає дослідник О. Рубльов, кількість насильно переміщених осіб у глиб Російської імперії на жовтень 1917 р. становила понад 13 тис. осіб (Рубльов, 2004, с. 41). Поява в Києві влітку 1915 р. групи галицьких заручників здивувала місцевих українських діячів, згадував пізніше Д. Дорошенко, який тоді займався організацією допомоги біженцям. «Який сенс мало брати заложників тоді, коли військо відступало? Що вони тепер могли гарантувати? ... В усякім разі це було безглузде і жорстоке діло», – згадував очевидець (Дорошенко, 2007, с. 52). Водночас, як наголошують сучасні дослідники, у травні–серпні 1915 р. місцева влада і прості мешканці Києва переживали серйозну гуманітарну кризу, пов'язану з переміщенням до міста великих груп людей (Рубльов, 2004, с. 399).

Вивезення зі Львова до Києва стало переломним моментом у біографії С. Федака. Воно окреслило межу між його локальною діяльністю у Львові та входженням у ширший простір імперської політики. Цей вимушений перехід створив нові умови для адаптації і трансформував його роль: із оборонця місцевих інституцій на координатора допомоги для депортованих та біженців. Разом зі Степаном Федаком до столиці Наддніпрянщини було привезено Володимира Бачинського, Северина Баньківського, Михайла Коцюбу, Івана Левинського, Івана Матіїва, Костянтина Паньківського та ін. (З розмови, 1916). Попри те, що на час прибуття заручників до міста наприкінці червня 1915 р. у Києві вже діяли українські громадські організації для допомоги біженцям (Дорошенко, 2007, с. 52), С. Федака з колегами розмістили в польському арештному домі на вул. Московській, 46 (тепер – Печерський р-н м. Київ, будинок не зберігся). Діяч згадував, що умови утримання були цілком прийнятними, а члени польського комітету ставилися до українців «дуже гарно» (З розмови, 1916). Було обмеження на вихід у місто, проте арештовані через підкуп наглядачів здобували можливість пересуватися більш-менш вільно (Федак, 2018, с. 364). Після двох місяців перебування в польському арештному домі, приблизно в середині вересня 1915 р., Степана Федака й Костянтина Паньківського під особисту відповідальність («на поруки») взяв Федір Матушевський – український публіцист, літературознавець і критик (Світ, 1987, с. 83). Перебування в Києві варто розглядати не лише як епізод особистої драми, а й як складову ширшої практики імперської політики контролю над інтелігенцією. Умови утримання в арештному домі та згодом «на поруках» демонстрували подвійність становища: формальне обмеження свободи поєднувалося з обмеженою можливістю суспільної активності. Цей період засвідчив, що навіть у вимушеній ізоляції українські діячі шукали способів підтримки спільноти й координації допомоги землякам.

Матеріальним забезпеченням львівських заручників місцева російська адміністрація не опікувалася. Натомість певну фінансову допомогу галичани отримували від львівських банків і президії м. Львів, які внаслідок російського відступу з Галичини були перевезені до Києва. «З цих грошей [120 руб. на місяць для кожного заручника – Б. С.], – пригадував С. Федак, – можна було не тільки самому жити, але й допомогти тим, що не діставали нічого» (З розмови, 1916; Федак, 2018, с. 364). Саме організації допомоги іншим галицьким громадським діячам, які відбували заслання в різних регіонах Російської імперії, С. Федак присвятив діяльність у період

кількамісячного перебування в Києві. Конкретнішу інформацію про ці заходи дізнаємося, зокрема, з його кореспонденції до українського громадсько-політичного діяча, журналіста й правника В. Охримовича (ЦДІАЛУ-1).

У кореспонденції С. Федака до В. Охримовича містяться дані про заходи допомоги іншим галицьким українцям, яких виселила російська влада: надсилання грошових переказів і речей першої потреби (теплий одяг, продукти), поради щодо співпраці з консулами США, яким австрійський уряд виділяв кошти для місячних виплат тощо. У листах С. Федак просив повідомляти про матеріальне становище й потреби заручників, дізнавався про їхній моральний стан, уточнював місце перебування деяких із них (ЦДІАЛУ-1, арк. 4, 6 зв., 9, 10). Листування з В. Охримовичем демонструє мікрорівень функціонування мережі допомоги. Крізь ділові формули та практичні інструкції в епістолярії окреслюється ціла система комунікацій, що поєднувала Київ із Сибіром, а згодом і зі Львовом. Це – листування не лише джерело для реконструкції подій, а й свідчення того, як персональні зв'язки та дисципліна обліку ставали основою стійкості в умовах війни (Савчук, 2016).

Аналізуючи листування, історик Іван Хома звернув увагу на згадку Степана Федака про спеціальний комітет, на адресу якого Володимир Охримович писав листи, однак його назви в документах не зазначено. Дослідник припустив, що він став основою, з якої пізніше, у травні 1917 р., було засновано Галицько-буковинський комітет допомоги жертвам Першої світової війни (Хома, 2014, с. 53; Хома, 2016, с. 35–36).

Сам С. Федак у спогадах не згадував про окремих галицький комітет допомоги переселенцям. Однак діяч вказував, що галичани лише консультували членів Товариства допомоги населенню півдня Росії, що постраждало від воєнних дій (в оригіналі – «Общество юга России»), у його складі працював тільки К. Паньківський (Федак, 2018, с. 363). Дозвіл на функціонування товариства українська громада Києва домоглася від російської влади у травні 1915 р. (Дорошенко, 2007, с. 47). Члени організації допомагали арештованим і висланим галичанам, заручникам, сиротам, біженцям – загалом жертвам російської окупації Галичини (Бойко, 2013, с. 107). З осені 1915 р. окремі представники товариства, зокрема Д. Дорошенко, активно співпрацювали з комітетом Південно-західного фронту Всеросійського союзу міст. Із фондів останнього наддніпрянські українці отримували кредити для потреб товариства: утримання власного арештного дому у Федоровському провулку в Києві (тепер – Делегатський провулок), двох сиротинців (захоронок), а також для регулярних посилок галицьким переселенцям у регіони імперії і виплат місцевим заручникам (Дорошенко, 2007, с. 59–60).

Окрім організації допомоги, зі змісту листів видно, що в січні 1916 р. Степан Федак, після смерті попереднього керівника Йосифа Мілевського, перебрав управління дирекцією львівського Крайового банку. Після відступу російських військ зі Львова в червні 1915 р. фонди й документи установи було перевезено до Києва. Нова ж посада, на переконання діяча, мала забезпечити його від подальшого виселення до центральних губерній Російської імперії (ЦДІАЛУ-1, арк. 11–12 зв.). На банківський рахунок товариства «Дністер» із фондів Крайового банку С. Федак оформив кредит для допомоги галицьким переселенцям (Федак, 2018, с. 365).

«Мої спомини» (1917) С. Федака – це коротке, але яскраве джерело, що розкриває деякі обставини життя діяча в Києві, його особисті зацікавлення та настрої,

серед тамтешніх галичан. Серйозним емоційним ударом для С. Федака стала раптова смерть 16 листопада 1915 р. К. Паньківського. «Не стало того, що так живо нашими справами, а зокрема справою спільної праці українців по обох боках кордону займався», – писав пізніше діяч (Федак, 2018, с. 366). Атмосферу на похороні у спогадах описав Д. Дорошенко: «Ніколи в своєму житті не бачив, щоб так щиро й ревно оплакували якогось небіжчика: тут за Паньківським плакали мов малі діти – дорослі, серйозні і суворі люди, сльози так і котились у всіх. Бо для всіх нас покійний був мучеником за святе діло, що помер в неволі, далеко від своїх близьких» (Дорошенко, 2007, с. 55). Окрім цього епізоду, у спогадах С. Федак передавав враження від Києва: відвідування місцевих церков і хорового співу, обставин життя української громади міста (зокрема діяльність клубу «Вітчизна» (в оригіналі використана назва російською мовою – «Родина»)), описував зустрічі, участь у виступах і засіданнях, особливості вживання української мови серед мешканців міста тощо. Особливу увагу він приділяв опису поїздок у різні місцевості Київщини, спілкуванню з місцевими селянами, розвитку й поширенню кооперативного руху. У подробицях діяч передав перебіг власної мандрівки до Канева на могилу Тараса Шевченка: «Це був великий день у моєму житті, – писав Степан Федак, – а згадка про нього лишиться певно на все у моїй пам'яті» (Федак, 2018, с. 372).

Можливість повернутися до Галичини С. Федак, чи не єдиний із галицьких українців, одержав у середині липня 1916 р., майже після року перебування в Києві (Федак, 2018, с. 372). У спогадах він цього не подав, однак його та ще кількох заручників – Адольфа Бека (Adolf Beck) і Філіпа Шляйхера (Filip Schleicher) – було обміняно на полоненого російського консула. Після довгої поїздки через Фінляндію, Швецію та Німеччину він повернувся до Львова (Баран, 2009, с. 295). «Мене вивезено, – писав наприкінці 1917 р. у спогадах 56-річний С. Федак, – але я не був у неволі, ані не уважав себе ніколи мучеником ... Та ні мене, ні моїх товаришів, яких царський уряд вивіз насильно, не зламано. Навпаки, це насильство загріло нас до дальшої невсипучої праці. Ми ані на хвилю не упадали на душі та жили глибокою вірою, що після війни настане в Галичині і на Україні краща доля для нашого народу» (Федак, 2018, с. 374–375).

Загалом, перебування С. Федака й інших галицьких переселенців у Києві сприятливо впливало на українську громаду столиці (Рубльов, 2009, с. 213). Допомога «заручникам» стала не лише актом милосердя, а й практикою формування громадянського суспільства в умовах адміністративного тиску. Микола Ковалевський, згодом міністр земельних справ Української Народної Республіки, кооператор та публіцист, згадував про особисте знайомство зі Степаном Федаком і значний вплив галичан на національне життя українців Наддніпрянщини: «Ми пізнали також багато інших українців з Галичини, які не були такі відомі, як С. Федак, але виявили, так як і він, величезну любов і відданість Україні, старалися нам допомагати і трималися надзвичайно дисципліновано, виявляючи великий організаційний хист в найдрібніших справах. Високий рівень національної свідомості цих галичан-українців справив велике враження на нас» (Ковалевський, 1960, с. 172–173).

Київський період став для С. Федака етапом трансформації з адвоката й діяча кооперативного руху на постать загальнонаціонального масштабу. Саме під час вимушеного перебування він здобув досвід управління, координації гуманітарної

допомоги та підтримки морального духу громади. Він став важливим підґрунтям його активності в 1917–1918 рр. – після повернення до відбудови українського життя в Галичині.

Уже 13 серпня 1916 р. у Відні львівських заручників привітав промовою президент Загальної Української Ради К. Левицький, подякувавши австрійському уряду за опіку над долею полонених (Приїзд львівських заложників, 1916). Від себе С. Федак висловив вдячність за теплу зустріч: «Я був так зворушений цим привітом, – писав діяч, – що ледве спромігся на короткі слова подяки за честь і пошану» (Федак, 2018, с. 374). 17 серпня 1916 р. у Львові його вітала українська громада міста на чолі з Сидором Голубовичем (По повороті, 1916). Окреме вітання надійшло від керівництва і працівників страхового товариства «Дністер». Наступного дня в розмові з кореспондентом газети «Діло» він коротко розповів про деталі свого перебування на Наддніпрянщині й обставини повернення до Галичини (3 розмови, 1916).

До активної участі в українському суспільно-політичному житті Галичини діяч повернувся на початку 1917 р. Повернення С. Федака було не лише актом особистого звільнення, а й знаком відновлення комунікації між громадами, розділеними війною. Набутий у Києві досвід організаційної та фінансової праці став фундаментом для його подальшої участі в суспільно-політичних справах. Його діяльність упродовж 1917–1918 рр. зосередилася на виробленні конкретних заходів для відновлення роботи фінансово-господарських і культурно-просвітніх організацій краю, що зазнали значних втрат унаслідок військових дій. Поряд із цим, після повернення з російського полону С. Федак продовжував опікуватися справами галицьких заручників у Російській імперії та долучився до праці благодійних організацій, які займалися опікою українських дітей-сиріт, постраждалих від війни. Так, 29 січня 1917 р. він узяв участь у консультаціях керівництва Крайового ревізійного союзу із представниками організацій «Просвіта», «Сільський господар», «Народна торгівля» тощо щодо створення координаційного центру для відбудови мережі українських господарських і культурно-просвітніх об'єднань (Для відбудови життя, 1917). На початку лютого 1917 р. С. Федак головував на нараді ширшого НК (Народного Комітету) УНДП, присвяченій подоланню економічних проблем краю, відновленню торгівлі, ремесла, сільського господарства, кредитних товариств тощо. Серед доповідачів були: Роман Залозецький, Василь Струк, Сидір Голубович, Лесь Кульчицький, Денис Коренець, Сильвестр Герасимович, Степан Баран, Омелян Сасвич та ін. Засідання закінчилося голосуванням резолюцій для президії НК (В справах відбудови життя, 1917). 18 травня 1917 р. С. Федак брав участь у засіданні НК УНДП щодо становища українців в Австро-Угорщині та Російській імперії. У підсумковій резолюції містився заклик до послів Галичини й Буковини створити спільну парламентську організацію, а також пропозиція галицьким партіям об'єднатися в Загальній українській раді за прикладом Центральної Ради в Києві (3 Народного Комітету, 1917).

Степан Федак долучився до відновлення функціонування Тимчасової Ради міста Львова, яка продовжувала традицію австрійського самоуправління, перервану російською окупацією. Раніше, у 1892–1913 рр., він безуспішно балотувався до неї. Указом намісництва від 31 січня 1918 р. було відновлено повноваження розпущеної 1915 р. ради: 58 депутатів, обраних ще 1913 р., і 42 додатково обраних (кооптованих) із-поміж впливових містян. Серед них було лиш шість українців (Степан Федак, Ва-

силь Нагірний, Сидір Громницький, Теодозій Лежогубський, Йосиф Онишкевич, Микола Ганкевич), тоді як більшість становили поляки (Tumczasowa Rada miejska we Lwowie, 1918; Іваник, 2013, с. 245). На першому засіданні 19 лютого 1918 р. виник конфлікт через різне ставлення до Берестейського договору (Pierwsze posidzenie, 1918; Іваник, 2013, с. 245).

Влітку–восени 1918 р. польсько-українські суперечки загострилися під час обговорення виборчої реформи до міського самоврядування, що формувало серед депутатів ради переконання про неминучість конфлікту за Львів. Степан Федак як депутат входив до фінансової та юридичної комісії (Posiedzenie Tumczasowej Rady, 1918; Tumczasowa Rada, 1918a), був обраний спеціальним делегатом (Tumczasowa Rada, 1918c), принципово виступав українською мовою, чим дратував польську більшість (Kronika-2, 1918; Tumczasowa Rada, 1918b). Остання згадка про його участь у фінансовій комісії датована серединою вересня 1918 р., напередодні розпаду Австро-Угорщини (Kronika-1, 1918).

Іншим важливим напрямом суспільно-політичної діяльності С. Федака в 1917–1918 рр. стала організація допомоги українським сиротам і безпритульним дітям. Наприкінці лютого 1917 р. розпочалися перші наради щодо створення центральної добродійної організації (В справі опіки, 1917). 9 березня С. Федак представляв українські товариства на спільній нараді львівських благодійних об'єднань для координації загальноміської акції збору пожертв (Новини, 1917). Того ж дня він із делегацією (Олександр Барвінський, Сидір Громницький) зустрівся з урядовим комісаром Тадеушем Рutowскім (Tadeusz Rutowski), виступаючи за передачу опіки над українськими сиротами до українських опікунів, оскільки польські представники виховували дітей у польському дусі. Урядовець визнав слушність вимоги, проте відмовився її задовільнити, пообіцявши лише, що греко-католицькі священники забезпечуватимуть релігійних потреби дітей (Українські сироти, 1917).

У зв'язку з поверненням до Галичини митрополита ГКЦ Андрія Шептицького було започатковано спеціальний фонд, до почесної президії якого ввійшли: Степан Федак, Олександр Барвінський, о. Андрій Білецький, Кость Левицький та ін. Для грошових внесків у товаристві «Дністер» відкрили спеціальний рахунок (Фонд, 1917). Упродовж квітня 1917 р. – квітня 1918 р. у межах спеціального Комітету для привітання митрополита А. Шептицького, який очолював С. Федак, було акумульовано близько 400 тис. корон, хоча ініціатори визначали кінцевою метою зібрати 1 млн (400.000 корон, 1918). 23 березня 1918 р. під головуванням А. Шептицького відбулося перше засідання новоствореного товариства «Захист імені митрополита Шептицького для сиріт у Львові». Організація ухвалила власний Статут, а до ради правління ввійшли владика Григорій Хомишин, владика Йосафат Коциловський, Володимир Охримович, Олександр Барвінський та Степан Федак, який представляв Крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю у Львові (Гентош, 2016, с. 42; Щербяк, 2014, с. 253–261).

Отже, у 1917–1918 рр. С. Федак поєднував участь у нарадах українських політичних сил і фахівців-економістів (із метою відновлення національних політичних та економічних товариств краю) з активною добродійною діяльністю. Значну увагу він приділяв проблемі опіки над українськими сиротами. З початком 1918 р. С. Федака, як представника українського населення Львова, обрали до складу Тимчасової

Ради міста Львова та її окремих комісій. Його діяльність у 1917–1918 рр. не лише сприяла відродженню українського громадського життя в Галичині після воєнних руйнувань, а й стала підґрунтям для активної участі у процесах національного державотворення, до яких він долучився наприкінці жовтня 1918 р. – у час розпаду Габсбурзької монархії та посилення відцентрових тенденцій.

До розбудови української державності в Галичині С. Федак долучився наприкінці жовтня 1918 р. Точно не відомо, чи був він присутній на з'їзді 18–19 жовтня. Його ім'я відсутнє і в переліку членів УНРади, який реконструював історик Олег Павлишин (Павлишин, 1999). Попри це, у дописах газети «Діло», присвячених першим засіданням львівської делегації УНРади, згадана його участь в обговоренні окремих питань. Зокрема, 29 жовтня 1918 р. повідомлялося про С. Федака в дискусії щодо продовольчого забезпечення краю та створення УХУ (Українського харчового уряду). Відповідно до рішення делегації, він разом із Миколою Заячківським, Василем Нагірним, Павлом Глодзинським увійшов до складу новоствореного державного органу у статусі начального референта окремої галузі. Однак у дописі не зазначено, хто очолить уряд (Утворення Українського Харчового Уряду, 1918).

На УХУ покладали основні функції в новоствореній державі: контроль і розпорядження продовольчими записами, визнання всіх харчових ресурсів на території держави її власністю, постачання продуктів державним установам та закладам (лікарням, школам, тюрмам, притулком), а також забезпечення населення міст і містечок (Макарчук, 1997, с. 59). Окремим завданням було створення місцевих управ у координації з українськими господарськими організаціями. Населення повідомили про обов'язкове виконання наказів УХУ щодо постачання збіжжя, картоплі, худоби тощо (Утворення уряду, 1918с).

Для реалізації функцій УХУ розпорядженням від 30 жовтня 1918 р., яке С. Федак підписав як керівник, запроваджувалася система спеціальних груп продуктів і сировини. Контроль за їхнім обігом покладали на виконавчі органи й українські кооперативні організації: Крайові союзи господарських спілок, збуту худоби, молочарських спілок і «Народну торгівлю». Степан Федак також зобов'язав провести повторне затвердження дозволів на транспортування цих товарів між повітами Галичини або за її межі (Оголошення, 1918). Іншим розпорядженням УХУ під його керівництвом врегулювалося створення повітових харчових управ: відповідальними за їхню організацію ставали філії товариства «Сільський господар», із зазначенням кількості представників і національного складу (Український Харчовий уряд, 1918).

Участь у створенні УХУ внесок С. Федака в розбудову молодого Галицько-Української держави не обмежився. Як президент харчової комісії, разом із шістьма її членами він 1 листопада 1918 р. отримав спеціальний пропуск до львівського магістрату за підписом Дмитра Вітовського (ЦДІАЛУ-2). Увечері того ж дня на засіданні УНРади Степан Федак звітував про нараду із представником міської влади Владиславом Стесловічем (Władysław Stesłowicz), який висунув низку вимог: звільнити магістрат від українських військових, надати доступ урядовцям, дозволити рух трамваїв і користування телефоном, зняти український прапор тощо. УНРада погодилася лише на окремі пункти, зокрема на відновлення трамвайного руху та доступу до магістрату після встановлення української влади. Пріоритетом, за словами Д. Вітовського, був запуск апровізаційного уряду, щоб запобігти дефіциту (Україн-

ська Національна Рада, 1918). Наступного дня, 2 листопада, під час переговорів із польськими діячами українські делегати, серед яких був і С. Федак, відхилили пропозицію про тимчасову комісію для управління Галичиною (Кузьма, 1960, с. 107). Натомість було утворено спільний українсько-польський комітет із 12 осіб (по 6 від кожної сторони). Степан Федак як його член підписав відозву «До населення міста Львова!» (Кузьма, 1960, с. 108), де йшлося про компетенцію комітету: збереження спокою, порядку, безпеки, продовольчого забезпечення та заклик до уникання агресії. Однак відозва не вплинула на події, бо швидко втратила актуальність (Карпенко, Мицан, 2001, с. 259).

По суті, УХУ став однією з перших міністерських структур новоствореної держави, а його представники – одними з перших, хто перебрав виконавчу владу у краї (Литвин, Науменко, 1995, с. 92–94). Створений 9 листопада 1918 р. тимчасовий державний секретаріат – уряд ЗУНР – увів до свого складу керівника УХУ, проте серед урядовців, які склали присягу 10 листопада, його прізвище відсутнє (Карпенко, Мицан, 2001, с. 416–418). Так само немає згадок про його участь у засіданнях Державного секретаріату чи делегації УНРади в тогочасній періодиці або у спогадах сучасників.

На можливу причину неучасті Степана Федака в роботі вищих органів влади ЗУНР вказував український журналіст і сотник Української галицької армії Олекса Кузьма. Він зазначав, що С. Федак унаслідок військових дій та зміни лінії фронту в середмісті Львова на початку листопада 1918 р. опинився в частині міста, зайнятій польськими військами (Кузьма, 1960, с. 82), і тому не зміг бути присутнім на засіданнях УХУ чи УНРади. Проте конкретної дати цих подій автор не навів. Водночас польська преса після захоплення Львова польським військом 22 листопада 1918 р. повідомляла, що Степан Федак разом із заступником президента УНРади Іваном Кивелюком був інтернований (*Z oswobodzonego Lwowa*, 1918).

Отже, складні обставини Першої світової війни в Галичині, зокрема російська окупація краю, висунули С. Федака на одне із провідних місць у національному русі. Від середини 1914 р. він став репрезентантом інтересів українських фінансово-економічних організацій не лише у відносинах із місцевою австрійською владою, а й з окупаційною адміністрацією Російської імперії, ставши символом тягlosti українського інституційного життя в умовах війни. Внаслідок цього в липні 1915 р. опинився на території Наддніпрянщини, де у складних матеріальних умовах у середині серпня 1916 р. долучився до організації допомоги іншим галицьким переселенцям та арештованим. Його перебування на Наддніпрянщині засвідчило здатність адаптуватися до обставин і перетворювати навіть вимушену ізоляцію на простір громадянської активності – передусім через організацію допомоги заручникам і переселенцям.

Після повернення до Галичини восени 1916 р. і до осені 1918 р. С. Федак був одним з ініціаторів відновлення мережі українських господарських організацій («Дністер», «Народна торгівля», «Сільський господар») і політичних структур, активно займався опікою українських сиріт, а також отримав мандат до органа міського самоврядування. У початковий період становлення української державності восени 1918 р. С. Федак очолив УХУ, відповідальний за продовольче забезпечення населення краю. Його робота в цей час демонструє перехід від локальної громадської активності до безпосереднього державотворчого процесу.

На початку листопада 1918 р. С. Федак підтримав ініціативи окремих українських діячів УНРади щодо пошуку діалогу з поляками задля налагодження мирного співіснування між українською владою та польським громадянством Львова, які виявилися безрезультатними. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. фактично перешкодила йому долучитися до роботи вищих органів влади ЗУНР, адже через бойові дії він залишився у Львові, захопленому польськими військами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 400.000 корон. (1918, 21 квітня). *Діло*, 91, 3.
- Арештованя Українців у Львові. (1915, 10 квітня). *Діло*. <https://zbruc.eu/node/35354>
- Баран, З. (2009). Степан Федак. В Я. Ісаєвич (гол. ред.); М. Литвин, І. Патер, І. Соляр (упоряд.), *Західно-українська народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті*. Львів, 289–306.
- Бойко, О. (2013). Товариство допомоги населенню півдня Росії, що постраждало від воєнних дій. В В. Слолій (гол. редкол.), *Енциклопедія історії України у 10 т.* (Т. 10: Т–Я). Київ: Наукова думка, 107.
- В справах відбудови українського життя. (1917, 4 лютого). *Діло*, 28, 2.
- В справі опіки над сиротами. (1917, 27 лютого). *Діло*, 47, 2–3.
- Гайсенюк, В. (2017). *Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914–1918)*. Чернівці: Друк Арт, 304.
- Гентош, Л. (2016). Благодійна діяльність митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького (1901–1944) задля реформування українських інституцій суспільної опіки. *Гілея: науковий вісник*, 106, 40–44.
- Дзерович, Ю. (2018). Матеріали до історії мартирології нашої церкви в часі все-світньої війни. В В. Семенів (упоряд.), *Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. в свідченнях сучасників*. Львів: Апріорі, 117–202.
- Для відбудови нашого життя. (1917, 31 січня). *Діло*, 24, 1.
- Дорошенко, Д. (2007). *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.): науково-популярне видання*. Київ: Темпора.
- З Народного Комітету. (1917, 20 травня). *Діло*, 116, 1.
- З перед двох літ. Арештоване Українців у Львові під російським наїздом. (1917, 18 лютого). *Діло*, 40, 1.
- З розмови з д-ром Ст. Федаком. (1916, 18 серпня). *Діло*. <https://zbruc.eu/node/55164>
- Іваник, М. (2013). Діяльність міської ради Львова в роки Першої світової війни. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*, 11, 240–246.
- Карпенко, О., Мицан, К. (уклад.). (2001). *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: у 5 т., 1*. Івано-Франківськ: Лілея–НВ.
- Ковалевський, М. (1960). *При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії*. Інсбрук.
- Крип'якевич, І. (2018). Галичина під час російської окупації серпень 1914 – червень 1915 рр. В В. Семенів (упоряд.), *Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. в свідченнях сучасників*. Львів: Апріорі, 24–111.
- Кузьма, О. (1960). *Листопадові дні 1918 р.* Нью-Йорк: Червона Калина.

Литвин, М., Науменко, К. (1995). *Історія ЗУНР*. Львів.

Мазур, О., Баран, І., Борищак, М. (2013). Населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* (№ 752: Держава і армія), 50–61.

Мазур, О., Патер, І. (1996). Львів у роки Першої світової війни. В Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин (ред.). *Львів. Історичні нариси*, 304–324. <http://map.lviv.ua/statti/mazur.html>

Макарчук, С. (1997). *Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР*. Львів: Світ.

Малицька, К. (2018). На хвилях Світової війни. В В. Семенів (упоряд.), *Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. в свідченнях сучасників*. Львів: Апріорі, 375–392.

Мельник, І. (2014, 16 жовтня). Російська окупація Львова в 1914–1915 рр. *Zbruc̆*. <https://zbruc.eu/node/28061>.

Новини. Централя добродійности у Львові. (1917, 10 березня). *Діло*, 57, 3.

Новинки. Заява лояльності. (1914, 29 липня). *Діло*, 167, 5.

Оголошення Українського Харчового уряду. (1918, 1 листопада). *Діло*, 249, 2.

Орлевич, І. (2011). Галицьке русофільство під час Першої світової війни. В І. Копич (відп. ред.), *Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки* (Вип. 10: Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея), 235–249.

Охримович, В. (2018). Зі Львова до Ангари. В В. Семенів (упоряд.), *Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. в свідченнях сучасників*. Львів: Апріорі, 393–409.

Павлишин, О. (1999). Українська Національна Рада ЗУНР–ЗОУНР: реконструкція особового складу УНРади ЗУНР–ЗОУНР (жовтень 1918 р. – червень 1919 р.). В Я. Грицак, Я. Дашкевич, О. Купчинський, І. Скочиляс (ред. кол.), *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні* (Вип. 2: (1995–1997)). Львів, 234–252.

По повороті з неволі. (1916, 17 серпня). *Діло*. <https://zbruc.eu/node/55105>

Приїзд львівських заложників з Росії. (1916, 13 серпня). *Діло*. <https://zbruc.eu/node/55023>

Рубльов, О. (2004). *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. Київ.

Рубльов, О. (2009). Акт злуки: галицький внесок. В Р. Я. Пиріг (відп. ред.), *Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки): всеукраїнська наукова конференція (Київ, 21 січня 2009 р.)*. Київ, 211–227.

С. Б. (1915, 30 січня). Як господарять наїзники в Східній Галичині. *Діло*. <https://zbruc.eu/node/32240>.

Савчук, Б. (2016). Листування Степана Федака в російському полоні з Володимиром Охримовичем (серпень 1915 р. – грудень 1916 р.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній часопис*, 28. Івано-Франківськ, 233–238.

Світ, І. (1987). Федір Павлович Матушевський (1869–1919). *Український історик*, 1–3(57–59), 76–89.

Стасюк, О. (2012). Степан Федак: штрихи до портрета львівського адвоката і громадського діяча. *Львів: місто – суспільство – культура* / [Вісник Львівського

університету. Серія історична. Спеціальний випуск '2012], 8 (Ч. 1: Влада і суспільство). Львів; Краків, 115–128.

Українська Національна Рада. (1918, 3 листопада). *Діло*, 251, 2–3.

Український Харчовий уряд у Львові (вул. Руська, 20). (1918, 31 жовтня). *Діло*, 248, 3.

Українські сироти і управа Львова. (1917, 11 березня). *Діло*, 58, 1.

Українські товариства й організації у Львові в часі російської інвазії (1915, 3 жовтня). *Вісник Союзу визволення України*.

Утворення Українського Харчового Уряду. (1918, 30 жовтня). *Діло*, 274, 1.

Федак, С. (2018). Мої спомини. *Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. в свідченнях сучасників*. Львів: Апріорі, 360–375.

Фонд ім. Митрополита Андрія гр. Шептицького для українських сиріт. (1917, 11 квітня). *Діло*, 84, 1.

Хома, І. (2014). Галицько-буковинський комітет допомоги жертвам Першої світової війни: створення та основні засади діяльності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* (№ 809: Держава і армія), 53–56.

Хома, І. (2016). *Історія військового формування Січових стрільців (1917–1919 рр.): монографія*. Львів: Вид-во Львівської політехніки.

ЦДІАЛУ-1: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 372 (Охримович Володимир (1870–1931), адвокат, письменник, етнограф, етнолог, громадсько-політичний діяч, журналіст, дійсний член НТШ), оп. 1, спр. 91, 23 арк.

ЦДІАЛУ-2: ЦДІАЛ України, ф. 373 (Федак Степан (1861–1937), адвокат, громадсько-політичний діяч, засновник та керівник ряду українських економічних інституцій), оп. 1, спр. 1, арк. 5.

Шах, С. (1974). Молодість Євгена Коновальця. В *О. Грицай, С. Шах, О. Зінкевич та ін., Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 45–87.

Щербяк, Ю. (2014). Опікунська діяльність греко-католицької церкви кінця XIX ст. – 1939 рр. *Педагогічний альманах*, 21, 253–261.

Kronika-1: Kronika. Z sekcji finansowej Tymczasowej Rady miejskiej. (1918, 13 września). *Gazeta Lwowska*, 206, 3.

Kronika-2: Kronika. Epizod z obrad sekcji II Rady miejskiej. (1918, 15 marca). *Kurjer Lwowski*, 123, 5.

Kronika-3: Kronika. Pierwsze posiedzenie tymczasowej Rady miasta Lwowa. (1918, 21 lutego). *Gazeta Lwowska*, 42, 4.

Posiedzenie Tymczasowej Rady Miejskiej. (1918, 2 marca). *Gazeta Lwowska*, 50, 4–5.

Tymczasowa Rada miejska. (1918a, 2 marca). *Kurjer Lwowski*, 101, 4.

Tymczasowa Rada miejska. (1918b, 16 marca). *Kurjer Lwowski*, 125, 4.

Tymczasowa Rada miejska. (1918c, 23 marca). *Kurjer Lwowski*, 137, 3–4.

Tymczasowa Rada miejska we Lwowie. (1918, 7 lutego). *Gazeta Lwowska*, 31, 3–4.

Z oswobodzonego Lwowa. KIWRLUK i Fedak internowani. (1918, 22 listopada). *Kurjer Lwowski*, 515, 2.

REFERENCES

- 400.000 korun. (1918, Kviten 21). *Dilo*, 91, 3 (in Ukrainian).
- Areshtovania Ukraintsiu u Lvovi. (1915, Kviten 10). *Dilo*. <https://zbruc.eu/node/35354> (in Ukrainian).
- Baran, Z. (2009). Stepan Fedak. In Ya. Isaievych (Ed.); M. Lytvyn, I. Pater, & I. Soliar (Comps.), *Zakhidno-ukrainska narodna respublika. 1918–1923. Uriady. Postati*. Lviv, 289–306 (in Ukrainian).
- Boiko, O. (2013). Tovarystvo dopomohy naselenniu pivdnia Rosii, shcho postrazhdalo vid voiennykh dii. In V. Slolii (Head EB), *Entsyklopediia istorii Ukrainy u 10 t.* (T. 10: T–Ia). Kyiv: Naukova dumka, 107 (in Ukrainian).
- V spravakh vidbudovy ukrainskoho zhyttia. (1917, Liutyi 4). *Dilo*, 28, 2 (in Ukrainian).
- V spravi opiky nad syrotamy. (1917, Liutyi 27). *Dilo*, 47, 2–3 (in Ukrainian).
- Haiseniuk, V. (2017). *Pochatok kintsia. Moskvofily u Velykii viini (1914–1918)*. Chernivtsi: Druk Art, 304 (in Ukrainian).
- Hentosh, L. (2016). Blahochynna diialnist mytropolyta Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy Andreia Sheptytskoho (1901–1944) zadlia reformuvannia ukrainskykh instyuttsii suspilnoi opiky. *Hileia: naukovyi visnyk*, 106, 40–44 (in Ukrainian).
- Dzerovych, Yu. (2018). Materialy do istorii martyrolohii nashoi tserkvy v chasi vsesvitnoi viiny. In V. Semeniv (Comp.), *Moskovska okupatsiia Halychyny 1914–1917 rr. v svidchenniakh suchasnykiv*. Lviv: Apriori, 117–202 (in Ukrainian).
- Dlia vidbudovy nashoho zhyttia. (1917, Sichen 31). *Dilo*, 24, 1 (in Ukrainian).
- Doroshenko, D. (2007). *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920 rr.): naukovo-populiarne vydannia*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).
- Z Narodnoho Komitetu. (1917, Traven 20). *Dilo*, 116, 1 (in Ukrainian).
- Z pered dvokh lit. Areshtovanie Ukraintsiu u Lvovi pid rosiiskym naizdom. (1917, Liutyi 18). *Dilo*, 40, 1 (in Ukrainian).
- Z rozmovy z d-rom St. Fedakom. (1916, Serpen 18). *Dilo*. <https://zbruc.eu/node/55164> (in Ukrainian).
- Ivanyk, M. (2013). Diialnist miskoi rady Lvova v roky Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk Lvivskoi komertsiiinoi akademii. Seriia: Humanitarni nauky*, 11, 240–246 (in Ukrainian).
- Karpenko, O., & Mytsan, K. (Comps.). (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923. Dokumenty i materialy: u 5 t., 1*. Ivano-Frankivsk: Lileia–NV (in Ukrainian).
- Kovalevskyi, M. (1960). *Pry dzherelakh borotby. Spomyny, vrazhennia, refleksii*. Insbruk (in Ukrainian).
- Krypiakevych, I. (2018). Halychyna pid chas rosiiskoi okupatsii serpen 1914 – cherven 1915 rr. In V. Semeniv (Comp.), *Moskovska okupatsiia Halychyny 1914–1917 rr. v svidchenniakh suchasnykiv*. Lviv: Apriori, 24–111 (in Ukrainian).
- Kuzma, O. (1960). *Lystopadovi dni 1918 r*. Niu-Iork: Chervona Kalyna (in Ukrainian).
- Lytvyn, M., & Naumenko, K. (1995). *Istoriia ZUNR*. Lviv (in Ukrainian).
- Mazur, O., Baran, I., & Boryshchak, M. (2013). Naselennia Skhidnoi Halychyny na pochatku Pershoi svitovoi viiny: zaruchnyky, bizhentsi, vyhnantsi, evakuiovani. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»* (№ 752: Derzhava i armii), 50–61 (in Ukrainian).

Mazur, O., & Pater, I. (1996). Lviv u roky Pershoi svitovoi viiny. In Ya. Isaievych, F. Steblii, & M. Lytvyn (Eds.), *Lviv. Istorychni narysy*, 304–324. <http://map.lviv.ua/statti/mazur.html> (in Ukrainian).

Makarchuk, S. (1997). *Ukrainska respublika halychan. Narysy pro ZUNR*. Lviv: Svit (in Ukrainian).

Malytska, K. (2018). Na khvyliakh Svitovoi viiny. In V. Semeniv (Comp.), *Moskovska okupatsiia Halychyny 1914–1917 rr. v svidchenniakh suchasnykiv*. Lviv: Apriori, 375–392 (in Ukrainian).

Melnyk, I. (2014, Zhovten 16). Rosiiska okupatsiia Lvova v 1914–1915 rr. *Zbruc*. <https://zbruc.eu/node/28061> (in Ukrainian).

Novyny. Tsentralia dobrodiinosti u Lvovi. (1917, Berezen 10). *Dilo*, 57, 3 (in Ukrainian).

Novynky. Zaiava loialnosti. (1914, Lypen 29). *Dilo*, 167, 5 (in Ukrainian).

Oholoshennia Ukrainskoho Kharchovoho uriadu. (1918, Lystopad 1). *Dilo*, 249, 2 (in Ukrainian).

Orlevych, I. (2011). Halytske rusofilstvo pid chas Pershoi svitovoi viiny. In I. Kopych (Ed.), *Visnyk Lvivskoi komertsiinoi akademii. Seriia – humanitarni nauky* (Vyp. 10: Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Stepana Heleia), 235–249 (in Ukrainian).

Okhrymovych, V. (2018). Zi Lvova do Anharu. In V. Semeniv (Comp.), *Moskovska okupatsiia Halychyny 1914–1917 rr. v svidchenniakh suchasnykiv*. Lviv: Apriori, 393–409 (in Ukrainian).

Pavlyshyn, O. (1999). Ukrainska Natsionalna Rada ZUNR–ZOUNR: rekonstruktsiia osobovoho skladu UNRady ZUNR–ZOUNR (zhovten 1918 r. – cherven 1919 r.). In Ya. Hrytsak, Ya. Dashkevych, O. Kupchynskiy, & I. Skochylias (EB), *Materialy zasidan Istorychnoi ta Arkheohrafichnoi komisii NTSh v Ukraini* (Vyp. 2: (1995–1997)). Lviv, 234–252 (in Ukrainian).

Po povoroti z nevoli. (1916, Serpen 17). *Dilo*. <https://zbruc.eu/node/55105> (in Ukrainian).

Pryzid Ivivskykh zalozhnykiv z Rosii. (1916, Serpen 13). *Dilo*. <https://zbruc.eu/node/55023> (in Ukrainian).

Rublov, O. (2004). *Zakhidnoukrainska intelihentsiia u zahalnonatsionalnykh politychnykh ta kulturnykh protsesakh (1914–1939)*. Kyiv (in Ukrainian).

Rublov, O. (2009). Akt zluky: halytskyi vnesok. In R. Ya. Pyrih (Ed.), *Sobornist yak chynnyk ukrainskoho derzhavotvorennia (do 90-richchia Aktu zluky): vseukrainska naukova konferentsiia (Kyiv, 21 sichnia 2009 r.)*. Kyiv, 211–227 (in Ukrainian).

S. B. (1915, Sichen 30). Yak hospodariat naizdnyky v Skhidnii Halychyni. *Dilo*. <https://zbruc.eu/node/32240> (in Ukrainian).

Savchuk, B. (2016). Lystuvannia Stepana Fedaka v rosiiskomu poloni z Volodymyrom Okhrymovychem (serpen 1915 r. – hruden 1916 r.). *Halychyna. Naukovi i kulturno-prosvitnii chasopys*, 28. Ivano-Frankivsk, 233–238 (in Ukrainian)

Svit, I. (1987). Fedir Pavlovych Matushevskiy (1869–1919). *Ukrainskyi istoryk*, 1–3(57–59), 76–89 (in Ukrainian).

Stasiuk, O. (2012). Stepan Fedak: shtrykhy do portreta Ivivskoho advokata i hromadskoho diiacha. *Lviv: misto – suspilstvo – kultura / [Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna. Spetsialnyi vypusk 2012]*, 8 (Ch. 1: Vlada i suspilstvo). Lviv; Krakiv, 115–128 (in Ukrainian).

Ukrainska Natsionalna Rada. (1918, Lystopad 3). *Dilo*, 251, 2–3 (in Ukrainian).

Ukrainskyi Kharchovyi uriad u Lvovi (vul. Ruska, 20). (1918, Zhovten 31). *Dilo*, 248, 3 (in Ukrainian).

Ukrainski syroty i uprava Lvova. (1917, Berezen 11). *Dilo*, 58, 1 (in Ukrainian).

Ukrainski tovarystva y orhanizatsii u Lvovi v chasi rosiiskoi invazii. (1915, Zhovten 3). *Visnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy* (in Ukrainian).

Utvorennia Ukrainskoho Kharchovoho Uriadu. (1918, Zhovten 30). *Dilo*, 274, 1 (in Ukrainian).

Fedak, S. (2018). *Moi spomyny. Moskovska okupatsiia Halychyny 1914–1917 rr. v svidchenniakh suchasnykiv*. Lviv: Apriori, 360–375 (in Ukrainian).

Fond im. Mytropolyta Andreia hr. Sheptytskoho dlia ukrainskykh syrit. (1917, Kviten 11). *Dilo*, 84, 1 (in Ukrainian).

Khoma, I. (2014). Halytsko-bukovynskiy komitet dopomohy zhertvam Pershoi svitovoi viiny: stvorennia ta osnovni zasady diialnosti. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»* (№ 809: Derzhava i armii), 53–56 (in Ukrainian).

Khoma, I. (2016). *Istoriia viiskovoho formuvannia Sichovykh striltsiv (1917–1919 rr.): monohrafiia*. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhniki (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 372 (Okhrymovych Volodymyr (1870–1931), advokat, pysmennyk, etnohraf, etnolog, hromadsko-politychnyi diiach, zhurnalist, diisnyi chlen NTS), op. 1, spr. 91, 23 ark. (in Ukrainian).

TsDIAL Ukrainy, f. 373 (Fedak Stepan (1861–1937), advokat, hromadsko-politychnyi diiach, zasnovnyk ta kerivnyk riadu ukrainskykh ekonomichnykh instytuttsii), op. 1, spr. 1, ark. 5 (in Ukrainian).

Shakh, S. (1974). Molodist Yevhena Konovaltsia. In *O. Hrytsai, S. Shakh, O. Zinkevych, & in., Yevhen Konovalts ta yoho doba*. Miunkhen: Vydannia Fundatsii im. Yevhena Konovaltsia, 45–87 (in Ukrainian).

Shcherbiak, Yu. (2014). Opikunska diialnist hreko-katolytskoi tserkvy kintsia XIX st. – 1939 rr. *Pedahohichnyi almanakh*, 21, 253–261 (in Ukrainian).

Kronika. Z sekcyi finansowej Tymczasowej Rady miejskiej. (1918, 13 września). *Gazeta Lwowska*, 206, 3 (in Polish).

Kronika. Epizod z obrad sekcyi II Rady miejskiej. (1918, 15 marca). *Kurjer Lwowski*, 123, 5 (in Polish).

Kronika. Pierwsze posiedzenie tymczasowej Rady miasta Lwowa. (1918, 21 lutego). *Gazeta Lwowska*, 42, 4 (in Polish).

Posiedzenie Tymczasowej Rady Miejskiej. (1918, 2 marca). *Gazeta Lwowska*, 50, 4–5 (in Polish).

Tymczasowa Rada miejska. (1918a, 2 marca). *Kurjer Lwowski*, 101, 4 (in Polish).

Tymczasowa Rada miejska. (1918b, 16 marca). *Kurjer Lwowski*, 125, 4 (in Polish).

Tymczasowa Rada miejska. (1918c, 23 marca). *Kurjer Lwowski*, 137, 3–4 (in Polish).

Tymczasowa Rada miejska we Lwowie. (1918, 7 lutego). *Gazeta Lwowska*, 31, 3–4 (in Polish).

Z oswobodzonego Lwowa. Kiwrluk i Fedak internowani. (1918, 22 listopada). *Kurjer Lwowski*, 515, 2 (in Polish).

Bohdan SAVCHUK*PhD (History)**Assistant of the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History**V. Stefanyk Carpathian National University**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6175-0724>**e-mail: bohdan.savchuk@cnu.edu.ua***TESTS OF WAR:****THE LIFE AND ACTIVITIES OF STEPAN FEDAK IN 1914–1918**

This article examines the life and socio-political activities of Stepan Fedak, a Ukrainian lawyer, financier, head of the «Dnister» insurance company, and public figure during the First World War. The study examines the transformation of his role from an apolitical participant in selected initiatives to a leading representative of Ukrainian national organizations under the impact of wartime circumstances. Particular attention is given to Fedak's decision to remain in Lviv on the eve of the Russian army's entry, his participation in delegations to the Austrian and Russian administrations, as well as the circumstances of his arrests and deportation as «hostage» of the occupying authorities. The article highlights the systemic anti-Ukrainian policies of the Russian General-Governorate in Galicia, manifested in repressions against nationally conscious intellectuals, a policy of Russification, and the paralysis of Ukrainian institutions.

Special focus is placed on Fedak's Kyiv period (June 1915 – August 1916), where he was deported following his arrest in Lviv. The study analyzes the conditions of hostage detention, their adaptation to imperial policies of control, and the limited opportunities for social engagement. Fedak's contribution to organizing aid for Galician displaced persons and detainees is revealed, including the transfer of money and essential goods, as well as coordination with local Ukrainian organizations. Based on epistolary sources (correspondence with V. Okhrymovych) and memoirs, the article reconstructs a network of mutual assistance that connected Kyiv with remote regions of the Russian Empire and demonstrated the resilience of the Ukrainian community in the midst of a humanitarian crisis.

The article further investigates Fedak's activity after his return to Galicia in autumn 1916, when he took an active part in restoring the network of Ukrainian economic, socio-political, and charitable organizations. His involvement in the work of the National Committee of the Ukrainian National Democratic Party, in charitable projects to support orphans (including the establishment of Metropolitan Andrey Sheptytsky's Fund), and his election to the Provisional Council of the City of Lviv – where he consistently defended Ukrainian interests amid Polish-Ukrainian disputes – are examined. Particular attention is devoted to Fedak's role in the state-building processes of 1918, when he briefly headed the Ukrainian Food Office, responsible for the food policy of the Western Ukrainian People's Republic, took part in negotiations with the Polish side, and sought dialogue aimed at peaceful coexistence.

The study is based on a wide range of sources, including memoirs, Ukrainian and Polish periodicals, archival materials, and scientific literature. Fedak's organizational and charitable activity constituted a significant contribution to the foundations of civil society and Ukrainian statehood. The article concludes that the wartime ordeals propelled him into leading positions within the Ukrainian national movement, transforming him into a symbol of institutional continuity.

Key words: Stepan Fedak, First World War, Russian occupation of Galicia, deportation of hostages, Ukrainian intelligentsia, mutual assistance for displaced persons, Western Ukrainian People's Republic.

*Стаття: надійшла до редакції 18.06.2025
прийнята до друку 24.07.2025*

Наталія КОЛЬ

*кандидат історичних наук, старший дослідник
старший науковий співробітник відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4449-1991>
e-mail: nata_kolb@ukr.net*

МОЛИТВА В ОКОПАХ: ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ У ЛАВАХ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ В УМОВАХ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (1914–1918)¹

Вказано, що одним із завдань командування у створеному з початком Світової війни Легіоні УСС стало забезпечення бійцям можливості задовольняти свої духовно-релігійні потреби. Наголошено, що більшість січовиків визнавали себе віруючими, лави легіону об'єднували представників різних віросповідань і конфесій, серед яких домінували греко-католики. Проілюстровано, що новобранці, які проходили бойовий вишкіл у резервній частині УСС, а також бійці, що перебували на відновленні після поранень, мали можливість відвідувати богослужіння, а для надання їм духовної послуги було призначено капелана. Наголошено, що участь у відправах ставала виявом бажання і духовної потреби самих бійців, якою вони охоче користувалися.

Вказано, що капеланський супровід існував і для бійців, які перебували на фронті. Зазначено, що протягом війни цю посаду почергово обіймало кілька греко-католицьких священників. Описано, як військові душпастирі відвідували бійців на лінії фронту, організували для них польові богослужіння та сповідь, розраджували, підтримували, залишалися близько навіть в умовах активних обстрілів і небезпеки. Зазначено, що такі богослужіння та духовні відвідини ставали джерелом моральної підтримки для бійців.

Зауважено, що відзначення великих свят літургійного року організували в легіоні з особливою урочистістю. Закцентовано, що особливі емоції серед стрільців викликало святкування Різдва, що асоціювалося з дитинством і родиною, а частковою розрадою та способом психологічної втечі від сумної реальності ставало виконання колядок, однак серед бійців не спостерігалось тенденції нарікання на Бога. Проілюстровано, що приватна молитва часто товаришила бійцям на щодень, а в моменти особливої небезпеки і загроз ставала духовною опорою.

Ключові слова: Легіон Українських січових стрільців, капелан, віра, молитва, Перша світова війна, духовна підтримка.

У відповідь на вбивство сербським студентом-націоналістом наступника австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда (Franz Ferdinand) 28 липня

¹ Стаття виконана за сприяння Національного фонду досліджень України в межах проєкту «Історична пам'ять українців в умовах війни: від конфронтації до консолідації» (реєстраційний номер проєкту 2023.03/0207).

1914 р. Австро-Угорщина оголосила війну Королівству Сербія. На підтримку обох сторін конфлікту відразу виступили держави-союзники, що значно розширило геополітичні межі протистояння – розпочалася Світова війна. Країни негайно розгорнули широку мобілізаційну кампанію, наповнюючи свої армії численними військовими силами. У лави австро-угорських збройних формувань поряд з іншими народами імперії влилися галицькі русини-українці. Водночас українські діячі домоглися від влади дозволу створити у складі державної армії українське національне військове формування – добровольчий Легіон Українських січових стрільців (УСС). Серед завдань, які постали перед його командуванням – організація для воїнів бойового вишколу, забезпечення їх одностроями, зброєю, провіантом, – важливою складовою було також запевнення бійцям можливості задовольняти свої духовно-релігійні потреби.

На початок ХХ ст., попри значне зростання в суспільстві прихильників лівих ідеологій з атеїстичними й антиклерикальними поглядами, для великої частини галицьких українців, більшість яких була вірянами Греко-Католицької Церкви (ГКЦ), віра в Бога залишалася фундаментальною потребою та важливою складовою щоденного життя. Зазвичай прищеплення християнських традицій і цінностей відбувалося в дитинстві в родинному колі. Значним авторитетом в українському суспільстві користувалися ГКЦ та духовенство. Водночас релігійна складова в Австро-Угорській імперії на офіційному рівні була щільно інкорпорована в суспільне життя населення. Так, уроки основ релігії були обов'язковою частиною програми початкової та середньої шкільної освіти і, крім освоєння теоретичного курсу, передбачали відвідування дітьми Літургії, обов'язкову участь у таїнствах сповіді та Причастя (Колб, 2019). Великі свята літургійного року були в державі вихідними днями. Богослужіння ставали традиційною складовою знакових подій суспільного життя: урочистостей із нагоди відкриття нових інституцій, пам'ятників, вшанування важливих дат державного чи національного календаря тощо (Колб, 2015, с. 165–186).

Вибух війни як ситуація великої загрози й потрясіння значною мірою загострила в українському суспільстві потребу у вірі та молитві як джерелі опори, надії, способі переживання випробувань, уповання на допомогу й підтримку вищих сил. Поза сумнівом, в особливий спосіб цю потребу досвідчували солдати, на долю яких випадали найбільші тягарі війни.

Мета статті – дослідити, як виглядало духовно-релігійне життя українських бійців у лавах УСС: його функціонування як складової усталеного укладу життя легіону, проживання бійцями віри на приватному рівні. Також зроблено спробу з'ясувати, чи і на скільки віра в Бога ставала для бійців ресурсом, який допомагав їм долати випробування війни, зберігати ментальне здоров'я, витривалість і силу духу в боротьбі.

Історія УСС належить до тем, що мають доволі багату бібліографію. Чимало присвячених легіону видань з'явилося вже в міжвоєнний період на теренах Другої Речі Посполитої, а відтак – і в середовищі української діаспори. Показово, що авторами цих робіт часто ставали колишні усусуси, а праці мали стиль хроніки чи спогадів. Із відновленням української державності поле для досліджень історії УСС відкрилося і в Україні. Серед проблем, що опинялися у фокусі наукового аналізу, траплялися й питання духовно-релігійного життя в легіоні. Однак треба констатува-

ти, що його зазвичай розглядали в розрізі капеланського служіння в лавах УСС. Чи не першою такою працею став збірник «Полеві духовники Української Галицької Армії», виданий 1963 р. заходами колишнього її капелана о. Івана Лебедовича (Лебедович, 1963). Відтак тема священницької послуги в УСС неодноразово ставала предметом наукового зацікавлення серед дослідників у незалежній Україні, часто в контексті ширшого аналізу служби військового духовенства в різних формуваннях австро-угорських військ і в час національно-визвольних змагань українців після Світової війни (Великий, Лозинський, 2016; Забанджала, 2018; Забзалюк, 2012; Колб, Орлевич, 2020; Лозинський, 2017; Предка, 2016). Водночас вивчення релігійного життя усусусів власне з їхньої перспективи, з акцентом на їх духовних переживаннях і проживанні віри в умовах війни досі не привертало спеціальної уваги дослідників.

Осмыслити поставлені завдання дає змогу передовсім аналіз трьох типів джерел: дописи-репортажі усусусів на сторінках преси (насамперед у часописі «Вістник Союзу визволення України»); художні твори бійців; їхні спогади. Також залучено згадані наукові дослідження, які розкривають функціонування капеланської послуги ГКЦ як засобу задоволення духовно-релігійних потреб бійців.

Для розкриття теми використано низку наукових методів: аналіз, синтез, індукція, співставлення. З огляду на специфіку теми, яка передбачає вивчення духовного світу людини та її переживань, активно залучено інструментарій описового наукового методу, а текст проілюстровано цитатами.

Інформація про створення у складі австрійського війська українського національного формування викликала значне піднесення в українському суспільстві, зокрема в середовищі національно свідомої молоді, яка жила ідеалами відродження української державності. Юнаки численно приймали рішення долучитися до лав УСС. Водночас усвідомлення доленосних змін і загроз спонукали віруючих добровольців робити цей крок, заручившись Божим благословенням. Так, бійці Василь Баран і Михайло Островерха згадували, що перш ніж вступити до лав УСС, відвідали Богослужіння, висповідалися та прийняли Святе Причастя (Угрин-Безгрішний, 1923, с. 40; Островерха, 1962, с. 26–27). Останній також протягом усього часу перебування на війні постійно мав при собі медалик та іконку Божої Матері, які перед відходом на фронт вручили йому батьки (Островерха, 1962, с. 26–27, 109). Водночас загальною була практика організації місцевими священниками в повітах спеціальних богослужінь для благословення загонів рекрутованих добровольців. На руки душпастирів бійці складали і присягу (Назарук, 1916b, с. 52; Угрин-Безгрішний, 1923, с. 27). Крім присяг на вірність Габсбурзькій монархії, січовики клялися у вірності Україні. Показово, що текст цієї присяги був укладений за зразком церковної, охоплюючи прикликання допомоги Бога і святих. «Я, Український Січовий Стрілець, – мовилося там, – присягаю українським князям, гетьманам, Запорізькій Січі, могилам і всій Україні, що вірно служитиму Рідному Краєві, боронитиму перед ворогом, воюватиму за честь української зброї до останньої краплі крові. Так мені, Господи Боже й Архангеле Михайле, допоможіть. Амінь» (Головацький, 2005, с. 8).

Молитва ставала практично відруховою реакцією, яка об'єднувала новобранців в усвідомленні викликів і загроз, що їх чекали. Зокрема, один з організаторів Пресової квартири легіону підхорунжий Микола Угрин-Безгрішний згадував момент,

як рекрутовані чоловіки від'їжджали до Львова, де розташовувався Головний штаб УСС: «... засвістала проразлива машина й рушив поїзд. Кожний з нас перехрестився та довшу хвилину було чути тихий шепіт молитви. По молитві заспівали ми український гімн “Ще не вмерла Україна”» (Угрин-Безгрішний, 1923, с. 42).

Згідно з даними, які навів ще один співорганізатор Пресової кватири УСС підхорунжий Осип Назарук, на червень 1915 р. тільки 0,15 % січовиків визнавали себе «безконфесійними» (Назарук, 1916b, с. 143). За спостереженнями М. Островерхи, левову частку індіферентно або вороже налаштованих до релігії воїнів становили вихідці з галицької інтелігенції, яких найбільше торкнувся вплив ліво-радикальних учень (Островерха, 1962, с. 81). Ілюстрація побутування серед усусусів таких поглядів представлена у спогадах М. Угрин-Безгрішного. Він описував, як під час перебування на вишколі в закарпатському селі Горонда січовики вечорами збиралися, дискутуючи та мріючи про майбутнє України. Планами поділився і Михайло Гаврилко, який «відгрожується Дажбогом, Хінцями, Япанцями й Перуном, що при їх допоміж збудує наймогутнішу в світі державу, Нео-Україну, яка миттю зруйнує всякі шкідливі для нашої нації експериментальні релігії та світогляди», а також Осип Семенюк, що «жестами дає розуміти, що й без Трильовського посічовить всіх демагогів і сектантів цілої землі від Сяну по Кавказ» (Угрин-Безгрішний, 1923, с. 109). Кирило Трильовський, один із провідних діячів Української радикальної партії, як очільник Бойової управи УСС від початку чинив спротив введенню релігійної складової в життя легіону. Так, отаман УСС Степан Шухевич вказував, що Кирило Трильовський виступив проти кандидатури полковника графа Станіслава Шептицького як командира УСС, бо той був братом митрополита Андрея (Шухевич, 1930, с. 43). Командир легіону Михайло Галушинський згадував, що через його позицію січовики в серпні 1914 р. не взяли участі в богослужінні в наміренні цісаря («у цісарським церковнім святі»), що спричинило несхвальну реакцію серед українських діячів. Вони вважали, що така позиція могла зашкодити репутації легіону в очах влади та вибудовуванню його як противаги аналогічному польському національному легіону-ві (Галушинський, 1934, с. 16).

Хоча вже згадане статистичне зведення О. Назарука засвідчувало, що більшість усусусів визнавали себе віруючими: 0,78 % – православними, 0,27 % – римо-католиками, 0,24 % – юдеями, 0,02 % – євангелістами, решта – 98,69 % – греко-католиками (Назарук, 1916b, с. 14). То ж від початку командування легіону вживало заходів для забезпечення бійцям можливості задовольняти свої духовно-релігійні потреби. Вже під час першого вишколу в Горонді (від вересня 1914 р.) січовики, відповідно до спеціального наказу сотника, мали право під проводом призначеного офіцера відвідувати недільні богослужіння в мукачівській греко-католицькій церкві. Щобільше, за згодою місцевого пароха хор стрільців мав змогу співати Літургію (Шкрумеляк, 1916b, с. 273). Очевидці зазначали, що співоча майстерність бійців справляла на місцевих вірян неабияке враження. «Від першої хвилі, як заспівав січовий хор, ... публіка в церкві була немов з'електризована ..., – описував О. Назарук. – Особливо знаменито відспівано “Отче наш”, “Свят”, “Буде ім'я Господнє” та “Вічная пам'ять”. Але заінтересованне публіки дійшло верха в часі відчитування символу віри й Апостола. Голоси обох, що читали, були чисті й сильні, словом, дібрані як не можна красше; вимова слів не лишала також нічого до бажання. Публіка слухала хору й

читання обернена лицем до хорів» (Назарук, 1916b, с. 15). Стрілецький хор мав змогу співати Службу Божу також і в парафіяльних церквах сіл, де добровольці квартирували, – Горонді та Страбичеві (Галущинський, 1934, с. 106–107; Ріпецький, 1956, с. 82). Цей факт свідчить, що добровольці мусили добре знати богослужіння, а отже, до війни тривало практикували його, а відтак і під час вишколу знаходили час для репетиції виконання Літургії.

Водночас усі самовидці констатували, що, крім духовно-релігійних мотивів, участь у богослужінні ставала для січовиків одним з інструментів (поряд із популяризацією українських пісень, мови та просвітницькими бесідами в середовищі місцевого селянства й інтелігенції) пропаганди української національної свідомості серед сильно змодернізованої місцевої української громади (Назарук, 1916b, с. 15; Угрин-Безгрішний, 1923, с. 97–98; Ріпецький, 1956, с. 153; Шкрумеляк, 1916b, с. 273). Так, стрільці виразно демонстрували осуд щодо практики виголошування греко-католицькими душпастирями проповідей угорською мовою, а в горондській церкві на закінчення богослужіння навіть виконали гімн «Ще не вмерла Україна» (Галущинський, 1934, с. 106–107).

Згодом, на початку 1915 р., у структурі УСС було створено спеціальну запасну частину – Кіш – із метою відновлення поранених і недужих усусусів та вишколу новобранців. Для надання духовної послуги було призначено греко-католицького капелана, яким став о. Андрій Пшепюрський. Також бійці мали змогу щонеділі відвідувати Літургію у церкві в місці розташування частини. Спогади «вихованця» Коша М. Островерхи показують, що стрільці самі виявляли потребу в цій духовній практиці й тягнулися до неї – відвідування богослужіння було добровільним, на рівні частини ніяк не організовувалося і не контролювалося. При тому, як наголошував М. Островерха, майже всі стрільці ходили до церкви (Островерха, 1962, с. 35).

Після короткого вишколу на Закарпатті частини УСС мусили відійти на фронт для протидії російському війську, що наступало. Попри надії українців на швидку перемогу та реалізацію своїх національних планів, події розгорнулися по-іншому: інтенсивне захоплення ворогом територій, виснажливі бої та перетворення війни на затяжну, випробування холодом, дощами, спекою, брак харчів та елементарних побутових засобів, втрата побратимів, картини руйнувань, відсутність інформації про рідних і страх за них, примарність майбутнього, як особистого, так і українців загалом, – усе це дуже підточувало фізичні й моральні сили бійців (Назарук, 1916a, с. 3; Крушельницький, 1916, с. 4–7). «Під натовпом тих ударів переповнилися наші серця вщерть болем ..., – зазначав один зі стрільців. – Ми цинічно відносили ся до всього; навіть до найбільших святощів. І тільки білими круками були ті, що “contra spem sperabant” (“сподівалися проти надії”), що задержали давній запал і надії, що піддержували тих, котрі впали на душі, й ждали видержати» (Опока, 1916, с. 2–4).

У цих моментах віра в Бога, молитва часто усвідомлювалися як єдина опора, коли рівень небезпеки ставав надвисоким, а покладання на людські сили – хитким. Так, М. Галущинський описував ситуацію, коли одержав наказ вислати групу усусусів на виконання ризикованого розвідзавдання й був переконаний, що висилає своїх бійців фактично на смерть. «Кожний погляд очей палив мене, – згадував він, – я замість промови хотів радше тим хлопцям сказати, щоб вони не йшли ... Після тої невдачної промови прийшло на думку Кватернікові [надпоручникові австрійської армії,

який був поряд із М. Галущинським – *Н. К.*] завізвати всіх до спільної молитви; знімаючи свою шапку, уклякнув на землі, щоби змовити “Отче наш”. І 600 молоді зняло шапки, уклякнуло – та похилило свої голови. Чи всі молилися, – не знаю; але що не дурниці були всім у голові, того я певний. І певний того, що Бог прийняв, може, тих кілька поважних хвилин радніше, як не знати які паради та голосні молитви» (Галущинський, 1934, с. 141–142). Згодом М. Галущинський констатував, що його побоювання виявилися перебільшеними – всі бійці повернулися неушкодженими (Галущинський, с. 145–147).

Надзвичайно важливим джерелом духовної та психологічної підтримки й поради для бійців в умовах викликів війни ставала фахова послуга священників-капеланів. Із грудня 1914 р. для духовного супроводу усусусів був призначений військовий душпастир о. А. Пшепюрський. Відтак протягом війни цю посаду в легіоні почергово обіймали священники Микола Їжак, Юліан Фацієвич та Андрій Базилевич (Лебедович, 1963, с. 192).

Одним з основних обов’язків військового душпастиря було забезпечувати бійцям можливість участі у сповіді та Літургії. Особливо цінним для воїнів це ставало під час перебування на лінії фронту. Варто зазначити, що душпастирські візити на передову були власною ініціативою капеланів, оскільки приписи австрійської армії до цього не зобов’язували: «... тоді в одній із траверз² приготувляли ми йому польовий олтар, і він відправляв для нас Службу Божу, – згадував М. Островерха про духовні відвідини о. М. Їжака у травні 1916 р. – Ми слухали цієї Служби Божої, серце стояло біля Бога, а жайворонки піснями, як кадилом, сповнювали простори, гимни Предвічному співавши. ... це були одні з кращих Служб Божих, які вислухував: Голгота була в славі сонця, у серці людини-вояка, у співі жайворонка!» (Островерха, 1962, с. 87).

«Фронтові» богослужіння та сповіді організував для усусусів і капелан о. Юліан Фацієвич. Про таку послугу душпастиря в березні 1917 р. згадував підхорунжий УСС Роман Купчинський. Також він зазначав, що поза тим о. Ю. Фацієвич часто відвідував бійців в окопах, щоб порозмовляти, підбадьорити, підтримати. А коли, з огляду на активні обстріли, стрільці порадили капеланові переміститися на безпечну територію, він відповів: «Саме тому залишаюсь тут, бо може буде потрібна сповідь. Так як Мойсей провадив жидів через Червоне море, я хочу вивести вас з цих окопів» (Лебедович, 1963, с. 200). Щоб підтримувати і сповідати поранених бійців, яких доставляли з поля бою на г. Маківка (квітень–травень 1915 р.), на передовому медичному пункті поряд із курінним лікарем перебував і о. А. Пшепюрський (Забзалюк, 2012, с. 41–42).

Варто зазначити, що в умовах війни Апостольський престол видав для духовенства спеціальні розпорядження: «*Omnibus sacerdotibus ad tempus belli*» («Усім священникам під час війни») від 4 вересня 1914 р. і «*S. Poenitentiariae*» («Св. пенітенціарії») від 6 лютого 1915 р., за якими дозволялося в умовах відсутності можливості провести індивідуальну сповідь воїнів, що вирушали в бій, відпускати їм гріхи без сповіді за загальною формулою, перед тим збудивши в них жаль за провини, а також і віділити Святе Причастя, зобов’язавши бійців за першої нагоди приступити до тайни сповіді (Лебедович, 1963, с. 77).

² Траверз (траверс) – поперечне укриття (насип) в окопах, траншея для захисту від вогню із флангів або тилу (Словopedia).

Особливо величними й водночас щемливими для воїнів ставали дні великих церковних свят, а найбільше – Різдва. Його переживання найчастіше було предметом описів і репортажів у пресі, виливалося в художні твори та розлогі сюжети у спогадах усусусів. Із нагоди Різдва командування УСС уживало заходів для організації бійцям святкової вечері (куті, борщу, вареників, риби та інших страв). Невід’ємною частиною свята була спільна молитва й коляда (Забзалюк, 2012, с. 40–41; Шухевич, 1930, с. 193–198). Неабиякою моральною підтримкою для бійців ставали подарунки від Українського жіночого комітету у Відні (Бабюк, 1916b, с. 73–74; Островерха, 1962, с. 69–70).

Поза тим у дні цього радісного свята, традиційно оповитого духом дитинства, родинного затишку й любові, стрільці особливо гостро відчували дошкульність випробувань війни, біль від неможливості бути з рідними, тугу за ними та колишнім мирним життям. Із триванням війни таке духовне пригнічення зростало (Опока, 1916, с. 2–4). «Сірий однострій, сіра – придимлена душа... Якимсь недовірливо твердиш, що се вже третє свято Різдва Спасителя стрічасш в сім мундурі... Перший в снігах Карпат, другий на степах Поділля... А все той мундур на тобі, все щось нове стрічає він, тільки нічого нового не приносить сам... Буденщина, одноманітність ... І так проминають свята... Так тихо, понуро, сумно...» (Бабюк, 1917).

У контексті різдвяних святкувань особливо щемким для бійців ставало співання колядок. З одного боку, воно додавало туги й болю, навіюючи спогади (Шкрумеляк, 1916a, с. 35), із другого – на мить допомагало втекти від реальності, ставало джерелом потіхи: «Пісня розвеселює їх душі, вони забувають на все, – писав хорунжий УСС Андрій Бабюк про стрільців-учасників різдвяної вечері. – Мельодія, котру кожний запам’ятає собі ще змалку, так дивно впливає на душу, що кожному видається, наче він сидить між своїми рідними та з ними колядує» (Бабюк, 1916b, с. 73–74).

Водночас в оповіданні про те, як січовики зустрічали Різдво на позиціях в окопах, А. Крушельницький описав, як виконання колядки стало для них реакцією протесту проти реальності, способом трансформувати свій біль не в «повинь лайок, прокльонів, грубих слів», а у величальну пісню: один з усусусів затягнув колядку «Бог предвічний», а інші почали її підхоплювати. «Стужені серця дали волю своїм почуванням. Над приказ команди: “Ні шелесть у окопах”, сильніший був приказ розраненого серця, захват зболілої, стуженої душі. Широкою луною розлила ся коляда, вирвала ся ізпід землі, з окопів, злетіла в воздух, могутнім гомоном відбила ся об облаки, об золоті зорі» (Крушельницький, 1916, с. 6–7). Водночас автор оповідання відзначив, як коляда унаочнила ще одну трагічну рису цієї війни для українців: усусуси здалеку почули, що спів підтримали й бійці у ворожих окопах. Стало зрозуміло, що і там – українці. Величне свято Різдва спонукало противників вийти один до одного зі святочними вітаннями. Однак пригнічувало розуміння, що вже перше розпорядження командування – і представники одного народу знову опиняться у ворожих барикадах, стріляючи один в одного (Крушельницький, 1916, с. 7). Треба зазначити, що за сприяння капелана о. М. Їжака в 1917 р. на Російському фронті з’явилася практика братання українських вояків у протидіючих арміях. Згодом свою лепту у процес взаємного пізнання та налагодження ширшої комунікації між українцями з Галичини й Великої України вніс й о. А. Базилевич. Українці Придніпрянщини охоче долучалися до богослужінь, які цей священник регулярно відправляв у супроводі прекрасно вишколеного стрілецького хору (Забзалюк, 2012, с. 43, 46).

Аналізуючи твори й дописи січовиків, можна зауважити, що, виливаючи свої переживання, біль, а часом і нарікання на випробування, які доводилося переносити як на приватному рівні, так і з огляду на перспективи українських національних змагань, у них, однак, немає тенденції докорів чи бунту проти Бога. Про те, що в українському суспільстві таки зринали запитання: «За що? Чому?», свідчать рядки з поезії Богдана Лепкого «В храмі св. Юра». Автор, описуючи ситуацію початку війни і стрімкого наступу росіян, вклав в уста огорненого сум'яттям і страхом народу таке звертання до Бога:

«Таж ми чужого не бажали,
Лиш, що нам предки передали,
Хотіли гідно донести
Аж до мети.
Ми з кривди людської не жили,
Лиш від колиски до могили,
Трудили ся, як Ти велів –
За що ж Твій гнів?» (Лепкий, 1915, с. 8).

Водночас Б. Лепкий відобразив те, що чинником підтримки в суспільстві ставала віра в Божу справедливість і покарання ворогів, у недаремність страждань і жертв українців, а найперше – українських воїнів, що ці жертви стануть могутнім фундаментом для майбутнього відродження Української держави.

Ще з більшою силою такі гасла звучали у проповідях, які виголошували капелани перед стрільцями. Душпастирі наголошували на подиву гідній зв'язі українського стрілецтва, його непересічній історичній ролі в боротьбі за майбутнє України, на високій вартості найбільшої жертви – життя й здоров'я, яку приносять за найсвятішу мету – відродження своєї державності. Висловлювали переконання, що ця мета обов'язково буде досягнута (Ішак, 1916). «Як вірили ученики в безсмертність Христа, вірте в безсмертність Неньки-України, в Її Воскресення!» – закликав стрільців 1916 р. у великодній проповіді о. М. Їжак (Їжак, 1916, с. 297). Не вдалося знайти даних, наскільки такі промови допомагали у зміцненні духу і віри усусусів. Однак можна припустити, що із триванням війни в лавах УСС позначалася тенденція, яку військове духовенство констатувало на фронті загалом. Навіть найнатхненніші слова, найвеличніші аргументи ставали неефективними й безсилими, а зміцнення бойового духу війська перетворювалося для капелана на справжній виклик. «Особливо болючим стався той обов'язок під кінець війни, – зазначав військовий душпастир о. Василь Лаба, – як вичерпувалися воєнні засоби і полевому духовникові приходилось говорити вимузділому воякові про вірність, відвагу і видержання аж до перемоги. Полевому духовникові ламався голос у цього роду промовах до вояків» (Лебедович, 1963, с. 72).

Пересуваючись із фронтом населеними пунктами Галичини, стрільці досвідчували, що мешканці сіл, які уникнули евакуації, продовжували практикувати віру, відзначали великі церковні свята й січовики розділяли з ними ці святкування. Кілька силветок із Різдяних свят українців у час війни залишив Андрій Бабюк. Це були сумні святкування в бідних, часто осиротілих сім'ях. «Споживають вечерю, колядують, сумують і розраджують одні других разом, а голосні хлипання матери, сестер і діточок заглушує врочиста пісня: У Вифлеємі нині новина...» (Бабюк, 1917). Або ж

про відзначення другого Святого вечора перед святом Богоявлення в хаті осиротілих дітей, де за господиню залишилася найстарша 10-річна дівчинка: «Гануська порала ся коло печі ... Перед вечером помила та повбирала діти, а потім й сама розчесала своє русяве волосячко і прибрала ся. Підчас вечері старала ся бути веселою, та все таки я добачував на її круленькім білім личку смуток. Незадовго надійшли її подруги і під вікном зтягнули своїми дзвінками дівчочими голосами щедрівку ... Гануська втерла сльози, вийшла на двір і закликала дівчат до хати. Посадила за стіл, гостила чим могла. Безжурні діти сміяли ся, співали, а з ними й Гануська» (Бабюк, 1916а, с. 3).

Підтримкою для січовиків ставало також усвідомлення, що за них моляться їхні рідні та близькі (Бабюк, 1916с, с. 276). У проповіді, виголошеній у Станіславові 1915 р. на Богослужінні в наміренні за душі січових стрільців, о. д-р Іван Фіголь закликав вірних до активної заступницької молитви за бійців, наголошуючи, що така постава – обов'язок цивільних українців, а також запорака успіху українських національних змагань, доля яких винятково в Божій волі. То ж священник закликав вірних щонеділі брати участь у т. зв. воєнній відправі або ж у зініційованих гімназійною молоддю суботніх поминальних відправах за полеглих українських бійців. Іншим способом підтримки січовиків мала стати матеріальна і моральна підтримка як воїнів на фронті, так і поранених у госпіталях, опіка скаліченими бійцями та сім'ями загиблих. Тільки способом усенародного єднання, наголошував о. І. Фіголь, кожного на своїй ділянці впливу і можливостей, вдасться досягати мети – відродження української державності (Фіголь, 1928, с. 137–138).

Не розпачати над лихоліттям і жертвами, а солідаризуватися з усусусами в боротьбі за незалежність України, закликав співвітчизників і кореспондент «Вісника Союзу визволення України» у статті-рефлексії з нагоди чергового «воєнного» Різдва 1916 р. Водночас він висловлював чітке усвідомлення, що ця війна – це тільки неунікнений важливий етап на ще тривалому шляху відновлення України, результат якого побачать аж наступні покоління. «Святом віри і надії є свято Христового Різдва, – підсумовував кореспондент. – Сю віру й надію вливають у нас наші борці за українську державну незалежність – Українські Січові Стрільці ... Не захитають сеї віри й ті розчаровання, які, думаємо, тільки хвилево переживаємо на зайнятих українських землях» (У другий, 1916).

Отже, як бачимо, у лавах УСС від початку існування легіону було налагоджено функціонування духовно-релігійної послуги для бійців. Такий уклад життя січовиків був продиктований не тільки правилами тогочасного суспільства, де релігія зазвичай залишалася невід'ємною складовою щодення як на родинному, так і на державному рівнях. Практика показувала, що потреба в духовно-релігійній послугі була запитом самих бійців, більшість із яких визнавали себе віруючими. А в умовах викликів і загроз війни ця потреба загострювалася. Віра, що виявлялася як у приватній молитві, так і в участі стрільців у богослужіннях, для непоодиноких січовиків ставала джерелом духовної і психологічної підтримки й розради. Із триванням війни в лавах бійців наростало відчуття фізичного та морального виснаження, туги за мирним родинним життям, усвідомлення примарності надій на швидке відновлення української державності. Ці емоції відображалися і на загальних духовних настроях у лавах усусусів. Особливо гостро ці стани виявлялися під час великих церковних свят, які в мирний час були моментами духовного піднесення, радості, родинного

сднання. В умовах воєнного лихоліття ці спогади та різкий контраст із сьогоденням провокували серед бійців стан туги й духовного пригнічення.

Водночас можна висувати, що віра допомагала бійцям зберігати певну витривалість і рівновагу духу. Дописи та твори усусусів засвідчують, що січовики не були схильні нарікати на Бога чи відмовлятися від віри. Натомість духовною опорою ставало переконання, що свого часу з Божою допомогою віра, страждання і жертви українців будуть винагороджені, а звитяга стрільців стане славною підвалиною для відродження незалежної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Бабюк, А. (1916а, 21 травня). Між жертвами війни. *Діло*, 3.
- Бабюк, А. (1916b, 30 січня). Різдво в Січовім Коші. *Вістник Союзу визволення України*, 69–70, 73–74.
- Бабюк, А. (1916с, 23 квітня). Стрільці – Шевченкови. *Вістник Союзу визволення України*, 93–94, 276.
- Бабюк, А. (1917, 21 січня). Різдво в Січовім Коші. (Вражіння). *Вістник Союзу визволення України*, 134, 58–59.
- Великий, Р., Лозинський, А. (2016). Благодійна та духовна опіка військово-службовців в роки Першої світової війни. В *Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво: збірник матеріалів ІХ Міжнародної конференції (Львів, 24 листопада 2016 р.)*. Львів.
- Галущинський, М. (1934). *З Українськими Січовими Стрільцями. Спомини з рр. 1914–1915*. Львів: накладом видавничої спілки «Діло».
- Головацький, І. (2005). *Дмитро Вітовський – організатор Листопадового Чину*. Львів: Галицька Видавнича Спілка.
- Забанджала, М. (2018). *Лицарі духа. Військове капеланство УГКЦ ХІХ–ХХ століть у біографіях*. Львів: Свічадо.
- Забзалюк, Д. (2012). *Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.* Львів.
- Іщак, А. (1916). Перед панахидою за поляглих Укр. Січ. Стрільців. (Проповідь). *Нива*, 5, 297–301.
- Їжак, М. (1916). Проповідь виголошена дня 23.IV.1916 до Укр. Січ. Війська в селі Соснові пов. Підгаєцького. *Нива*, 5, 296–297.
- Колб, Н. (2015). «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках ХІХ століття. Жовква: Місіонер.
- Колб, Н. (2019). Релігійна освіта українців Галичини в системі середньої школи Австро-Угорської імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): законодавство, навчальні плани, реалії. В І. Соляр (відп. ред.), *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (ХХ – початок ХХІ століть)*, 2. Львів, 67–80.
- Колб, Н., Орлевич, І. (2020). Українські греко-католицькі капелани в часі Першої світової війни: портрети на тлі доби. В Т. Pudłocki, & К. Ruszała (red.), *Wielka Wojna wuzwaj duchowych. Kapelani wojskowi na froncie wschodnim. 1914–1920*. Kraków, 77–93.
- Крушельницький, А. (1916, 6 січня). Між окопами. *Вістник Союзу визволення України*, 61–62, 4–7.

Лебедович, І., о. (упоряд.). (1963). *Полеві духовники Української Галицької Армії. У 45-річчя участі у визвольних змаганнях. (Матеріали до історії)*. Вінніпег.

Лепкий, Б. (1915, 15 серпня). В храмі св. Юра. *Вістник Союзу визволення України*, 23–24, 8–9.

Лозинський, А. (2017). Військове духовенство в роки Першої світової війни. *Українознавство*, 1–2(62–63), 89–97.

Назарук, О. (ред.). (1916а). *З кривавого шляху Українських Січових Стрільців. Люстрована збірка оповідань і описів*. Львів.

Назарук, О. (1916б). *Слідами Українських Січових Стрільців*. Львів: З друкарні наукового товариства імені Шевченка.

Опока, М. (1916, 6 січня). Рік тому. (Спогади У. С. Стрільця). *Вістник Союзу визволення України*, 61–62, 2–4.

Островецька, М. (1962). *Гроза калини в Українських Січових Стрільців*. Нью-Йорк.

Предка, С. (2016). Капелани українських збройних формувань в Галичині 1914–1919 рр. (за матеріалами спогадів польових духівників). *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*, 1, 472–482.

Ріпецький, С. (1956). *Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин*. Нью-Йорк: Червона Калина.

Словopedia. (6. р.). <http://slovopedia.org.ua/32/53410/32430.html>

Угрин-Безгрішний, М. (1923). *Нарис історії «Українських Січових Стрільців», 1*. Рогатин; Львів; Київ: Журавлі.

У другий Святий Вечір. (1916, 6 січня). *Вістник Союзу визволення України*, 61–62, 1–2.

Фіголь, І. (1928). Поминки за Укр. Січ. Стрільців (Станиславів, 8 грудня 1915). *Проповіди. Додаток до «Ниви»*, 10, 137–138.

Шкрумеляк, Ю. (1916а, 16 січня). В різдвяну ніч. *Вістник Союзу визволення України*, 65–66, 35.

Шкрумеляк, Ю. (1916б, 23 квітня). Слідами пісні У.С.С. *Вістник Союзу визволення України*, 93–94, 272–275.

Шухевич, С. (1930). *Видиш, брате мій. (8 місяців серед УСС-ів)*. Львів: Видавнича кооператива «Червона Калина».

REFERENCES

Babiuk, A. (1916a, Traven 21). Mizh zhertvamy viiny. *Dilo*, 3 (in Ukrainian).

Babiuk, A. (1916b, Sichen 30). Rizdvo v Sichovim Koshi. *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*, 69–70, 73–74 (in Ukrainian).

Babiuk, A. (1916c, Kviten 23). Striltsi – Shevchenkovy. *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*, 93–94, 276 (in Ukrainian).

Babiuk, A. (1917, Sichen 21). Rizdvo v Sichovim Koshi. (Vrazhinnia). *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*, 134, 58–59 (in Ukrainian).

Velykyi, R., & Lozynskyi, A. (2016). Blahodiina ta dukhovna opika viiskovoslužhbovtiv v roky Pershoi svitovoi viiny. In *Khrystyianska sakralna tradytsiia: vira, dukhovnist, mystetstvo: zbirnyk materialiv IX Mizhnarodnoi konferentsii (Lviv, 24 lystopada 2016 r.)*. Lviv (in Ukrainian).

Halushchynskyi, M. (1934). *Z Ukrainskymy Sichovymy Striltsiamy. Spomyny z rr. 1914–1915*. Lviv: nakladom vydavnychoi spilky «Dilo» (in Ukrainian).

- Holovatskyi, I. (2005). *Dmytro Vitovskiy – orhanizator Lystopadovoho Chynu*. Lviv: Halytska Vydavnycha Spilka (in Ukrainian).
- Zabandzhal, M. (2018). *Lytsari dukha. Viiskove kapelanstvo UHKTs XIX–XX stolit u biohraftiakh*. Lviv: Svichado (in Ukrainian).
- Zabzaliuk, D. (2012). *Dushpastyrska sluzhba ukrainskykh viiskovykh formatsii pershoi polovyny XX st.* Lviv: LvDUVS (in Ukrainian).
- Ishchak, A. (1916). Pered panakhydoiu za poliahlykh Ukr. Sich. Striltsiv. (Propovid). *Nyva*, 5, 297–301 (in Ukrainian).
- Yizhak, M. (1916). Propovid vyholoshena dnia 23.IV.1916 do Ukr. Sich. Viiska v seli Sosnovi pov. Pidhaietskoho. *Nyva*, 5, 296–297 (in Ukrainian).
- Kolb, N. (2015). «Z Bohom za Tserkvu i vitchyznu»: hreko-katolytske parafialne dukhovenstvo v Halychyni u 90-kh rokakh XIX stolittia. Zhovkva: Misioner (in Ukrainian).
- Kolb, N. (2019). Relihiina osvita ukraintsiv Halychyny v systemi serednoi shkoly Avstro-Uhorskoj imperii (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia): zakonodavstvo, navchalni plany, realii. In I. Soliar (Ed.), *Osvita natsionalnykh menshyn v Ukraini: istorychni tradytsii, pravovi zasady, suchasni vyklyky (XX – pochatok XXI stolit)*, 2. Lviv, 67–80 (in Ukrainian).
- Kolb, N., & Orlevych, I. (2020). Ukrainski hreko-katolytski kapelany v chasi Pershoi svitovoi viiny: portrety na tli doby. In T. Pudłocki, & K. Ruszała (red.), *Wielka Wojna wyzwani duchowych. Kapelani wojskowi na froncie wschodnim. 1914–1920*. Kraków, 77–93 (in Ukrainian).
- Krushelnytskyi, A. (1916, Sichen 6). Mizh okopamy. *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*, 61–62, 4–7 (in Ukrainian).
- Lebedovych, I., o. (Comp.). (1963). *Polevi dukhovnyky Ukrainsoi Halytskoj Armii. U 45-richchia uchasty u vyzvolnykh zmahanniakh. (Materiialy do istorii)*. Vinnipeg (in Ukrainian).
- Lepkyi, B. (1915, Serpen 15). V khrami sv. Yura. *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*, 23–24, 8–9 (in Ukrainian).
- Lozynskyi, A. (2017). Viiskove dukhovenstvo v roky Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainoznavstvo*, 1–2(62–63), 89–97 (in Ukrainian).
- Nazaruk, O. (Ed.). (1916a). *Z krivavoho shliakhu Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv. Iliustrovana zbirka opovidan i opysiv*. Lviv (in Ukrainian).
- Nazaruk, O. (1916b). *Slidamy Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv*. Lviv: Z drukarni naukovoho tovarystva imeny Shevchenka (in Ukrainian).
- Opoka, M. (1916, Sichen 6). Rik tomu. (Spohady U. S. Striltsia). *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*, 61–62, 2–4 (in Ukrainian).
- Ostoverkha, M. (1962). *Hrozna kalyny v Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv*. Niu York (in Ukrainian).
- Predka, S. (2016). Kapelany ukrainskykh zbroinykh formuvan v Halychyni 1914–1919 rr. (za materialamy spohadiv polovykh dukhivnykiv). *Istoriia religii v Ukraini. Naukovi shchorichnyk*, 1, 472–482 (in Ukrainian).
- Ripetskyi, S. (1956). *Ukrainske Sichove Striletstvo. Vyzvolna ideia i zbroinyi chyn*. Niu-Iork: Chervona Kalyna (in Ukrainian).
- Slovedia*. (n. d.). <http://slovedia.org.ua/32/53410/32430.html> (in Ukrainian).
- Uhryn-Bezghrishnyi, M. (1923). *Narys istorii «Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv», 1*. Rohatyn; Lviv; Kyiv: Zhuravli (in Ukrainian).

U druhyi Sviatyi Vechir. (1916, Sichen 6). *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*, 61–62, 1–2 (in Ukrainian).

Figol, I. (1928). Pomynky za Ukr. Sich. Striltsiv (Stanyslaviv, 8 hrudnia 1915). *Propovidy. Dodatok do «Nyvy»*, 10, 137–138 (in Ukrainian).

Shkrumeliak, Yu. (1916a, Sichen 16). V rizdvianu nich. *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*, 65–66, 35 (in Ukrainian).

Shkrumeliak, Yu. (1916b, Kvitenn 23). Slidamy pisni U.S.S. *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*, 93–94, 272–275 (in Ukrainian).

Shukhevych, S. (1930). *Vydysh, brate mui. (8 misiatsiv sered USS-iv)*. Lviv: Vydavnycha kooperatyva «Chervona Kalyna» (in Ukrainian).

Nataliia KOLB

PhD (History), Senior Researcher

Senior Researcher Fellow of the Department of Modern History of Ukraine

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4449-1991>

e-mail: nata_kolb@ukr.net

PRAYER IN THE TRENCHES: SPIRITUAL AND RELIGIOUS LIFE IN THE RANKS OF THE UKRAINIAN SICH RIFLEMEN DURING THE GREAT WAR (1914–1918)

The article noted that one of the tasks of the command of the Ukrainian Sich Riflemen (USR) Legion, established at the beginning of the World War, was to provide the soldiers with the opportunity to meet their spiritual and religious needs. It is emphasized that most of the riflemen identified themselves as believers, and the legion united representatives of various religions and confessions, among which the Greek Catholics predominated overwhelmingly. It is illustrated that recruits undergoing combat training in the USR reserve unit, as well as soldiers recovering after wounds, had the opportunity to attend religious services, and a chaplain was appointed to provide them with spiritual assistance. It is stressed that participation in services was an expression of the soldiers' own desire and spiritual need, which they willingly embraced.

The author pointed out that chaplaincy support was also available for soldiers at the front. It is mentioned that during the war this position was held in turn by several Greek Catholic priests. It is described that military chaplains visited the soldiers on the front line, organized field services and confessions, consoled, supported them, and stayed close even under heavy shelling and danger. It is noted that such services and spiritual visits became a source of moral support for the soldiers.

It is described that the celebration of major feasts of the liturgical year was organized in the legion with particular solemnity. It is emphasized that Christmas celebrations evoked especially strong emotions among the riflemen, as the holiday was associated with childhood and family. Singing carols became a partial consolation and a means of psychological escape from the grim reality. However, no tendencies of complaining against God were observed among the soldiers. It is illustrated that private prayer often accompanied the riflemen in their daily life, and in moments of extreme danger and threat, it became their spiritual support.

Keywords: Ukrainian Sich Riflemen Legion, chaplain, religion, prayer, First World War, spiritual assistance.

*Стаття: надійшла до редакції 6.06.2025
прийнята до друку 17.07.2025*

ISSN 0536-079X. З історії західноукраїнських земель. 2025. Вип. 21.

УДК [929 М. ХРОНОВ'ЯТ:329.7(477)]"19"

DOI: <https://doi.org/10.33402/zuz.2025-21-134-144>

Богдан ОРИЩАК

аспірант відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0807-4765>

e-mail: oryshchakb@gmail.com

МИХАЙЛО ХРОНОВ'ЯТ: ЗАБУТІ ІМЕНА

Представлено біографію М. Хронов'ята – видатного українського громадського, кооперативного й військового діяча, інженера-агронома, який залишив помітний слід в історії українського національного руху першої половини ХХ ст. Висвітлено основні етапи його життя та діяльності: від здобуття освіти й початку суспільної роботи до участі у військових підрозділах під час Першої та Другої світових воєн. Показано його організаційні здібності як керівника «Просвіти» й молодіжних спортивних товариств, завдяки чому формувалися національно свідомі покоління українців у Галичині. Значну увагу приділено його внеску в розвиток кооперативного руху, що був важливою складовою економічної стратегії українського суспільства, спрямованої на подолання соціальних і фінансових труднощів у міжвоєнний період.

Окреслено маловідомі сторінки діяльності М. Хронов'ята в українській діаспорі, зокрема його зусилля щодо збереження національної ідентичності, підтримки культурних традицій та популяризації ідей кооперації серед молоді. Простежено взаємозв'язки діяча з іншими відомими постатями українського визвольного руху, що дає можливість глибше зрозуміти його роль у загальнонаціональному процесі боротьби за державність. Наголошено, що вивчення біографії М. Хронов'ята ускладнює брак архівних матеріалів, однак використання друкованих джерел, мемуаристики та публіцистики дають змогу відтворити суспільно-політичний контекст його життя і діяльності.

Зауважено, що зроблені висновки підтверджують значення індивідуальної постаті в історії українського визвольного руху. Констатовано, що аналіз життя М. Хронов'ята демонструє, як особиста посвята та відданість ідеї незалежності могли стати вагомим чинником у збереженні та розвитку української справи навіть у найскладніших умовах війни, еміграції та переслідувань. Зазначено, що дослідження має наукове та суспільне значення, адже повертає із забуття одну з малодосліджених постатей, яка заслуговує на належне місце в історіографії та колективній пам'яті українців.

Ключові слова: Михайло Хронов'ят, Перша світова війна, українські громадські організації міжвоєнного періоду, Український центральний комітет, Український технологічно-господарський інститут, діаспора.

Українська історія, яку тривалий час писали чужинці, оминула чимало імен, що віддано служили українському народові. До них належить і Михайло Хронов'ят (1894–1981) – видатний військовий, громадський і науковий діяч, чие ім'я незаслужено забуте, а внесок у розвиток української справи недооцінений.

Мета статті – дослідити основні етапи життя та діяльності М. Хронов'ята, зокрема його роль у військових підрозділах під час Першої світової війни, керівництво громадськими організаціями та кооперативним рухом у Галичині міжвоєнного періоду, громадську й наукову діяльність в еміграції, показати, як зусилля діяча сприяли розвитку української справи і збереженню самоідентичності українців.

Історіографія проблеми незначна. Крім кількох біографічних довідок (Щербак, 2009, с. 672), про М. Хронов'ята не написано жодної наукової чи науково-популярної статті або розвідки, хоча згадки про нього містяться у працях багатьох науковців, які досліджували перебіг Першої світової війни, зокрема історію Українських січових стрільців (УСС) (Литвин, Науменко, 1991), утворення Західноукраїнської Народної Республіки, діяльність «Просвіти» (Ісаєвич, Стеблій, Пашук, 2010, с. 784), молодіжних спортивних організацій (Трофим'як, 2001, с. 696) чи кооперативних установ у Галичині міжвоєнного періоду (Несторович, 1977, с. 588), життя української діаспори тощо. Проте ці згадки лише епізодично висвітлюють життєдіяльність М. Хронов'ята. Виняток становить стаття Андрія Качора (Качор, 1994, с. 389), у якій Михайлові Хронов'яту приділено дещо більше уваги, і біографічні статті самого діяча (Хронов'ят, 1972, с. 33). Відтак комплексне висвітлення та оцінка життєдіяльності М. Хронов'ята евристично привабливі та новаторські.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, об'єктивності, а також біографічному методі, що охоплюватиме висвітлення подій людського життя на тлі епохи, особистісному підході до відтворення його біографії. Наукова новизна статті полягає в тому, що вперше зроблено спробу комплексно дослідити основні напрями діяльності М. Хронов'ята на українських землях та в еміграції.

Михайло Хронов'ят належить до когорти діячів, невтомна праця яких вплинула на розвиток українства впродовж буремного ХХ ст. Народжений 18 січня 1894 р. у с. Риботичі Добромільського повіту (Галичина), він із ранніх років показав себе патріотом і відданим сином своєї землі. Його життя було сповнене випробувань, боротьби та невтомної праці заради України. У 1915 р. закінчив Державну гімназію з українською мовою навчання в Перемишлі та продовжив навчання в Чехії на агрономічному відділі Вищої технічної школи (Прага), де здобув спеціалізовану освіту інженера-агронома. З юних літ формував у собі лідерські якості та виявляв активну громадянську позицію, що згодом переросло в багатогранну діяльність на благо української нації.

Пройшовши військовий вишкіл в австрійській гімназії у Перемишлі, який відбувався щосуботи під наглядом підстаршин 10-го полку піхоти, що дислокувався в Перемишлі, з початком Першої світової війни М. Хронов'ят зголосився до Легіону УСС. Його було призначено інструктором 1-ї сотні УСС, яку розтабовували в Перемишлі. Військовий вишкіл і побут добровольців М. Хронов'ят у спогадах описує так: «З кожним днем прибували свіжі добровольці, переважно гімназійні учні VII-ої і VIII-ої клас. Вже по кількох днях нас перевели до “Дешевої Кухні”, що поміщала-ся у власному будинку зараз за гімназією, з входом від вул. Тихої (за Польщі – вул. Смольки). Цей будинок притикав до гімназійного подвір'я так, що вистачило вирвати три дошки в паркані і ми мали безпосереднє сполучення з гімназійним подвір'ям, на якому зладили собі площу наших вправ. З довкільних сіл доставили нам солому

до сінників та стало довозили нам харчі, і таким чином ми влаштувалися в “Дешевій Кухні” на приміщення, там теж і налаждали спільну харчівню. Скромні, але смачні обіди варила нам пані Грабова, вдова по дозорці бурси св. Миколая. Головний надзір над нами перебрав місцевий адвокат, д-р Володимир Загайкевич, який виконував тоді службу при австрійській команді в ранзі поручника, відомий громадський діяч, голова місцевого Т-ва “Сокіл”. Він теж і був нашим речником до військовости» (Хронов’ят, 1972, с. 33).

Вишколом добровольців, яких незабаром назбиралася ціла сотня, М. Хронов’ят займався до початку вересня. Потоваришувавши з багатьма підлеглими, він нетерпеливо чекав відправки на фронт: «Чим раз більше надійшла нам ця муштра на вузькому подвір’ї і ми ждали нетерпеливо, щоби чим скорше вирватися звідси, дістати потрібну зброю в руки та стати до діла, на яке ми рішилися» (Хронов’ят, 1972). Проте доля розпорядилася по-іншому: з 1-ю сотнею усусусів до Львова за наказом д-ра В. Загайкевича відійшов пор. А. Артимович, а М. Хронов’ят був залишений у Перемишлі для вишколу наступної. Рішення керівництва надзвичайно його засмутило, але він змушений був підпорядкуватися наказу, хоча його прагнення стати до лав борців за Українську самостійну соборну державу було таким великим, що він у якийсь момент був готовий самовільно залишити Перемишль і поїхати на фронт: «Вже на другий день супроводжав я похідну сотню УСС-ів на двірець та прощався з кожним зокрема. Побачивши мій настрій, один з товаришів радив мені скритися у вагоні і непомітно від’їхати зі сотнею, та залишити вишкіл. Коли я почав вагатися, тов. Фрідман порадив мені таки залишитися, мовляв, вишколиш собі другу сотню і незабаром надтягнеш з нею за нами. Почуття обов’язку таки взяло верх. З тяжким серцем глядів я за від’їжджаючими товаришами на схід. Я почував себе дуже осиротілим» (Хронов’ят, 1972, с. 33).

Наприкінці вересня 1914 р. М. Хронов’ят узявся до вишколу нової сотні, потішаючи себе надією, що незабаром таки опиниться на фронті й наздожене товаришів. Проте доля розпорядилася інакше. Через значні втрати на фронті Австрія почала мобілізувати до війська 20-річних, тобто чоловіків 1894 р. н. Таку посвідку отримав і М. Хронов’ят та змушений був підпорядкуватися законам воєнного часу: «Я подався ще домів, попрощався, а на другий день ставився перед набірною комісією в Добромилі. Звідси перевезли новобранців до Перемишля та заквартирували нас в старих казаматах на замку. Москалі вже зближалися до Перемишля і нас, рекрутів, скоро вивезли у вантажних вагонах на Мадярщину, до Тага-Товарош, де примістилася кадра 10-го полку піхоти. Так то замість при Українських Січових Стрільцях опинився я “однорічним добровольцем” (примусовим) при 10 п. п., при якому залишився до 1-го листопада 1918 р.» (Хронов’ят, 1996).

У травні 1915 р. М. Хронов’ят як командир чоти брав участь у боях за Перемишль. Під його командуванням чота в рукопашному бою здобула с. Пралківці, захопивши 200 полонених і 12 кулеметів російської армії. За хоробрість командира було нагороджено золотою медаллю й підвищено у військовому званні. Вже в ранзі командира сотні М. Хронов’ята перевели на Італійський фронт.

Лише в березні 1918 р. він знову опинився в Україні: у складі австрійської військової місії капітана Генштабу Славка Кватерніка (Slavko Kvaternik). Михайла Хронов’ята було відряджено до Володимира-Волинського на посаду інструктора

української дивізії «Сірожупанників», яка формувалася в цьому місті з полонених українців, колишніх солдатів російської армії.

Військовий вишкіл, який М. Хронов'ят здобув в австрійському війську під час Першої світової війни, заклав основи його подальшої військової кар'єри. Після утворення Української Народної Республіки (УНР) він служив в її армії, зокрема у 3-й Залізній стрілецькій дивізії. 11-та бригада, у якій він проходив службу, належала до складу 3-го корпусу і складалася з чотирьох куренів піхоти. 2-й, або Самбірський, курінь незабаром очолив М. Хронов'ят як поручник. У складі цієї бригади він брав активну участь у боях на Галицькому фронті. Зокрема, у Чортківській офензиві 2-й курінь під його командою та при тісній співдії з куренем Петра Прибитківського відзначився в боях у Сороках біля Бучача, у Григорові під Монастириськами, над Золотою Липою біля с. Товстобаби, а зокрема в завзятих боях біля Слав'ятина, Лопушне, Рогатині та Псари. За ці переможні бої з польською 35-ю дивізією курінь отримав окрему письмову подяку від генерала Антона Кравса (Anton Kraus) і Начального вождя генерала Олександра Грекова.

Після відступу за Збруч 11-ту бригаду, як найкращу зі складу УГА (Української галицької армії), приділено до Дієвої армії УНР, і М. Хронов'ят зі своїм куренем опинився на протибільшовицькому фронті. У спогадах він описав переможні бої УГА під Вапняркою на Вінниччині: «Бригада приїхала зі Жмеринки до Крижополя дня 19-го серпня, де якраз відбувалися завзяті бої між 3-ю Залізною дивізією полковника Удовиченка та 45-ю більшовицькою дивізією, якій з Одеси поспішно прибула на допомогу 47-ма дивізія. Курені десантувалися з потягу вже під обстрілом ворожої артилерії, відразу розвернулися в розстрільну і в бравурнім наступі вирішили бій на нашу користь. В районі Крижопіль–Жабокрич–Чоботарка–Гарнавка–Голубяче–Цибулівка 11-та бригада УГА разом 3-ю Залізною дивізією Армії УНР цілий місяць тримали криваві бої, які завдяки хоробрості 2-го та 3-го галицьких куренів закінчилися блискучою перемогою. Трофеями 11-ї бригади були 1 000 полонених, два бронепоезди, гармати, скоростріли і безліч обозу. Розбито і знищено 45-ту і 47-му більшовицькі дивізії, недобитки яких поспішно втікли на Бершадь, а далі – на Христинівку, висадивши в повітря перед тим свої панцерні бронепоезди» (Микитюк, 1958).

Після війни М. Хронов'ят зосередився на громадській і кооперативній роботі. Спочатку замешкав у м. Стрий, а пізніше переїхав до Львова, де став активним учасником суспільно-політичних, економічних та культурно-освітнянських процесів. Розбудова українського національного руху на території Східної Галичини була надзвичайно складним завданням, адже польська влада намагалася колонізувати місцевих українців і позбавити їх будь-яких прав. Західноукраїнські землі у складі Польщі залишалися аграрними й економічно відсталими. Їм відводили роль сировинної бази та ринку збуту. У промисловості переважали ті галузі, які забезпечували високі прибутки без значних капіталовкладень: нафтодобувна, деревообробна, харчова, переробка мінеральної сировини. Намагаючись протистояти економічному впливу держави, галичани розвинули мережу власних кооперативних організацій. Напередодні Другої світової війни їх налічувалося близько 4 000, із яких майже 90 % діяло у Східній Галичині.

Найуспішнішою організацією в Галичині був Крайовий молочарський маслосоюз, продукцію якого шанували не тільки на західноукраїнських землях, а й у

багатьох країнах Європи. Після воєнного лихоліття, яке завдало чималої шкоди молочарській галузі, до керівництва цією кооперацією прийшли молоді люди, колишні старшини УГА, які деякий час перебували на еміграції й набралися теоретичного та практичного досвіду в молочарських й агрономічних школах, передовсім у Данії і Чехословаччині: Андрій Мудрик, Андрій Палій, Андрій Мидляк, Олекса Лис та ін. Серед ентузіастів був і М. Хронов'ят. Друзі-однодумці розпочали реформу українського молочарства, перетворивши наявні молочні відділи на окремі кооперативи, які охоплювали 10–20 сіл. Починати треба було з малого. Молоді спеціалісти ходили від села до села і вчили людей сучасних методів ведення молочарства. У 1926 р. у містечку Войнилові вони заснували першу самостійну районну молочарську спілку, за якою швидко почали виникати інші.

З 1926 р. М. Хронов'ят обіймав керівні посади в кооперативі «Маслосоюзу». У 1932 р. став членом дирекції цієї організації, а 1937 р. – одним із трьох її директорів разом з інженером Андрієм Палієм і директором Андрієм Мудриком. Його діяльність була спрямована на зміцнення кооперативного руху та покращення економічного становища українців. Саме стараннями керівників «Маслосоюзу», зокрема й М. Хронов'ята, він став одним із найуспішніших кооперативів у Галичині початку ХХ ст. Продукцію експортували до країн Європи, Австралії, Аргентини. Експорт масла в 1935 р. досяг 423 т. Оборотні кошти організації в 1938 р. становили 12,1 млн зл. До Другої світової війни кооператив об'єднував 500 тис. з усіх 800 тис. господарств Західної України. У 1938 р. у Галичині було 56 крамниць «Маслосоюзу».

У 1930 р. М. Хронов'ята обрали до правління Українського технічного товариства, що ще раз підтвердило його авторитет серед тогочасної української інтелігенції. Водночас він був членом головної ради «Сільського господаря», який у міжвоєнний період і під час Другої світової війни активно розвивався як на території західно-українських земель, так і в Польщі, та займався роботою сільськогосподарських гуртків і видавництвом періодичних видань на агрономну тематику, товариства «Просвіта», яке переживало бурний розвиток, та інших громадських організацій.

Маючи досвід військової служби, М. Хронов'ят взяв активну участь у відновленні руханково-спортивного товариства «Сокола-Батька» з думкою про створення Соکیلського війська. Очоливши товариство в 1934 р., він змінив кількісний і соціальний склад старшини, призначив нових керівників із гімнастики та спорту, чим покращив гімнастично-спортивну діяльність соکیلських товариств. Колишній член «Сокола», відомий дослідник кооперативного руху А. Качор у статті, присвяченій його пам'яті, зазначив: «М. Хронов'ят – відомий громадський і кооперативний діяч, один із директорів “Маслосоюзу” у Львові, перебрав кермо і відповідальність за долю соکیلського руху в найважчі роки для українського громадського життя під Польщею» (Качор, 1996).

Небезпідставно побоюючись, що відновлений соکیلський рух стане колискою формування антипольських настроїв молодих українців, польська адміністрація Галичини довго зволікала із затвердженням нового Статуту «Сокола-Батька». Зокрема, 24 вересня 1936 р. старшина «Сокола-Батька» звернулася до президії Української парламентської репрезентації – депутатів Польського сейму у Львові – з питаннями щодо затвердження проєкту змін до Статуту й отримання дозволу на соکیلські однострої, прапори та відзнаки, проте подання відхилила польська більшість. 2 січня

1937 р. голова «Сокола-Батька» Михайло Хронов'ят укотре подав звернення до посла польського сейму Володимира Целевича, у якому не без сарказму зазначив, що, «виходячи із завдань сокільської організації, можна було б сподіватися про сприяння з боку органів адміністративної влади» (Папенко, 2017).

Це був важкий час для українського сокільського руху, адже товариству доводилося повсякчас боротися за виживання, зазнаючи переслідувань та утисків від польської адміністрації. Польська влада постійно забороняла проведення сокільських свят й акцій, створюючи численні перешкоди. У 1939 р. українські соколи планували провести 272 спортивні акції, але через постійні утиски змогли організувати лише 146. Проте під керівництвом М. Хронов'ята «Сокіл-Батько» зумів вистояти.

Підсумком роботи «Сокола-Батька» в міжвоєнний період стали загальні збори, що відбулися 5 березня 1939 р., на яких було переглянуто 45-річну працю товариства. Вони розпочалися Службою Божою в каплиці Успенської Церкви, яку відслужив сокільський духівник о. Іван Гриньохом. На збори прибуло 140 членів товариства. Багато уваги в дискусії було присвячено сокільській площі («Українському городу»), яка стала центром проведення сокільських зустрічей, а також символом об'єднання української громади Галичини. У кінці виступив М. Хронов'ят, який у промові наголосив, що соколів чекає велика праця, у якій має виявлятися точність, народність, солідність і педантизм, адже товариство має виховати людей, на яких можна буде покластися в будь-якій громадській справі (Папенко, 2017, с. 157). Збори закінчилися виконанням сокільського гімну.

Нападки на сокільський рух польська влада не припиняла до початку Другої світової війни. Зокрема, 24 березня 1939 р. польський уряд, за посередництвом львівського воєводи, окремим листом повідомив старшині товариства «Сокіл-Батько», що влада забирає сокільську площу для військових цілей, і її необхідно звільнити за 48 годин. Зважаючи на те, що площа була придбана за громадські кошти, це був справжній грабунок, спрямований на ліквідацію найсильнішої на тоді організації української молоді (Львівські вісті, 1943). Щоправда, напередодні Другої світової війни, опинившись у дуже скрутному становищі через напружені відносини з гітлерівською Німеччиною, Польща змушена була шукати підтримки всіх національних меншин, які перебували у її складі, зокрема й українців. Так, львівський воєвода А. Білик запросив до себе представників усіх українських громадських організацій, щоби вони пожертвували певну суму на «фондуш народови». На цей примусовий «візит» було запрошено і голову «Сокола-Батька» М. Хронов'ята, який, не приховуючи обурення, висловив до цього негативне ставлення: «Уважаю, що сталося грубе непорозуміння, що запрошено сюди товариство “Сокіл-Батько” після того, як насильно, без будь-якої винагороди забрали йому площу, яка була єдиною, де українська молодь могла вправлятися, а рівночасно вона була єдиним джерелом доходів товариства з її винайму під різні культурні імпрези» (Папенко, 2017). Вибух Другої світової війни та прихід більшовиків на західноукраїнські землі поклали край діяльності сокільської організації на понад півстоліття.

З початком війни М. Хронов'ят емігрував на Захід. У 1940–1941 рр. керував господарчим відділом Українського центрального комітету (УЦК) у Кракові. Його діяльність у цей період була сповнена великих викликів і відповідальності. Він мав на меті забезпечити матеріальну підтримку українському населенню, організувати

допомогу та сприяти розвитку кооперативного руху в умовах окупації. У Кракові він разом із Володимиром Кубійовичем активно працював над організацією допомоги українцям, які опинилися у важких умовах. Вони здійснювали поїздки на Холмщину та Підляшшя, де особисто видавали посвідчення на право праці в Генерал-губернаторстві (ГГ). Це дало змогу врятувати багатьох українців від переселенських таборів. Серед врятованих були такі видатні особистості, як інженер Юрій Павликівський, інженер Андрій Палій, Андрій Мудрик, інженер Едвард Храпливий, інженер Стефан Яріш і Степан Кузик.

Тоді ж Михайло Хронов'ят разом з Андрієм Мудриком займався відновленням кооперативного молочарства: через кооператив «Маслосоюз» у Ярославі організував торгівлю на західноукраїнських землях, ставши єдиним українцем, який займав таку важливу позицію у ГГ. Став ініціатором молочарських курсів, учні яких не лише здобували фахові знання, а й одержували певні морально-етичні настанови. Зокрема, один з учнів цих курсів Петро Яцик написав у спогадах, що Михайло Хронов'ят звернувся до групи випускників із такими словами: «Дорогі панове! Розумію вашу радість з приводу того, що вам уже більше не сидіти на твердих лавах і не слухати наші лекції. Ви приступаєте до самостійної праці. Моїм обов'язком при такій нагоді є сказати таку річ. Не кривдіть у своїй роботі рідну матір. Ви, звичайно, не підете до себе додому, щоб завдати саме їй кривди. Ви підете в інші міста і села. А там живуть матері ваших колег. Якщо ви не по-людськи вчините з ними, ваші колеги так само вчинять і з вашою матір'ю. Пам'ятайте про це і робіть правильні висновки. А ще пам'ятайте: ви поставлені між молотом і ковадлом, між нашим людом і владою. Як урядники, маєте виконувати наказ влади, що хоче стягнути з людей якнайбільше, аби прогудувати свою армію. Нема вибору – мусимо підкоритися наказові, але й мусимо думати, як не скривдити свій народ. Будь-яку повинність можна виконати з більшими чи меншими прикрощами для людей» (Слабошпицький, 2011, с. 250).

Із 1940 р. М. Хронов'ят очолював у Кракові нову комбатантську організацію – «Українську генеральну раду комбатантів». Упродовж 1943–1945 рр. присвятив себе дивізії Ваффен-СС «Галичина», ставши членом її військової управи (очолював відділ поповнень, організації і вербування). Цей свій крок він пояснював так: «Свідомість, що вороженьки самі не згинуть, як роса на сонці, що їх тільки зброєю можна змусити залишити загарбані землі, – та свідомість змушує українців взятися за зброю, щоб стати господарями на власній землі» (Гарас, 2023). Хоча загалом М. Хронов'ят як досвідчений військовий досить скептично ставився до потреби організації української дивізії у складі німецької армії, проте розумів, що іншого шляху здобути військовий вишкіл і зброю в українців немає. Він був твердо переконаний, що українцям треба мати власні військові сили, потребу в яких він добре міг відчутти в 1914–1920 рр. На урочистому акті посвяти дивізійників у Львові 28 квітня 1943 р. М. Хронов'ят як член військової управи дивізії «Галичина» сказав: «Під час Першої світової війни ми вступили у збройну боротьбу з нашим ворогом під прапором австрійських поляків, а крім того, сформували тоді добровольчий український легіон. У 1918 р., коли для інших війна вже скінчилася, ми за короткий час сформували стотисячну Українську Галицьку Армію» (Львівські вісті, 1943).

Як член військової управи, він мав завдання курувати відділи дивізії, а також інші українські угруповання у складі німецької армії. Перебуваючи під Бродами при

2-му курені української порядкової поліції, створеної з добровольців, які не ввійшли до складу дивізії «Галичина», він в одному зі звітів описав напад куреня разом із німецькими військами на Гуту-Пеняцьку, у якому особисто брав участь: «Рушили вони з Конюшкова й у Жаркові були на 2 год. ранку 28.ІІ.1944 р. Жарків – останнє село перед Гутою-Пеняцькою. Вранці, о 6 год., почався наш наступ: передня стежа мала 40 людей. Стрільці йшли вперед, добре билися. Увійшли в село Гуту-Пеняцьку після години бою й у селі були до 11-ої години. Відходячи з села, забрали двох убитих стрільців, які були голими, помасакрованими. Мазури Гуту-Пеняцької мають свою славу: знущалися вони над українцями, селян наших мордували, одному нашому священикові вирвали щелепи. Все населення збіглося до костьола. Запалили село. Кожна хата була складом амуніції – тріщало, вибухали гранати» (Колісник, 2017). Свідчення М. Хронов'ята мають важливе значення для з'ясування реальної ситуації зі знищення с. Гута-Пеняцька, де загинуло від 500 до 800 мешканців охопно з цивільним населенням. Зокрема, він чітко вказує, що ліквідацією населення займалися саме нацисти, а не українці: «... по відході з неї наших СС-ів, окремий німецький відділ вщент спаціфікував, так, що лишився тільки костюл» (Колісник, 2017).

Після війни М. Хронов'ят емігрував до Німеччини, де заснував два молочарські курси. Водночас викладав молочарство в Українському технологічно-господарському інституті (УТГІ) в Регенсбурзі, передаючи свій багатий досвід і знання молодому поколінню. Захистив дисертацію на тему «Кооперативне молочарство на західно-українських землях» і був призначений на посаду доцента УТГІ. Крім викладацької діяльності, активно працював над збереженням і розвитком української культури й освіти серед діаспори. Його зусилля були спрямовані на підтримку українських студентів та науковців, допомогу новоприбулим емігрантам, а також на організацію різноманітних культурних і освітніх заходів.

У 1953 р. виїхав до США. Жив у Клівленді, згодом – у Лос-Анджелесі, де очолював низку українських виховних громадських організацій, сприяючи зміцненню української діаспори та підтримуючи культурні й освітні ініціативи місцевих українців (Несторович, 1977). Продовжував пропагувати ідеї кооперації та громадської активності, які стали невід'ємною частиною його переконань. Був взірцем для молодих активістів, надихаючи їх на невтомну працю заради спільного блага. Після двох серцевих нападів змушений був залишити суспільну працю. Помер 20 вересня 1981 р. у Лос-Анджелесі, штат Каліфорнія, на 87-му році життя.

Михайло Хронов'ят належав до когорти осіб, чия діяльність сприяла розвитку національно-визвольної справи українства першої половини ХХ ст. і повоєнних років. Усе життя він присвятив національній суспільно-корисній справі, пройшовши шлях від військовика Армії УНР до керівника важливих кооперативних організацій у Галичині й еміграції. Його діяльність сприяла зміцненню українського кооперативного руху, розвитку громадських організацій і збереженню національної ідентичності. Пам'ять про нього живе в ділах і досягненнях його численних учнів та послідовників, які продовжують його справу на засадах громадської активності й національної єдності. У пам'яті вдячних нащадків М. Хронов'ят залишиться символом відданості національним ідеалам і невтомної праці заради спільного блага.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гарас, А. (2023, 7 травня). *Як з'явилася на світ Дивізія Ваффен-СС Галичина (стаття до дня 80-річчя її створення)*. <https://www.ar25.org/article/yak-zyavylasya-na-svit-dyviziya-vaffen-ss-galychyna-stattya-do-dnya-80-richchya-yiyi.html>

Ісаєвич, Я. (відп. ред.), Стеблій, Ф., Пашук, В. (упоряд.). (2010). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* (Вип. 19: «Просвіта» – обєріг незалежності та соборності). Львів.

Качор, А. (1996). «Сокіл-Батько» у Львові (Присвячую пам'яті інж. М. Хронов'ята, останнього голови цього Т-ва). В І. Гургула (ред.), *«Сокіл-Батько»: спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994*. Львів.

Колісник, Р. (2017, 10 січня). 4-й Галицький полк і Гута Пеняцька. *Волинь*. https://galinfo.com.ua/articles/4u_galytskyu_polk_i_guta_penyatska_249150.html

Литвин, М. Р., Науменко К. Є. (1991). *Історія галицького стрілецтва*. Львів: Каменяр.

Львівські вісті. (1943, 29 квітня). 93(513).

Микитюк, Д. (1958). *Українська Галицька Армія, І*. Вінніпег.

Несторович, В. (1977). *Українські Купці і Промисловці в Західній Україні 1920–1945*. Торонто; Чикаго.

Папенко, Є. М. (2017). *Український сокільський рух у Галичині (1890–1930-ті рр.)*. [дис. ... канд. іст. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка]. Київ, 157.

Слабошпицький, М. Ф. (2011). *Петро Яцик. Українець, який відмовився бути бідним*. Київ: Ярославів Вал, 250. https://shron1.chtyvo.org.ua/Slaboshpytskyi/Ukrainets_yakyi_vidmovyvsia_buty_bidnym.htm

Трофим'як, Б. (2001). *Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX – перша пол. XX ст.)*. Тернопіль: Економічна думка.

Хронов'ят, М. (1972). Організація Українських Січових Стрільців у Перемишлі. *Вісті комбатанта, І*, 33–40.

Хронов'ят, М. (1996). Життєпис. В І. Гургула (ред.), *«Сокіл-Батько»: спортивно-руханкове товариство у Львові: альманах 1894–1994*. Львів, 54–56.

Щербак, Л. (2009). Хронов'ят Михайло. В Г. Яворський та ін. (редкол.), *Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т.* (Т. 4: А–Я (додатковий)). Тернопіль.

REFERENCES

Naras, A. (2023, Traven 7). *Yak ziavylasia na svit Dyviziia Vaffen-SS Halychyna (stattia do dnia 80-richchia yii stvorennia)*. <https://www.ar25.org/article/yak-zyavylasya-na-svit-dyviziya-vaffen-ss-galychyna-stattya-do-dnya-80-richchya-yiyi.html> (in Ukrainian).

Isaievych, Ya. (Ed.), Steblii, F., & Pashuk, V. (Comps.). (2010). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* (Vyp. 19: «Prosvita» – oberih nezalezhnosti ta sobornosti). Lviv (in Ukrainian).

Kachor, A. (1996). «Sokil-Batko» u Lvovi (Prysviachuiu pamiaty inzh. M. Khronoviata, ostannoho holovy tsoho T-va). In I. Hurhula (Ed.), *«Sokil-Batko»: sportyvno-rukhankove tovarystvo u Lvovi. Almanakh 1894–1994*. Lviv (in Ukrainian).

- Kolisnyk, R. (2017, Sichen 10). 4-i Halytskyi polk i Huta Peniatska. *Volyn*. https://galinfo.com.ua/articles/4y_galytskyu_polk_i_guta_penyatska_249150.html (in Ukrainian).
- Lytvyn, M. R., & Naumenko K. Ye. (1991). *Istoriia halytskoho striletstva*. Lviv: Kameniar (in Ukrainian).
- Lvivski visti*. (1943, Kviten 29). 93(513) (in Ukrainian).
- Mykytiuk, D. (1958). *Ukrainska Halytska Armia, I*. Vinnipeh (in Ukrainian).
- Nestorovych, V. (1977). *Ukrainski Kuptsi i Promyslovtsi v Zakhidnii Ukraini 1920–1945*. Toronto; Chykaho (in Ukrainian).
- Papenko, Ye. M. (2017). *Ukrainskyi sokilskyi rukh u Halychyni (1890–1930-ti rr.)*. [PhD thesis, Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka]. Kyiv, 157 (in Ukrainian).
- Slaboshpytskyi, M. F. (2011). *Petro Yatsyk. Ukrainets, yakyi vidmovyvsia buty bidnym*. Kyiv: Yaroslaviv Val, 250. https://shron1.chtyvo.org.ua/Slaboshpytskyi/Ukrainets_yakyi_vidmovyvsia_buty_bidnym.htm (in Ukrainian).
- Trofymiak, B. (2001). *Himnastychno-sportyvni orhanizatsii v natsionalno-vyzvolnomu rusi Halychyny (druha pol. XIX – persha pol. XX st.)*. Ternopil: Ekonomichna dumka (in Ukrainian).
- Khronoviat, M. (1972). Orhanizatsiia Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv u Peremysli. *Visti kombatanta, 1*, 33–40 (in Ukrainian).
- Khronoviat, M. (1996). Zhyttypys. In I. Hurhula (Ed.), «Sokil-Batko»: sportyvno-rukhanokove tovarystvo u Lvovi: *almanakh 1894–1994*. Lviv, 54–56 (in Ukrainian).
- Shcherbak, L. (2009). Khronoviat Mykhailo. In H. Yavorskyi, & in. (EB), *Ternopilskyi entsyklopedychnyi slovnyk: u 4 t.* (T. 4: A–Ia (dodatkovyi)). Ternopil (in Ukrainian).

Bohdan ORYSHCHAK

*PhD Student of the Departament of Contemporary History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0807-4765>
e-mail: oryshchak@gmail.com*

MYKHAILO KHRONOVIAT: FORGOTTEN NAMES

The article is devoted to the biography of Mykhailo Khronoviat, a prominent Ukrainian public, cooperative, and military figure, as well as an agricultural engineer who left a notable mark on the history of the Ukrainian national movement in the first half of the twentieth century. The study highlights the main stages of his life and activity: from his education and the beginning of his public work to his participation in military units during the First and Second World Wars. It emphasizes his organizational skills as the leader of Prosvita and youth sports societies, through which nationally conscious generations of Ukrainians in Galicia were formed. Considerable attention is paid to his contribution to the development of the cooperative movement, which became an essential component of the Ukrainian community's economic strategy aimed at overcoming social and financial difficulties during the interwar period.

The article also outlines lesser-known aspects of Khronoviat's work in the Ukrainian diaspora, particularly his efforts to preserve national identity, support cultural traditions, and promote cooperative ideas among the younger generation. His connections with other

well-known figures of the Ukrainian liberation movement are traced, which makes it possible to understand his role within the broader national struggle for statehood. It is emphasized that studying Khronoviat's biography is complicated by the lack of archival materials; however, the use of printed sources, memoirs, and journalism made it possible to reconstruct the socio-political context of his life and activities.

The conclusions confirm the significance of an individual figure in the history of the Ukrainian liberation movement. The analysis of Mykhailo Khronoviat's life demonstrates how personal dedication and commitment to the idea of independence could become a crucial factor in preserving and developing the Ukrainian cause, even under the difficult conditions of war, emigration, and persecution. The research is of both scholarly and social importance, as it restores from oblivion one of the lesser-known figures who deserves a proper place in historiography and in the collective memory of Ukrainians.

Key words: Mykhailo Khronoviat, First World War, Ukrainian public organizations of the interwar period, Ukrainian Central Committee, Ukrainian Technical and Economic Institute, diaspora.

*Стаття: надійшла до редакції 28.07.2025
прийнята до друку 27.08.2025*

Ірина ОРЛЕВИЧ

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник
завідувач відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
науковий співробітник
Інституту релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7530-9833>
e-mail: i.orlevych@gmail.com*

РУСОФІЛИ ГАЛИЧНИНИ ТА ПОЛЬСЬКА ВЛАДА МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: МІЖ ПРОТИСТОЯННЯМ І СПІВПРАЦЕЮ¹

Розкрито відродження русофільства (москвофільства) в міжвоєнний період і його інституалізацію в РНО 1923 р. Показано, що цьому сприяли конформізм представників цієї течії щодо польської влади й підтримка з її боку, що дало змогу офіційно уконституватися в новій політичній системі. Простежено диференціацію тогочасного москвофільського руху (розкол у 1926 р. та утворення РАП), яку спричинили намагання державної влади використати РАП для роз'єднання українських політичних сил і прагнення членів цієї партії заволодіти Народним домом.

Розглянуто позицію москвофілів щодо тогочасних актуальних питань для українців Галичини в галузі науки, освіти, економіки та релігії, порівняно з позицією польської влади.

Схарактеризовано ставлення русофілів до уряду, участь у владних структурах і кампаніях (зокрема у виборах 1928 р. і 1930 р.). Визначено відмінності між РНО та РАП, зокрема в їхніх відносинах із владою, оцінці пацифікації та інших складних сторінок історії українсько-польських взаємин.

Проаналізовано термінологічні характеристики русофілів, їхні ідейні переконання і розуміння їх польською владою, її офіційні означення українців та представників русофільства.

Проілюстровано кількісний і якісний склад політичної еліти міжвоєнного москвофільства, з'ясовано їхню професійну заангажованість, рівень освіти, можливості кар'єрного росту для українців у міжвоєнній Польщі.

Ключові слова: русофіли/москвофіли, Русска народна організація, Русска аграрна партія, Друга Річ Посполита, міжвоєнний період.

Москвофільська/русофільська партія, яка зародилася у XIX ст. і певний час відіграла позитивну роль у протистоянні колонізаційним впливам, під час Першої

¹ Стаття підготовлена в межах проєкту «Досліджуйте в Україні» Центру Мерошевського / Centrum Mieroszewskiego.

світової війни дискредитувала себе заявами про входження Галичини до складу Росії та підтримкою російської окупаційної влади на галицьких теренах. Здавалося, що після 1918 р. ця політична течія відійде в минуле, але вона знову відродилася в Польській державі, до якої 1923 р. увійшли західноукраїнські землі. Опіраючись на конформізм і здатність пристосовуватися до всіх політичних режимів, москвофіли шукали прихильності в новій владі, виявляючи вірнопідданські почуття і в такий спосіб забезпечуючи собі право на існування.

Мета статті – розглянути причини відродження русофільства у 20-х роках ХХ ст. у Східній Галичині та роль польської влади; показати співпрацю і протистояння русофілів та польського уряду у сферах економіки, науки й освіти, релігії, питаннях мови; простежити внутрішню політичну диференціацію міжвоєнного русофільського руху і встановити її причини; схарактеризувати участь русофілів у виборчих кампаніях 1928 р. і 1930 р.; дослідити відмінності у взаєминах між польською владою й обома русофільськими партіями – Русскою народною організацією (РНО) та Русскою аграрною партією (РАП); сформувати колективний просопографічний портрет русофільських діячів; описати встановлені на рівні держави етнонімічні норми (щодо використання етнонімів «русин», «русский», «українець»); означити підставові ідеологічні засади русофільського світогляду та його сприйняття польською владою.

Запропонована тематика не була спеціальним об'єктом дослідження в українській та зарубіжній історіографії. Певні аспекти проблематики розкрито в роботах Олександра Зайцева (Зайцев, 1999; Зайцев, 2022), Івана Зуляка (Зуляк, 2011), Ірини Орлевич (Орлевич, 2022) та ін. Частково висвітлена у статтях польських істориків: Ярослава Мокляка (Jarosław Moklak) (Moklak, 1993; Moklak, 1997), Анджея Айнєнкеля (Andrzej Ajnenkiel) (Ajnenkiel, 1989; Ajnenkiel, 1998), Яна Пісулінського (Jan Pisuliński) (Pisuliński, 2004), Магдалени Новак (Magdalena Nowak) (Nowak, 2007) та ін.

Інституалізація русофілів. Невизначеність правового статусу Галичини впродовж 1919–1923 рр. загострила внутрішньо- та міжпартійні суперечки в українському політикумі, пов'язані переважно з різновекторністю зовнішньополітичних орієнтацій та неоднорідністю ставлення до польської влади. Боротьба різних напрямів відбувалася і в русофільському таборі.

У час національно-визвольних змагань після 1918 р. русофіли відновили діяльність у Галичині. 24 листопада 1918 р. вони зорганізувалися в Руський виконавчий комітет (рос. Русский исполнительный комитет (РИК), РІК), який очолив Володимир Курилович, а згодом Андрій Алексєвич (Вальницький, 1919, с. 6–7).

Чинниками, які детермінували суперечності в багатьох тогочасних українських партіях, зокрема і русофілів, було ставлення до Польської держави й об'єднання українських політичних сил – Міжпартійної ради (Кубійович, 1994, с. 1573; Зайцев, 2007, с. 55).

У середовищі РІК поступово виділилася правниця (пресовий орган «Руський голос», також публікації в урядових виданнях «Слово польське», «Ржечпосполіта»), яку формували здебільша політики старшого покоління, що виступали за співпрацю з поляками (серед лідерів – Володимир Труш, Ганна Григорій Малець, Ілля Винницький), і лівниця (пресовий орган «Воля народа»), яка не визнавала польської

адміністрації у Східній Галичині (лідери – Кирило Вальницький, Кузьма Пелехатий, Мирон Заяць). До лівого крила РІК належали діячі, які ще до війни творили лівицю русофільської партії й були прихильниками соціалістичних ідей та більшовицької Росії. На відміну від правіці, вони не займали ворожої позиції щодо українських національних сил (Radziejowski, 1976).

«Лівокурсники» з РІК разом із діячами інших українських партій брали участь у протестах проти влади. Вони бойкотували перепис населення 30 вересня 1921 р.², заперечуючи його законність через те, що Східна Галичина ще не входила до складу Польщі; виступали проти розпорядження від 20 червня 1921 р. Військового міністерства у Варшаві, за яким чиновники «руської» (сюди москвофіли відносили українців Східної Галичини всіх суспільно-політичних орієнтацій), німецької та єврейської національностей на східногалицьких теренах мали відбувати військову повинність на користь Польської держави, у такий спосіб приймаючи польське громадянство (Воля, 1921); ігнорували вибори до сейму та сенату 1922 р. (Torzecki, 1989, s. 42). До повного бойкоту цих виборчих кампаній закликав очільник уряду Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) Євген Петрушевич, який наголошував, що участь у них означатиме визнання польської влади (Красівський, 2008, с. 346; Соляр, 2011, с. 240).

Підтримували «лівокурсники» й тактику терору, яку українські активісти застосовували щодо польських чиновників. У вересні 1921 р. Степан Федак здійснив замах на Юзефа Пілсудського (Józef Piłsudski) під час відвідин Львова, важко поранивши львівського воєводу Антоні Грабовського (Antoni Grabowski) (Зашкільняк, Крикун, 2002, с. 461). На засіданні комітету від 27 вересня 1921 р. ліві заявили, що Іван Лісковацький та Іван Костецький перебувають поза Галицько-руською організацією, оскільки ті були на банкеті на честь Юзефа Пілсудського за годину після замаху на нього (Зашкільняк, Крикун, 2002, с. 461). Представники лівого крила РІК, яким імпонували дії українських національних сил, засуджували таку вірнопідданість І. Лісковацького й І. Костецького.

Розкол русофільського руху на право- та лівокурсників привів до створення, відповідно, Русской народної організації (РНО) і радянофільської партії «Народна воля» (Орлевич, 2013, с. 200). РНО інституалізувалася в 1923 р. (очільником став В. Труш, директор гімназії зі Станіславова). Її члени декларували вірність ідеям своїх попередників, зокрема єдності «руського народу», а також усіяко демонстрували власну лояльність до нової політичної влади, завдяки якій «руській народ» у Галичині, що до 1918 р. начебто «не давав майже знаку життя», тепер «воскресас» (Единий, 1922). До найважливіших вимог РНО належали: територіальна автономія «руських земель» у складі Польської держави; формування державного «руського» шкільництва та заснування «руського» університету; рівність «руських» у громадянських правах із поляками; сільськогосподарська реформа. Ідеологічно консервативна (захищала вже на тоді анахронічну теорію єдиного «руського народу», поява якого нібито сягала ще Русі), ця партія, однак, сповідувала і певні соціалістичні ідеї, що виявлялося в намаганні захищати права селянства як найчисленнішої верстви

² Згідно з далеко не об'єктивним переписом населення Польщі 1921 р., українці становили майже 15 % мешканців держави, поляки – 69 %, євреї – 10 %. Інші меншини (німці, чехи та білоруси) були нечисленими (Ковач, 2020, с. 238).

населення, забезпечивши їй всебічний соціальний розвиток і необхідне отримання матеріальних та культурних благ.

Партію «Народна воля», засновану в середині 1924 р., очолювали Кирило Вальницький (юрист за освітою, марксист), Кузьма Пелехатий (співпрацював із комуністами з 1919 р.), Микола Заяць, М. Голінатій (ім'я не встановлено) (поет). Того ж року партія змінила назву на «Воля народу». Відтоді вона ще більше наблизилася до українофільського руху, наголошуючи на бажанні брати спільну з українськими партіями участь у національно-визвольних змаганнях (Орлевич, 2013, с. 205).

У 1924 р. польська адміністрація повернула русофілам їхні товариства – Ставропігію, «Галицько-руську матицю» та Товариство ім. М. Качковського, а для «Народного дому» призначала комісарів із русофільського середовища. Саме навколо «Народного дому» й відбувалися всі основні події в міжвоєнній історії цього руху: формування нової партії, боротьба україно- і русофілів за цю інституцію між собою та з польською владою.

Політична сегментація колись монолітного русофільського табору відбулася в період підготовки польського політикуму до парламентських виборів 1928 р. Польський уряд головним своїм завданням ставив досягнення максимальної кількості голосів виборців і недопущення єдності українського політикуму (Соляр, 2011, с. 70). Тому угодові українські партії, які виникли протягом 1924–1926 рр., були створені за участю державних органів і активно ними підтримувалися (Сливка, 1985, с. 204).

Розколу русофільства в міжвоєнну добу сприяло змагання за Народний дім як одну з найбагатших українських установ. Особисті амбіції її лідерів (Лева Черкавського, Михайла Бачинського, Дмитра Яблонського, Івана Ліпецького, Олександра Лисяка, які в 1926 р. вийшли із РНО) знайшли підтримку провладних кіл, що обіцяли їм володіння цією інституцією в обмін на лояльність до Польської держави (Орлевич, 2022, с. 72).

Пропольські симпатії серед русофілів існували ще на початку 1920-х років – уже тоді виношувалися плани посісти провідні позиції в москвофільській партії (або ж сформувати нову), засвідчивши своє вірнопідданство польському уряду і здобувши підтримку впливових осіб. Як зізнавався О. Лисяк, ідея створення альтернативної партії належала йому. Він відносив себе до тієї групи москвофілів, яка виступала проти спільного фронту з «українцями», звинувачуючи українські національні сили (на чолі з Костем Левицьким) у знищенні москвофільської партії в роки Першої світової війни своїми донесеннями (що не відповідало дійсності). Олександр Лисяк із перших же днів встановлення польської влади в Галичині зайняв угодову позицію, з чого нова державна адміністрація неодноразово користалася (Русска аграрна партія, 1929; Довкола, 1929).

Аналогічно щодо поляків позиціонував себе і Л. Черкавський. Ще раніше він одержав нібито пропозицію від президента Ради міністрів Леопольда Скульського (Leopold Skulski) сформувати партію, яка підтримувала би приєднання Східної Галичини до Польщі, за що польський уряд обіцяв: віддати цій новоствореній політичній силі Ставропігію, Народний дім та інші москвофільські інституції у краї, відібрані Австрією під час війни; на місце греко-католицьких єпископів і митрополитів, які були на боці українофілів, поставити москвофільське духовенство; ліквідувати у школах фонетичний правопис і запровадити етимологічний тощо (ЦДІАЛУ-3).

Ще однією одіозною постаттю, діяльність якої призвела до розколу москвофільства, був М. Бачинський³, який заявляв, що не згодився б на війну з Польщею задля Української держави. Він, зазначала газета «Діло», мав «на думці себе під тим народом, а не тих багатьох інтелігентних москвофілів, що вступили були як добровольці до УГА» (Щоб неправда, 1931).

Ця група осіб 3 січня 1928 р. оголосила про створення Русской аграрной партії (РАП; очільник – О. Лисяк). Як і РНО, вона вважала себе правонаступницею русофільської партії, яку заснував ще Іван Наумович у XIX ст. (По поводу, 1928). Діячі РАП наголошували на її класовому селянському спрямуванні, при цьому визнаючи існування українців як окремого етносу, вірність ідеям єдності «русского народу», віковим культурним і релігійним цінностям, що свідчило про певний консерватизм, спрямований на утривалення давніх ідеологічних пріоритетів, порядків тощо.

Окремі елементи ідеології РАП будувала на «ідеях аграризма» (Голось народа, 1927), які набули популярності на східноєвропейських теренах у 20-х роках XX ст. Її основи заклали представники аграрно-економічної науки Росії, а згодом СРСР у другій половині XIX – першій половині XX ст. (Павлов, 2018, с. 168). Прихильником неонародницьких поглядів на проблеми аграрного розвитку був Пітірім Сорокін (Pitirim Sorokin) (Голось народа, 1926). Саме на його працю «Ідеї аграризму» опирався один з ідеологів РАП Д. Яблонський.

Як українофіли, так і русофіли ставили під сумнів заяви членів РАП про наміри захищати права «обездоленого селянства». Вони в унісон критикували цю партію, звинувачуючи в угодовстві щодо влади, бажанні заволодіти Народним домом, а ще потрапити до наступного складу виборних органів Польської держави – сейму і сенату (Русській голос, 1926). Українські національні сили розглядали РАП як крайню угодову партію, «групу служак» польської влади (Наші «русські», 1926).

Із приєднанням західноукраїнських земель до Польщі українське питання стало одним із найпроблемніших у внутрішній і зовнішній політиці Другої Речі Посполитої (Kaczmarek, 2010, s. 292), а також у суспільно-політичній діяльності різних партій та організацій на її теренах (Сливка, 1985, с. 105; Pisuliński, 2004, s. 164–165).

На початку діяльності РАП підтримували «вшехполяки», або «ендеки» (Народно-демократична партія Польщі) (Чорновол, 2011, с. 379), які в довоєнні роки активно сприяли галицьким русофілам. У час правління Ю. Пілсудського (Ajnenkiel, 1980, s. 7) діячі РАП продовжили співпрацю з новим урядом, більшість у якому становили «ендеки».

Найпопулярнішими тоді стали дві концепції: інкорпорації, яку пропонували польські націонал-демократи («ендеки» Єнджей Гертих (Jędrzej Giertych), Станіслав Грабські (Stanisław Grabski), Йоахім Бартошевіч (Joachim Bartoszewicz) на чолі з Романом Дмовським (Roman Dmowski)), і прометеїзму (федералізації), яка з'явилася в середовищі Польської соціалістичної партії (Юзеф Пілсудські, Тадеуш Голувко (Tadeusz Hołowko), Леон Васілевські (Leon Wasilewski), Владзімеж Бончковські (Włodzimierz Bączkowski), Генрик Юзевські (Henryk Józewski), Юзеф Лободовські (Józef Łobodowski), Едмунд Харашкевіч (Edmund Charaszkiwicz)). Запропонована

³ У 1918 р., коли як австрійський офіцер потрапив в італійський полон, то видавав себе за поляка; а 1919 р., коли полонених поляків брали до польської армії Галлера, – заявив, що він російської національності.

«ендеками» концепція національної політики передбачала повну асиміляцію українців і білорусів (як «неісторичних», «недержавних» націй). Натомість концепція прометеїзму мала на меті утворення на базі польських, українських та білоруських земель федеративної держави Другої Речі Посполитої, головну роль у якій відіграватиме Польща (Ковач, 2020, с. 240, 242).

Табір «ендеків», який очолював Р. Дмовські, прагнув позбавити всі етнічні меншини права вільного національного й культурного розвитку, що означало передовсім колонізацію українців і білорусів (Tomaszewski, 1985, s. 182). Лідер народової демократії вважав за доцільне приєднати до Польщі всі землі, на яких була етнічна перевага або економічна й культурна домінація поляків – ішлося про Литву, частину Білорусі, Полісся, Волинь і Поділля. Решта спірних територій мали відійти Росії (Комар, 2011, с. 76).

Отже, «пілсудчики» орієнтувалися на «федералістичну» програму, а «ендеки» – на інкорпораційну. У міжвоєнні роки «федералістична» програма, зазнавши певних змін, стала відомою як доктрина «польського прометеїзму». Найбільшим ворогом польської державності «прометеїсти» вважали російський імперіалізм, зокрема його більшовицький різновид, відносячи до своїх завдань максимальне ослаблення Радянського Союзу через поділ на національні держави. Розпад СРСР у їхньому баченні мав стати результатом «майбутнього конфлікту цивілізованого Заходу, до якого вони зараховували й Польщу, з комуністичною Росією» (Демчишак, 2010; Комар, 2011, с. 74–75). Реалізація такої концепції в її внутрішньополітичному вимірі означала б державну асиміляцію українців Галичини, перетворення їх на громадян Польщі зі збереженням культурної ідентичності, а існування Української держави допускалося тільки на теренах УРСР. Ця ідеологія була взята на озброєння режимом «санациї», який встановився за Ю. Пілсудського (Ajnenkiel, 1980, s. 7).

Доктрина «прометеїзму», що була толерантнішою до українців, ніж «інкорпораційна», уможливила порозуміння між українськими політичними силами і санацийним режимом, яке ввійшло в історію як політика «нормалізації» українсько-польських відносин 1935–1939 рр.

Польські ліві угруповання – ППС (Польська соціалістична партія, пол. Polska Partia Socjalistyczna, PPS) і Соціал-демократія Королівства Польського і Литви – ставилися до РНО негативно. Значно кращим було ставлення до неї націонал-демократів, яких представляли польські «ендеки» (Гайдай, 2013, с. 19). Між цими флангами перебував польський правлячий табір на чолі з урядом (О національно-політичском, 1937).

Попри свою нечисленність і маловпливовість в українському соціумі, завдяки успішно реалізованій угодівій політиці щодо Польської держави, РАП домоглася багатьох поставлених цілей (як-от заволодіння Народним домом, Рільничим і Центральним кооперативними союзами тощо). До 1929 р. ця партія налічувала 26 філій. Її вплив обмежувався трьома повітами: Львівським, Коломийським і Станіславівським (Moklak, 1997, s. 71).

Вибори 1928 р. і 1930 р. У виборчій кампанії 1928 р. РНО планувала об'єднати свої елекційні зусилля з УНДО (Українським національно-демократичним об'єднанням) як найвпливовішою українською партією, однак та, з ідеологічних міркувань, відповіла відмовою. Це створило сприятливий ґрунт для появи виборчого блоку двох москвофільських партій (Орлевич, 2022, с. 79–80), які разом мали до 15 %

української інтелігенції, представленої в тогочасних парламентських структурах (Szumilo, 2007, s. 37). Польська ж влада воліла бачити об'єднаними саме галицьких москвофілів, щоби використати їх для розколу українського національного табору. Проте русофільський блок не здобув жодного мандата.

Після поразки на виборах 1928 р. РНО вирішила провести певну реорганізацію, надавши їй більш соціального виміру. Вона спрямувала діяльність на захист прав селянства, що становило більшу частину українського населення, і змінила назву на «Русская селянская організація» (PCO) (Русській голос, 1928). Її керівником став Ілля Винницький, адвокат із Дрогобича.

Оголосивши винною в поразці, якої зазнали на виборах русофіли, PCO (Пустили, 1930), РАП розпочала угодовську політику, щоби зблизитися з лідерами провладної партії – ББСУ (Безпартійним блоком співпраці з урядом), та домогтися своєї основної мети – заволодіти Народним домом. Організаційно структура ББСУ викристалізувалася через півтора року після приходу до влади Ю. Пілсудського. Це політичне утворення задумувалося як варіант виборчого порозуміння, і йому намагалися надати характеру організації нового типу, понад- чи навіть антипартійної. Та, зрештою, ББСУ став звичайною партією, хоч і зосередженою в діяльності на парламенті (Chojnowski, 1979, s. 115).

Заручившись підтримкою влади, РАП усе впевненіше відстоювала свої позиції. Особливо міцними вони стали тоді, коли діяльності цієї партії почав сприяти режим «санації»⁴, зокрема в особі його львівських представників на чолі зі Здіславом Строньським (Zdzisław Stroński) (Із нор, 1929). Почалося все з того, що Лев Черкавський, Дмитро Яблонський, Іларіон Липецький висловили прихильність «одинковому» послу з Львівської округи З. Строньському (членові ББСУ – провідної політичної сили санаційного режиму до 1935 р., на зміну якій 1937 р. прийшов Табір національної єдності). Вони заявили, що москвофільська група «Голосу народу» голосувала за

⁴ «Санація», або санаційний режим, який запровадили після травневого перевороту 1926 р. прибічники Юзефа Пілсудського (Валери Славек (Walery Sławek), Александер Пристор (Aleksander Prystor), Богуслав Медзінські (Bogusław Miedziński), Казімеж Сьвітальські (Kazimierz Świtalski), Адам Коц (Adam Koc), Ігнаци Мосьціцькі (Ignacy Mościcki), Тадеуш Голувко, Януш Єнджеєвіч (Janusz Jędrzejewicz) та ін.), мав на меті «оздоровлення» суспільного життя країни через згорання демократичних інститутів, обмеження прав парламенту та зміцнення виконавчої влади (президента, уряду). Його прихильники домоглися прийняття квітневої Конституції 1935 р., яка закріплювала у країні напівавторитарний режим. Була сформована політична програма, основу якої склали ідеї солідаризму, визнання пріоритету держави в суспільному житті. Допускалася можливість існування легальної політичної опозиції, але при цьому з опозиційними партіями та рухами велася боротьба (зокрема й насильницькими методами).

Після смерті Ю. Пілсудського в таборі «санації» посилювалися фракційні тенденції. Наростало протистояння т. зв. замкової групи (лідери Ігнаци Мосьціцькі та Євгеніуш Квятковські (Eugeniusz Kwiatkowski)), що стояла на консервативних позиціях, і групи Едварда Ридза-Сьміглого (Edward Rydz-Śmigły), яка мала ультранационалістичні тоталітарні погляди. Частина ж колишніх співпрацівників Ю. Пілсудського – В. Славек, А. Пристор, К. Сьвітальські – опинилася на узбіччі політичного життя.

«Санація» так і не виробила власної концепції та конкретної програми національної політики. Щодо непольських народів, то її прихильники виступали за т. зв. державну асиміляцію (декларована повага до прав національних меншин в обмін на їхнє лояльне ставлення до держави). У політичній практиці «санація» виявлялася в посиленні функцій війська, школи й адміністрації як інструментів тиску на національні меншини (Faryś, 2002, s. 281–289).

проурядову «одинку», позаяк вважає її посла своїм репрезентантом та заступником і просить, щоб той заопікувався справою Народного дому, закріпивши цю установу за групою Черкавського. Здіслав Строньські пообіцяв свою протекцію (Містерії, 1928). Це було явне підлабузництво до провладної партії, з-під якого виразно проглядалося бажання здобути Народний дім.

Українські партії різко засудили урядову репресивну акцію під назвою «пацифікація», що була частиною політичної гри уряду з опозицією й особливою формою передвиборчої кампанії 1930 р. (Chojnowski, 1979, s. 159), із метою залякати населення Галичини, передовсім українське. Центральний комітет УНДО вимагав від уряду та місцевих органів влади припинити політичний терор проти українців. Спроби митрополита Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) Андрея Шептицького досягнути порозуміння з урядовими колами Польщі для припинення «пацифікації» закінчилися невдачею. Українські політичні сили намагалися навіть повернути до цих репресій увагу світової громадськості (На вічну ганьбу, 1931). Такі надзвичайно важкі обставини елекційного процесу 1930 р. змусили український політикум уперше з 1922 р. (і востаннє) об'єднатися (Зайцев, 1993, с. 77). Утворився блок УНДО, УСРП (Української соціалістично-радикальної партії) та УСДП (Української соціал-демократичної партії), до якого приєдналися «Білоруська християнська демократія» й Білоруський селянський союз (Feliński, 1931, s. 596).

За твердженням РСО, ті вибори стали своєрідним рингом, на якому тривала боротьба польської опозиції та уряду. Маючи на меті зберегти свою лояльність до польського народу, ця партія не могла політично скооперуватися ані з проурядовими чинниками, ані з опозиційними. І хоча її діячі розуміли, що за відсутності блокування можуть повністю програти, проте вирішили не «втручатися у внутрішні справи іншого слов'янського народу» (Стрѣльба, 1930). РСО бачила своїм союзником у виборчій боротьбі УНДО, що мало засвідчити бажання до консолідації «русского» населення на панрусській і слов'янській платформі (Дальше, 1930). Незважаючи на ідеологічні розбіжності, гостру, а почасти й образливу риторику на шпальтах часописів обох партій, РСО знову звернулася до УНДО із пропозицією йти на вибори одним блоком (Стрѣльба, 1930), але знову одержала відмову.

Польський уряд, як і в 1928 р., хотів, щоб обидві русофільські партії об'єдналися, і був невдоволений, що РСО постановила балотуватися самостійно (Орлевич, 2022, с. 84). РСО подала список під № 15 і закликала не голосувати проти «одинки» (ББСУ), до складу якої ввійшла РАП, хоча на першому місці того списку й була кандидатура маршалка Ю. Пілсудського (ЦДІАЛУ-6). РСО не виборола жодного мандата.

Члени РАП вважали, що РСО йде на поводу українських національних сил і її завдання – відтягнути голоси від ББСУ (Бачинський, 1930). РАП без застереження прийняла платформу співпраці з урядом, як і перелік кандидатів від проурядової «одинки», без огляду на те, що їхні агітаційні лозунги були відверто антиукраїнськими (Słowo, 1930; AAN-1). РАП виграла два мандати – їх здобули Михайло Бачинський та о. Йосиф Яворський, парох з Одещини. А оскільки греко-католицьким священникам було заборонено кандидувати, то А. Шептицький наклав на о. Йосифа церковну суспензу (Санація, 1930). Отож підтримана урядом РАП отримала один мандат і запоруку володіння Народним домом. РСО, натомість, залишалася поза легальним впливом на тогочасній політичній арені.

Ставлення москвофільських партій до складних сторінок історії українсько-польських взаємин. Різні позиції зайняли москвофільські партії і щодо «пацифікації». РСО, попри толерантність до польської влади, засуджувала таку жорстоку політику щодо українського населення. Члени цієї політичної організації, постійно нагадуючи про свою пасивність у польсько-українському протистоянні, кваліфікували власну участь у ньому як суто «духовну», сумуючи із приводу такого ворогування між «однією з найбільш видних течій південноруського народу» та польською суспільністю і закликаючи поляків «визнати себе слов'янами і вести себе щодо руських і, зокрема, українців по-слов'янськи, тобто по-братськи» (Голось народа, 1930). Ще однією підставою для засудження такої політики лідери РСО називали той факт, що під час «пацифікації» представників обох партій однаково заперечувала польська влада (Кто же, 1937).

Світова спільнота виступила з осудом дій польського уряду в Галичині. Майже вся українська діаспора у США й інших країнах світу одноставно засудила «пацифікацію». Були надіслані звернення до президента США Герберта Гувера (Herbert Hoover), до Генерального секретаря Ліги Націй, у кількох столицях відбулися багатолюдні демонстрації. Антиукраїнська державна політика обернулася для Польщі втратою престижу на міжнародній арені (Chojnowski, 1979, s. 161).

Що ж до позиції РАП, то її очільник М. Бачинський звинувачував у «пацифікації» одночасно і польську владу, що обрала нераціональний спосіб вирішення питання нацменшин, і «русську» сторону (тобто все українське населення), яка прагнула виходу Східної Галичини зі складу Другої Речі Посполитої та приєднання її теренів до Наддніпрянської України чи до радянської Росії (AAN-3, s. 21). Як бачимо, лідер РАП критикував діяльність усіх тогочасних українських партій національно-державницького спрямування.

На засіданні Адміністративної комісії сейму 20 січня 1930 р., коли обговорювали проблему «пацифікації» Східної Галичини, М. Бачинський як посол від ББСУ не підтримав внесення Українського клубу у справі слідства і покарання винних у репресіях (Вражіння, 1931). Проти виступила й парламентська більшість ББСУ загальною. Проте вперше за весь час існування польських сеймів, усі польські селянські клуби заявили про солідарність з українською позицією в «пацифікаційній» справі, відповідно проголосували. Утрималися тільки «ендеки» та представники «хадеції», а проти виступив лише Клуб ББСУ (Кедрин, 1931).

Антиукраїнською позицією відзначався М. Бачинський і в інших складних питаннях українсько-польських взаємин, негативно оцінюючи патріотично налаштовані національні сили, зокрема ГКЦ. Так, 7 грудня 1930 р. на шпальтах часопису «Голось народа» він опублікував статтю «Святий Юрь» зі звинуваченням її у зраді українського народу в усі найболючіші моменти його історії, зокрема в тому, що греко-католицьке духовенство не зупинило братовбивчої Польсько-української війни 1918–1919 рр. (Голось народа, 1930). На засіданні Адміністративної комісії сейму 21 січня 1931 р. цей очільник РАП протестував проти заяви українських послів, що Західна Україна, всупереч волі її населення, силою зброї була приєднана до Польщі. Він твердив, що «русский народ» у війну 1918 р. втягнули галицько-українські політики, які перебували на службі в Австрії, і ніколи не погодився б на війну з Польщею, якби не мета – створити Українську державу, повністю залежну від «австрійських німців» (Промова, 1931). На думку цього діяча, цілість і безпека

«руської нації» пов'язана з цілістю Польської держави, тож він і надалі вважає своїм обов'язком працювати в напрямі повного визволення власного народу з-під впливів шкідливої політики «панів лідерів “галицько-українських”» (Промова, 1931).

У Тернополі М. Бачинський та О. Яворський 21 квітня 1931 р. скликали віче під егідою Русської аграрної організації. Проводячи агітацію серед селян, доволі нечисленно представлених на цьому зібранні, М. Бачинський говорив про польсько-руську згоду і «благодаті, які спливають з ласки ББСУ на наш народ» (Посли, 1931).

У відозвах до уряду тогочасний лідер РАП намагався подати членів своєї партії як «старорусинів», ідеологія яких відрізняється від русофільської РСО. Фракція русофілів із РСО оголошувала єдність усіх «русских», стверджуючи, що літературною мовою місцевих русинів є російська, а їхня щоденна побутова мова – лише діалект (саме тому ця фракція видавала у Львові російськомовну газету). Фінансована царською Росією, РСО пропагувала російський націоналізм, православ'я і закликала до об'єднання Східної Галичини й Буковини з Російською імперією. За словами М. Бачинського, русини не визнавали культурної та національної спільності всіх російських племен, вважали, що їхньою мовою є мова Якова Головацького, Маркіяна Шашкевича і Івана Вагилевича (етимологічний правопис), були вірними унії, опиралися на давні традиції князів, які вели війни з Москвою і Києвом, були проти будь-якої злуки з Росією (ААН-2, с. 6). «РСО, – висноував М. Бачинський, – не орієнтуються ні на Варшаву, ні на червону Москву, ні на Берлін, а орієнтуються на майбутній націоналізм, який має повстати в Росії. Така орієнтація є мутною і блудною, з такою орієнтацією ця фракція не втримається на цьому терені. Майбутнє має лише фракція руска. Старорусини не аспірують ні направо, ні наліво, а стовідсотково визнають Державу Польську» (ААН-2, с. 11). Показово, що при цьому в періодиці РАП та її програмних документах продовжували використовувати термін «русский».

Трактування русофільських переконань часто трансформувалося відповідно до ситуації. Наприклад, 1929 р. голова РАП О. Лисяк акцентував, що їхня партія визнає єдність «русского народа и связь с Россіей, так как Червоная Русь – колибель целой Руси», тоді як М. Бачинський у вже згаданій відозві стверджував протилежне, але все ж у питанні мови і культури виступав за свободу вибору самим населенням, не нав'язуючи російської мови так «пристрасно», як РНО, і не поділяючи її думки, що «всѣ русскія племена должны подчиниться російському націоналізму [тобто майбутньому політичному об'єднанні трьох “племен” в одну державу – І. О.]» (Голось народу, 1928). Водночас тодішній очільник РАП чітко артикулював негативне ставлення до українського національного руху, особливо до УНДО (Голось народу, 1928). Такі заяви, на переконання «Русского голоса», потрібні були РАП, щоб «укрѣпить свое обладаніе народнодомовским пирогом и прочими удобствами казенной хлѣбоѣдовщины», оскільки вона не мала впливу в суспільстві (Рабское, 1929).

Політичну орієнтацію комісара М. Бачинського дуже вдало визначила газета «Діло»: він формував «москвофільську по своїй природі і полонофільську по своїй наказній орієнтації партію» (Необузdana, 1928).

РСО намагалася представити свою партію як політичну силу, яка реалізує помірковану та врівноважену політику. На відміну від РАП і УНДО, «вона не посягає ні на державу, ні на уряд, ні на поляків, ні на українців. РСО хоче миру і дружнього співробітництва всіх на загальну користь» (Русській голос, 1930).

Критикуючи РАП, члени РСО констатували, що раніше вважали її консервативно налаштованою, але ідейною (хоч і не перебірливою в засобах). Це призвело до фатального об'єднання двох партій під час виборів 1928 р. Зокрема, мовилося і про деструктивну роль РАП у взаєминах РСО з українськими національними силами та польською владою, а також між українськими силами і владою. Використовуючи підтримку держави як своєрідне забороло, РАП зловживала своїм становищем, «ложно інформирую власти» і зводячи наклепи на «русскую и украинскую общественность» (Дальше, 1930). Це й стало основною перешкодою, за визначенням діячів РСО, на шляху до згоди уряду з «русскою» й українською громадськістю. Оливи у вогонь долив і М. Бачинський, заявляючи про небезпечність «русского» та українського руху для Польської держави (Раповскія, 1929). Він переконував польську суспільність у готовності РСО втручатися в польські справи, як і провокував «українців» на виступи проти РСО, приписуючи їй нечесні наміри, підбурював «руське» населення також проти уряду тощо (Дальше, 1930).

Угодова політика й непопулярність у народі спричинили ліквідацію РАП у 1934 р. Її члени приєдналися до РСО (Орлевич, 2022, с. 89).

Нормалізація. Невідрадне становище русофілів ще більше ускладнила т. зв. нормалізація під час виборчої кампанії 1935 р. між УНДО й польським урядом. Русофілів цей союз непокоїв ще з 1930 р., коли угода лише була у планах. Власне, вони вперше й повідомили про такі наміри польсько-української співпраці у своєму періодичному органі «Рускій голос» 1 червня 1930 р. Це заперечила газета «Діло». Роль медіатора, за інформацією москвофілів, між владою й УНДО мав виконувати митрополит Шептицький. Результатом цієї «нормалізації» повинні були стати ліквідація утравкізації, заснування українського університету в Перемишлі, зміна урядової номенклатури з «русин» на «українець», прийняття українців без обмежень на урядові посади, субсидювання українських господарських і політичних товариств (Chojnowski, 1979, s. 156–157). Однак угоду зірвала Організація українських націоналістів, яка була її противником. У листопаді 1930 р. українські націоналісти виступили з акцією проти польської влади, здійснюючи підпали мастків польських колоністів і державних об'єктів. Так вони намагалися зірвати вибори до сейму, призначені на листопад того року, та «викликати паніку в польського населення Галичини, посилити настрої невпевненості й анархії в суспільстві, що мало продемонструвати хиткість кордонів і внутрішню нестабільність Польської держави» (Chojnowski, 1979, s. 159). Раніше, у вересні, почалася «пацифікація» – каральні заходи проти українського населення з тією ж метою – посіяти паніку й залякати. Та невдовзі обидві сторони усвідомили, що продовження такого стану загрожує тотальною катастрофою. Тож саме після 1930 р. в українському політикумі й з'являються певні компромісні настрої. Увінчалось це порозумінням 1935 р. (Chojnowski, 1979, s. 159).

Поштовхом до «нормалізації» став затверджений сеймом у червні 1935 р. виборчий, антидемократичний за своєю суттю, закон (ординація) (Зайцев, 1994, с. 19). Згідно з ним, від кожного округу до сейму обирали двох послів із чотирьох кандидатів. Ці чотири кандидатури виставляли на окружних передвиборчих зібраннях, на яких були присутні представники місцевих органів влади, торговельно-промислових палат, професійних спілок, і по одному делегатові від кожної півтисячі виборців

округу. Такий законодавчий механізм давав змогу правлячим колам відсіювати небажаних претендентів, позбавляючи опозиційні політичні сили, передовсім українські, будь-яких шансів сформувати значне парламентське представництво. Перед легальними українськими партіями постав вибір: цілковито втратити парламентські важелі впливу чи піти на компроміс із польською владою (Демчишак, 2010, с. 10–11). УНДО спершу опротестувало виборчий закон, проте пізніше все ж вирішило взяти участь у виборах, щоб мати своїх представників у парламенті (Nowak, 2007, s. 259). Задля цього воно уклало виборчу угоду з ББСУ. Угоді тенденції в політиці УНДО посилювала також ситуація в підрадянській Україні – голод 1933 р. спричинив протести українців, які жили в різних кряях поза Великою Україною, зокрема й у межах Польщі (Коко, 1995, s. 119). Усі українські кандидатури були узгоджені з польським урядом. До угоди приєдналися також «Українська народна обнова» (УНО), партія, тісно пов'язана із греко-католицьким духовенством, і Волинське українське об'єднання (ВУО). Інші українські партії вибори бойкотували (Красівський, Марчук, 2006, с. 141).

Внаслідок виборчої угоди УНДО здобуло 13 сеймових мандатів і 4 сенаторські. Зближення УНДО із правлячими колами тривало і в стінах парламенту, де УПР підтримала проурядовий табір. Польський уряд теж зробив декілька кроків назустріч українцям – нового голову УНДО В. Мудрого обрали одним із п'яти віцемаршалків сейму (Красівський, Марчук, 2006, с. 141).

Позицію УНДО пояснює те, що парламентаризм воно розглядало як одну з головних форм своєї боротьби. Українські партії, зокрема УСРП та УСДП, поставилися до «нормалізації» різко негативно. І сам факт порозуміння з авторитарним режимом, і перспектива участі у виборах на основі антидемократичного виборчого законодавства були рішуче відкинені як такі. У програмах УСРП та УСДП, які, на противагу до УНДО, були партіями класовими, позиціонуючи себе представниками українських робітників та селян, стверджена неможливість досягнення згоди лише з почуття національної солідарності (Демчишак, 2010, с. 12).

Критикували виборчу ординацію 1935 р. як недемократичну і русофілі, закликаючи повернутися до попереднього виборчого закону (Резолюції, 1937). Вони виступали за конституційно-парламентську форму правління, вимагаючи загального, рівного, пропорційного виборчого права, а також інших широких демократичних громадянських свобод (РСО, 1930а), зокрема віросповідання та рівноправ'я для всіх церковних організацій. Під шквал критики потрапила і квітнева Конституція 1935 р., що встановлювала в Польщі президентську форму правління. Згідно з нею, президент зосереджував у своїх руках єдину і неподільну державну владу, йому були підпорядковані уряд, парламент, збройні сили, суди й контрольні органи. Конституція обмежувала компетенції сейму та сенату, причому сенат був піднесений вище сейму. 1935 р. було скасовано пропорційну систему виборів і замінено її мажоритарною, за якої виняткові права надано окремим зборам, підпорядкованим місцевій адміністрації. Цікаво, що хоча русофільські діячі не визнавали резонності польсько-української угоди для українського політикуму, проте виявляли ображеність та роздратованість тим, що і польська влада, і УНДО ігнорували пропозиції РСО про політичні союзи. Згодом русофільські діячі в усіх своїх поразках звинувачували польсько-українську угоду.

Сформований 1935 р. на засіданні президії РСО Русский виборний комітет було розпущено, як наголошували самі члени цієї партії, власне через польсько-український «сговор» (Отчеть, 1936). Русофіли розуміли безперспективність участі в нових виборах, пам'ятаючи про своє повне фіаско на попередніх. Союз із УНДО, як і в попередні роки, був неможливим, а урядові чинники РСО особливо не цікавила. Затяжна боротьба за Народний дім, що тривала майже два десятиліття, завершилася для русофілів поразкою – перевага була надана українофілам. Розпорядженням львівського воєводи Владислава Беліни-Пражмовського (Władysław Belina-Prażmowski) від 24 серпня 1936 р. Михайла Бачинського було звільнено з посади комісара і замість нього призначено адміністратором учителя технічної школи Романа Вельпеля. Одночасно названо й імена нових членів Тимчасового виділу: Євгена Храпливого, Юліана Мудрака і русофіла Адріана Копистянського, а також заступників – посла Володимира Целевича і д-ра Олександра Хиляка (Орлевич, 2022, с. 88).

На переконання українських політиків, т. зв. нормалізація, яка почалася під час останніх виборів польсько-українською угодою, не означала, що «наше ставлення до відродженої Польщі було коли-небудь ненормальним», – мовилося радше про те, що «уряд через незрозумілі причини не помічає нашого існування» (О національно-політическом, 1937).

Натомість москвофільські видання скаржилися, що «українці» нібито широко використовують своє привілейоване становище в боротьбі проти них, опираючись на допомогу поляків, як до війни – на підтримку німців (О національно-політическом, 1937).

Зневіра в підтримку уряду змусила русофілів заговорити про орієнтацію на власні сили й відмовитися від парламентської боротьби. Головуючи на V З'їзді РСО, І. Винницький зазначив, що «галицько-руське» населення вже не вірить у своє спасіння зусиллями «чужих протекторів» і тепер сподівається тільки на себе (Отчеть, 1936). Чужими протекторами називали проурядові польські чинники. Про опертя на власні сили заявляли й УСРП та УСДП, які також не брали участі в елекційному процесі 1935 р. Усі три партії акцентували на класовості своєї політичної організації, ставлячи селянство у пріоритет. Намагаючись зберегти оптимістичний настрій, очільник РСО О. Хиляк нагадував про потенціал «руського» духу, який має здатність відроджуватися у складні моменти (Русский голос, 1935). Попри розуміння проблем у русофільській течії, голова РСО намагався вселити оптимізм в однопартійців і прихильників, апелюючи до історичних традицій: «Горді усвідомленням свого великого завдання і одухотворені вірою в геній Русі, ми чесно виконуємо наш обов'язок перед історією» (Хиляк, 1935). РСО залишалася легальною партією і продовжувала виступати за територіальну автономію для «русских земель» у складі Другої Речі Посполитої, культурне й економічне самоуправління та відділення органів державної адміністрації від органів самоуправління.

Аналізуючи здобутки РСО, О. Хиляк мусив визнати, що боротьба русофілів на релігійно-культурному фронті не дала очікуваних результатів: «ні в Церкві не зменшилось українське засилля», ні в освітній сфері не здобули тих прав, що їх мають інші меншини. Зазнала невдач партія і на політичному та економічному полі: їй не вдалося забезпечити своє представництво в законодавчих палатах, русофільських кооператорів позбавили можливості організовувати молочні кооперативи,

кредитному центру не дозволяли розподіляти кредити тощо. Успіхом, натомість, О. Хіяк вважав вагомий відсоток русофілів, які пройшли у виборах до органів територіального самоуправління. Надзвичайно важливо також, наголошував він, що остаточно провалилися всі спроби розколотися РСО, а РАП таки було ліквідовано (Хіяк, 1935).

Термінологічні характеристики русофілів і їх трактування польською владою. Залишаючись вірними ідеї «єдності руського народу», русофіли міжвоєнного періоду не змінювали свого понятійного апарату. Як і їхні попередники у ХІХ ст., вони використовували слова «русский», «русин» для номінації народу, що, згідно з їхньою концепцією, складався із трьох етносів (народів, народностей): малоросів, росіян і білорусів (Орлевич, 2021, с. 116). Під терміном «русский народ» представники цієї суспільно-політичної течії розуміли галицьких українців, або – як самі уточнювали – «місцеве руське населення». Те саме означення «русскі» в їхньому трактуванні охоплювало і росіян та білорусів. У резолюції партійного з'їзду русофілів 1925 р. сказано, що саме в усвідомленні національної та культурної єдності всіх «гілок руського народу» і «знаходиться його міць, а особливо малоруської різновидності, а особливо тієї частини його, яка живе у Польщі» (Съезд, 1925). Аналогічною була й декларація з'їзду РСО від 26 липня 1934 р. (ДАІФО-2). Один з її ідеологів В. Каренін пояснював, що під поняттями «Русь» і «русский» потрібно розуміти «нашу націю» та національну належність, тоді як окреслення «білоруський», «великоруський» і «малоруський» слугують для розмежування «наших основних національних різновидів» (Каренін, 1932). Акцентуючи на рівнорядності трьох народностей – велико-, мало- та білоруської, – він заявляв, що нацією є лише ці три народи разом і зветься вона «русскою» (РНО, 1930).

Русофіли пов'язували походження терміна «русский» із давньоукраїнськими часами. Нагадували, зокрема, що, за ствердженням натхненника українського руху Михайла Грушевського, у Галичині і поляки, і русини називають «плем'я українське» «русским» (і його мову – аналогічно). Лонгін Цегельський уважав тотожними на цих же теренах ідентифікатори «Русь» та «Україна». А отже, висновували русофіли, обидва етноніми – «русинь» і «русский» – синонімічні, оскільки походять від єдиної власної назви «Русь» (лише перше – з коротким закінченням, а друге – з повним) (Отчеть, 1929, с. 68–69). Додатково вони пояснювали, чому «правильним» прикметником від «русин» є «русский», а не «русинський»: згідно із граматичними нормами, від іменників із суфіксом *-ин* утворюються прикметники із суфіксом *-ськ-*, тобто: «русин» → «русскі», а не «русинські» (подібно як від «слов'янин», «татарин» творяться «слов'янські», «татарські») (ДАІФО-3). При цьому у прикметнику «русский» русофіли, які ґрунтувалися на нормах правопису російської мови, писали, відповідно, «сс» (в українській мові – якщо основа слова закінчується на «с», то при додаванні суфікса *-ськ-* дві суміжні приголосні зливаються в одну) (Кузьма, 2006; Грищенко, 1978).

Пропагована русофілами ідея триєдності «руського» народу детермінувала й використання ними понять «нація», «народ», «етнос». Процес національної ідентифікації представників русофілства відбувався у взаємодії/протистоянні з українськими національними силами. Русофіли визнавали спільність з українофілами лише етнічної належності, що унеможливлювало їхню політичну консолідацію.

У документах, часописах, окремих публіцистичних працях русофілські діячі часто оперують термінами «народ», «нація», «націоналізм». Узавши до уваги весь

еволюційний ланцюжок виникнення і становлення етносу, який можна зобразити так: рід → плем'я → народність → народ → нація, русофіли розглядали націю як історичну спільноту людей, що твориться у процесі формування спільності їхньої території, літературної мови, деяких особливостей культури та ментальності, які і становлять її ознаки. Проте їхнє розуміння нації було архаїчним, немодерним, інтуїтивним, і вони його ані не розбудовували, ані не намагалися змоделювати чи дати йому теоретичне підґрунтя.

Як синоніми до «нація» вживали слова «народ» і «народність». Так, у документації Русского народного з'їзду 1923 р. фігурує «русська народність» (Русській народний съездъ, 1923; РНО, 1930), а група «Русского голосу», що зібралася на нараду 21 травня того ж року, впевнено іменувала себе «представниками русского народа Галичини» (Наша головна задача, 1923).

У Парижі 15 березня 1923 р. Рада послів великих держав – Англії, Франції, Італії та Японії – остаточно визнала суверенітет Польщі над Східною Галичиною. Дипломатичні кола й надалі наполягали на наданні краю автономії, опираючись на міжнародну опінію, однак без успіху (Pisuliński, 2004, s. 289). Сформована 24 квітня 1924 р., урядова комісія розробила проєкт «кресових законів» і закріпила етнонім «ruski» на означення українського народу, дозволивши, щоправда, послуговуватися і словом «український», за бажанням місцевої громади (Зуляк, 2011, с. 4). Українців обурював уже сам використаний у документі термін «ruski» (у значенні «український») (Chałupczak, Browarek, 1998, s. 70). Не імпонувало це і русофілам, бо хоча вони теж оперували цим словом, але розуміли, що в законодавчому акті воно стосується мови української, а не обстоюваної ними «русскої» (Резолюції, 1925).

Свідомо закладена адміністративними чинниками неоднозначність у виборі термінології для національної ідентифікації (навіть у щойно згаданому акті фігурували також «український і білоруський народи») спровокувала численні конфлікти в середовищі українців, що було лише на руку польському уряду. Про вигідність термінологічних маніпуляцій для польської влади писав свого часу Микола Андрусяк: «Поляки називають нас то українцями, то русинами, залежно від того, як їм вигідніше. Коли польський уряд заключив у 1920 р. договір з Петлюрою, то признав незалежну українську (а не руську) Народну Республіку. Серед населення колишньої Конгресівки назва “ruski” означає стільки, що російський. Знову ж про часи української влади в Галичині знайдете в деяких польських книжках “wladze ruskie”» (ЦДІАЛУ-7).

Угодова позиція членів РАП щодо уряду простежується і в цій термінології. Вони називали себе «старорусинами», «русинами» (хоча і в статутних документах, і часто в періодиці вдавалися до самоназви «русский») – себто так, як влада офіційно іменувала всіх українців (Глупота, 1928). Польські газети коментували, що шлях, вибраний РАП, «є єдиним добрим шляхом, бо видно – Польща, Русь і Литва, то наша молитва» (покликання на вислів полонофіла Платона Костецького) (Раповскія, 1929), апелюючи до давніх часів, коли ці народи були об'єднані в одній державі – Речі Посполитій. Повернення до її кордонів перед поділами 1772 р. у польській публічній думці сприймалося як перспективна модель відродження Польщі (Mędrzecki, 2018, s. 51). Влучне визначення термінологічних принципів (чи радше безпринципності) русофілів дав тоді «Русській голос»: вони (йшлося про членів РАП) мали бути для держави тим, що знадобиться урядові, – де «рутенами», де «русскими», а де й українцями (Меньшинства, 1930).

Насправді ж РАП свого ставлення до ідеї єдності «руського» народу ніколи не змінювала (про це свідчать її партійні документи та періодика), а всі випадки використання етноніма «русини» були спричинені винятково прагненням догодити державній владі.

Польсько-українська угода 1935 р., на думку русофілів, була покликана накинути «руському народу» «український» характер, позбавивши його навіть історичного «руського» імені (О національно-політичском, 1937). Під спробою поляків «українізувати» «руській народ» мали на увазі видане в лютому 1936 р. розпорядження міністра внутрішніх справ Польщі Феліціян Славой-Складковскі (Felicjan Sławoj-Składkowski), яке дозволяло використовувати в офіційних документах два терміни – «руський» та «український» – як тотожні. Фактична заборона «історичного імені народу», з яким себе ідентифікували русофіли, стала для них справжнім ударом. Подібно вони сприйняли рішення українофілів про використання слова «українець» для національної ідентифікації у ХІХ ст. (Орлевич, 2021, с. 109).

Сповідування русофілами ідеї слов'янської єдності передбачало декларування ними солідарності з поляками. У партійних резолюціях неодноразово йшлося про готовність співпрацювати із «братським слов'янським польським народом» і його урядом для загального блага обох народів у спільній державі (К ІV Съїзду, 1935).

За лояльність до влади русофіли очікували політичних дивідендів – передовсім визнання їхніх ідеологічних переконань, а саме існування «руського народу», а також надання йому політичних, економічних та культурних прав як одній із меншин Польської держави, що артикулювалося і в москвофільських програмних актах. Ігнорування таких вимог владою викликало у представників русофільства образи, а нерідко й обурення. Обурювалися вони тим, що польський уряд не сприймає їх рівноправними учасниками політичного процесу, не визнає ідейних постулатів про триєдність «руського народу», а «руський» рух не має таких прав, як український (Хиляк, 1935). І справді, ліквідація проурядової РАП, яка не виправдала сподівань державної влади, не допомігши їй заволодіти Народним домом, вела до втрати інтересу польського уряду до москвофільства як чинника розколу українських політичних сил. Польсько-українська угода остаточно вивела москвофілів із політичної арени (Отчеть, 1936).

Із невизнанням існування «руського народу» була пов'язана, на думку русофілів, і відмова польської влади від заснування навчальних закладів із російською мовою викладання. Тоді як саме рівноправність «руської» мови з іншими в усіх державних відомствах й установах, якої наполегливо домагалися москвофіли, мала б засвідчити трактування громадян «руської» національності на рівні з етнічними поляками (К ІV Съїзду, 1935; РСО, 1930b). Власне тому, зокрема на своєму з'їзді 1930 р., РСО вимагала всезагального початкового навчання «руською» мовою, обов'язкового викладання цієї мови як предмета, а також «руської» історії та літератури в «малорусских» (українських) середніх освітніх закладах (РСО, 1930b).

Не допомогло в цьому й те, що русофіли постійно доводили відмінність між «руською» та російською мовою, стверджуючи, що їхні політичні суперники спеціально ототожнюють ці поняття, щоб дискредитувати опонентів перед владою: «Лише польська і українська преса називають рускій язык російським, свідомо плутаючи державне поняття з національним заради горезвісного “divide et impera”» (Рабское, 1929).

У тлумаченні членів РАП, яке вони намагалися донести владі, «русська» національна меншина в Польщі належала до «тої одинокої в світі нації», із якої стараються утворити «нові народності» (Единый русский, 1928). Яскравим прикладом цього вони називали той факт, що «русські» кандидати були введені до списку ББСУ лише як «великоруські», «малороські» та білоруські (Меньшинства, 1930). Показово, що введення РАП до виборчого списку ББСУ 1930 р. РСО розцінювало як «русинський сепаратизм» членів РАП, оскільки польська влада, яка не визнавала русофільської ідеології, слушно вважала кандидатів від цієї партії не «русскими», а «русинами» (Раповскія, 1929).

Усі сподівання русофільських діячів на те, що уряд братиме до уваги їхню активність на політичній шахівниці, розвіялися після «нормалізації», коли, за їхніми ж словами, Польща віддала «українцям» монополію на репрезентування «галицько-русського» населення в сеймі й загалом у політиці. І це при тому, що, як було наголошено, саме русофіли своєю лояльністю до влади заслужили на толерантне ставлення до них, бо ж, на відміну від «українців», «з часів відродження Польщі ... не вчинили жодного злочину проти держави» (О національно-політическом, 1937).

Тепер русофіли все більше зосереджувалися на контактах із польським народом, а не з його урядом. Прихильність до польського населення посилювалася як під впливом соціалістичних ідей та ідей слов'янської єдності, так і через неможливість коаліції із ББСУ, яку обґрунтовували протистоянням уряду й опозиції: «РСО не може мати нічого спільного ні з західною буржуазією [йшлося, зокрема, і про “польський буржуазний режим”, проти якого “бореться польський народ” – І. О.], ні з її отродєм – ундовською реакцією, ні з комуністичним неистовством» (Бондаренко, 1930).

Свідчення підтримки РАП державною владою – документація Станіславівського воєводства – розпорядження, надіслані до староств Міністерством внутрішніх справ у Варшаві, та звіти староств воєводству. В одній із таких директив 1930 р. читаємо про протегування уряду русофільської РАП (на противагу РСО, яка, як зазначено, має російську підтримку), а також про сприяння в сеймовій діяльності Олександрові Бачинському, Юліанові Яворському, Олександрові Лисяку й Іванові Липецькому (ДАІФО-1, арк. 24). Польська влада планувала консолідувати цей рух і підпорядкувати своєму впливу.

Староста Надвірної 13 січня 1931 р. надіслав до станіславівського воєводи Зигмунта Ягодзінського (Zygmunt Jagodziński) анкету у справі «руху старорусинського», метою якої було «віднайти старорусинів» і відновити їхній рух, але вже таким, яким волів бачити всіх русофілів польський уряд (ДАІФО-1, арк. 31).

Як і в XIX ст., коли москвофіли практикували вітальні телеграми австрійському цісареві, так і 11 березня 1930 р. у м. Козлів Тернопільського повіту на вічі РАП було вирішено привітати Ю. Пілсудського з нагоди іменин телеграмою, у якій його названо великим сином польського народу й одним із найвизначніших слов'ян сучасної епохи (3 організації, 1930). Дещо раніше, на 1 листопада 1927 р., був запланований з'їзд «видатних представників рускої суспільності» (передовсім членів «Народного дому»), основною метою якого стало засвідчення лояльності Ю. Пілсудському (Наши пораженцы, 1927; 3 судової, 1928).

Мова й освіта. Русофіли, подібно до інших українських політичних сил (хоч ідеологічно були «антиукраїнськими»), реагували на закони польської влади, спрямовані на обмеження культурних та освітніх прав українців. Гостру реакцію

спричинив, зокрема, закон від 31 липня 1924 р. (відомий в історіографії за прізвиськом його автора С. Грабського), який, проголосивши, що державною мовою на території Польщі є польська, став сигналом до активної колонізації українських земель (Руда, 2016).

Для пришвидшення асиміляції місцевих українців польська адміністрація проводила масове переселення української інтелігенції, передовсім учителів, із західноукраїнських земель у центральні райони Польщі, а на їхнє місце призначала вчителів-шовіністів (Нагірняк, 2009, с. 112–116). Русофіли виступали проти «неприймання руских кандидатів на державну службу, звільнення руских службовців з урядової служби і переведення їх в інші області», вимагаючи «задоволення всіх їхніх насущних як політичних, так економічних потреб» (Резолюція, 1925).

У міжвоєнний період у середовищі русофілів спостерігається зміна ставлення до використання української мови. Здобувши негативний досвід упродовж довоєнних років, коли її ігнорування призвело до втрати впливів серед інтелігенції та недостатності їх серед селянства (Мы и они, 1927), окремі русофіли наголошували, що для селян «малорускій язык – язык мужиковъ», а «русский – панський» (Пантелевич, 1927), тож, щоби повернути до себе сільське населення, варто більше друкувати «на малорусском наречіи» (Мы и они, 1927). Побутування в тогочасній Галичині «малоруського діалекту» (української мови) зумовили об'єктивні історичні причини. З огляду на це, Адріан Копистянський закликав правління Товариства ім. М. Качковського прийняти правопис, ухвалений Науковим товариством ім. Шевченка 1922 р., щоби посилити вплив і серед представників українського табору (Наука, 1926, с. 203). Його погляди поділяв і Маріян Глушкевич. Однак ця пропозиція не була прийнята. Лише 1934 р. поборники використання української мови переважили і періодичне видання Товариства ім. М. Качковського – «Наука» – перейшло на українську.

Релігійні погляди русофілів. Представники досліджуваної течії офіційно продовжували сповідувати греко-католицизм, хоч і виявляли симпатії до православ'я. Відсутність чіткого визначення статусу ГКЦ, зобов'язань держави перед нею та обов'язків її духовенства щодо держави провокували напруження й конфліктні ситуації. Оскільки ГКЦ в історії українців Галичини завжди виконувала роль захисника національних інтересів, то патріотичні сили й тепер очікували від неї такої ж позиції. Урядові польські чинники, натомість, намагалися змусити ГКЦ повністю усунути від політичної й національно-культурницької роботи та активно пропагувати серед своєї пастви лояльне ставлення до Польської держави (Гентош, 2016, с. 25). Проблемну правову ситуацію мав урегулювати Конкордат між Польщею й Апостольським престолом. Визнаючи за церквою важливе значення як одного з чинників національного самозбереження, русофіли не схвалювали підписання конкордату, вважаючи його спробою уряду Польської Республіки позбавити ГКЦ адміністративної й господарської автономії.

Загалом, цей правовий акт одержав доволі різні оцінки як від тогочасних діячів, так і від сучасних істориків (Перевезій, 1998; Зємба, 1996; Krasowski, 1988; Киричук, 2008). Степан Баран, наприклад, зазначив, що такий документ давав значну охорону ГКЦ й усамостійнював її в церковно-адміністративній сфері. Іван Кедрин-Рудницький, навпаки, критично оцінював зміст конкордату, вважаючи, що

ним узалежнено призначення греко-католицького духовенства від польського уряду (Пилипів, 2013, с. 155–156).

Конкордат 1925 р. визначив статус Католицької Церкви та її складової – ГКЦ у Другій Речі Посполитій і так став компромісом між Апостольським престолом і тими польськими середовищами, які прагнули посилити залежність української Церкви від польської адміністрації (Пилипів, 2013, с. 159). Цим документом обидва обряди одержали повну свободу духовної праці та юрисдикції відповідно до християнської моралі й канонічного права. Важливо, що Апостольський престол застеріг собі виняткове право вибору правлячих єпископів та їхніх помічників без жодного втручання з боку держави. Уряд міг висувати певні політичні застереження тільки за умови, що вони доведені судом чи обґрунтовані юридично (Пилипів, 2013, с. 155).

На користь критиків такого правового акта, до яких належали і русофіли, свідчить додаткова угода до Конкордату 1925 р., укладена 20 червня 1938 р. Згідно з нею, Ватикан за 2,5 млн зл. відмовлявся від своїх прав на церковні землі, храми та каплиці, захоплені свого часу Росією, які перед скасуванням унії були власністю ГКЦ. Ішлося про передачу державі 2 800 га української церковної землі. Під час обговорення угоди на засіданні сейму протест проти її укладення висловили тільки українські послы – греко-католики та православні (Степан Скрипник, д-р Остап Луцький, д-р Степан Баран) (Киричук, 2008, с. 986–1000). Після набуття чинності договору 1938 р. уже влітку польська влада зруйнувала понад 100 православних храмів Холмщини й Підляшшя, зокрема і старовинні в Щебрешині (з 1184 р.), Білій Підляській (з 1582 р.), Замості (з 1589 р.) (Вишневецький, 1990, с. 18–19).

Русофіли виступали проти тогочасної українізації ГКЦ, усунення церковнослов'янської та «руської» мов із богослужінь, переслідування москвофільськи налаштованого духовенства, запровадження celibату для «руського» унійного клиру як вкрай шкідливих із погляду інтересів місцевої Церкви (Резолюції, 1925). Вони декларували свободу віри й незалежність Церкви та заперечували використання її владою для політичних цілей. Русофільські діячі планували добиватися ліквідації права патронату при заміщенні парафій і надання в цьому вирішального голосу парафіянам (Резолюції, 1925).

Земельне питання. Задля зміцнення польського елемента на західноукраїнських теренах уряд міжвоєнної Польщі здійснив парцеляцію великої земельної власності, передавши вилучені поміщицькі маєтки демобілізованим польським солдатам, відставним чиновникам, а згодом і всім охочим полякам. 28 грудня 1925 р. уряд В. Грабського домогся схвалення сеймом земельного закону «Про виконання земельної реформи». Примусовому розподілу підлягали не лише поміщицькі маєтності, а й добра осіб непольського походження. У такий спосіб влада позбавляла українських і білоруських селян можливості набувати земельну власність (Сливка, 1985, с. 116).

Реформування аграрного сектора на східних окраїнах тогочасної Польщі, що було колонізаційним і не захищало інтересів збіднілого селянства (Виздрік, Мельник, 2018), спричиняло справедливе обурення цієї незаможної верстви, представники якої стали ще наполегливіше домагатися конфіскації і розподілу поміщицьких земель (Виздрік, 2013, с. 150–155).

Після обговорення земельного питання 17 жовтня 1925 р. рада РНО прийняла ухвалу-протест проти колонізації «національно-руських» територій та недопуску

«русского населения» до участі в купівлі землі (Въ защиту, 1925). Москвофіли вимагали термінової підготовки нового земельного закону, що передбачав би широку й доступну парцеляцію великих земельних володінь у краї серед потребуючого місцевого селянства. Вимогу щодо переходу майна великих землевласників до народного земельного фонду для безкоштовного виділення з нього ділянок у приватну власність мало- і безземельним селянам висували українські партії різних ідеологічних спрямувань (УНДО, УСРП, Українське селянсько-робітниче об'єднання). У цьому питанні їх однозначно підтримали й русофіли (ААК-3).

У Другій Речі Посполитій більшість українського населення становили саме малозабезпечені земельними наділами селяни, які населяли слаборозвинені райони. Українцям бракувало більших промислових і торговельних закладів, які могли б забезпечити працею вихідців із сіл. Ситуацію намагався виправити український національний рух, докладаючи зусиль до утворення господарських організацій і запровадження нових методів управління, до навчання й незалежнення своїх членів від польських інституцій (Chałupczak, Browarek, 1998, s. 75). Основним засобом боротьби за економічне піднесення став кооперативний рух (Гелей, 2013, с. 464; Chałupczak, Browarek, 1998, s. 76), що набув значного розмаху завдяки добре скоординованій співпраці всіх українських організацій, політичних і суспільно-культурних (Chałupczak, Browarek, 1998, s. 77), зокрема й москвофільського спрямування. Кооперація виявилася найефективнішим способом ведення господарства українцями (Гелей, 2013, с. 464; Chałupczak, Browarek, 1998, s. 76). Показово, що її розвиток польська влада розглядала як інструмент незалежнення українства (Гелей, 2013, с. 467).

Товариство ім. М. Качковського, яке в русофільській інституційній системі відповідало за економічну діяльність, вело й кооперативну роботу. Реалізація цієї функції відбувалася у двох площинах: теоретичній і практичній. У межах першої в селянському середовищі пропагували знання про раціональне ведення господарства (зокрема і про кооперацію), проводили різні курси (кооперативні, садівництва тощо), видавали книжки відповідної тематики, а в межах другої – засновували кооперативи, читальні, крамниці та ін. Хоча поширювані ідеї щодо розвитку кооперативного руху та різних господарських інновацій відіграли позитивну роль у справі незалежнення української економіки від Польської держави, але, попри них, пропагували й москвофільські погляди, що негативно впливало на розвиток української національної ідеї.

Рішення з'їздів РНО відображали актуальні на той час потреби українців в економічній сфері. Наприклад, мовилося про державну допомогу селянам у веденні їхнього господарства; сприяння домашнім промислам та організацію народних сил на початках їхньої кооперації; передачу без викупу ґрунтів великого землеволодіння місцевому без- й малоземельному населенню; комасацію селянських ділянок за рахунок держави й необхідну їх меліорацію за належної урядової підтримки; припинення колонізації, яку здійснює уряд із політичних міркувань; заснування дешевої іпотеки; монополізацію великого виробництва (видобутку нафти й вугілля, енергетики, аптечної мережі тощо); запровадження прогресивного податку на дохід; об'єднання в кооперативи, спілки та союзи. Широкою була й соціальна програма, до головних завдань якої належали: обмеження трудового дня фабричних робітників

до 8 годин; різні полегшення для жінок-матерів і звільнення від роботи на фабриках дітей шкільного віку; запровадження санітарних норм в інтересах робітників; загальне безкоштовне лікування (земська медицина) і систематична боротьба на рівні держави з такими хворобами, як туберкульоз, алкоголізм тощо; державне страхування робітників на старість і випадок непрацездатності; підтримка тих, хто виїжджає на сезонні роботи (Программа, 1926). Аналізуючи досягнення РНО, Г. Малець відзначив, що вдалося заснувати низку нових кооперативів, Русській ревізійний союз помітно зміцнив свої позиції, «Защита землі» «стала твердо на ноги», а «Ризниця», «Бескид» та інші кредитові й торговельні кооперативи працювали доволі успішно (Малець, 1927).

Кількісний і якісний склад політичної еліти міжвоєнного москвофільства.

На початку ХХ ст. освічені українці ставали переважно юристами. Проте поступово фахова структура української інтелігенції змінилася, доповнившись технічними, природничими та медичними професіями (Пахолків, 2014, с. 32). Популярний у 20-х роках ХХ ст. фах правника у 30-х роках поступається інженерно-технічним спеціальностям. Це чітко простежено й на прикладі аналізу професійної належності москвофілів, здійсненого на матеріалах списків особового складу їхніх керівних органів, членів товариств та ін. Так, зокрема, у 1923 р. у керівництві москвофілів⁵ левову частку становили юристи (29 %): чотири присяжні повірені – правники, які вели приватні практики й не перебували на державній службі (23 %), і радник суду (6 %). Доволі численно було репрезентоване й духовенство, яке представляли четверо священників (23 %). На половину меншу частину (11,8 %) у цьому соціальному спектрі становили викладачі гімназії (2 ос.). Стільки ж – по 2 особи (тобто теж по 11,8 %) – бачимо в ньому чиновників фінансової дирекції та селян. Очолювати партію довірили також студентів та жінці (по 6 %).

У 1925 р. членами совіта (керівного органу РНО) (Съезд, 1925) з 19 осіб 8 були юристами (суддя, 5 адвокатів, радник суду й нотаріус), 3 мали стосунок до освітньої сфери (професор гімназії і 2 студенти), ще 3 – до сільськогосподарської (агроном і 2 селян), по особі репрезентувало релігійну (священник) та культурну (журналіст). Із восьми юристів п'ятеро провадили приватну практику, а троє (нотаріуси) перебували на державній службі.

Із 1926 р. новим головою РНО став Г. Малець, а до складу «совіта» (Съезд, 1926) загалом увійшла 21 особа: 2 адвокати, 2 письменники, 2 публіцисти, журналіст, священник, агроном, 5 студентів, 6 селян. У керівництві партії на VI Всеукраїнському з'їзді РСО 13 лютого 1937 р. переважала інтелігенція, а географія представництва охоплювала різні округи Галичини та західної Лемківщини. Очільником РСО вибрали

⁵ Того року до складу Русского народного совіта входили: Володимир Труш, викладач гімназії зі Станиславова (як голова); Михайло Бачинський (товариш голови) та Михайло Марко (секретар), чиновники фінансової дирекції зі Львова; присяжні повірені: д-р Феодосій Заяць, д-р Олександр Лисяк і д-р Кирило Черлунчакевич (усі зі Львова) та д-р Орест Гнатишак (із Перемишля); Микола Третяк, радник суду зі Львова; священники: о. Юліан Гумецький (із Вербіжа), о. Іван Давидович (із Болехова), о. В. Лончин (ім'я не встановлено) (зі Львова) та о. Симон Федоронко (з Перемишля) (два останні від участі в роботі ради пізніше відмовилися); викладач львівської гімназії Дмитро Ключник; студент зі Львова Я. Кмицикевич (ім'я не встановлено); селяни Іван Костецький (з Поздзяча) і Григорій Лещак (із Толщева); пані О. С. Монцибович (ім'я не встановлено) з Куткора (Русській Народний съезд, 1923, с. 4–5).

О. Хилика. Оновився і склад Центрального совіта⁶. Усього в ньому налічувалося 34 члени: 3 директори, 4 інженери, 4 редактори, 2 чиновники-правники, 4 доктори, 3 студенти, вчитель, священник. Як і в 1920-х роках, у совіті була тільки одна жінка.

Наведені статистичні дані свідчать, що наприкінці 30-х років ХХ ст. у керівному партійному органі русофільської партії юристи втратили кількісне превалювання, поступаючись представникам інших гуманітарних і технічних спеціальностей.

Зауважу, що українцеві в міжвоєнній Польщі було надзвичайно складно мати кар'єру службовця (це зумовлено тим, що де-факто багатонаціональна країна, у якій етнічні меншини становили близько третини населення, позиціонувала себе як мононаціональна держава) (Пахолків, 2014, с. 57–58). Аналіз професійної діяльності керівництва русофільської партії підтверджує цю тезу. Так, наприклад, із восьми правників, що входили до правління москвофільської партії РНО в 1925 р., лише двоє обіймали державні посади (суддя та радник суду). Натомість з усіх 76 юристів, які тоді належали до Ставропігійського інституту, державні посади обіймали 48: 40 були суддями, 3 – присяжними повіреними, 2 – аплікатами суду, ще 2 – чиновниками суду, а 1 – юристом-чиновником державної палати. Недержавні посади обіймало 16 адвокатів і 6 нотаріусів.

Як показують статистичні підрахунки, приблизно 37 % особового складу Ставропігії становили юристи (76 ос.), 21 % – чиновники (43 ос.), 11 % – учителі та викладачі гімназії (23 ос.), 4,8 % – лікарі (10 ос.), 4,4 % – міщани (9 ос.), по 3,4 % – інженери і кооператори (по 7 ос.), 1,9 % – поміщики (4 ос.), по 0,96 % – музиканти і купці (по 2 ос.), по 0,48 % – аптекарі, зодчі, математики, рахівники, агрономи, селяни (по 1 ос.), 12,66 % – професійна зайнятість невідома.

Документально підтверджено, що 24 із них здобули університетську освіту (у Львівському, Краківському чи Віденському університетах). Проте наявність вищої освіти і в інших також очевидна, оскільки її відсутність унеможлиблювала б таку професійну діяльність.

Кількість членів Ставропігії здебільш не перевищувала 200 осіб. Їхній список за 1925 р. фіксує, до прикладу, тільки 99 (ЦДІАЛУ-1). Аналогічний перелік від 1924 р. до 1937 р. охоплює 193 особи (ЦДІАЛУ-2), 1928 р. – 148 (Отчеть, 1930, с. 115), 1930 р. – 168 (Отчеть, 1931, с. 115), 1931 р. – 177 (Отчеть, 1932, с. 103), 1932 р. – 182 (Отчеть, 1933, с. 98–99), 1933 р. – 181.

⁶ Членство в ньому отримали такі львів'яни: студ. П. Білінкевич (ім'я не встановлено), дир. Корнилій Ганасевич, інж. Феofil Дацишин, студ. К. Константинович (ім'я не встановлено), інж. Юрій Луцик, ред. Михайло Марко, дир. Юрій Плешкевич, ред. В. Сірко-Білинський (ім'я не встановлено), радник Микола Третяк, ред. М. Цебринський і студ. В. Шишка (імена не встановлено); інші були з провінції: Ольга Бойко (Самбір), В. Вахновський (ім'я не встановлено) (Устя Руське), д-р Ілля Винницький (Дрогобич), інж. Н. Вінницький (ім'я не встановлено) (Галич), радник Григорій Глібовицький (Старий Самбір), д-р Іоан Гумецький (Калуш), інж. О. Дуркот (ім'я не встановлено) (Жегестів), Н. Жовнір (ім'я не встановлено) (Раковець), Мирослав Корвацький (Яворів), Д. Куровець (ім'я не встановлено) (Батятичі), д-р Михайло Лакуста (Журавно), дир. Іван Матіаш (Перемишль), Іван Миськов (Ріпнин), радник М. Пашкевич (ім'я не встановлено) (Глиняни), Г. Петров (ім'я не встановлено) (Підмихайля), Петро Сняданко (Сокаль), Іван Степанов (Новоставці), д-р Юліан Струсевич (Золочів), Іван Терешко (Сіракозці), Володимир Труш (Станиславів), Іван Черлюнкаевич (Скалат), А. Хома (ім'я не встановлено) (Ліско), Д. Чайковський (ім'я не встановлено) (Турка), о. Роман Чайковський (Бутини) (Руський голос, 1937).

Процеси секуляризації суспільства, які почалися ще у XIX ст., активно закріплювали свої позиції у XX ст. Власне цим можна пояснити існування статутного положення Ставропігії про те, що священники не можуть бути членами інституту. Тому представники духовенства поповнювали лави «Народного дому» та Товариства ім. М. Качковського. Так, на 1929 р. серед усіх 199 членів «Народного дому» тільки 45 були світськими особами (9 суддів, 8 адвокатів, 2 професори, 2 професори гімназії, 2 директори навчальних закладів – школи та гімназії, вчитель, шкільний візитатор, директор філії банку, лікар, аптекар, актор, 2 рільники й ін.), а всі інші належали до клиру (ЦДІАЛУ-5). Про соціально-професійне обличчя Товариства ім. М. Качковського відомо, що 1923 р. серед його членів і прихильників нараховувалося 467 священників (зокрема 7 докторів богослов'я) та 186 чиновників, 115 учителів, 52 кандидати в адвокати, 35 адвокатів, 28 професорів гімназії, 18 інженерів, 11 лікарів, 9 професорів і докторів університету, 6 нотаріусів, 5 кандидатів у нотаріуси (ЦДІАЛУ-4).

Аналіз соціального складу русофілів виявив чітке кількісне домінування в їхньому середовищі саме священників. Натомість у світському колі членів міжвоєнної Ставропігії чисельно переважали юристи, до того ж ті, які обіймали державні посади (а це, нагадаю, не було характерно для українців – обираючи найбільш популярний фах правника, зазвичай вони ставали адвокатами (Пахолків, 2014, с. 55) і відкривали приватні практики).

Усе це демонструвало загальні стратегії москвофільського руху: бажання опертися на духовенство як на традиційного репрезентанта консервативних цінностей, заручитися підтримкою інтелігенції з подібними поглядами та вплинути на консервативну частину селян, яких, як і українські національні сили, москвофіли бачили носіями народної/етнічної ідентичності, а також, хоч і менше, на міщан. Водночас більша присутність суддів (отже, державних посадовців) серед москвофілів могла означати також більшу лояльність до Другої Речі Посполитої і більшу прихильність державних чинників саме до представників цього руху (тут, однак, варто зауважити, що державні посади в Галичині 1920–1930-х років отримували й діячі з українського національного табору, зокрема ті, які боролися за ЗУНР, але щодо них обмеження були суттєвішими).

Русофіли, заручившись підтримкою польської влади, зуміли відновити діяльність і повернути всі свої культурно-освітні товариства. Незмінною залишилася їхня ідеологічна платформа, а саме вірність ідеї «русского народу», який, на їхнє переконання, складався із трьох народностей: української, російської та білоруської.

Отже, розкол русофільської течії й поява РАП були пов'язані з намірами польських владних кіл не допустити об'єднання українських партій перед виборами 1928 р. Для цього урядові чинники підтримували формування угодових партійних структур, використовуючи їх як засоби запобігання монолітності українського політикуму. Ситуацію підігрівали й особисті амбіції самих русофілів (М. Бачинський, Л. Черкавський, О. Лисяк та ін.), яким за допомогою державних важелів вдалося заволодіти Народним домом. Створена ними угодова РАП, яка у складних питаннях українсько-польських відносин зайняла антиукраїнську позицію, у виборчій кампанії 1930 р. об'єдналася з урядовим ББСУ, щоб увійти до парламенту. Натомість представники РСО, одержавши відмову від УНДО, не вибороли жодного мандата і залишилися поза легальним політичним представництвом.

Польська влада так і не визнала ідейних переконань русофілів і не дозволила відкривати російські школи, університети тощо, слухно вважаючи носіїв русофільських поглядів також українцями. А після «нормалізації» з УНДО взагалі втратила інтерес до них як акторів політичної гри.

Аналізуючи цілі москвофілів в економічній, соціальній і релігійній сферах, потрібно визнати, що вони були актуальні для українського суспільства й суголосні з тими, за які боролосся багато політичних сил національного спрямування, і вони не узгоджувалися з позицією польської влади. Інша річ, що русофільська ідеологічна платформа у ХХ ст. виявилася вже анахронізмом і йшла в розріз із національними інтересами українства.

Загалом, варто вказати на вузькість і консерватизм русофільського середовища, а також на те, що його здобутки в усіх професійних сферах, окрім юридичної, не були такими помітними, як у представників численнішого, відкритішого й модернізованішого проукраїнського соціуму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Бачинський, М. (1930, 2 падолиста). Кудам ити? *Голос народа*, 32(193).
- Бондаренко, Ів. (1930, 10 іюля). Сальто-мортале. *Рускій голос*, 51(445).
- Вальницькій, Э. (1919). *Докладная записка делегата Русскаго Исполнительнаго Комитета во Львовѣ*. Одесса.
- Въ защиту родной земли. (1925, 1 ноября). *Рускій голос*, 134.
- Виздрік, В. С. (2013). Польська аграрна реформа та її реалізація у 20-х рр. ХХ ст. на західноукраїнських землях. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* (№ 752: Держава та армія), 150–155.
- Виздрік, В. С., Мельник, О. М. (2018). Деякі особливості колонізаційної політики Польщі на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: нормативно-правова база. *Військово-науковий вісник*, 30, 136–148.
- Вишневецький, В. (1991). Трагедія православних церков у Польщі. *Пам'ятки України*, 1.
- Вражіння з засідання адміністраційної комісії сойму дня 20 січня 1930 р. (1931, 25 січня). *Діло*, 17.
- Гайдай, В. (2013). Розстановка політичних сил Польщі на момент становлення Другої Речі Посполитої та в перші роки її існування (1918–1920). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*, 17–25.
- Гелей, С. (2013). Відбудова національної кооперації у 20-х роках. В С. Гелей (ред.), *Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення*. Львів.
- Гентош, Л. (2016). Становище Греко-католицької церкви у Польщі до підписання Конкордату 1925 р. *Емінак*, 1(3).
- Глупота і провокація. (1928, 29 января). *Рускій голос*, 238.
- Голосъ народа*. (1926, 14 листопада). 21.
- Голосъ народа*. (1927, 25 грудня). 44(71).
- Голосъ народа*. (1928, 1 липня). 23.
- Голосъ народа*. (1930, 7 грудня). 37.
- Грищенко, А. П. (1978). *Прикметник в українській мові*. Київ.

ДАІФО-1: Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2 ер (Станіславівське воєводське управління, м. Станіславів), оп. 1 (Відділ суспільно-політичний. Підвідділ політико-національний), спр. 760, арк. 24.

ДАІФО-2: Держархів Івано-Франківської обл., ф. 2 ер, оп. 1, спр. 1332 (Інформація Львівського воєводського управління про IV з'їзд РСО і звернення «русских» організацій до уряду про закріплення за ними Народного дому у Львові, 1935. 14 арк.), арк. 3.

ДАІФО-3: Держархів Івано-Франківської обл., ф. 129 (Львівський Ставропігійський інститут), оп. 2, спр. 733, арк. 4–6.

Дальше йти некуда. (1930, 6 ноября). *Русский голос*, 85(479).

Демчишак, Р. (2010). «Нормалізаційна» угода 1935 р. як тест на визначення політичної природи легальних українських партій Західної України. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 22. Львів, 10–11. https://vlp.com.ua/files/1_2_zmist_vur_22_Nac-idea.pdf

Довкола «Народнього Дому». (1929, 8 лютого). *Діло*, 29.

Єдиний російський фронтъ. (1928, 5 февраля). *Голос народа*, 5(76).

Єдиний фронтъ. (1922, 29 (16) липня). *Русский голос*, 5.

Зайцев, О. Ю. (1993). Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.). *Український історичний журнал*, 1, 72. http://resource.history.org.ua/publ/UII_1993_1_9

Зайцев, О. Ю. (1994). *Парламентська діяльність політичних партій Західної України (1922–1939 рр.)* [автореф. дис. ... канд. іст. наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. Львів.

Зайцев, О. (1999). Вибори 1922 року у Західній Україні. *Україна модерна*, 2–3, 194–205. <https://er.ucu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/26d4edc9-aafc-4f87-b787-3cabb9366d63/content>

Зайцев, О. (2007). Українські політичні партії і організації. В Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій (редкол.), *Історія Львова: у 3 т.* (Т. 3: Листопад 1918 – поч. XXI ст.). Львів.

Зайцев, О. (2022). *Українці в Сеймі та Сенаті Польщі (1922–1939)*. Львів.

Зашкільняк, Л., Крикун, М. (2002). *Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів*. Львів.

Земба, А. А. (1996). Митрополит Андрей Шептицький і уряд II Речі Посполитої Польщі у 1923–1939 рр. В М. Галів (ред.), *Метрополія Нью-Йорку Служі Божому Андреєві у п'ятидесятиріччя його смерті*. Нью-Йорк, 36–51.

З організації життя Русской Аграрной Партії. (1930, 23 марта). *Голос народа*, 12(173).

З судової салі. Довкола «Народнього Дому». (1928, 4 грудня). *Діло*, 270.

Зуляк, І. (2011). Українці у Другій Речі Посполитій. *Україна – Європа – Світ: міжнародний науковий збірник. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 6–7, 6–7.

Із нор і заварків. (1929, 20 листопада). *Діло*, 258.

Каренин, В. (1932, 23 октября). Русь и украинцы. *Русский голос*, 41(582).

Кедрин, І. (1931, 30 січня). Українські дні у соймі. *Діло*, 21.

Киричук, О. (2008). Конкордат як спосіб врегулювання державно-церковних відносин: історичний і сучасний світовий досвід для України. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*, 3, 986–1000.

Ковач, О. (2020). На українських землях у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії. В В. О. Котигоренко (керівник авт. кол.), *Національні меншини України в політичних процесах ХХ–ХХІ століть: стан і проблеми дослідження*. Київ, 237–293.

Комар, В. Л. (2011). *Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.): монографія*. Івано-Франківськ: Місто НВ.

Красівський, О., Марчук, В. (2006). Українці в національній політиці Польщі в 20–30-х роках ХХ століття. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]*, 29.

Красівський, О. (2008). *Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр.* Київ.

Кто же непослѣдовательный? (1937, 31 января). *Русский голос*, 4(788).

Кубійович, В. (гол. ред.). (1994). *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні* (Т. 4: Крушельницький–Місто). Львів, 1573.

Кузьма, І. (2006). *Словотвірна синонімія і словотвірна варіантність прикметників в українській мові*. Львів.

К IV Създу РСО. (1935, 20 января). *Русский голос*, 2(691).

Малець, Г. (1927, 30 января). *Русска Народна Організація въ 1926 роць. Русский голос*, 188.

Меньшинства и выборы. (1930, 27 ноября). *Русский голось*, 91(485).

Мы и они. (1927, 27 февраля). *Русский голось*, 192.

Містерії довкола «Народнього Дому». (1928, 11 квітня). *Діло*, 81.

На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі. (1931). Прага.

Нагірняк, А. (2009). Особливості антиукраїнської політики польської влади в Галичині у 1920-х роках. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 65, 112–116.

Наука. Иллюстрированный мѣсячникъ для народа. (1926). 89, 203.

Наша головна задача. (1923, 2 червня (20 мая)). *Русский голос*, 21.

Наші поражєнцы. Плянъ ликвидациі русского руху въ Галичинѣ. (1927, 29 жовтня). *Голос народа*, 37(64).

Наші «русскі». (1926, 22 квітня). *Діло*, 88.

Необузdana комісарщина. (1928, 19 грудня). *Діло*, 288.

О національно-політичєском положєніи. (1937, 7 марта). *Русский голос*, 9(793).

Орлевич, І. (2013). Русофільська течія на початку 1920-х років у Галичині. *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*, 22–23. Івано-Франківськ, 200–209.

Орлевич, І. (2021). Русофільська течія. В І. Орлевич (наук. ред.), *Русь, Малоросія, Україна: галицькі українці у пошуках власного імені (ХІХ – перша половина ХХ століть)*. Львів.

Орлевич, І. (2022). Розкол русофільства й утворення Рускої Аграрної партії у 1927 р. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 36, 69–93.

Отчетъ о дѣятельности Правящаго Совѣта Ставропигійскаго Института за время отъ 22-го апріля 1928 по 12-ое мая 1929 года. (1929). В В. Р. Ваврик (ред.), *Временникъ. Научно-литературныя записки Львовскаго Ставропигиона*. Львовъ, 68–69.

Отчет о дѣятельности Правящаго Совѣта и состояніи Ставропигійскаго Института за время от 12 н. ст. мая 1929 по 27-е апрѣля 1930 года. (1930). В В. Р. Ваврик (ред.), *Временникъ. Научно-литературныя записки Львовскаго Ставропигиона*. Львовъ, 115.

Отчет о дѣятельности Правящаго Совѣта Ставропигійскаго Института за время отъ 12 н. с. мая 1929 по 27-ое апрѣля 1930 года. 1931. (1931). *Временникъ. Научно-литературныя записки Львовскаго Ставропигиона*. Львовъ.

Отчет о дѣятельности Правящаго Совѣта за время отъ 19 апрѣля 1931 по 8-ое мая 1932 года. (1932). В В. Р. Ваврик (ред.), *Временникъ. Научно-литературныя записки Львовскаго Ставропигиона на 1933 годъ*. Львовъ, 103.

Отчет о дѣятельности Правящаго Совѣта и состояніи Ставропигійскаго Института отъ Фомина воскресенія (8-го мая) 1932 до Фомина воскресенія (23-го апрѣля) 1933 года. (1933). В В. Р. Ваврик (ред.), *Временникъ. Научно-литературныя записки Львовскаго Ставропигиона*. Львовъ, 98–99.

Отчет о съездѣ РСО. (1936, 5 января). *Русскій голос*, 1(735).

Павлов, О. (2018). Руралізм як світогляд та ідейна течія: історичний вимір. *Регіональна історія України: збірник наукових статей*, 12, 157–186. http://kaf.ep.onaft.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/reisuk_2018_12_10.pdf

Пантелевич, В. Р. (1927, 20 марта). Н. Об. в Бресті и малорусская рѣчь. *Русскій голос*, 195.

Пахолків, С. (2014). *Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації* (Х. Николин, пер. з нім.). Львів: ЛА «Піраміда».

Перевезій, В. (1998). *Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30-х рр. ХХ ст.* Київ.

Пилипів, І. В. (2013). Правовий статус Греко-католицької церкви в Другої Речі Посполитій (1925–1939 рр.). *Ефективність державного управління: збірник наукових праць*, 34.

По поводу проголошення русской Аграрной Партіи (1928, 15 січня). *Голосъ народа*, 2(73).

Посли з ББ. Бачинський і о. Яворський на гастролях у Тернополі. (1931, 5 травня). *Діло*, 97.

Программа Русск. Нар. Организаци, принятая на Съѣздѣ 29-го іюня. (1926, 4 іюля). *Русскій голос*, 162.

Промова М. Бачинського посла на соймѣ зъ рамены Рускои Аграрной Организациі виголошена в сѣчнѣ 1931 р. (1931, 12 цвѣтня). *Голос народа*, 5.

Пустили фарбу. (1930, 9 падолиста). *Голос народа*, 33(194).

Рабское подхалимство. (1929, 20 января). *Русскій голос*, 5(297).

Раповскія походженія. (1929, 14 ноября). *Русскій голос*, 89(381).

Резолюціи Съѣзда. (1925, 15 февраля). *Русскій голос*, 110.

Резолюціи VI всекраевого съезда Русской Селянской Организациі, состоявшегося 13 февраля 1937 г. во Львовѣ. (1937, 21 февраля). *Русскій голос*, 7(791).

РНО і РСО. (1930, 12 жовтня). *Діло*, 227.

РСО. (1930а, 9 ноября). *Русскій голос*, 86(480).

РСО. (1930б, 13 ноября). *Русскій голос*, 87(481).

Руда, О. (2016). Мовна політика Другої Речі Посполитої та Чехословацької республіки в сфері освіти (на матеріалах Галичини і Закарпаття). *Проблеми слов'янознавства*, 65, 53–64.

Русска аграрна партія. (1929, 18 січня). *Діло*, 12.

Русский голос. (1926, 15 августа). 142.

Русский голос. (1928, 17 июля). 258–259.

Русский голось. (1930, 6 ноября). 85(479).

Русский голос. (1935, 5 января). 1(735).

Русский голос. (1937, 21 февраля). 7(791).

Русский народный съездъ 1 ноября 1923 г. Резолюции съезда и уставъ Русской народной организации. (1923). Львовъ.

Русский Народный съездъ. (1923. 3 листопада (21 жовтня)). *Русский голос*, 43.

Санація і москвофіли. (1930, 30 грудня). *Діло*, 289.

Създ Русской Народной Организации. (1925, 15 февраля). *Русский голос*, 110.

Създ Русской Народной Организации. (1926, 4 июля). *Русский голос*, 16.

Сливка, Ю. (1985). *Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939)*. Київ.

Соляр, І. Я. (2011). *Зовнішні орієнтації національно-демократичних партій Західної України 1923–1939*. Львів.

Стрѣльба из-за угла. (1930, 16 ноября). *Русский голос*, 88(482).

Хиляк, А. Е. (1935, 5 января). О политическом положеніи Галицкой Руси. *Русский голос*, 1(735).

ЦДІАЛУ-1: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 129 (Львівський Ставропігійський інститут), оп. 2, спр. 152.

ЦДІАЛУ-2: ЦДІАЛ України, ф. 129, оп. 2, спр. 162.

ЦДІАЛУ-3: ЦДІАЛ України, ф. 130 (Руський народний інститут «Народний дім»), оп. 1, спр. 53, арк. 1–2.

ЦДІАЛУ-4: ЦДІАЛ України, ф. 130, оп. 1, спр. 119, арк. 1–2.

ЦДІАЛУ-5: ЦДІАЛ України, ф. 130, оп. 1, спр. 122, арк. 1–8.

ЦДІАЛУ-6: ЦДІАЛ України, ф. 130, оп. 1, спр. 941, арк. 11.

ЦДІАЛУ-7: ЦДІАЛ України, ф. 388 (Андрусак Микола), оп. 1, спр. 7, арк. 12–13.

Чорновол, І. (2011). Польська національна демократія. В В. А. Смолій (гол. ред.), *Енциклопедія історії України: у 10 т.* (Т. 8: Па–Прик). Київ, 379.

Щоб неправда не ширилася! (1931, 23 квітня). *Діло*, 87.

Ajnenkiel, A. (1980). *Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939*. Warszawa.

Ajnenkiel, A. (1989). *Historia sejmii polskiego*, 2 (Cz. 2: II Rzeczpospolita). Warszawa.

Ajnenkiel, A. (1998). Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrane problemy. W R. Niedzielko (red.), *Polska – Ukraina: trudne pytania: materiały II międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947» (Warszawa, 22–24 maja 1997)*, 1–2. Warszawa.

ААН-1: Архивум Акт Новых (ААН), sign. 34 (Безпартійны Блок współpracy з рзадem. Секретаріат генералны. Оdezвы wybornie do Sejmu I Senatu 1930), 51/8 p. 1, s. 1, 7.

AAN-2: AAN, sign. 945 (Ministerstwo spraw wewnętrznych).

AAN-3: AAN, sign. 1036 M. (Wydział narodowosciowy. Ministerstwo spraw wewnętrznych), 02. 1566/№ 7, s. 10.

Chalupczak, H., Browarek, T. (1998). *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Chojnowski, A. (1979). *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Kraków.

Faryś, J. (2002). Polska bez Piłsudskiego: z dziejów myśli piłsudczykowskiej (1935–1939). *Mazowieckie Studia Humanistyczne*, 8/2, 281–289.

Felinski, M. (1931). Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej. *Sprawy Narodowościowe*, 6, 596.

Kaczmarek, R. (2010). *Historia Polski (1914–1989)*. Warszawa.

Koko, E. (1995). Metropolita Andrzej Szeptycki a państwo polskie w latach 1918–1939. W T. Stegnera (red.). *Metropolita Andrzej Szeptycki: materiały z sesji naukowej*. Gdańsk, 55–69.

Krasowski, K. (1988). *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne*. Warszawa; Poznań.

Mędrzecki, W. (2018). *Kresowy kalejdoskop. Wędrowki przez Ziemię Wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Moklak, J. (1993). Koncepcje staroruskie i prorosyjskie w ukraińskiej myśli politycznej: Ruska Agrarna Organizacja (RAO) i Russka Włościańska Organizacja (RSO). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 103, 149–154.

Moklak, J. (1997). *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej: zagadnienia polityczne i wyznaniowe*. Kraków: Tow. Wydawnicze «Historia Iagellonica».

Moklak, J. (2000). Moskwofilstwo (moskalofilstwo) i rusofilstwo. Uwagi o terminologii w związku z artykułem Andrzeja A. Zięby. *Studia Historyczne*, 43/4, 701–712.

Nowak, M. (2007). *Narodowcy i Ukraińcy. Narodowa demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922–1939*. Gdańsk.

Pisuliński, J. (2004). *Nie tylko Petlura. Kwestia Ukraińska w Polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. Wrocław.

Radziejowski, J. (1976). *Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929. Węzłowe problemy ideologiczne*. Kraków.

Słowo Poiskie. (1930, 19 listopada). 317.

Szumilo, M. (2007). *Ukraińska reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939)*. Warszawa.

Torzecki, R. (1989). *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Kraków.

Tomaszewski, J. (1985). *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza.

REFERENCES

- Bachinskii, M. (1930, Padolist 2). Kuda nam iti? *Golos naroda*, 32(193) (in Russian).
Bondarenko, Iv. (1930, Iyul 10). Salto-mortale. *Russkii golos*, 51(445) (in Russian).
Valnitskii, E. (1919). *Dokladnaya zapiska delegata Russkago Ispolnitelnago Komiteta vo Lvovnʹ*. Odessa (in Russian).

- V zashchitu rodnoi zemli. (1925, Noyabr 1). *Russkii golos*, 134 (in Russian).
- Vyzdryk, V. S. (2013). Polska ahrarna reforma ta yii realizatsiia u 20-kh rr. XX st. na zakhidnoukrainskykh zemliakh. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha»* (№ 752: Derzhava ta armii), 150–155 (in Ukrainian).
- Vyzdryk, V. S., & Melnyk, O. M. (2018). Deiaki osoblyvosti kolonizatsiinoi polityky Polshchi na zakhidnoukrainskykh zemliakh u mizhvoiennyi period: normatyvno-pravova baza. *Viiskovo-naukovy visnyk*, 30, 136–148 (in Ukrainian).
- Vyshnevskiy, V. (1991). Trahediiia pravoslavnykh tserkov u Polshchi. *Pamiatky Ukrainy*, 1 (in Ukrainian).
- Vrazhinnia z zasidannia administratsiinoi komisii soimu dnia 20 sichnia 1930 r. (1931, Sichen 25). *Dilo*, 17 (in Ukrainian).
- Haidai, V. (2013). Rozstanovka politychnykh syl Polshchi na moment stanovlennia Druhoi Rechi Pospolytoy ta v pershi roky yii isnuvannia (1918–1920). *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 6: Istorychni nauky*, 17–25 (in Ukrainian).
- Helei, S. (2013). Vidbudova natsionalnoi kooperatsii u 20-kh rokakh. In S. Helei (Ed.), *Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy. Vid zarozhennia do sohodennia*. Lviv (in Ukrainian).
- Hentosh, L. (2016). Stanovyshche Hreko-katolytskoi tserkvy u Polshchi do pidpysannia Konkordatu 1925 r. *Eminak*, 1(3) (in Ukrainian).
- Hlupota i provokatsiia. (1928, Yanvar 29). *Russkii holos*, 238 (in Russian).
- Holosъ naroda*. (1926, Lystopad 14). 21 (in Russian).
- Holosъ naroda*. (1927, Hrudnia 25). 44(71) (in Russian).
- Holosъ naroda*. (1928, Lypen 1). 23 (in Russian).
- Holosъ naroda*. (1930, Hruden 7). 37 (in Russian).
- Hryshchenko, A. P. (1978). *Prykmetnyk v ukrainskii movi*. Kyiv (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl.), f. 2 er (Stanislavivske voievodske upravlinnia, m. Stanislaviv), op. 1 (Viddil suspilno-politychnyi. Pidviddil polityko-natsionalnyi), spr. 760, ark. 24 (in Russian).
- Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl., f. 2 er, op. 1, spr. 1332 (Informatsiia Lvivskoho voievodskoho upravlinnia pro IV zizd RSO i zvernennia «russkykh» orhanizatsii do uriadu pro zakriplennia za nymy Narodnoho domu u Lvovi, 1935. 14 ark.), ark. 3 (in Russian).
- Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl., f. 129 (Lvivskiyi Stavropihiiskiyi instytut), op. 2, spr. 733, ark. 4–6 (in Russian, & in Polish).
- Dalshe idti nekuda. (1930, Noyabr 6). *Russkii golos*, 85(479) (in Russian).
- Demchyshak, R. (2010). «Normalizatsiia» uhoda 1935 r. yak test na vyznachennia politychnoi pryrody lehalnykh ukrainskykh partii Zakhidnoi Ukrainy. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku*, 22. Lviv, 10–11. https://vlp.com.ua/files/1_2_zmist_vyp_22_Nac-idea.pdf (in Ukrainian).
- Dovkola «Narodnoho Domu». (1929, Liutyi 8). *Dilo*, 29 (in Ukrainian).
- Yedinii russkii front. (1928, Fevral 5). *Golos naroda*, 5(76) (in Russian).
- Yedinii front. (1922, Lipen 29 (16)). *Russkii golos*, 5 (in Russian).
- Zaitsev, O. Yu. (1993). Predstavnyky ukrainskykh politychnykh partii Zakhidnoi Ukrainy v parlamenti Polshchi (1922–1939 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 72. http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_1993_1_9 (in Ukrainian).

Zaitsev, O. Yu. (1994). *Parlamentska diialnist politychnykh partii Zakhidnoi Ukrainy (1922–1939 rr.)* [Abstrakt of PhD thesis, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy]. Lviv (in Ukrainian).

Zaitsev, O. (1999). Vybery 1922 roku u Zakhidnii Ukraini. *Ukraina moderna*, 2–3, 194–205. <https://er.ucu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/26d4edc9-aafc-4f87-b787-3cabb9366d63/content> (in Ukrainian).

Zaitsev, O. (2007). Ukrainski politychni partii i orhanizatsii. In Ya. Isaievych, M. Lytvyn, & F. Steblii (EB), *Istoriia Lvova: u 3 t.* (T. 3: Lystopad 1918 – poch. XXI st.). Lviv (in Ukrainian).

Zaitsev, O. (2022). *Ukraintsi v Seimi ta Senati Polshchi (1922–1939)*. Lviv (in Ukrainian).

Zashkilniak, L., & Krykun, M. (2002). *Istoriia Polshchi: vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv*. Lviv (in Ukrainian).

Ziembra, A. A. (1996). Mytropolyt Andrei Sheptytskyi i uriad II Rechi Pospolytoi Polshchi u 1923–1939 rr. In M. Haliv (Ed.), *Metropoliia Niu-Iorku Sluzi Bozhomu Andreievi u piatydesiatyrichchia yoho smerty*. Niu-Iork, 36–51 (in Ukrainian).

Z organizatsii zhit'ya Russkoi Agrarnoi Partii. (1930, Mart 23). *Golos naroda*, 12(173) (in Russian).

Z sudovoi sali. Dovkola «Narodnoho Domu». (1928, Hruden 4). *Dilo*, 270 (in Ukrainian).

Zuliak, I. (2011). Ukraintsi u Druhii Rechi Pospolytii. *Ukraina – Yevropa – Svit: mizhnarodnyi naukovyi zbirnyk. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 6–7, 6–7 (in Ukrainian).

Iz nor i zakavarkiv. (1929, Lystopad 20). *Dilo*, 258 (in Ukrainian).

Karenin, V. (1932, Oktyabr 23). Rus i ukraintsi. *Russkii golos*, 41(582) (in Russian).

Kedryn, I. (1931, Sichen 30). Ukrainski dni u soimi. *Dilo*, 21 (in Ukrainian).

Kyrychuk, O. (2008). Konkordat yak sposib vrehuliuвання derzhavno-tserkovnykh vidnosyn: istorychnyi i suchasnyi svitovyi dosvid dlia Ukrainy. *Istoriia relihii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk*, 3, 986–1000 (in Ukrainian).

Kovach, O. (2020). Na ukrainskykh zemliakh u skladi Polshchi, Chekhoslovachchyny ta Rumunii. In V. O. Kotyhorenko (Head of the CT), *Natsionalni menshyny Ukrainy v politychnykh protsesakh XX–XXI stolit: stan i problemy doslidzhennia*. Kyiv, 237–293 (in Ukrainian).

Komar, V. L. (2011). *Kontsepsiia prometeizmu v politytsi Polshchi (1921–1939 rr.): monohrafiia*. Ivano-Frankivsk: Misto NV (in Ukrainian).

Krasivskyi, O., & Marchuk, V. (2006). Ukraintsi v natsionalnii politytsi Polshchi v 20–30-kh rokakh XX stolittia. *Naukovi zapysky [Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy]*, 29 (in Ukrainian).

Krasivskyi, O. (2008). *Ukrainsko-polski vzaemyny v 1917–1923 rr.* Kyiv (in Ukrainian).

Kto zhe neposl'đovatelni? (1937, Yanvar 31). *Russkii golos*, 4(788) (in Russian).

Kubiiovych, V. (Ed.). (1994). *Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna. Perevydannia v Ukraini* (T. 4: Krushelnytskyi–Misto). Lviv, 1573 (in Ukrainian).

Kuzma, I. (2006). *Slovotvirna synonimiia i slovotvirna variantnist prykmetnykiv v ukrainskii movi*. Lviv (in Ukrainian).

- K IV S'zdu RSO. (1935, Yanvar 20). *Russkii golos*, 2(691) (in Ukrainian).
- Malets, G. (1927, Yanvar 30). Russka Narodna Organizatsiya v 1926 rots. *Russkii golos*, 188 (in Russian).
- Menshinstva i vibori. (1930, 27 noyabrya). *Russkii golos*, 91(485) (in Russian).
- Mi i oni. (1927, Fevral 27). *Russkii golos*, 192 (in Russian).
- Misterii dovkola «Narodnoho Domu». (1928, Kviten 11). *Dilo*, 81 (in Ukrainian).
- Na vichnu hanbu Polshchi, tverdnyi varvarstva v Evropi*. (1931). Praha (in Ukrainian).
- Nahirniak, A. (2009). Osoblyvosti antyukrainskoi polityky polskoi vlady v Halychyni u 1920-kh rokakh. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 65, 112–116 (in Ukrainian).
- Nauka. Yliustrovanyi m'ysiachnyk dlia naroda*. (1926). 89, 203 (in Russian).
- Nasha holovna zadacha. (1923, Cherven 2 (Mai 20)). *Russkii holos*, 21 (in Ukrainian).
- Nashi porazhentsi. Plyan likvidatsii russkogo rukhu v Galichin'f. (1927, Zhovtnya 29). *Golos naroda*, 37(64) (in Russian).
- Nashi «rusски». (1926, Kviten 22). *Dilo*, 88 (in Ukrainian).
- Neobuzdana komisarschyna. (1928, Hruden 19). *Dilo*, 288 (in Ukrainian).
- O natsionalno-polyticheskom polozheniy. (1937, Mart 7). *Russkii holos*, 9(793) (in Russian).
- Orlevych, I. (2013). Rusofilska techiia na pochatku 1920-kh rokiv u Halychyni. *Halychyna: naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*, 22–23. Ivano-Frankivsk, 200–209 (in Ukrainian).
- Orlevych, I. (2021). Rusofilska techiia. In I. Orlevych (Ed.), *Rus, Malorosiiia, Ukraina: halytski ukraintsi u poshukakh vlasnoho imeni (XIX – persha polovyna XX stolit)*. Lviv (in Ukrainian).
- Orlevych, I. (2022). Rozkol rusofilstva y utvorennia Russkoi Ahrarnoi partii u 1927 r. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 36, 69–93 (in Ukrainian).
- Otchet o d'byatelnosti Pravyashchago Sov'eta Stavropigiiskago Instituta za vremya ot 22-go apriilya 1928 po 12-oe maya 1929 goda. (1929). In V. R. Vavrik (Ed.), *Vremennik. Nauchno-literaturniya zapiski Lvovskago Stavropigiona*. Lvov, 68–69 (in Russian).
- Otchet o d'byatelnosti Pravyashchago Sov'eta i sostoyanii Stavropigiiskago Instituta za vremya ot 12 n. st. maya 1929 po 27-e apr'ilya 1930 goda. (1930). In V. R. Vavrik (Ed.), *Vremennik. Nauchno-literaturniya zapiski Lvovskago Stavropigiona*. Lvov, 115 (in Russian).
- Otchet o d'byatelnosti Pravyashchago Sov'eta Stavropigiiskago Instituta za vremya ot 12 n. s. maya 1929 po 27-oe apr'ilya 1930 goda. 1931. (1931). *Vremennik. Nauchno-literaturniya zapiski Lvovskago Stavropigiona*. Lvov (in Russian).
- Otchet o d'byatelnosti Pravyashchago Sov'eta za vremya ot 19 apr'ilya 1931 po 8-oe maya 1932 goda. (1932). In V. R. Vavrik (red.), *Vremennik. Nauchno-literaturniya zapiski Lvovskago Stavropigiona na 1933 god*. Lvov, 103 (in Russian).
- Otchet o d'byatelnosti Pravyashchago Sov'eta i sostoyanii Stavropigiiskago Instituta ot Fomina voskreseniya (8-go maya) 1932 do Fomina voskreseniya (23-go apr'ilya) 1933 goda. (1933). In V. R. Vavrik (Ed.), *Vremennik. Nauchno-literaturniya zapiski Lvovskago Stavropigiona*. Lvov, 98–99 (in Russian).
- Otchet o sezd RSO. (1936, Yanvar 5). *Russkii golos*, 1(735) (in Russian).

Pavlov, O. (2018). Ruralizm yak svitohliad ta ideina techiia: istorychnyi vymir. *Rehionalna istoriia Ukrainy: zbirnyk naukovykh statei*, 12, 157–186. http://kaf.ep.onaft.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/reisuk_2018_12_10.pdf P (in Ukrainian).

Pantelevich, V. R. (1927, Mart 20). N. Ob. v Bresti i malorusskaya rĕch. *Russkii golos*, 195 (in Russian).

Pakholkiv, S. (2014). *Ukrainska inteligentsiia u Habsburzkii Halychyni: osvichena verstva y emansypatsiia natsii* (Kh. Nykolyn, Trans.). Lviv: LA «Piramida» (in Ukrainian).

Perevezii, V. (1998). *Hreko-katolytska tserkva v umovakh ukrainsko-polskoi konfrontatsii 20–30-kh rr. XX st.* Kyiv (in Ukrainian).

Pylypiv, I. V. (2013). Pravovyi status Hreko-katolytskoi tserkvy v Druhoi Rechi Pospolytii (1925–1939 rr.). *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia: zbirnyk naukovykh prats*, 34 (in Ukrainian).

Po povodu proholoshennia russkoi Ahrarnoi Partiy (1928, Sichen 15). *Holosъ naroda*, 2(73) (in Russian).

Posly z BB. Bachynskiy i o. Yavorskiy na hastroliakh u Ternopoli. (1931, Traven 5). *Dilo*, 97 (in Ukrainian).

Prohramma Russk. Nar. Orhanyzatsiy, pryniataia na Sĕzdzĕ 29-ho iunia. (1926, Iiul 4). *Russkii holos*, 162 (in Russian).

Promova M. Bachinskogo posla na soimĕ z rameni Ruskoj Agrarnoi Organizatsii vigoloshena v sĕchnĕ 1931 r. (1931, Tsvĕtnya 12). *Golos naroda*, 5 (in Russian).

Pustili farbu. (1930, Padolist 9). *Golos naroda*, 33(194) (in Russian).

Rabskoe podkhalimstvo. (1929, Yanvar 20). *Russkii golos*, 5(297) (in Russian).

Rapovskiya pokhozheniya. (1929, Noyabr 14). *Russkii golos*, 89(381) (in Russian).

Rezolyutsii Sĕzda. (1925, Fevral 15). *Russkii golos*, 110 (in Russian).

Rezolyutsii VI vsekraevogo sezda Russkoi Selyanskoi Organizatsii, sostoyavshegosya 13 fevralya 1937 g. vo Lvovĕ. (1937, Fevral 21). *Russkii golos*, 7(791) (in Russian).

RNO i RSO. (1930, Zhovten 12). *Dilo*, 227 (in Ukrainian).

RSO. (1930a, Noyabr 9). *Russkii golos*, 86(480) (in Russian).

RSO. (1930b, Noyabr 13). *Russkii golos*, 87(481) (in Russian).

Ruda, O. (2016). Movna polityka Druhoi Rechi Pospolytoi ta Chekhoslovatskoi respubliky v sferi osvity (na materialakh Halychyny i Zakarpattia). *Problemy slovianoznavstva*, 65, 53–64 (in Ukrainian).

Russka ahrarna partiia. (1929, Sichen 18). *Dilo*, 12 (in Ukrainian).

Russkii golos. (1926, Avgust 15). 142 (in Russian).

Russkii golos. (1928, Iyul 17). 258–259 (in Russian).

Russkii golos. (1930, Noyabr 6). 85(479) (in Russian).

Russkii golos. (1935, Yanvar 5). 1(735) (in Russian).

Russkii golos. (1937, Fevral 21). 7(791) (in Russian).

Russkii narodnii sez d 1 noyabrya 1923 g. Rezolyutsii sezda i ustav Russkoi narodnoi organizatsii. (1923). Lvov (in Russian).

Russkii Narodnii sĕzd. (1923. Listopad 3 (Zhovten 21)). *Russkii golos*, 43 (in Russian).

Sanatsiia i moskvofily. (1930, Hruden 30). *Dilo*, 289 (in Ukrainian).

Sĕzd Russkoi Narodnoi Organizatsii. (1925, Fevral 15). *Russkii golos*, 110 (in Russian).

- Słzdz Russkoi Narodnoi Organizatsii. (1926, Iyul 4). *Russkii golos*, 16 (in Russian).
- Slyvka, Yu. (1985). *Zakhidna Ukraina v reaktsiinii politytsi polskoi ta ukrainskoi burzhuazii (1920–1939)*. Kyiv (in Ukrainian).
- Soliar, I. Ya. (2011). *Zovnishni oriientatsii natsionalno-demokratychnykh partii Zakhidnoi Ukrainy 1923–1939*. Lviv (in Ukrainian).
- Strblba iz-za ugla. (1930, Noyabr 16). *Russkii golos*, 88(482) (in Russian).
- Khilyak, A. Ye. (1935, Yanvar 5). O politicheskom polozhenii Galitskoi Rusi. *Russkii golos*, 1(735) (in Russian).
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 129 (Lvivskiy Stavropihiiskiy instytut), op. 2, spr. 152 (in Russian, & in Polish).
- TsDIAL Ukrainy, f. 129, op. 2, spr. 162 (in Polish).
- TsDIAL Ukrainy, f. 130 (Ruskyi narodnyi instytut «Narodnyi dim»), op. 1, spr. 53, ark. 1–2 (in Russian, & in Polish).
- TsDIAL Ukrainy, f. 130, op. 1, spr. 119, ark. 1–2 (in Polish, & in Ukrainian).
- TsDIAL Ukrainy, f. 130, op. 1, spr. 122, ark. 1–8 (in Russian, & in Polish).
- TsDIAL Ukrainy, f. 130, op. 1, spr. 941, ark. 11 (in Russian, & in Polish).
- TsDIAL Ukrainy, f. 388 (Andrusiak Mykola), op. 1, spr. 7, ark. 12–13 (in Ukrainian).
- Chornovol, I. (2011). Polska natsionalna demokratsiia. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.* (T. 8: Pa–Pryk). Kyiv, 379 (in Ukrainian).
- Shchob nepravda ne shyrylasia! (1931, Kviten 23). *Dilo*, 87 (in Ukrainian).
- Ajnenkiel, A. (1980). *Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939*. Warszawa (in Polish).
- Ajnenkiel, A. (1989). *Historia sejmu polskiego*, 2 (Cz. 2: II Rzeczpospolita). Warszawa (in Polish).
- Ajnenkiel, A. (1998). Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrane problemy. W R. Niedzielko (red.), *Polska – Ukraina: trudne pytania: materiały II międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947» (Warszawa, 22–24 maja 1997)*, 1–2. Warszawa (in Polish).
- Archiwum Akt Nowych (AAN), sign. 34 (Bezpartyjny Blok współpracy z rządem. Sekretariat generalny. Odezwy wybornie do Sejmu I Senatowi 1930), 51/8 p. 1, s. 1, 7.
- AAN, sign. 945 (Ministerstwo spraw wewnętrznych) (in Polish).
- AAN, sign. 1036 M. (Wydział narodowosciowy. Ministerstwo spraw wewnętrznych), 02. 1566|№ 7, s. 10 (in Polish).
- Chalupczak, H., Browarek, T. (1998). *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (in Polish).
- Chojnowski, A. (1979). *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Kraków (in Polish).
- Faryś, J. (2002). Polska bez Piłsudskiego: z dziejów myśli piłsudczykowskiej (1935–1939). *Mazowieckie Studia Humanistyczne*, 8/2, 281–289 (in Polish).
- Felinski, M. (1931). Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej. *Sprawy Narodowościowe*, 6, 596 (in Polish).
- Kaczmarek, R. (2010). *Historia Polski (1914–1989)*. Warszawa (in Polish).
- Koko, E. (1995). Metropolita Andrzej Szeptycki a państwo polskie w latach 1918–1939. W T. Stegnera (red.). *Metropolita Andrzej Szeptycki: materiały z sesji naukowej*. Gdańsk, 55–69 (in Polish).

Krasowski, K. (1988). *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne*. Warszawa; Poznań (in Polish).

Mędrzecki, W. (2018). *Kresowy kalejdoskop. Wędrówki przez Ziemię Wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*. Kraków: Wydawnictwo Literackie (in Polish).

Moklak, J. (1993). Koncepcje staroruskie i prorosyjskie w ukraińskiej myśli politycznej: Ruska Agrarna Organizacja (RAO) i Russka Włościańska Organizacja (RSO). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 103, 149–154 (in Polish).

Moklak, J. (1997). *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej: zagadnienia polityczne i wyznaniowe*. Kraków: Tow. Wydawnicze «Historia Iagellonica» (in Polish).

Moklak, J. (2000). Moskwofilstwo (moskalofilstwo) i rusofilstwo. Uwagi o terminologii w związku z artykułem Andrzeja A. Zięby. *Studia Historyczne*, 43/4, 701–712 (in Polish).

Nowak, M. (2007). *Narodowcy i Ukraińcy. Narodowa demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922–1939*. Gdańsk (in Polish).

Pisuliński, J. (2004). *Nie tylko Petlura. Kwestia Ukraińska w Polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. Wrocław (in Polish).

Radziejowski, J. (1976). *Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929. Węzłowe problemy ideologiczne*. Kraków (in Polish).

Słowo Poiskie. (1930, 19 listopada). 317 (in Polish).

Szumilo, M. (2007). *Ukraińska reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939)*. Warszawa (in Polish).

Torzecki, R. (1989). *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Kraków (in Polish).

Tomaszewski, J. (1985). *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza (in Polish).

Iryna ORLEVYCH

Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow

Head of the Department of Modern History of Ukraine

I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

Research Fellow

Institute of Religious Studies –

Branch of the Lviv Museum of History of Religion

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7530-9833>

e-mail: i.orlevych@gmail.com

RUSSOPHILES OF GALICIA AND THE POLISH GOVERNMENT OF THE INTER-WAR PERIOD: BETWEEN OPPOSITION AND COOPERATION

The revival of Russophilia (Muscovophilia) in the interwar period and its institutionalization in the RNO in 1923 are revealed. It is shown that this was facilitated by the conformism of representatives of this movement towards the Polish authorities and their support, which made it possible to officially establish themselves in the new political system. The differentiation of the Muscovophile movement of that time (the split in 1926 and the

formation of the RAP) is traced, which was caused by the attempts of the state authorities to use the RAP to disunite Ukrainian political forces and the desire of members of this party to seize the People's House.

The position of Muscovophiles on the current issues relevant to the Ukrainians of Galicia in the fields of science, education, economics and religion is examined in comparison with the position of the Polish authorities.

The attitude of Russophiles towards the government, their participation in power structures and campaigns (in particular in the elections of 1928 and 1930) is characterized. The differences between the RNO and the RAP are identified, in particular in their relations with the authorities, their assessment of pacification and other complex pages of the history of Ukrainian-Polish relations.

The terminological characteristics of Russophiles, their ideological beliefs and their understanding by the Polish authorities, its official definitions of Ukrainians and representatives of Russophilia are analyzed.

The quantitative and qualitative composition of the political elite of interwar Muscoviteism is illustrated, their professional involvement, level of education, and career growth opportunities for Ukrainians in interwar Poland are clarified.

Key words: Russophiles/Muscovophiles, Rus' People's Organization, Rus' Agrarian Party, Second Polish-Lithuanian Commonwealth, interwar period.

*Стаття: надійшла до редакції 21.07.2025
прийнята до друку 26.08.2025*

Віталій ВИЗДРИК

*доктор історичних наук, професор
професор кафедри гуманітарних наук
Інституту психологічної підтримки персоналу
Національної академії сухопутних військ ім. П. Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5427-5825>
e-mail: v.vyzdryk05@gmail.com*

АГРАРНЕ ПИТАННЯ ЯК ПОЛІТИЧНА ДОМІНАНТА МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ

Комплексно проаналізовано аграрну політику Другої Речі Посполитої на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1919–1939) в контексті реалізації польської колонізаційної стратегії. Досліджено, як формально задекларовані цілі земельної реформи – ліквідація великої земельної власності, створення самостійних фермерських господарств, зменшення аграрного перенаселення – польська влада використала для досягнення політичних і національних цілей. Особливу увагу приділено аналізу законодавчих актів 1919, 1920 та 1925 рр., які регламентували перебіг реформ, а також їх реальному втіленню на територіях, де переважало українське населення.

Доведено, що основним інструментом колоніальної політики стала система військово-цивільного осадництва, яка передбачала надання привілейованих умов польським ветеранам і добровольцям на сході держави. Зазначено, що осадники отримували землю безкоштовно, користувалися фінансовими пільгами, а також їх активно залучали до адміністративного управління на місцях, що підривало позиції корінного українського селянства. Стверджено, що створення таких поселень виконувало не лише економічну, а й чітко окреслену геополітичну функцію – слугувало інструментом закріплення польського етнічного і політичного контролю на українських територіях.

Розглянуто і правові механізми дискримінації: законодавче встановлення нерівних норм землеволодіння для різних регіонів, обмеження прав українців на придбання землі, переважно добровільна парцеляція, сприятлива для великих землевласників, а також роль Державного сільськогосподарського банку, який кредитував переважно заможні польські господарства. Також проаналізовано вплив спекулятивного зростання цін на землю, що унеможливило їй придбання мало- і безземельними українськими селянами.

Аграрну політику Другої Речі Посполитої розглянуто як цілісний комплекс заходів, спрямованих на колонізацію західноукраїнських земель під виглядом соціально-економічної реформи. Зазначено, що вона не вирішила аграрного питання, а навпаки – поглибила соціальну й національну напругу в регіоні. Виснувано, що одержані результати сприяють глибшому розумінню специфіки національної політики міжвоєнної Польщі, соціальної структури західноукраїнського села, а також причин зростання протестного потенціалу серед українського селянства в міжвоєнний період.

Ключові слова: земельна реформа, міжвоєнний період, аграрні відносини, Західна Україна, колонізаційна політика.

Аграрне питання в міжвоєнній Польщі було не лише гострою соціально-економічною дилемою, пов'язаною із хронічним аграрним перенаселенням і потребою модернізації сільського господарства, а й критичною політичною проблемою, особливо на «східних кресах», до яких належали західноукраїнські землі. Влада Польщі усвідомлювала, що «польське суспільство є аграрним і всі програми його розвитку повинні виходити з питання впорядкування аграрного устрою» (Jaworski, 1928, s. 6). Тому реформування аграрного сектора розглядали як першочергове завдання, що забезпечувало б не лише піднесення сільськогосподарського виробництва, а й досягнення економічної, соціальної та політичної стабільності.

Дослідження аграрної політики Другої Речі Посполитої у Західній Україні актуальне в контексті сучасного переосмислення колоніальних практик у Східній Європі. У світлі новітніх підходів до вивчення взаємодії між національними політиками та соціально-економічними процесами аналіз польської аграрної реформи дає можливість виявити приховані механізми політичної асиміляції, правової дискримінації, які застосовували до українського населення. Зокрема, дослідження висвітлює, як формально економічна реформа ставала засобом демографічного та культурного контролю, інструментом колонізації та консолідації влади на етнічно неоднорідних територіях. Вивчення таких процесів уможливує не лише краще розуміння історичних джерел міжетнічної напруги в регіоні, а й актуалізує проблему впливу соціальної політики на формування колективної пам'яті та національної ідентичності.

Мета статті – комплексно проаналізувати аграрну політику Другої Речі Посполитої у Західній Україні в міжвоєнний період як інструмента політичної колонізації, соціального й національного контролю.

Питання соціально-економічних та політичних трансформацій у міжвоєнній Польщі залишаються актуальними і їх досліджують як українські, так і польські історики. Серед українських дослідників варто назвати Михайла Бурдіна, Івана Васюту, Леоніда Зашкільняка, Миколу Крикуна, Володимира Комара, Анатолія Крюкова. Водночас ґрунтовний аналіз економічного розвитку регіону міститься і у працях польських учених: Чеслава Мадайчика (Czesław Madajczyk), Анджея Єзерського (Andrzej Jezierski), Цецилії Лещиньської (Cecylia Leszczyńska), Януша Каліньського (Janusz Kaliński), Збігнева Ландау (Zbigniew Landau) та Яніни Стобняк-Смогожевської (Janina Stobniak-Smogorzewska).

Реформування аграрної системи розпочалося невдовзі після проголошення незалежності Польщі. Так, у листопаді 1918 р. було оприлюднено маніфест, що проголошував примусову ліквідацію великої та середньої земельної власності. Проте внаслідок зростання соціального напруження й активного тиску селянських мас і політичних партій, лише в червні 1919 р. уряд на чолі з Ігнацієм Падеревським (Ignacy Paderewski) виніс на розгляд сейму проєкт земельної реформи. Після тривалих політичних дебатів між представниками різних партій 10 липня 1919 р. сейм ухвалив закон «Основи земельної реформи» (Ohanowicz, 1926, s. 135).

Зазначений нормативно-правовий акт декларував необхідність пришвидшення процесу формування та зміцнення фермерського землеволодіння. Згідно з ним, аграрна система мала ґрунтуватися на приватній власності й опиратися на «сильні, здорові та здатні до інтенсивного виробництва селянські господарства» (Jaworski, 1926, s. 29), незалежно від їхнього типу і розміру. Водночас цей закон закріплював

колонізацію як пріоритетний напрям аграрної трансформації на східних територіях.

Окремі положення закону були явно вибірккові та спрямовані на збереження інтересів великих землевласників. «Виняткові положення» передбачали звільнення від обов'язкового викупу господарств промислово-підприємницького типу, а також маєтків, що спеціалізувалися на насінництві, тваринництві чи риболовстві, незалежно від їхньої площі. Недоторканими залишалися також земельні володіння церков і монастирів, оскільки уряд не наважувався посягати на економічну базу католицького духовенства (Васюта, 2010, с. 162–163).

Необхідно зазначити, що закон від 10 липня 1919 р., попри свою декларативність, так і не набув чинності, оскільки не був офіційно оприлюднений у «*Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*». Це свідчить про те, що формальне прийняття цього акта було переважно політичним і виступало інструментом нейтралізації селянського невдоволення, що наростало. Влада прагнула створити ілюзію системного вирішення аграрного питання шляхом законодавчої ініціативи, щоб тимчасово стримати радикалізацію настроїв у середовищі українського селянства. Така правова симуляція дала змогу польському уряду уникнути негайної конфронтації із земельною аристократією та водночас мінімізувати ризики соціального вибуху на східних територіях.

Загострення політичної та військової ситуації на польсько-радянському фронті влітку 1920 р. змусило сейм терміново схвалити виконавчі положення до «Основ земельної реформи», які на початковому етапі також були переважно декларативними. Водночас ухвалений пізніше закон «Про виконання земельної реформи» 1920 р. був радикальнішим за попередній акт 1919 р. Зокрема, було розширено обсяг земель, що підлягали відчуженню, парцеляції та колонізаційному розподілу. Значна частина поміщицьких і церковних володінь, які перевищували встановлені максимальні норми, підлягала викупу державою за половину їхньої середньої ринкової вартості (Dąbrowska, 1921, s. 21).

Окремої уваги заслуговує визначення норм землеволодіння. Так, заможні селяни одержували право на створення самостійних господарств площею до 15 га або на купівлю землі за умови, що загальний розмір їхнього господарства не перевищуватиме 23 га. Для східних і західних воєводств було встановлено значно вищу межу – до 45 га (Ustawa, 1920a, s. 1230–1233). Така правова диференціація сприяла формуванню великих польських фермерських господарств на «кресах» у значно сприятливіших умовах, аніж на етнічно польських землях, особливо показовим був підхід до регіонального регулювання норм максимального землеволодіння. Якщо на території Західної Галичини маєтки площею понад 180 га підлягали обов'язковій парцеляції, то в Східній, де переважало українське населення, цей поріг становив 400 га (Зуляк, 2002, с. 4). Така диспропорція свідчить про стратегічну орієнтацію польського уряду на збереження великої земельної бази на східних територіях для польської земельної еліти й майбутніх осадників. Це становило фактичне правове забезпечення політики колонізації, реалізованої під виглядом аграрної реформи, попри офіційні заяви про соціальну справедливість і рівність.

Оскільки імплементація законів 1919 р. і 1920 р. здійснювалася вкрай повільно й обмежено, уряд Владислава Грабського (Władysław Grabski), з огляду на суспільне невдоволення, що наростало, та необхідність поглиблення реформ у земельній

сфері, 20 серпня 1925 р. ухвалив новий нормативний акт – закон «Про виконання аграрної реформи». Він деталізував попередні положення, передбачаючи створення нових самостійних селянських господарств, розширення площі малоземельних наділів, організацію приміських земельних ділянок та заходи для підвищення рівня аграрної культури (Ustawa, 1926).

Попри оновлення законодавчої бази, навіть у законі 1925 р. зберігалася вигідна для поміщиків територіальна диференціація. Так, хоча гранична норма землеволодіння у східних воєводствах була знижена з 400 до 300 га, вона все одно суттєво перевищувала відповідні показники для центральних регіонів Польщі. Крім того, реалізація реформи продовжувала здійснюватися переважно на основі добровільної парцеляції, яка хоча й підлягала формальному контролю з боку державних земельних управлінь, фактично проводилася самими землевласниками на ринкових умовах.

Одним із головних законодавчих актів, який засвідчив стратегічну спрямованість аграрної політики на колонізацію українських територій, став закон про військову колонізацію від 17 грудня 1920 р. Відповідно до його положень, державна власність поширювалася на колишні землі Російської імперії, а також на безгосподарні приватні володіння, що створювало передумови для масштабної етнічної переорієнтації регіону.

Хоча офіційно декларувалося, що 80 % земельного фонду призначено для мало- і безземельних селян, фактично надання земель здійснювали з чітким пріоритетом на користь військових, зокрема інвалідів, фронтовиків і добровольців польської армії – учасників воєн 1918–1920 рр. Їм надавали безкоштовні земельні наділи до 45 га в основних регіонах – на Волині та Віленщині. Закон забороняв продаж або передачу цих земель третім особам протягом 25 років, що гарантувало тривалу присутність польського етнічного елемента на цих територіях. Разом із землею осадники отримували значну державну підтримку у вигляді безкоштовних субсидій, інвентарю, насіння та будівельних матеріалів (Ustawa, 1920b). Окрім того, з їх числа формувався апарат місцевого самоврядування – солтиси, війти, що додатково закріплювало їхню роль як адміністративної опори польської влади на нових інтегрованих територіях. Ба більше, привілейованість осадників часто виявлялася у зверхньому ставленні до корінного українського населення, оскільки вони вважали себе представниками «вищої культури». Це ідеологічне обґрунтування дало змогу державі виправдовувати надання пріоритетних прав на землю та значних субсидій (до 45 га безкоштовно) на противагу корінному населенню, яке було позбавлене таких можливостей. Так аграрна політика стала прямим інструментом культурного й національного домінування, де економічна підтримка була безпосередньо пов'язана з етнічною лояльністю.

Забезпечення осадників великими ділянками вздовж кордону, заборона на їхній продаж протягом тривалого часу та наділення їх адміністративними функціями перетворило осадництво на формування де-факто прикордонних воєнізованих поселень.

У контексті реалізації аграрної політики важливим був не лише соціально-економічний, а передусім геополітичний вимір. Польське керівництво прямо пов'язувало аграрну реформу з потребами національної безпеки та стримуванням радянського впливу. Як наголошував міністр аграрних реформ Вітольд Станевіч (Witold

Staniewicz) у промові у Львові, зможе й лояльне селянство на східних територіях повинно було стати «оборонним валом», що захищає Польщу та Західну Європу від «гасел зі Сходу» (Staniewicz, 1928, s. 33). Така постановка питання свідчила про переважання політичної доцільності над принципами соціального вирівнювання, водночас українське населення Західної України Польська держава не розглядала як повноцінний суб'єкт аграрних перетворень. Учасники визвольного руху, дезертири або ті, кого вважали нелояльним до режиму, автоматично втрачали право на придбання землі. Земельна політика так перетворювалася на інструмент правового усунення, де доступ до землі гарантувала не соціальна потреба, а політична лояльність.

Незважаючи на численні законодавчі ініціативи, реалізація аграрної реформи відбувалася вкрай повільно. Упродовж 1919–1920 рр. у державну власність перейшло лише 576 500 га, з яких було фактично розparcelьовано і продано лише приблизно 50 000 га. У 1921–1925 рр. загалом було розparcelьовано 690 тис. га, що становило лише 5 % площі великих землеволодінь у країні. Левову частку становила приватна парцеляція, у межах якої поміщики продавали 472 тис. га, здебільша гірші за якістю, ліквідуючи боргові зобов'язання або здійснюючи реорганізацію своїх господарств (Jonca, 1996, s. 181–182). Водночас держава уникала застосування примусового відчуження (не застосовувала навіть до тих маєтків, які здавалися в оренду), обмежуючись добровільними угодами, що значно послаблювало соціальний ефект реформи.

Фактично, в інтересах великих землевласників новий земельний закон 1925 р. вводив до «обов'язкового викупу» лише землі, де велося нерентабельне господарство. Ба більше, від парцеляції звільнялися високопродуктивні спеціалізовані господарства (тваринництво, виробництво насіння), лісові масиви промислової цінності, а також господарства, що вирощували технічні культури (наприклад, цукровий буряк до 700 га, картопля до 350 га) (Ustawa, 1926). Ці положення демонструють, що, незважаючи на загальну тенденцію до демократизації, багато актів були спрямовані на захист інтересів великих власників.

Додатковий вплив на ситуацію мала діяльність Державного сільськогосподарського банку, створеного 1919 р. для підтримки реформи. Хоча його офіційним завданням було надання довготермінових кредитів для селян, насправді фінансова політика банку була спрямована на підтримку «міцних» господарств фермерського типу, переважно польських осадників. У 1925–1931 рр. банк надав понад 17 млн зл. кредитів, завдяки яким 5 455 господарств придбали 37 970 га землі (ДАІФО-1, арк. 6). Така вибіркова фінансова підтримка формувала економічну базу для зміцнення колоніальної присутності, одночасно ускладнюючи доступ до землі для українського мало- та безземельного селянства. Після грошової реформи 1924 р. ціни на землю значно зросли, будучи найбільше роздутими поміщиками і спекулянтами в районах із крайнім аграрним перенаселенням, зокрема в Галичині. Хоча під час економічної кризи 1930-х років ціни на землю знизилися, вони падали повільніше, ніж на сільськогосподарську продукцію, і це означало, що земля для селян ставала вдвічі–втричі дорожчою, ніж напередодні кризи. Це призводило до того, що земля ставала фактично недоступною для селян з обмеженими фінансовими ресурсами, поглиблюючи соціальну диференціацію. Так, якщо заможним селянам реформа відкривала можливості для зміцнення своїх господарств, то незаможні верстви, які

страждали від без- та малоземелля, не одержали без винагороди жодного гектара землі. Навіть ті ділянки, які парцелювали і продавали поміщики, діставалися здебільша заможній верхівці села.

Аграрна політика охоплювала також реформу землеустрою, зокрема процес комасації, який набув чинності після закону від 31 липня 1923 р. Його основною метою було підвищення ефективності землекористування через об'єднання розпорошених смуг в єдину земельну ділянку (ДАЛО, арк. 1–6). Хоча комасація сприяла зростанню продуктивності, однак в умовах Західної України також виконувала політичну функцію – пришвидшення руйнування традиційних форм українського селянського землеволодіння та ліквідацію сервітутів, що їх традиційно використовували місцеві громади.

Щодо орендних відносин, то їх формально впорядковували закони 1924 р. (про захист дрібних орендарів) і 1932 р. (про викуп земель дрібними орендарями), що сприяло переходу аграрного сектора на ринкові умови функціонування (ДАІФО-2, арк. 4).

Окреме місце в аграрній політиці посідало регулювання відносин із Католицькою Церквою. Згідно з конкордатом між Польщею та Ватиканом від 18 лютого 1925 р., Церква погоджувалася на парцеляцію частини своїх земель, однак зберігала високі норми землеволодіння – до 180 га для єпископатів, капітул і семінарій, та від 10 до 30 га для парафій (Jaworski, 1926, s. 117). Таке вибіркове застосування реформи знову ж демонструвало її декларативність, оскільки фактичний викуп церковних і поміщицьких земель здійснювався за цінами, які встановлювали державні комісії, а не на пільгових умовах для селян.

Попри гучні декларації про ліквідацію великого землеволодіння, закон 1925 р. передбачав низку винятків. Від обов'язкового викупу звільнялися не лише промислові ліси та спеціалізовані високопродуктивні господарства, а й землі, на яких вирощували технічні культури. Внаслідок цього понад 56 % площі великих маєтків у Західній Україні залишалися поза межами реформування, зберігаючи структуру земельної власності практично недоторканою. Так новий закон виявився спрямованим на збереження інтересів великих землевласників.

Отже, аграрна політика Другої Речі Посполитої у Західній Україні в міжвоєнний період була виразно колоніальною, де стратегічні інтереси Польської держави домінували над соціальною справедливістю та економічною доцільністю. Формально проголошена мета щодо створення фермерських господарств, подолання земельного голоду та підтримки малоземельного селянства була зведена нанівець політикою привілеювання польських осадників, дискримінаційними законодавчими нормами й фінансовими механізмами, які цілеспрямовано працювали на зміцнення лояльного до польської влади етнічного елемента.

Запровадження військового осадництва стало основним інструментом демографічної переорієнтації регіону, а також механізмом політичного контролю над українським населенням. Надання земельних привілеїв, державної допомоги й адміністративної влади польським колоністам створювало атмосферу національного пригнічення і соціальної несправедливості, що лише посилювало напругу в регіоні.

Земельна реформа, попри гучні декларації, не вирішила питання безземелля і не сприяла широкому економічному піднесенню українського селянства, а навпаки,

через недоступність землі, високі ціни, обмеження кредитування та законодавчі винятки, лише поглибила соціальну диференціацію. Приватна парцеляція, яка фактично замінила державну, дала змогу поміщикам зберегти свої позиції, уникнути примусового відчуження і навіть модернізувати свої господарства за рахунок продажу менш цінних земель.

Фінансова політика, зокрема діяльність Державного сільськогосподарського банку, була відверто селективною, сприяючи лише заможним і політично лояльним господарствам. Економічно обґрунтовані заходи, як-от комасація, у контексті колоніальної стратегії втрачали нейтральність і перетворювалися на інструменти розкладу української общинної традиції.

Зрештою, аграрна політика Польщі на західноукраїнських землях виявилася більше політичним, аніж соціально-економічним проєктом. Вона спрямовувалася не на вирішення проблем села, а на зміцнення польської присутності, підкорення українського населення та недопущення будь-яких форм опору. Це призвело до посилення національних протиріч, зростання радикальних настроїв і формування тривалого конфлікту, який визначав суспільно-політичну атмосферу регіону напередодні Другої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Васюта, І. (2010). *Галицько-Волинське село між світовими війнами*. Львів: Каменяр.

ДАІФО-1: Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав (1915–1939)), оп. 9, спр. 480, 21 арк.

ДАІФО-2: Держархів Івано-Франківської обл., ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав (1915–1939)), оп. 9, спр. 847, 31 арк.

ДАЛО: Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 1 (Львівське воєводське управління, м. Львів (1920–1939)), оп. 11, спр. 30, 13 арк.

Зуляк, І. (2002). Особливості польської політики на західноукраїнських землях (1919–1939). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія*, 3, 39–47.

Dąbrowska, M. (1921). *O wykonaniu reformy rolnej (objasnienie ustawy z d. 15 lipca 1920 r. wraz z urzędowym tekstem ustawy i przepisów wykonawczych)*. Warszawa.

Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej. (1920a). *Dziennik ustaw*, 70, 1229–1237. <https://dziennikustaw.gov.pl/DU/1920/s/70/462>

Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego. (1920b). *Dziennik ustaw*, 4, 40–41. <https://dziennikustaw.gov.pl/D1921004001801.pdf>

Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej. (1926). *Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 1, 2–19. <https://dziennikustaw.gov.pl/du/1926/s/1/1>

Jaworski, W. (1926). *Reforma rolna. Tekst ustaw i rozporządzeń*. Kraków.

Jaworski, W. (1928). *Projekt kodeksu agrarnego*. Warszawa.

Jonca, K. (1996). *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 roku*. Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego.

Staniewicz, W. (1928). *O program agrarny w Polsce i jego wykonanie. Mowy i przemówienia (1926–1928)*. Warszawa.

Ohanowicz, A. (1926). *Ustawa o wykonaniu reformy rolnej i inne ustawy rolne*. Poznań.

REFERENCES

- Vasiuta, I. (2010). *Halytsko-Volynske selo mizh svitovymy viinamy*. Lviv: Kameniar (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl.), f. 2 (Stanislavske voievodske upravlinnia, m. Stanislav (1915–1939)), op. 9, spr. 480, 21 ark. (in Ukrainian).
- Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl., f. 2 (Stanislavske voievodske upravlinnia, m. Stanislav (1915–1939)), op. 9, spr. 847, 31 ark. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (Derzharkhiv Lvivskoi obl.), f. 1 (Lvivske voievodske upravlinnia, m. Lviv (1920–1939)), op. 11, spr. 30, 13 ark. (in Ukrainian).
- Zuliak, I. (2002). Osoblyvosti polskoi polityky na zachidnoukrainskykh zemliakh (1919–1939). *Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni V. Hnatiuka. Serii: Istorii*, 3, 39–47 (in Ukrainian).
- Dąbrowska, M. (1921). *O wykonaniu reformy rolnej (objasnienie ustawy z d. 15 lipca 1920 r. wraz z urzędowym tekstem ustawy i przepisów wykonawczych)*. Warszawa (in Polish).
- Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej. (1920a). *Dziennik ustaw*, 70, 1229–1237. <https://dziennikustaw.gov.pl/DU/1920/s/70/462> (in Polish).
- Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego. (1920b). *Dziennik ustaw*, 4, 40–41. <https://dziennikustaw.gov.pl/D1921004001801.pdf> (in Polish).
- Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej. (1926). *Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 1, 2–19. <https://dziennikustaw.gov.pl/du/1926/s/1/1> (in Polish).
- Jaworski, W. (1926). *Reforma rolna. Tekst ustaw i rozporządzeń*. Kraków (in Polish).
- Jaworski, W. (1928). *Projekt kodeksu agrarnego*. Warszawa (in Polish).
- Jonca, K. (1996). *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 roku*. Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego (in Polish).
- Staniewicz, W. (1928). *O program agrarny w Polsce i jego wykonanie. Mowy i przemówienia (1926–1928)*. Warszawa (in Polish).
- Ohanowicz, A. (1926). *Ustawa o wykonaniu reformy rolnej i inne ustawy rolne*. Poznań (in Polish).

Vitalii VYZDRYK

*Doctor of Historical Sciences, Professor
Professor of the Department of Humanitarian Sciences
Institute of Psychological Support for Personnel
Hetman P. Sahaidachnyi National Army Academy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5427-5825>
e-mail: v.vyzdryk05@gmail.com*

THE AGRARIAN QUESTION AS A POLITICAL DOMINANT IN INTER-WAR POLAND

The article is devoted to a comprehensive analysis of the agrarian policy of the Second Polish Republic in the Western Ukrainian lands during the interwar period (1919–1939), in

the context of the implementation of the Polish colonization strategy. The author examines how the formally declared goals of land reform – elimination of large landownership, creation of independent farms, and reduction of agrarian overpopulation – were utilized by the Polish authorities to achieve political and national objectives. Special attention is given to the analysis of legislative acts from 1919, 1920, and 1925, which regulated the course of reforms, as well as their actual implementation in territories predominantly inhabited by Ukrainians.

The study demonstrates that a key instrument of colonial policy was the system of military-civilian settlement, which provided privileged conditions for Polish veterans and volunteers in the eastern parts of the state. These settlers received land free of charge, enjoyed financial benefits, and were actively involved in local administrative governance, thereby undermining the position of the indigenous Ukrainian peasantry. The creation of such settlements served not only economic but also clearly defined geopolitical purposes – functioning as a tool to consolidate Polish ethnic and political control over Ukrainian territories.

The article also examines the legal mechanisms of discrimination: legislatively established unequal land ownership standards for different regions, restrictions on Ukrainians' rights to acquire land, the predominantly voluntary nature of parcelling (which favored large landowners), and the role of the State Agricultural Bank, which primarily provided credit to wealthy Polish farms. Additionally, the speculative rise in land prices is analyzed, which made land acquisition impossible for land-poor and landless Ukrainian peasants.

The agrarian policy of the Second Polish Republic is presented as a comprehensive set of measures aimed at colonizing the Western Ukrainian lands under the guise of a socio-economic reform. Rather than resolving the agrarian question, it deepened social and national tensions in the region. The findings contribute to a deeper understanding of the specifics of the national policy of interwar Poland, the social structure of the Western Ukrainian village, and the reasons for the growing protest potential among the Ukrainian peasantry during the interwar period.

Key words: land reform, interwar period, agrarian relations, Western Ukraine, colonization policy.

*Стаття: надійшла до редакції 1.07.2025
прийнята до друку 4.08.2025*

Мар'ян ХОМЯК

*директор Народного музею історії Судової Вишні
здобувач відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0506-5331>
e-mail: marjankhom@gmail.com*

«ВИШЕНСЬКА САЛАМАХА»: ПАРАФІЯЛЬНІ СТОСУНКИ В СУДОВІЙ ВИШНІ 1930-х РОКІВ У СВІТЛІ ЛИСТІВ ОТЦЯ ОСИПА ЯХИМОВИЧА ДО ВЛАДИКИ ЙОСАФАТА КОЦИЛОВСЬКОГО

На основі листів сотрудника о. О. Яхимовича до Перемишльського єпископа Й. Коциловського досліджено внутрішньопарафіяльні стосунки у греко-католицькій громаді Судової Вишні 1930-х років. Проаналізовано загальні параметри та специфіку українського парафіяльного життя міста, частково розділеного в церковно-адміністративному вимірі між двома храмами. Зазначено, що епістолярні джерела розкривають конфлікти між духовенством, братствами (церков Пресвятої Трійці та Преображення Господнього) і парафіянами: суперечки довкола управління церковним майном, організації реколекцій, діяльності захоронки, ремонтів та збору коштів. Висвітлено розвиток конфліктів і зловживання у братствах Судової Вишні.

Вивчено стосунки між місцевим духовенством і парафіянами міжвоєнного періоду, зацентровано на постаті автора листів – о. О. Яхимовича. Подано основні віхи його біографії, які допомагають зрозуміти не лише духовну кар'єру священника, а й його місце в парафіяльній спільноті. Особливу увагу сконцентровано на щирому прагненні священника вирішити складні та кризові ситуації у парафії, пов'язані з нехтуванням проводом братства позиції пароха, опозицією значної частини братчиків до свого проводу, непрозорістю у використанні коштів братством, що загалом створило атмосферу напруження та недовіри в парафії.

Спостережено, що листи о. О. Яхимовича дають важливий матеріал для історії матеріально-економічного життя парафії, її повсякденного побуту, історії колективної свідомості й ментальності українського суспільства 1920–1930 рр. у Галичині. Виснувано, що кореспонденція о. О. Яхимовича до єпископа Й. Коциловського – це важливе джерело для реконструкції стосунків у греко-католицькій парафії Судової Вишні міжвоєнного періоду, передовсім фінансових, організаційних і духовних аспектів її життя.

Ключові слова: Йосафат Коциловський, о. Осип Яхимович, о. Василь Полянський, братство, захоронка, монахи, парафія, Судова Вишня, Судововишнянський деканат.

Греко-католицька парафія у Судовій Вишні (Судововишнянський д-т, Перемишльська єпархія) міжвоєнного періоду не була предметом окремих дослід-

жень¹. Одна із причин такої ситуації – відсутність належної джерельної бази. Передовсім ідеться про книги діяльності парафіяльного уряду, прибутків і видатків парафії, протоколи засідань виділу братств вказаного періоду, які невиявлені. Загалом, відсутня й фахова література, де би були розглянуті питання внутрішньопарафіяльних відносин у Галичині міжвоєнної – дослідники куди охочіше пишуть про священників, аніж про парафії². Тому для вивчення історії греко-католицької парафії у Судовій Вишні важливе значення має кореспонденція місцевого сотрудника о. Осипа Яхимовича (1908–1988) до Перемишльського владыки Йосафата Коциловського (1876–1947), яка зберігається у фонді Греко-католицького єпископства Державного архіву в Перемишлі (АРР-1). У 10 листах, написаних у проміжку з 19 лютого по 7 жовтня 1936 р., священник відверто інформує (навіть алярмує!) про непросту ситуацію, яка склалася між духовенством, братствами та загалом парафіянами. Вводячи до наукового обігу ці епістолярні джерела, маю на меті продемонструвати складнощі внутрішньопарафіяльних стосунків, які найбільше виявлялися у вирішенні майнових питань, а відтак стосувалися прерогативи в управлінні парафією.

Особливість парафії у Судовій Вишні – наявність двох храмів: матірньої церкви – Пресвятої Трійці й філіальної – Преображення Господнього, і двох священників – настоятеля, яким на той час був о. Василь Полянський³, та системізованого сотрудника, що передовсім виконував роль катехита⁴. У Судовій Вишні о. О. Яхимович (Праха, 2015, с. 380–381) з'явився 1935 р., одержавши місце сотрудника (Судово-вишенський деканат, 1936, с. 113; Хроніка, 1936а, с. 8). У «Шематизмі» 1937 р. він уже записаний управляючим сотрудником (Судово-вишенський деканат, 1937, с. 114) (таким став ще 1936 р., про що згадав у листі від 12 червня 1936 р. (АРР-1, с. 72; Хроніка, 1936б, с. 35)). Із 1938 р. (по смерті судово-вишнянського пароха о. В. Полянського (4 квітня 1938 (АРР-2, с. 86)) і по 1939 р. він був завідателем парафії, і знову обіймав цю ж посаду з 1944 р. по 1950 р. (Праха, 2015, с. 380–381). Це була непересічна особистість. Ще в період навчання у Сокальській гімназії о. О. Яхимович очолював таємну ланку революційно-націоналістичного гуртка⁵. У 1931 р., на знак протесту проти дій польської влади (у межах пацифікації українського населення Тартакова 27 вересня 1930 р. був затриманий і важко побитий) у день римо-католицького свята Божого Тіла на площі в тому ж Тартакові, де зійшлися процесії римо- та греко-католицької парафій, організував демонстрацію проти «братання з поляками» (Праха, 2015, с. 380–381). В історичних нарисах краєзнавець Тадей

¹ Фрагментарна інформація про парафію у Судовій Вишні – її церкви та священників – трапляється, зокрема, у краєзнавчій літературі. Тут варто згадати дві найголовніші праці (Чавс, 1976; Дмитрасевич, 2016).

² Таких досліджень також обмаль (Баран, 2009; Пилипів, Горан, 2016; Предка, 2019).

³ Отець Василь Полянський народився 21 травня 1867 р. у Тинові (тепер – Меденицька селищна громада Дрогобицького р-ну Львівської обл.) у сім'ї священника о. Петра Полянського. Середню освіту здобув у Самбірській гімназії (1890), відтак вступив до Перемишльської духовної семінарії (закінчив у 1894 р.). Висвячений 2 грудня 1894 р. єпископом Юліаном Пелешем у Перемишлі. У Судовій Вишні був парохом із 1920 р. по 1938 р. (помер 4 квітня 1938 р.).

⁴ У Судовій Вишні діяла 7-класна школа.

⁵ Йдеться про таємну ланку (звено) націоналістичної молоді, яку в Сокальській гімназії організував студент права Петро Саноцький на початку 1928 р. Провідником ланки став О. Яхимович, тоді – учень 7 класу гімназії (Романів, 1989, с. 111).

Дмитрасевич (1906–1976) вказав, зокрема, на роль о. Осипа Яхимовича (як і його попередника – сотрудника о. Євгена Модрицького (Праха, 2015, с. 76–77)) у піднесенні рівня відзначення щорічного відпусту на свято Преображення Господнього (Спаса, 6 (19 за ст. ст.) серпня). Для цього навколо церкви спорудили стації Хресної дороги, а тривалість відпусту збільшили з одного до трьох днів. У 1937 р. на відпуст із Перемишля приїхав владика Й. Коциловський (Дмитрасевич, 2016, с. 201). Як сотрудник, о. О. Яхимович найперше виконував обов'язки катехита, однак його праця з молоддю виходила за межі душпастирської місії. У «Сокільських вістях» уміщено допис про прощання місцевого гнізда товариства «Сокіл-Батько» зі своїм головою, яким і був о. О. Яхимович. Урочисте дійство відбулося 19 березня 1939 р. Священник очолював «соколів» упродовж 3 років, отже, майже відразу після прибуття у Судову Вишню. На спомин о. О. Яхимович, якого «зі сльозами на очах пращали», отримав статуетку сокола-птаха на скалі з відповідними написами (Зі сокільського життя, 1939, с. 8–9). Це був молодий та енергійний священник, жертвна праця якого для громади Судової Вишні зустрічала, як впливає зі згаданих листів, не тільки схвалення, а й сприяння.

Листування сотрудника о. О. Яхимовича з Перемишльським єпископом Й. Коциловським вказує на довіру владики до молодого священника, а також, правдоподібно, нездатність настоятеля вирішити питання, про які йдеться в кореспонденції. Напевно, варто взяти до уваги і те, що в 1936 р., коли велося листування, о. В. Полянському було 69 років, він був удівцем (із початку 1920-х років). Однак доступні джерела не дають змоги точніше зрозуміти, у чому крилася причина листування за спиною настоятеля.

У повідомленнях до єпископа Й. Коциловського о. О. Яхимович заторкує декілька насущних (на його думку) в житті парафії питань: організації реколекцій, діяльності братств, найму дяка та заснування захоронки⁶. Більшість листів припадає на лютий–березень 1936 р. (не дивно, що священник завбачливо просив вибачення у владики за своє набридання, напівжартома виправдовуючись тим, що «Суд.[ова] Вишня з того і славна, що все якісь клопоти для Вашої Екцеленції» (APP-1, s. 54). З листів невідомо, чи якусь інформацію про справи в парафії о. О. Яхимович передавав усно, приїжджаючи до Перемишля. Він лише перепрошував, що не може цього зробити, і покликався на справи, головні уроки релігії у школі (APP-1, s. 65).

У першому з листів (від 19 лютого 1936 р.) судововишнянський сотрудник звітував єпископові Й. Коциловському про своє звернення до отців василіан у справі реколекцій (вчинене за розпорядженням владики). До цієї ініціативи отці василіани поставилися прихильно і делегували в Судову Вишню о. Ореста Дуба. Той ніби мав розпочати свою місію уже 1 березня. З листа впливає, що сотрудник не повідомив судововишнянському пароху о. В. Полянському про ініціативу з реколекціями, ба більше, не планував цього робити і в майбутньому, про що інформував владика: «Post factum не випадає питати о. пар. Полянського – тому підписаний просить ласкаво дозволити йому даліше на власну руку робити реколекції» (APP-1, s. 49). Однак довго це залишатися в таємниці не могло, адже коли парох дізнався про заплановані реколекції, то виступив проти (з листів можна здогадатися, що о. О. Яхимович очікував на таку реакцію), відтак довелося міркувати щонайменше про їхнє перенесення на іншу дату. У цій непевній ситуації о. О. Яхимович планував ще раз

⁶ Захоронка – дитячий садок, яким часто опікувалися сестри-монахині.

написати лист у секретаріат Чину святого Василя Великого (ЧСВВ), про що звітував у Консисторію 26 лютого 1936 р. (про свої напружені стосунки з парохом він із жалем написав: «Тепер бачу, що воно тяжко! З одної сторони нічого не смію сказати о. пар. Полянському, а з другої сторони сам не можу зарядити реколекцій, бо о. парох проти приїзду о. реколектанта») (APP-1, s. 51).

Ситуацію з реколекціями о. О. Яхимович дещо прояснив у наступному листі від 28 лютого 1936 р. Зокрема, підтвердив, що парох нічого про планований приїзд о. О. Дуба не знав. Коли настав час таки йому повідомити, сотрудинок, із його ж слів, зробив це обережно, на що одержав негативну відповідь. Після того о. О. Яхимович знову написав у цій справі до Консисторії повідомлення і ще раз звернувся до пароха, на що почув: «... не годжусь на реколекції, бо як то буде виглядати, щоби у Вас мешкав чужий священник» (APP-1, s. 52). Незважаючи на ці прикрощі, о. О. Яхимович висловлював сподівання, що таки вдасться відбути реколекції наприкінці березня, при тому повідомив Консисторії, що отцям василіанам писати вже не буде, бо побоюється, щоб не довелось потім знову відмовляти (APP-1, s. 53).

Ще однією темою листів була малозрозуміла (з їхнього змісту) справа місцевого дяка. 9 березня 1936 р. о. О. Яхимович повідомляв єпископові Й. Коциловському, що спочатку парох залучив його до вирішення цього питання, однак згодом уже не посвячував у перебіг справи. Очевидно, о. В. Полянський зайняв позицію, яка не збігалася з думкою принаймні певної частини парафіян, а тому не міг прийняти остаточного рішення («О. парох провиняється тим у тій справі, що брак рішучого поведіння – інакше раз обіцяє, то знову інакше поступил! А тут амбіція – гордість велика! Злі люди не сплять!») (APP-1, s. 56).

У листі о. О. Яхимович радив передати справу дяка на розгляд Судово-вишньанському декану о. Іванові Косоноцькому (пароху в Никловичах (Судово-вишенський деканат, 1936, с. 111)), щоб той «скінчив ціле слідство» (APP-1, s. 57). На кінець березня 1936 р., зі слів о. О. Яхимовича, справа дяка дещо втихла, «бо оден дяк виїхав – втік, але делегація знова хоче їхати до Вашої Екцеленції!» (лист від 25 березня) (APP-1, s. 54).

Цей та інші епізоди засвідчують відчутну скомплікованість відносин у парафії, та навіть у деканаті. У листі від 25 березня о. О. Яхимович розповів цікавий сюжет, який дає певне уявлення про тогочасні стосунки о. В. Полянського зі священниками зі сусідніх парафій. Зі слів сотрудинок, на 23 березня він призначив сповідь для жінок, на яку парох для допомоги запросив п'ять священників зі сусідніх парафій, однак прибуло лише двоє. Чому інші проігнорували запрошення, – о. О. Яхимович не знав. Він не міг офіційно звернутися до Консисторії в цій справі, минаючи пароха, а той, очевидно, не хотів, щоб це набуло розголосу. Крім сповіді для жінок, були заплановані і для чоловіків та дітей (на 28 березня), провести які без більшої кількості душпастирів було складно. У листі до владики о. О. Яхимович висловлював побоювання, що перед святами (очевидно, Великодніми) мешканці Судової Вишні можуть піти і до римо-католиків (у парафіяльний костел чи отців реформатів), якщо не матимуть можливості посповідатися в церкві, а тому просив прислати на допомогу неопресвітерів (нововисвячених священників) (APP-1, s. 55).

Про братства – тему, яка зайняла в листах о. О. Яхимовича найбільше місце, – священник згадує уже в першому листі від 19 лютого 1936 р., коли повідомляє про рукопис Статуту організації, що перебував у поліції (конфіскований ще восени

1935 р.) (APP-1, s. 49). Однак ширше справу місцевих братчиків він заторкує в листі від 28 квітня (та наступних). І починає з того, що на першому засіданні члени новообраного відділу погодилися («бодай в очі») без настоятеля нічого не вирішувати. На момент написання листа у братстві був розкол – опозиція до чинного керівництва була налаштована на проведення загальних зборів. Усе це створювало напруження в житті парафії: «Бо дійсно видно недовір'я одних супроти других – на тім терпить скарбона Церкви та Церква! Бо Церква – це Брацтва – у розумінні деяких вишенців! Церква – то гроші – інтерес – тому борба – сварня – недовір'я – і тому до Брацтв увійшли і такі, що навіть раз у рік не сповідаються – а р'ядити хочуть!» (APP-1, s. 58).

Про те, що до управління парафією ангажувалися люди сумнівної репутації, свідчить сюжет зі скаргами щодо вибору до церковного комітету трьох непостійних членів. Цю справу спочатку розглядали в повіті, згодом – у воєводстві, відтак – у Міністерстві релігійних конфесій та народної освіти. Вияснення обставин конфлікту тривало з липня 1933 р. і щонайменше до кінця травня 1934 р. (остаточне рішення невідоме). Його особливістю було те, що один із непостійних членів уже після свого обрання за рішенням Судово-вишнянського гродського суду від 9 листопада 1933 р. був покараний за крадіжку 14-денним арештом (ДАЛО, с. 1–6).

Із листів зрозуміло, о. О. Яхимович також не підтримував чинний провід братства, однак він, правдоподібно, не симпатизував і опозиціонерам. Вирішення цього питання управляючий сотрудник вбачав у збільшенні ролі священника в його управлінні, фактично неформальному очоленні організації («усунути його [провід – М. Х.] не дасться – але взяти сильно у руки – повести можна!» (APP-1, s. 59–60)). Одну із причин розбрату між братчиками він убачав у майні, яким вони володіли: з одного боку, його було (як можна висувати з листів) чимало, із другого – воно не приносило користі (насамперед самій парафії, бо братство «за поле зле або і зовсім не платить!» (APP-1, s. 58)). У листі від 28 квітня о. О. Яхимович зобразив стосунки у братстві на прикладі церковної скарбони («т. зв. таци»), яку братчики тримали в себе через недовіру до свого проводу. У такій ситуації (бо ж «тратиться довір'я до збірок у Церкві» (APP-1, s. 59–60)) священник пропонував «поволи зміряти до відділення скарбони Церкви від каси Брацтва» (APP-1, s. 59–60). Він засвідчував консерватизм судово-вишнянських братчиків щодо всього, що стосувалося братства, однак стояв на тому, що треба навести порядок, чого домагаються і «свідомі одиниці». Очевидно, основний аргумент щодо потреби у змінах, який, на думку о. О. Яхимовича, можна було використати на зборах, полягав у тому, що «при нагоді можна б всім представити господарство в Церкві без священника – коли то нема ні доброї чаші, ні у що вратись до Богослужень – а сваритись є за що і коли!» (APP-1, s. 59–60).

У Судовій Вишні діяло ще одне братство – при церкві Преображення Господнього (Спаса). Про нього о. О. Яхимович розповів у листі від 28 квітня. Це братство («без статута – але з печаткою і великими претенсіями!» (APP-1, s. 60–61)) священник також вважав за доцільне взяти під контроль. Воно, щоправда, не розпоряджалося великим майном, а також, зі слів о. О. Яхимовича, не мало такої великої традиції, як сусіднє у церкві Пресвятої Трійці. Це він пояснював єпископові так: «Це зараз пізнати навіть у відношенні до священника. Перше брацтво [в церкві Пресвятої Трійці – М. Х.] через майно чується в силі – а сеньйор того брацтва – то неначе заступник – перша особа по священнику – навіть у церкві! То друге брацтво не сміє до цього зійти» (APP-1, s. 60–61).

Братство при церкві Преображення Господнього було важливим найперше через відпуст – 6 (19) серпня. Людей сходилося чимало, тому о. О. Яхимович пропонував, щоби при збірці із Хресної дороги позамикати пушки⁷, ключі від яких мав би священник, а підрахунок грошей здійснити в касі, притому навіть і наступного дня, щоб уникнути «надужиття і підозрінь». Очевидно, якісь прикрі інциденти зі зібраними в час відпусту грішми траплялися. Тому о. О. Яхимович просив єпископа Й. Коциловського, щоб той, якщо згідний на закриті пушки, вислав у цій справі «письмо-зарядження» (APP-1, s. 61).

Описуючи ситуацію із братствами, о. О. Яхимович прямо писав про необхідність підтримки з боку Консисторії. У тому ж листі він запевнив єпископа, що пам'ятає його напучення («здалека над всіми – для всіх») і прагне йти тою дорогою: «... одначе тут сильно поширена демагогія т. з. саламаха вишенська – треба легонько зло викорінювати – нині всі добрі – осанна – але прийдуть інші голоси – атаки, як звичайно на священника – тоді проситиму о ласкаву поміч у відбитті тих атаків при очищенні Церкви!» (APP-1, s. 62).

Справу братств у Судовій Вишні о. О. Яхимович у листах називав «найтящим місцем» (APP-1, s. 64) у взаєминах усередині парафії. Тому не дивно, що йому присвячено найбільше місця. Братство Пресвятої Трійці було головною темою наступного листа судововишнянського сотрудника від 12 червня 1936 р. Він скаржився на те, що братчики «долю священника вже обмежили лиш до відправи Богослужень й звичайного глядача» (APP-1, s. 69). Убогість і запущеність церкви не могла не впадати у вічі. Ба більше, якщо певні ініціативи душпастиря йшли врозріз із позицією проводу братства, то в його бік лунали навіть погрози («ми йому ноги підкосимо» (APP-1, s. 69)). У цій ситуації о. О. Яхимович шукав якогось рятунку і вбачав його у ліквідації братства Пресвятої Трійці. Згідно зі Статутом, його майно тоді перейшло б церкві. У цьому повідомленні також зазначено, що парафіяни мали б докласти зусиль до створення нового братства із тими самими цілями (APP-1, s. 69). Оскільки братство за Статутом було «церковним товариством священників і мірян», скаржитися світській владі на його лиху господарку і як наслідок – сумну ситуацію в забезпеченні самої церкви, не мало сенсу. Вирішити його міг лише єпископ як покровитель – самостійно чи через свого відпоручника – пароха (у цьому випадку – управляючого сотрудника), однак потрібно було озвучити вагомі причини. Насправді їх не бракувало – о. О. Яхимович вказував і на «брак конечних речей у Церкві», і на постійні борги, які були чітко зафіксовані при здійсненні контролю книг, і на постійні сварки та скарги. Він резюмував: «... добро св. Церкви й спокій парохіян вимагає, щоби брацтво розв'язати, бо новий виділ може бути ще гірший» (APP-1, s. 71). Серед самих парафіян таке рішення знайшло б підтримку, бо, зі слів сотрудника, вже чимало було таких, хто говорив: «Тепер буде один господар, а не 10 злодіїв» (APP-1, s. 71). Однак він допускав і значне невдоволення своєю позицією, а тому пропонував, щоб у такому випадку його перевели на іншу парафію – «до Вишні прийшов би інший священник, все тоді скинеться на бувшого священника й до тижня спокій, а старого Брацтва й анархії вже не буде» (APP-1, s. 71). Цікаво, що при цьому о. О. Яхимович покликався на досвід місцевої латинської парафії, де вчинили саме так (APP-1, s. 71). Певний ґрунт під такі радикальні зміни він уже готував, зокрема обирав тих, кого після ліквідації братства планував призначити церковними провізорами (APP-1, s. 72).

⁷ Йдеться про бляшану або дерев'яну банку, або ж бляшану скриньку.

У повідомленні від 16 липня (яке було відповіддю на лист, отриманий з Ординаріату 9 липня) о. О. Яхимович стверджував, що вичерпна перевірка, яку він здійснив, підтверджує ненормальність відносин у судововишнянській греко-католицькій парафії. Найперший доказ, про що сотрудинок писав і раніше, – «убожество Церкви, а з другої сторони значне майно, що є при церковнім Брацтві» (APP-1, s. 66). Поступово йшло до погіршення, що було логічним наслідком загальної моральної деградації управи братства: «... у Брацтві витворився много гірший моральний стан. Зі згляду на майно Брацтва вдираються в члени непокликані одиниці, виключно ізза особистої користи. Між собою провадять безнастанні спори, кидають на себе взаїмно підозріння та сіють незгоду, а вдійсності всі однакові, бо як члени Брацтва не сповняють сутєвих обов'язків, приписаних статутом. ... До священника відносяться з упередженням і тому часто вибирають до Виділу Брацтва людей ворожо настроєних до нього» (APP-1, s. 66).

У цьому листі о. О. Яхимович відзначив деталь, про яку не згадував, коли вперше писав про потребу ліквідації братства: новозасноване товариство священників і мирян мало б маги не тільки добрих членів, а й менше майна. Був і другий варіант виходу із ситуації: братство б не ліквідували, зате б сутєво реформували. Зокрема, частину поля, яким воно володіло, віддали б під захоронку. Із решти поля, поділивши його на частини, оплачували би Служби Божі, різні церковні потреби й удержували б дяка (APP-1, s. 67). Тут варто зазначити, що справа із захоронкою у Судовій Вишні не вирішувалася роками, попри певні кроки в цьому напрямі. Відомо, що це питання потрапило у скандал ще 1927 р., який судововишнянські прибічники Української партії праці («гайдучківці», він імені їхнього лідера – місцевого адвоката Петра Гайдучка) роздмухували на шпальтах львівської газети «Рада», звинувачуючи пароха о. В. Полянського в необґрунтованих витратах на закупівлі ділянки під будівництво. Парох пояснював, що це було рішення братства. Вартість ділянки оплачували частинами, та коли помер її власник, суд призупинив завершення угоди купівлі-продажу на час спору між спадкоємцями. На тоді парафія мала ще борги перед майстрами-різьбярами за іконостас (3 життя краю, 1927, с. 3; Кирина в Судовій Вишні, 1927, с. 5; Спростовання, 1927, с. 5). Як наслідок, придбати цю ділянку не вдалося.

Перемишльський єпископ Й. Коциловський погодився на другий варіант – реформування. У листі від 7 жовтня 1936 р. о. О. Яхимович просив повідомити його наперед, коли прибути до Перемишля, щоб забрати книги братства (бо у вівторок, четвер і суботу зранку мав заняття у школі). Братчики готувалися до зборів. Сотрудинок звітував, що переконуює багатьох із них, щоби прийняли рішення передати половину майна на захоронку. З його слів, атмосфера загалом була спокійною, за винятком намагань декого із членів усунути голову ще до зборів (мали відбутися на Введення, 4 грудня) – йому приписували чимало зловживань, зокрема маніпуляції із боргом. У цій ситуації о. О. Яхимович, який і сам підтримував ініціативу відсторонення голови, питав про це думку єпископа (APP-1, s. 43–44). Ще раніше, у листі від 28 квітня, він описав загальний стан справ у судововишнянській парафії на момент свого прибуття. Найперше о. О. Яхимович відзначив, що впродовж 7 років затягувалася справа збору грошей на будову церкви (очевидно, мав на увазі добудову) і парафіяльних будинків. Оскільки необхідні роботи мали бути проведені за кошти, отримані з конкуренції⁸, на певному етапі з'явився намір

⁸ Церковна конкуренція – спеціальний податок, який стягувався для спорудження (чи капітального ремонту) храму. Його сторонами були громада і патрон, а розмір встановлювали парох, патрон і представник громади.

(пароха?, братства?) звернутися до скарбового уряду, щоби звітди направили ексекуторів. Однак до цього не дійшло – о. О. Яхимович скликав збори парафіян і, за їхніми результатами, запевнив владу, що справу буде поладжено без примусових стягнень. Він вважав «екзекуцію дуже шкідливою для Церкви – бо місто⁹ молитись у Церкві нарікатимуть, що на силу видерли образ чи лавку!», і якщо й допускав її застосування, то лише щодо конкретних осіб, а не до загалу (APP-1, s. 63). Вкінці листа о. О. Яхимович запитав єпископа: «... чи можна і треба протиставитись ексекуції за конкуренцію? Чи вдавати, що не бачу – бо це давніше робили?» (APP-1, s. 64).

Певні ремонтні роботи проводили і в дочірній церкві – як фасадні, так і внутрішні. Тут також не все йшло гладко зі збором грошей, незрідка парафіяни брали кредит, як писав о. О. Яхимович, «бо тут звикли люди робити на свою руку», себто не погоджуючи багатьох рішень із парохом. Він запевняв єпископа, що домігся, щоби без священника нічого, що стосується парафії, не вирішували (APP-1, s. 63–64).

Останній зі збережених листів о. О. Яхимовича (від 7 жовтня) засвідчує його заповзятливість: він запропонував заснувати в Судовій Вишні монастир. Місце для нього священник примітив обабіч церкви Преображення Господнього – там була ділянка зі старим мурованим домом, садом-городом і ставком, разом – понад морг. Частину цього саду, зі слів о. О. Яхимовича, ще 1934 р. закупила філіальна церква, бо ця ділянка розташовувалася на Святоспаській горі, де був сам храм і Хресна дорога. Друга частина ділянки – з домом та рештою саду – розміщувалася нижче гори, примикаючи до неї. Власник, місцевий єврей, планував її продати й нібито захотів 15 тис. зл. Вартість він озвучив у бесідах із приватними людьми, а тому о. О. Яхимович сподівався, що можна буде вторгуватися і за 10–12 тис. зл. На тоді з'явилася ідея придбати цей сад і дім для майбутньої захоронки, однак сотрудник вважав, що краще заснувати там монастир для двох–трьох монахів: «Дім старий, але мури грубі – сильні, сад полученний з Церквою! Колиб так прийшли навіть нові о.о. салезіяни, або які небуть наші о.о. монахи? Місцеві наші парохіяни самі висувають такі пляни і кажуть: можеб так просити Нашого Владу! Всі в оден голос кличуть монахів для нас! Бо всі знають добре працю місцевих рим. кат. монахів о.о. Реформатів, всі відчувають потребу монастиря у зв'язку з Відпустом» (APP-1, s. 44–45).

Допомогти парафії у придбанні цієї ділянки могла б повітова влада, однак лише тоді, коли йшлося б про захоронку. Для неї о. О. Яхимович планував виділити ділянку в межах ерекційного ґрунту¹⁰. Все це він немало обміркував, бо розраховував отримати гроші, необхідні для купівлі ділянки для монахів під Святоюрською горою, із продажу «вікарівки¹¹», яка коштувала б 5 000–6 000 зл. Решту – від 6 000 до 7 000 зл. – священник просив у владу (з якогось із церковних фондів). У Судовій Вишні монахи, зі слів о. О. Яхимовича, мали б цілком добрі умови для життя: «Щодо самого удержання монахів у Судовій Вишні, то моглиб зовсім добре прожити! Коли будуть монахи, то очевидним є сотрудника Суд.[ова] В.[ишня] вже не потребує, цебто школу малиб монахи і деякі дрібні доходи сотрудника. Відпусти можуть багато принести, але найбільше монахам. ... збірку могли б переводити монахи подібно як це роблять місцеві латинські монахи – між нашими гр. кат. вірними навіть по селах!

⁹ Місто – у значенні замість.

¹⁰ Ерекційний ґрунт – земельні угіддя, які надавалися парафії при її заснуванні.

¹¹ Вікарівка – хата для помічного священника (сотрудника).

При згаданім домі є сад – і став (навіть риби можуть бути!), отже 3–4 монахів можуть жити і багато добра для церкви зробити!

Очевидно, тоді парох мав би менші доходи, але без сотрудника рівнож парохія булаб незла!» (APP-1, s. 46–47).

Ініціативу з монахами в Перемишлі не підтримали. Та й захоронки, про крайню необхідність якої говорили роками, заснувати не вдалося також. «Вишенська саламаха» важко піддавалася врегулюванню.

Отже, кореспонденція о. О. Яхимовича до єпископа Й. Коциловського – важливе джерело до реконструкції стосунків у греко-католицькій парафії Судової Вишні міжвоєнного періоду, насамперед фінансових, організаційних і духовних аспектів її життя. У світлі листів можна констатувати про кризу у відносинах між проводом братств і священниками та відверту недовіру між самими душпастирями – настоятелем і сотрудником. Головною проблемою була неврегульованість питання управління церковним майном, а саме – ролі в цьому священника (передовсім – настоятеля). Моральна деградація управи братства, засвідчена в листах о. О. Яхимовича, і нездатність настоятеля о. В. Полянського змінити ситуацію, вимагали втручання єпископської Консисторії в Перемишлі. На жаль, наразі через фрагментарність збережених джерел неможливо встановити точних причин виникнення та наростання кризових явищ у житті парафії, а також простежити подальший розвиток подій. Варто зазначити, що листи о. О. Яхимовича висвітлюють події та явища, які досі залишалися поза увагою як наукової, так і краєзнавчої літератури, що робить їх цінним джерелом та потенційним підґрунтям для подальших досліджень вказаних проблем.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Баран, О. (2009). Житло сільського духовенства у Галичині (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). *Галичина*, 15–16, 515–523.

Дмитрасевич, Т. (2016). *Благословляю вишенські стежини: твори*, 1. Судова Вишня; Львів.

ДАЛО: Державний архів Львівської області, ф. 1. (Львівське воєводство), оп. 14, спр. 3089.

З життя краю. Судова Вишня (1927, 11 грудня). *Рада*, 101(219).

Зі сокільського життя. Судова Вишня (1939, червень). *Сокільські вісти*, 6.

Кирина в Судовій Вишні (1927, 18 вересня). *Рада*, 75(193).

Пилипів, І., Горан, Т. (2016). Матеріальне становище греко-католицького парафіяльного духовенства Перемишльської єпархії (1919–1939). *Схід*, 50–55.

Прах, Б. (2015). *Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини: у 2 т.* (Т. 1: Біографічні нариси (1939–1989)). Львів: Видавництво Українського католицького університету.

Предка, С. (2019). Матеріальне становище Греко-католицького парафіяльного духовенства Східної Галичини в 1920–1930-х рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 21, 88–95.

Романів, С. (1989). Революційна Сокальщина в моїх спогадах. *Надбужаничина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмичина і Підляшия. Історично-мемуарний збірник*, 2. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Об'єднання надбужанців, 108–124.

Спростовання. Судова Вишня (1927, 13 жовтня). *Рада*, 82(200).

Судововишенський деканат. (1936). *Шематизм греко-католицького духовенства злучених епархій Перемиської, Самбірської і Сяницької на рік Божий 1936*. Перемишль: накладом Греко-католицької єпископської консисторії.

Судововишенський деканат. (1937). *Шематизм греко-католицького духовенства злучених епархій Перемиської, Самбірської і Сяницької на рік Божий 1937*. Перемишль: накладом Греко-католицької єпископської консисторії.

Хроніка. (1936а, січень). *Перемиські Єпархіяльні відомости, 1*.

Хроніка. (1936б, травень–червень). *Перемиські Єпархіяльні відомости, 4, 5, 6*.

Чавс, П. (1976). *У вирі життя та Мостищина і Судововишенщина*. Стемфорд.

APP-1: Archiwum Państwowy w Przemyślu. Zespół: Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu. Sygn. 152. Mikrofilm NR 56/7832.

APP-2: Archiwum Państwowy w Przemyślu. Zespół: Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu. Sygn. 180. Mikrofilm NR 56/7860.

REFERENCES

Baran, O. (2009). Zhytlo silskoho dukhovenstva u Halychyni (kinets XIX – 30-ti rr. XX st.). *Halychyna, 15–16*, 515–523 (in Ukrainian).

Dmytrasevych, T. (2016). *Blahoslovliaiu vyshenski stezhyny: tvory, 1*. Sudova Vyshnia; Lviv (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 1. (Lvivske voievodstvo), op. 14, spr. 3089 (in Polish).

Z zhyttia kraiu. Sudova Vyshnia (1927, Hruden 11). *Rada, 101(219)* (in Ukrainian).

Zi sokilskoho zhyttia. Sudova Vyshnia (1939, Cherven). *Sokilski visty, 6* (in Ukrainian).

Kyrynia v Sudovii Vyshni (1927, Veresen 18). *Rada, 75(193)* (in Ukrainian).

Pylypiv, I., & Horan, T. (2016). Materialne stanovyshche hreko-katolytskoho parafialnoho dukhovenstva Peremyskoi yeparkhii (1919–1939). *Skhid, 50–55* (in Ukrainian).

Prakh, B. (2015). *Dukhovenstvo Peremyskoi yeparkhii ta Apostolskoi administratsii Lemkivshchyny: u 2 t.* (T. 1: Biohrafichni narysy (1939–1989)). Lviv: Vydavnytstvo Ukrainkoho katolytskoho universytetu (in Ukrainian).

Predka, S. (2019). Materialne stanovyshche Hreko-katolytskoho parafialnoho dukhovenstva Skhidnoi Halychyny v 1920–1930-kh rr. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii, 21*, 88–95 (in Ukrainian).

Romaniv, S. (1989). Revoliutsiina Sokalshchyna v moikh spohadakh. *Nadbuzhanshchyna. Sokalshchyna, Belzchyna, Radekhivshchyna, Kaminechchyna, Kholmshchyna i Pidliashshia. Istorychno-memuarnyi zbirnyk, 2*. Niu-Iork; Paryzh; Sydnei; Toronto: Obiednannia nadbuzhantsiv, 108–124 (in Ukrainian).

Sprostovannia. Sudova Vyshnia (1927, Zhovten 13). *Rada, 82(200)* (in Ukrainian).

Sudovovyshenskyi dekanat. (1936). *Shematyzm hreko-katolytskoho dukhovenstva zluchenykh eparkhii Peremyskoi, Sambirskoi i Sianitskoi na rik Bozhyi 1936*. Peremysl: nakladom Hreko-katolytskoi epyskopskoi konsystorii (in Ukrainian).

Sudovovyshenskyi dekanat. (1937). *Shematyzm hreko-katolytskoho dukhovenstva zluchenykh eparkhii Peremyskoi, Sambirskoi i Sianitskoi na rik Bozhyi 1937*. Peremysl: nakladom Hreko-katolytskoi epyskopskoi konsystorii (in Ukrainian).

Khronika. (1936а, Sichen). *Peremyski Eparkhialni vidomosti, 1* (in Ukrainian).

Khronika. (1936b, Traven–Cherven). *Peremyski Eparkhialni vidomosti, 4, 5, 6* (in Ukrainian).

Chavs, P. (1976). *U vyri zhyttia ta Mostyshchyna i Sudovovyshenshchyna*. Stempfard (in Ukrainian).

Archiwum Państwowy w Przemyślu. Zespół: Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu. Sygn. 152. Mikrofilm NR 56/7832 (in Ukrainian).

Archiwum Państwowy w Przemyślu. Zespół: Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu. Sygn. 180. Mikrofilm NR 56/7860 (in Ukrainian).

Marian KHOMYAK

*Director of the People's Museum of History of Sudova Vyshnia
Education seeker of the Department of Modern History of Ukraine
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0506-5331>
e-mail: marjankhom@gmail.com*

«THE VYSHNIA SALAMAKHA»:

**PARISH RELATIONS IN SUDOVA VYSHNIA IN THE 1930^s
IN THE LIGHT OF FATHER OSYP YAKHYMOVYCH'S LETTERS
TO BISHOP JOSAPHAT KOTSYLOVSKY**

Based on the letters of the employee of Fr. O. Yakhymovych to the Bishop of Przemyśl J. Kotsylovsky, intra-parish relations in the Greek Catholic community of Sudova Vyshny in the 1930^s are studied. The general parameters and specifics of the Ukrainian parish life of the city, partially divided in the church-administrative dimension between two churches, are analyzed. It is noted that epistolary sources reveal conflicts between the clergy, brotherhoods (the churches of the Holy Trinity and the Transfiguration of the Lord) and parishioners: disputes over the management of church property, the organization of retreats, the activities of the cemetery, repairs and fundraising. The development of conflicts and abuses in the brotherhoods of Sudova Vyshny is highlighted.

The relations between the local clergy and parishioners of the interwar period are studied, with an emphasis on the figure of the author of the letters – Fr. O. Yakhymovych. The main milestones of his biography are presented, which help to understand not only the spiritual career of the priest, but also his place in the parish community. Particular attention is focused on the priest's sincere desire to resolve difficult and crisis situations in the parish, associated with the neglect of the leadership of the brotherhood of the position of the parish priest, the opposition of a significant part of the brothers to their leadership, the opacity in the use of funds by the brotherhood, which generally created an atmosphere of tension and distrust in the parish.

It is observed that the letters of Fr. O. Yakhymovych provide important material for the history of the material and economic life of the parish, its everyday life, the history of the collective consciousness and mentality of Ukrainian society in the 1920^s–1930^s in Galicia. It is concluded that the correspondence of Fr. O. Yakhymovych to Bishop J. Kotsylovsky is an important source for reconstructing relations in the Greek Catholic parish of Sudova Vyshny during the interwar period, primarily the financial, organizational, and spiritual aspects of its life.

Key words: Josafat Kotsylovskyy, Fr. Osyp Yakhymovych, Fr. Vasyl Polianskyi, brotherhood, church nursery, monks, parish, Sudova Vyshnia, Sudova Vyshnia's Deanery.

*Стаття: надійшла до редакції 16.06.2025
прийнята до друку 17.07.2025*

ISSN 0536-079X. З історії західноукраїнських земель. 2025. Вип. 21.
УДК [94(477.8:438:430):070(=161.2)]"1939/1941"
DOI: <https://doi.org/10.33402/zuz.2025-21-201-219>

Юлія АРТИМИШИН

кандидат історичних наук

науковий співробітник відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

науковий співробітник

Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія терору»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8095-7379>

e-mail: julialviv1011@gmail.com

ПРОПАГАНДИВНИЙ ДИСКУРС ВСТАНОВЛЕННЯ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В 1939–1941 РОКАХ У ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВІ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНОМОВНОЇ ПРЕСИ

Висвітлено основні етапи становлення нацистської окупаційної адміністрації після поділу Польщі 1939 р., формування владних і пропагандивних структур ГГ для польських окупованих областей. Проаналізовано тематичне та змістове наповнення публікацій українськомовної преси 1939–1941 рр. (до 22 червня) про встановлення нового владного режиму – Третього Райху.

Показано процес формування пропагандивних структур, які діяли у ГГ. Зауважено, що спершу було створено Департамент народної освіти та пропаганди, який згодом перетворено на Головний відділ пропаганди. Наголошено, що окремо діяло Управління начальника преси Генерал-губернаторства, створене 15 серпня 1940 р.

Проаналізовано положення та регламенти 1939–1940 рр., які узгоджували видавничий процес, цензуру. Зауважено, що, відповідно до владних постанов зазначеного періоду, діяльність усіх видів видавничих підприємств потребувала дозволу Департаменту народної освіти та пропаганди у ГГ. Зауважено, що також запроваджувалися вимоги про отримання дозволу на функціонування друкарень усіх видів, а також формувалася максимальний перелік публікацій (періодичних і неперіодичних), для друку яких був потрібен дозвіл.

Проаналізовано часописи «Вістник Українського Центрального Комітету», «Холмські вісті», «Краківські вісті. Народний часопис Генерального Губернаторства». Встановлено, що в першому виданні головно репрезентовано процес формування владної структури ГГ, організаційні проблеми творення УЦК, співпрацю з осередками на місцях. Простежено, що редакції «Холмських вістей» і «Краківських вістей» дотримувалися офіційно визначених пріоритетів у підборі тем та авторів, а зважаючи на порозуміння між Радянським Союзом і Третім Райхом, у публікаціях відсутня антирадянська риторика, натомість вміщено замітки про формування лінії розмежування, тісну співпрацю між державами та переселенську акцію по обидва боки кордону. Зауважено, що процес переселення окреслено як дружню умову, що дає можливість німцям і українцям, білорусам і

росіянам (москалям) повернутися та об'єднатися зі своїми державами. Наголошено, що ідеологічне підґрунття переселенської акції відповідає планам обох керманічів.

Ключові слова: пропаганда, дискурс, цензура, Генерал-губернаторство, періодичні видання.

Після початку Другої світової війни терени Закерзоння окупували німецькі військові, згідно з таємним протоколом до Договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. А 17 вересня 1939 р. радянська армія, також відповідно до таємних домовленостей, перетнула кордон Польщі, форсувала р. Збруч, 22 вересня – захопила Львів. Унаслідок подальших узгоджених дій Червона армія просувалася далі на захід, захопивши майже все Люблінське воєводство (Сергійчук, 1999, с. 166; Пастернак, 1989, с. 245–246). 24 вересня як наслідок спільної операції радянських і німецьких військових було оточено польські загони під Замостям, а вже 28 вересня – захоплено Варшаву (Зінченко, В'ятрович, Майоров, 2016, с. 33–34). Фактичний поділ території між СРСР та Німеччиною відбувся 28 вересня 1939 р. підписанням Договору про дружбу і кордони, згідно з яким до Німеччини відійшло Люблінське та частково Варшавське воєводство, а до Радянського Союзу – територія Литви. Кордон встановлювався приблизно по «лінії Керзона» – вздовж річок Сян, Солокія, Західний Буг (Артимішин, 2023, с. 63).

Відповідно до Таємного додаткового протоколу до Договору про дружбу і кордони, також були узгоджені плани щодо переміщення населення – «обміну населенням» між двома частинами розділеної Польської держави. Договірні сторони зобов'язувалися не перешкоджати охочим особам німецького походження переселятися з радянської зони до Німеччини, а українцям і білорусам із німецької частини – на схід, у СРСР. Також були узгоджені зобов'язання про недопущення «польської агітації» в окупованих теренах, яка б перешкождала інтересам підписантів (Лисенко, Пилявець). Цей обмін цивільного населення тривав аж до середини 1940 р. (Балабан, 2023, с. 78). Із відступом німецьких військ на захід багато українців виїхало із Західної України, головні політичні діячі, інтелігенція, члени Організації українських націоналістів. Польський дослідник Павел Маркевіч (Pavel Markevich) навів приблизне число втікачів у німецьку зону окупації – 20–30 тис. українців (Markiewicz, 2018, s. 67). Натомість за підрахунками Володимира Кубійовича спершу це було лише кілька тисяч, згодом – 30 тис. (Кубійович, 1975, с. 33). Польський дослідник Рішард Тожецькі (Ryszard Torzecki) вважав, що з Радянського Союзу втекло до 20 тис. українців (охопно з 18 тис. із Підкарпаття та Буковини) (Markiewicz, 2018, s. 67).

Західну Україну 22 жовтня було офіційно приєднано до УРСР. Відбулися радикальні трансформації нових територіальних утворень, зокрема радянізація з тоталітарними підходами. За визначенням американсько-польського соціолога й історика Яна Гросса (Jan Gross), відбулася «революція згори», яка характеризувалася низкою перетворень: ліквідацією та змінами всіх державних і громадських інститутів, які існували до того, і водночас ліквідацією «усталеної схеми горизонтальних зв'язків між членами міської громади» (Gross, 2003, p. 227).

Нацистська адміністрація в Польщі 12 жовтня 1939 р. створила Генерал-губернаторство (ГГ) для польських окупованих областей (*Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*; *Generalne Gubernatorstwo*; Генеральна губернія), куди

увійшли такі колишні польські адміністративно-територіальні одиниці: Люблінське, Варшавське, Радомське та Краківське воєводства. Відтак до ГГ також увійшли колишні етнічні українські терени: Лемківщина, Холмщина, Підляшшя, частково Надсяння (Перемищина, Ярославщина) (Лисенко, 2009, с. 296; Кубійович, 1975, с. 19). Наступним кроком стало запровадження нового адміністративного поділу – утворено чотири дистрикти: «Краків», «Варшава», «Радом», «Люблін». Із приєднаних територій колишніх Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств (без північної частини), відповідно до липневих декретів Адольфа Гітлера (Adolf Hitler), сформовано в серпні 1941 р. ще один дистрикт – «Галичина» – з центром у Львові. Урочиста церемонія з передачі влади Східної Галичини від військового командування до цивільної адміністрації відбулася 1 серпня 1941 р., відтак ГГ було об'єднано з дистриктом «Галичина» (Кубійович, 1975, с. 37–38; Лисенко, 2009, с. 295–296).

Мета статті – окреслити основні віхи становлення нацистської окупаційної адміністрації після поділу Польщі 1939 р., формування владних і пропагандивних структур ГГ для польських окупованих областей; проаналізувати тематичне та змістове наповнення публікацій україномовної преси 1939–1941 рр. (до 22 червня) про встановлення нового владного режиму – Третього Райху.

У радянський період легальний україномовний видавничий рух у період нацистської окупації практично не досліджувався, на протипагу окремим змістовним розвідкам в еміграції: Іллі Чайковського та Миколи Кравчука (Чайковський, 1966; Чайковський, 1974, с. 132–136; Чайковський, Кравчук, 1975а, с. 46–48; Чайковський, Кравчук, 1975b, с. 80–88; Чайковський, Кравчук, 1980, с. 20), Івана Мальчевського (Мальчевський, 1985, с. 290–296), Миколи Мартинюка (Мартинюк, 1982, с. 76–77). Із відновленням незалежності та подальшими кроками з розсекречення архівних і бібліотечних фондів, як наголошує дослідниця Надія Якобчук, відбулося суттєве зростання у вивченні розвитку легальної української періодики під нацистською окупацією (Якобчук, 2020, с. 146). Від кінця 1990-х років вийшла низка публікацій: бібліографічних видань, монографій, які аналізують український легальний видавничий рух або ж присвячені окремим виданням, окреслюють соціокультурний контекст, у якому перебувала видавнича справа тощо. Ця проблематика представлена в роботах таких авторів: Наталії Антонюк (Антонюк, 1997; Антонюк, 1999, с. 353–358), Бориса Грановського (Грановський, 2002), Олександра Луцького (Луцький, 1994, с. 62–66; Луцький, 1995, с. 105–110), Костянтина Курилишина (Курилишин, 2007а; Курилишин, 2007b; Курилишин, 2008), Лариси Головатаї (Головата, 2010; Головата, 2013), Марії Галушки (Галушко, 2001; Романюк, Галушко, 2003), Оксани Салати (Салата, 2010), Ігоря Павлюка (Павлюк, 2001; Павлюк, 2005).

Важливе джерело для вивчення проблематики – мемуари українських діячів, які працювали у структурах Українського центрального комітету (УЦК), Українського видавництва та активних діячів часу Другої світової війни, зокрема Костя Паньківського (Паньківський, 1957; Паньківський, 1965), Івана Кедрина-Рудницького (Кедрин, 1976), Володимира Кубійовича (Кубійович, 1975) й ін. Польська історіографія налічує велику кількість видань, присвячених польській пресі ГГ, системі нацистської пропаганди, зокрема можна виділити роботи Владислави Вуйцік (Władysława Wójcik) (Wójcik, 1988), Агнешки Цесьлікової (Agnieszka Cieślíkowa) (Cieślíkowa, 1997), Томаша Гловінського (Tomasz Głowiński) (Głowiński, 2000), Кшиштофа

Возняковського (Krzysztof Woźniakowski) (Woźniakowski, 1997), Моніки Напори (Бартосяк) (Monika Napora (Bartosiak)) (Napora, 2017; Napora, 2021, s. 187–201), Войцеха Гротта (Wojciech Grott) (Grott, 2023).

Система організації влади у ГТ ґрунтувалася на тих самих принципах, що й у Німеччині – керівником був генерал-губернатор (діяв від імені фюрера, водночас очолював Націонал-соціалістичну партію), який зосереджував у своїх руках законодавчу (видавав розпорядження) та адміністративну (керував управлінням губернаторства) владу. Водночас йому підпорядковувалися «СС і поліцфюрер» та «шеф управління губернаторства» – державний секретар (керівник адміністративних органів) (Кубійович, 1975, с. 35–37; Лисенко, 2009, с. 297).

Майже відразу після становлення лінії розмежування між Радянським Союзом і Німеччиною розпочалося формування мережі українських комітетів, які заклали основу для української репрезентативної організації – УЦК (Кубійович, 1975, с. 45–46; Тронь, 2020, с. 21). Нагальними проблемами на місцях були: допомога втікачам з окупованих Радянським Союзом земель, відбудова господарства, шкільництва та культурної сфери українства. Зважаючи на стихійність організації українських комітетів, обшир проблем, які вони намагалися вирішити, нагальним було також формування єдиного консолідаційного центру – представницької організації. Володимир Кубійович пригадував, що «більшість комітетів виникла в жовтні, інші – в листопаді 1939 року, а лише деякі – пізніше. Вони поставали звичайно у повітових осередках ... Комітети постали у перші тижні після розгрому Польщі, серед повоєнного хаосу, коли німецький адміністраційний апарат не був ще складений як слід» (Кубійович, 1975, с. 51, 55).

Процес становлення УЦК представлено в часописі «Краківські вісті». Перша нарада «представників поодиноких Комітетів» відбулася всередині жовтня 1939 р. у Кракові, а дня «17 листопада ц. р. явилася у Генерального Губернатора мін. д-ра Франка численна українська делегація під проводом проф. д-ра В. Кубійовича і полк. Р. Сушка та у приявности полк. А. Бізанца і д-ра Г. Курца, яка вручила йому меморіал у справі свобідного розвитку українсько життя в Г. Г., і видвинула низку конкретних побажань» (Як дійшло до створення, 1942). Генерал губернатор Ганс Франк (Hans Frank) висловив підтримку щодо розвитку «національного життя» українства, погодився на створення «загальної організації українців у Г. Г.» (Як дійшло до створення, 1942). Організаційне оформлення було тривалим, однак у лютому 1940 р. німецька влада дала дозвіл на створення «Станиці довіря та іменувала д-ра В. Кубійовича Мужем Довіря для українських справ у Генер. Губернаторстві» (Як дійшло до створення, 1942). Лише 4 травня 1940 р. відділ у справі населення і суспільної опіки видав дозвіл на організацію українського життя (низової ланки) у вигляді Українських допомогівих комітетів (УДК). А на початку червня німецька влада видала «статут для центрального осередку, що отримав назву Український Центральний Комітет» (Як дійшло до створення, 1942; Курилишин, 2008, с. 37–38).

Про значимість формування мережі допомогівих комітетів, використання цієї інформації із пропагандивною метою свідчить той факт, що в часописі «Голос», який виходив у Берліні в 1939–1945 рр. «для полонених українців в Німеччині», що служили в польській армії, є невеликі замітки про організацію українського життя у ГТ, зокрема про ініціативи УДК та УЦК (Від редакції, 1939). Водночас існування

цього часопису, як наголошувала українська дослідниця преси Надія Кулеша, було також пов'язане із великою кількістю українських політичних емігрантів, а згодом і робітників (Кулеша, 2023, с. 185). У рубриці часопису «З українського життя» від 30 червня 1940 р. розміщена невелика замітка «Допомогові комітети на Холмщині». У ній зауважено, що в цьому регіоні, як і на інших українських теренах, які перебували у складі Німеччини, мають з'явитися «Допомогові Комітети, завдання яких нести найширшу допомогу українському населенню. Там, де існують Українські Національні Комітети, вони перетворюються в Допомогові Комітети, де їх нема – повстають нові. Центральний Український Комітет Холмщини й Підляшшя, що досі існував у Холмі, звужує свою діяльність і переорганізовується в Допомоговий Комітет холмського повіту» (Допомогові комітети, 1940).

Німецька влада хоча і затвердила українську організацію, але, як зазначав В. Кубійович, в обмеженій формі УЦК. Згідно зі Статутом, нав'язаним владою, УЦК був лише загальною допомогою організацією, мета діяльності якої – організація і проведення суспільної опіки, співпраця з міжнародними допомогливими організаціями за посередництва Німецького Червоного Хреста (Кубійович, 1975, с. 98–100). Комітет складався зі семи відділів: організаційного, культурної праці, шкільного, господарського, опіки над молоддю та фінансового (Курилишин, 2010, с. 271). На місцях створювали комітети, діяльність яких урегулював Тимчасовий правильник для УДК, згідно з яким вони мали бути окремими, не пов'язаними між собою установами, що створювалися в міру потреби; їхнім завданням було врегулювання діяльності допомогливих організацій, перерозподіл матеріальної й фінансової допомоги для потребуємого населення (Кубійович, 1975, с. 84, 446–448). У період від жовтня до грудня 1939 р., за визначенням П. Маркевіча, відбувалося фактично два паралельні процеси організації українського життя: на місцях у формі творення «спонтанних комітетів» і «конкретної української представницької організації для окупованої Польщі» (Markiewicz, 2018, р. 67).

Із приєднанням Галичини до ГГ у Львові за зразком УЦК був сформований Український краєвий комітет на чолі з д-ром К. Паньківським. Однак лише 1 березня 1942 р., як наголошено в часописі «Краківські вісті», «наступило остаточне формально-правне оформлення одного провідного організаційно-диспозиційного осередку для всього організованого українського життя в Генер. Губернії» (Як дійшло до створення, 1942). Цим осередком став УЦК у Кракові, а його керівний склад очолив В. Кубійович (голова), К. Паньківський (заступник голови), В. Глібовицький (генеральний секретар) (Курилишин, 2008, с. 38).

Варто зазначити, що в часописі «Вістник Українського Центрального Комітету» в доволі нейтральній формі подано інформацію про формування єдиного «керівного організаційно-диспозиційного осередка для всього організованого українського життя в Генеральній Губернії» (Курилишин, 2008, с. 38). Натомість на сторінках «Краківських вістей» наголошено, що Львів був «природним осередком українського життя у Г. Г. і тут повинен би бути осідок проведу українського зорганізованого життя» (Як дійшло до створення, 1942). Проте влада постановила, що УЦК із практичного погляду має бути у Кракові, відтак «УЦК мусить погодити оба ті моменти і мати свій осідок і в Кракові і у Львові, де створено Відділ УЦК» (Як дійшло до створення, 1942). Варто зауважити, що місце осідку ГГ у Кракові нацисти обрали не

випадково. Як відзначив В. Гротт, існували проєкти про розташування штаб-квартири губернаторства в Лодзі. Однак Краків, і Вавельський замок зокрема, став резиденцією не лише через свій естетичний вигляд, а головню через бачення німецького характеру міста, який так підкреслював начебто «вічний зв'язок між землями Вісли та Німеччиною» (Grott, 2023, s. 21).

УЦК через свій провід намагався, як зазначив український історик, дослідник преси Костянтин Курилишин, «виконувати посередницькі функції між гітлерівською владою і українським народом. Їм це не завжди вдавалося, бо завдання німецької адміністрації полягало не у налагодженні співпраці, а в забезпеченні якнайповнішого використання матеріальних та людських ресурсів окупованої землі» (Курилишин, 2008, с. 38). Німецька окупаційна влада підтримувала формування української організації, але, очевидно, у формі культурно-освітнього, харатативного осередку. Цей прагматизм простежувався в перші місяці її становлення в окупованій Польщі, зокрема в негативній відповіді на лист галицьких українців від 2 жовтня 1939 р. із проханням представлення українських інтересів і формуванням управлінського апарату (Markiewicz, 2018, p. 68).

Після остаточного формування організаційної структури ГГ для окупованих польських територій відбулося творення пропагандивних структур. Було створено Департамент народної освіти та пропаганди (*Fachabteilung für Volksaufklärung und Propaganda, FAVuP*), організований на основі Краківського *Reichspropagandaamt III*. Його першим керівником став Макс дю Прель (Max du Prel), з 18 липня 1940 р. – Еріх Шмідт (Erich Schmidt), а від 1 лютого 1941 р. – Вільгельм Оленбуш (Wilhelm Ohlenbusch). Головними його завданнями були: всебічна підтримка (політична й культурна) німців та їх інформування про відбудову регіону; поширення інформації для польського населення про причини війни, її перебіг; інформування інших держав про життя у ГГ і «боротьба з брехнею про Генерал-губернаторство, що поширювалася ворожою пропагандою»; обґрунтування історичного контексту експансіонізму німців, їх першості в регіоні Вісли (Grott, 2023, s. 23; Ohlenbusch, 1942, s. 141–142).

Восени 1941 р. Департамент народної освіти та пропаганди перетворено на Головний відділ пропаганди (*Hauptabteilung Propaganda, HAP*). Його структура була такою: I. Адміністрація (*Verwaltung*), II. Преса (*Presse*), III. Пропаганда (*Propaganda*), IV. Культура (*Kultur*), V. Кіно (*Film*), VI. Телерадіомовлення (*Rundfunk*), VII. Література та фольклор (*Schrifttum und Volkstum*) (Grott, 2023, s. 24). Також поза цими структурами діяло Управління начальника преси Генерал-губернаторства (*Dienststelle der Pressechef der Regierung des Generalgouvernements*), створене 15 серпня 1940 р. До цього його повноваження виконував Департамент народної освіти та пропаганди на чолі з М. дю Прелем. Після створення окремого управління в ньому сформовано два відділи. Перший – офіційний (*Dienststelle*), до складу якого входили: I. Обробки інформації (*Schichtung und Verteilung von Nachrichten*), II. Пресслужби (*Pressediens*), III. Інформаційної служби (*Informationsdienst für Regierung und Verwaltung*), IV. Адміністрація (*Allgemeine Verwaltung*) і 5-й офіційний журнал (*Abteilung für amtliche und vertrauliche Veröffentlichungen*). До другого – два пресагентства: Німецька пресслужба Генерал-губернаторства (*Deutscher Pressediens des Generalgouvernement*) і Польська преса-новини (*Polnische Pressenachrichten GmbH*), згодом перетворена на Telepress –

Пресагентство Генерал-губернаторства (*Nachrichtendienst des Generalgouvernements GmbH*)» (Grott, 2023, s. 25). Щодо їхніх повноважень, то перший головно займався координацією інформаційної політики, збором новин і передачею їх для німецького радіо та ГГ, контролем за публікаціями, які виходили у пресі, а діяльність другого була пов'язана із пресагентствами, наданням інформації, координацією роботи з радіо (польською та українською мовами) і стінгазетами для сільського населення (Grott, 2023, s. 25).

Врегулювання проблеми пропаганди, зокрема і правових підстав функціонування друкованих органів, було врегульовано 26 жовтня 1939 р. у «Положенні про публікацію друкованих творів». У п. 2 розпорядження вказано, що «видання, друк та розповсюдження друкованих творів будь-якого роду, незалежно від того, чи виходять вони періодично чи неперіодично, потребує дозволу» (Grott, 2023, s. 33; Rozporządzenie o wydaniu, 1939, s. 7–8; Głowiński, 2000, s. 37). У наступному розпорядженні, від 31 жовтня 1939 р., «на підставі § 5 п. 1 Декрету фюрера та канцлера Німецького Рейху про управління окупованими польськими територіями від 12 жовтня 1939 року» затверджено, що подальша діяльність усіх видів видавничих підприємств потребує дозволу в ГГ, який видає Департамент народної освіти та пропаганди. Передбачалося також, що він контролює і діяльність видавничих підприємств усіх видів (Rozporządzenie o wydawnictwach, 1939, s. 19).

Ці нормативно-правові акти були закріплені відповідними виконавчими нормами. Регламент від 20 березня 1940 р. запроваджував порядок, згідно з яким друкарні всіх видів, «(включаючи літографічні та фотохімічні майстерні, так звані фотокопіювальні та кінознімальні заводи, розмножувальні майстерні та подібні підприємства та установи з метою відтворення духовних творів), або особи, які мають намір вести такі підприємства, зобов'язані подавати заявки на отримання дозволу на продовження діяльності» (Grott, 2023, s. 33). Про обмеження у сфері культури та преси, цензуру, короткий витяг із наказу повідомляла стаття «Культурна діяльність у Генеральному Губернаторстві» в часописі «Краківські вісті» від 7 квітня 1940 р. (Культурна діяльність, 1940, с. 8).

Наступний регламент, датований 5 вереснем 1940 р., запроваджував вимогу отримання дозволу на публікацію, максимально розширивши перелік видань: книжки, брошури, епізодичні друковані видання, листівки, а також карти, атласи, путівники, всі види нот, щоденні газети, журнали, ілюстровані журнали або періодичні видання, професійні, інформаційні або профспілкові видання. Також потрібно було отримувати дозвіл на «обіг, оздоблення та зберігання матриць, пластин або друкарських форм» (Grott, 2023, s. 33–34). Про ці урядові нововведення повідомляли «Краківські вісті» від 6 вересня 1940 р., зауважуючи, що відтепер потрібна обов'язкова реєстрація працівників культури, зокрема журналістів, видавців, книгарів, фотографів, адже після 1 грудня 1940 р. буде заборонено працювати без такого дозволу від губернатора. Наголошено, що певні зауваги та вказівки щодо роботи може надавати пропагандивний відділ. Згодом, після приєднання Галичини, подібні постулати щодо регламентації друку та поширення періодики містив «Розпорядок про видавання і продаж друкарських творів»: «На видання, віддання до друку і поширення всякого роду друкарських творів, що появляються періодично або неперіодично, треба мати дозвіл» керівника відділу Народної освіти та пропаганди (Курилишин, 2008,

с. 39; Реєстрація, 1940, с. 7). Саму процедуру цензури, як зауважував К. Курилишин, здійснював головно шеф преси, який оглядав центральні газети, а повітові перевіряла місцева влада: спершу військова, а згодом цивільна. Дослідник процитував один із параграфів «Постанови для міста Жовкви і Жовківського повіту», де зауважено: «Преса і кожний друк публичного характеру підлягає цензурі. Перед відданням до друку треба манускрипти передкладати цензурі. Місце цензури знаходиться при Команданті становища» (Курилишин, 2008, с. 39).

Одним із перших україномовних часописів на теренах ГГ були «Холмські вісті», які виходили лише протягом 1939–1940 рр. Як пояснила Л. Головата, це видання з'явилося відразу із встановленням нацистської влади в місті при військовій комендатурі, а припинило існування з утвердженням цивільної адміністрації (Головата, 2024, с. 86).

Самі видавці у третьому номері тижневика зауважили, що їм прикро адже не можуть задовільнити попит, що зростає: «Те, що стрінуло два попередні числа нашого часопису, наповнило нас великою радістю. Його витали всюди як ту весняну ластівку. Беручи в руки наш часопис, Ви хочете з нього довідатися багато-багато про українське життя», адже «на нього чекають по всіх місцевостях Холмщини, Підляшша, всі українці Засянських земель» (До наших читачів, 1939, с. 1). Однак «не годні ми випечатити великого числа нашого часопису, бо ми, українці, не маємо ніякого засобу гроша. Без ніяких засобів і до життя, й до праці сидимо над цією роботою в надії, що, розробивши вкладовий капітал, будемо могли збільшити наклад» (До наших читачів, 1939, с. 1).

Під егідою найбільшого українського «видавничого осередку Другої світової війни» – «Українського видавництва» – від 7 січня 1940 р. до 29 березня 1945 р. виходив «загально-інформаційний щоденник» «Краківські вісті» (Головата, 2010, с. 5; Головата, 2013, с. 294–295). Український політичний діяч, публіцист та історик І. Кедрин-Рудницький, який дописував до часопису, зауважував труднощі журналістської роботи та значні обмеження в тематиці: «... писати статті на українські чи міжнародні теми було за німецької окупації цілком неможливо – якщо тільки автор не хотів писати під тон офіційної німецької пресової політики-пропаганди» (Кедрин, 1976, с. 349). Також публіцист наголошував, що до початку Радянсько-німецької війни 1941 р. «не вільно було теж писати нічого про і проти СРСР, бо від вересня 1939 р. до 21 червня Совети були союзниками» (Кедрин, 1976, с. 349).

Войцех Гротт слушно зауважив, що в перший період війни (1939–1941) СРСР і Третій Райх налагодили співпрацю на різних рівнях, що вплинуло на те, що нацистська влада мала переосмислити свою інформаційну політику, у якій до того значний акцент був на антикомуністичних наративах. Щодо конкретних рішень, які формували образ СРСР і його політики, зокрема на окупованих тернах, то їх приймали найвищі органи влади Третього Райху, а «щодо преси та інших ЗМІ, які поширювали контент, що формує думку, конкретні рішення були прийняті під час пресконференцій, організованих у Берліні» (Grott, 2023, s. 60). Проте нацистський режим повністю не змінював свого погляду щодо СРСР. Наприклад, директива від 5 травня 1939 р. забороняла розповсюджувати «будь-яку полеміку проти більшовизму та Радянського Союзу», розпорядження від 19 травня 1939 р. наказувало використовувати термін «Радянський Союз», а не «Росія». Проте наступні кілька тижнів влада повідомляла,

що треба писати так, щоб читач розумів, що ставлення до СРСР не змінилося докорінно, особливо щодо більшовизму. Не можна звинувачувати Радянський Союз як державу, адже міждержавні відносини не зазнали суттєвих змін, проте треба уникати будь-яких згадок про ідеологію більшовизму (Grott, 2023, s. 63).

Польський дослідник П. Маркевіч наголосив, що СРСР і нацистська Німеччина, розділяючи Польську державу, створювали ілюзію підтримки миру та порядку, а фіксація міждержавного кордону мала демонструвати закладення основи для дружніх міждержавних відносин. Разом із демаркацією кордону узгоджувалося взаємне переміщення населення (Markiewicz, 2018, p. 66). Про цю міждержавну угоду та подальше переселення повідомляли «Холмські вісті» – «Відозва Генерал губернатора. Початок великої акції переселення по обох сторонах німецько-російського кордону. Тісна співпраця з совітськими повновласникам. Майбутнє Східної Європи запевнено» (Відозва Генерал губернатора, 1939). У ній йшлося про те, що «заклучили дружню умову, що дає можливість німцям, замешкалим на совітській області колишньої Польщі, переселитися у Німеччину й на відворот українцям, білорусинам, москалям і русинам з цієї сторони німецького кордону запевняє право об'єднатися зі своїми братами по крові в Совітському Союзі. Ця умова відповідає великим замірам нашого Вождя, щоб дати спільну Батьківщину тим німцям, які до цієї пори жили розсіяні по світу, та одночасно відповідає бажанню керманича Совітського Союзу, щоб відкрити шлях недавно поневоленим в Польщі слав'янським меншинам» (Відозва Генерал губернатора, 1939, с. 1–2).

У цій відозві водночас присутні виразні антипольські пасажі, які зображують Другу Річ Посполиту як «гніздо неспокою, створене через польську політику гноблення» (Відозва Генерал губернатора, 1939, с. 2). У наступні роки посилювалася тенденція до використання таких означень для Польської держави, її політики, що цілком відображало офіційну лінію окупаційної політики (Відозва Генерал губернатора, 1939, с. 2). Наприклад, у «Краківських вістях» у першому номері надруковано розпорядження генерального губернатора від 12 жовтня 1939 р., яке діяло від 26 жовтня 1939 р. про створення ГГ і призначення Г. Франка його керівником. У постанові наголошено, що «скінчився історичний епізод по переведеній військовій безпеці польських просторів по думці німецьких інтересів. Відповідальність за той інцидент спадає і на засліплену урядову кліку колишнього польського краю і на облудних підбрехтувачів в Англії. Відділи німецької армії повернули лад на польських просторах. Ось так усунуто раз і на завжди нову загрозу для європейського миру через неоправдані домагання створити державний твір, що повстав раніше на основі версайського диктату – насильства і вже ніколи не буде відновлений» (Відозва Генерального Губернатора, 1940, с. 1). Подібна риторика звучала у статті часопису, яка висвітлювала урядовий візит Г. Франка 16 листопада 1939 р. до Сяноку. У ній зацентровано на давній історії міста та на тому, що з нацистським пануванням завершився етап польської «600-літньої неволі» (Коли на Сяноком залопотіли прапори, 1940, с. 3).

Лариса Головата відзначила, що редколегія «Краківських вістей», щоб не наражати видання на посилення цензури, а згодом і закриття, у початковий період існування дотримувалася офіційно визначених пріоритетів у підборі тем та авторів. Осипові Назаруку запропонували підготувати статтю про «польську публіцистику

та польську політичну літературу в українській справі» (Головата, 2013, с. 298). Головний редактор видання Михайло Хом'як у листі до нього (віднайшла Лариса Головата) зауважував, що такий матеріал, беручи до уваги його фаховість і політичний досвід підготувати буде неважко, та водночас треба чимшвидше пояснити «польські справи», щоб «наше молоде покоління зрозуміло, що було причиною упадку Польщі» (Головата, 2013, с. 298–299). Головно варто висвітлювати політику польського уряду щодо українців протягом останнього 20-річчя, щоби зрозуміти, «як маємо поступати при недалекій може вже будові нашої держави» (Головата, 2013, с. 298–299). Проте через раптову смерть О. Назарука у квітні 1940 р. не вдалося підготувати матеріал про поразку Польщі, тому редколегія звернулася до І. Кедрина-Рудницького, який протягом весни–літа 1940 р. написав серію статей-фейлетонів «Причини упадку Польщі» під псевдонімом Homo politicus (Головата, 2013, с. 299). Згодом, у 1940 р., вони вийшли ще й окремим книжковим виданням в «Українському видавництві». Сам автор відкидав звинувачення в тому, що його книжка стала антипольським пасквілем, наголошуючи, що змальовував становище українців у Польщі, утиски у шкільництві та культурній сфері: «... був далеким від того, щоби насміхатися з польської неволі та прославляти німців. Але ранньою осінню 1939 року німецько-польська війна і її сумний для Польщі кінець були для журналіста найактуальнішою темою, – найактуальнішою темою було для українського публіциста переводити аналізу дуже недавнього минулого, в якому післяверсальська Польща намагалася – не такими брутальними засобами, як німці, – але також поліційними і політично безглуздими законами й розпорядками забороняти українським дітям учитися в українських школах, українській молоді мати рідну Альма матер та діставати працю в державних установах, українському селянинові зберігати рідну управну ріллю. Цій тематиці була присвячена моя книжечка» (Кедрин, 1976, с. 169–170).

Отже, вибудувавши владну вертикаль у ГГ для окупованих польських територій, нацисти розпочали організацію пропагандивних структур. Спершу створили Департамент народної освіти та пропаганди, діяльність якого головно була спрямована на всебічну підтримку німців і їхнє інформування про відбудову регіону; обґрунтування історичного контексту експансіонізму німців. Восени 1941 р. Департамент народної освіти та пропаганди перетворено на Головний відділ пропаганди. Також окремо діяло Управління начальника преси Генерал-губернаторства, створене 15 серпня 1940 р. До цього його повноваження виконував Департамент народної освіти та пропаганди. Після виокремлення Управління начальника преси в ньому сформовано два відділи: офіційний та інший, який регулював роботу пресагентств: Німецької пресслужби Генерал-губернаторства і Польської пресновини, яке згодом перетворено на Telepress – Пресагентство Генерал-губернаторства. Відповідно до положень і регламентів 1939–1940 рр., діяльність усіх видів видавничих підприємств потребувала дозволу Департаменту народної освіти та пропаганди у ГГ, також запроваджувалися вимоги для отримання дозволу на роботу друкарень усіх видів, до того ж формувався максимальний перелік публікацій (періодичних і неперіодичних), для друку яких також потрібен був дозвіл.

Про формування владної структури ГГ у зазначений період можна дізнатися лише із трьох періодичних видань: часопису УЦК «Вістник Українського Центрального Комітету», «Холмських вістей» і «Краківських вістей. Народного часопису

Генерального Губернаторства». Перше видання було покликане забезпечувати інформаційний зв'язок УЦК та місцевих комітетів, репрезентувати організаційні проблеми. У ньому подані замітки щодо формування владних структур. Тижневик «Холмські вісті» виходив лише протягом 1939–1940 рр. і дуже обмеженим накладом, тому у вільному доступі є невелика кількість номерів, у яких головно мовиться про встановлення нацистської влади, демаркацію німецького кордону, взаємний обмін населення, який супроводжував цей процес. У замітках можна простежити виразне пропагандивне спрямування з позитивним баченням майбутнього регіону під нацистською владою, чіткі антипольські пасажі, відсутність антирадянської риторики. Більш виразно тенденції щодо критики Польської держави та її політики простежено в часописі «Краківські вісті».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Антонюк, Н. (1997). *Українське життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): за матеріалами періодичної преси*. Львів.

Антонюк, Н. (1999). Проблеми функціонування західноукраїнської преси періоду Другої світової війни. *Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Львів, 27–28 листопада 1998 р.)*. Львів, 353–358.

Артимишин, Ю. (2023). *Депортаційні акції 1940-х років у національній пам'яті українців: стан та перспективи дослідження: монографія*. Львів.

Балабан, М. (2023). *Львів під час перших двох тижнів німецько-радянської війни (22.06.–04.07.1941): мікроісторія насильства* [дис. ... канд. іст. наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. Львів. <https://uacademic.info/ua/document/0424U000029>

Від редакції. Голос. (1939, 15 грудня). *Часопис для полонених українців. Redaktion «Holos», 1, 1.*

Відозва Генерал губернатора. (1939, 17 грудня). *Холмські вісті. Cholmer Nachrichten, 5, 1–2.*

Відозва Генерального Губернатора з 26 жовтня 1939 р. (1940, 7 січня). *Краківські Вісти. Народній часопис для Генерального Губернаторства. Krakauer Nachrichten. Ukrainische Volkszeitung des General-Gouvernementa, 1, 1.*

Галушко, М. (2001). *Українські часописи Станіслава (1879–1944 рр.): історико-бібліографічне дослідження*. Львів.

Головата, Л. (2010). *«Українське видавництво у Кракові–Львові 1939–1945. Бібліографічний довідник* (Т. 1: Книжкові й аркушеві видання). Київ: Критик.

Головата, Л. (2013). *Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи 1939–1945: наукова монографія*. Київ; Львів.

Головата, Л. (2024). Переселенчий рух у Генеральній губернії на шпальтах регіональної газети «Холмська земля» (1943–1944). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки», 35, 86–93.*

Грановський, Б. (2002). *Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940–1945 рр.). Періодичні видання української діаспори в Європі, радянської влади та німецької окупаційної адміністрації на Україні, проводу ОУН–УПА, тощо за 1940–1945 рр.: бібліографічний довідник*. Київ.

До наших читачів. Українці співробітники редакції «Холмські вісті». (1939, 1 грудня). *Холмські вісті. Cholmer Nachrichten*, 3, 1.

Допомогові комітети на Холмщині. (1940, 30 червня). *Голос*, 1.

Зінченко, О., В'ятрович, В., Майоров, М. (за заг. ред.). (2016). *Війна і Міф. Невідома Друга світова війна*. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля.

Кедрин, І. (1976). *Життя – Події – Люди. Спомини і коментарі*. Нью Йорк: Видавнича Кооператива «Червона Калина».

Коли на Сяноком залопотіли прапори (1940, 7 січня). *Краківські Вісти. Народній часопис Генерального Губернаторства. Krakauer Nachrichten. Ukrainische Volkszeitung des General-Gouvernementa*, 1, 3.

Кубійович, В. (1975). *Українці в Генеральній Губернії 1939–1941: Історія Українського Центрального Комітету*. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка.

Кулеша, Н. (2023). Український редактор і журналіст Андрій Луців (Антін Драган): берлінський період (1938–1943). *Науковий вісник Ужгородського університету*, 1(49), 183–188.

Культурна діяльність у Ген. Губернаторстві. (1940, 7 квітня). *Краківські Вісти. Народній часопис для Генерального Губернаторства. Krakauer Nachrichten. Ukrainische Volkszeitung des General-Gouvernementa*, 26, 8.

Курилишин, К. (2007а). *Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1941 рр.): історико-бібліографічне дослідження: у 2 т. (Т. 1: А–М)*. Львів.

Курилишин, К. (2007б). *Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1941 рр.): історико-бібліографічне дослідження: у 2 т. (Т. 2: Н–Я)*. Львів.

Курилишин, К. (2008). *Українська легальна періодика часів нацистської окупації (1939–1944)*. [дис. ... канд. іст. наук, НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства]. Львів. <https://uacademic.info/ua/document/0408U002026>

Курилишин, К. (2010). *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія*. Львів.

Курилишин, К. (2024). Холмські вісті. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ. <https://esu.com.ua/article-883118>

Лисенко, О. (2009). Система управління окупованими територіями України (1941–1944). В Т. Мотренко, В. Смолій (відп. ред.), *Історія державної служби в Україні: у 5 т., 2*. Київ: Ніка-Центр, 289–334.

Лисенко, О., & Пилявець, Р. (б. р.). *Радянсько-німецькі договори 1939 р.* http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Radiansko_nimetski_1939

Луцький, О. (1994). Періодика «Українського видавництва» (1939–1945 рр.). В *Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Львів, 21–22 грудня 1994 р.)*. Львів; Житомир, 62–66.

Луцький, О. (1995). Офіційна україномовна преса Галичини періоду німецької окупації (1941–1944 рр.): умови і проблематика публікацій. В *Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Львів, 22–23 грудня 1995 р.)*. Львів, 105–110.

Мальчевський, І. (1985). Українська преса під німецькою окупацією. В К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига (ред.), *На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні: збірник статей, спогадів і документів*. Торонто; Нью-Йорк, 290–296.

Мартинюк, М. (1982). Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941–1945 (доповнення). *Українська книга, бібліографії та книгозберігальниця*, 12/3–4. Філадельфія, 76–77.

Павлюк, І. (2001). *Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмищини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр.* Львів: Каменярь.

Павлюк, І., Мартинюк, М. (2005). *Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмищини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр.* Луцьк: Твердиня.

Паньківський, К. (1957). *Від держави до Комітету*. Нью-Йорк; Торонто: Ключі.

Паньківський, К. (1965). *Роки німецької окупації (1941–1944)*. Нью-Йорк; Торонто: Ключі.

Пастернак, Є. (1989). *Нарис історії Холмищини і Підляшшя*. Вінніпег; Торонто.

Реєстрація всіх культурних діячів». (1940, 6 вересня). *Краківські Вісти. Народній часопис Генерального Губернаторства. Krakauer Nachrichten. Ukrainische Volkszeitung des General-Gouvernementa*, 87, 7.

Романюк, М., Галушко, М. (уклад.). (2003). *Українські часописи Львова 1848–1939 рр. Історико-бібліографічне дослідження: у 3 т.* (Т. 3: 1920–1939; кн. 2: 1929–1939 рр.). Львів: Світ.

Салата, О. (2010). *Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.)*. [дис. ... д-ра іст. наук, Київський університет імені Бориса Грінченка]. Київ. <https://academic.info/ua/document/0510U000415>

Сергійчук, В. (1999). Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації. В М. Кучерепа (ред.), *Україна–Польща: важкі питання* (Т. 4: Матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни») (Варшава, 8–10 жовтня 1998 р.). Варшава: Тирса, 166–184.

Тронь, А. (2020). *Діяльність Українського центрального комітету в Генеральній губернії: гуманітарна сфера* [дис. ... канд. іст. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка]. Київ. https://libcc.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1979028

Чайковський, І. (1966, 16 липня). Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941–1944 рр. *Гомін України. Література і мистецтво*, 7.

Чайковський, І. (1974). *Українська книга, бібліографії та книгозберігальниця*, 4/4. Філадельфія, 132–136.

Чайковський, І., Кравчук, М. (1975а). Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941–1944. *Українська книга, бібліографії та книгозберігальниця*, 5/1–2. Філадельфія, 46–48.

Чайковський, І., Кравчук, М. (1975б). Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941–1944. *Українська книга, бібліографії та книгозберігальниця*, 5/3–4. Філадельфія, 80–88.

Чайковський, І., Кравчук, М. (1980). Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941–1944. *Українська книга, бібліографії та книгозбірники*, 10/1. Філадельфія, 20.

Як дійшло до створення Українського Центрального Комітету. (1942, 29 березня). *Краківські вісті. Krakauer Nachrichten*, 66(513), 3.

Якобчук, Н. (2020). Україномовна легальна преса періоду нацистської окупації (1941–1944 рр.): огляд фондової колекції музею. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал*, 2–3(28–29), 145–157.

Cieślakowa, A. (1997). *Prasa okupowanego Lwowa*. Warszawa: Neriton.

Głowiński, T. (2000). *O nowy porządek europejski. Ewolucja hitlerowskiej propagandy politycznej wobec Polaków w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Grott, W. (2023). *Obraz sowieckiej okupacji wschodnich województw II Rzeczypospolitej (1939–1941) w niemieckiej, polskojęzycznej prasie Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*. [Praca doktorska, Uniwersytet Gdański]. Gdańsk.

Ohlenbusch, W. (1942). Der kulturelle Aufbau. In M. F. du Prel (Hrsg.), *Das Generalgouvernement*. Würzburg, 141–142.

Markiewicz, P. (2018). *The Ukrainian Central Committee, 1940–1945: A Case of Collaboration in Nazi-Occupied*. [Praca doktorska, Uniwersytet Jagielloński]. Kraków.

Napora, M. (2017). *Gadzinowe narracje. Mechanizmy i strategie kreowania propagandowego obrazu świata w «Dzienniku Radomskim» 1940–1945*. Warszawa: Wydawnictwo IPN.

Napora, M. (2021). O potrzebie dalszych badań nad prasą gadzinową. Stan obecny i perspektywy badawcze. *Dzieje Najnowsze*, 53/2, 187–201.

Rozporządzenie o wydaniu utworów drukarskich z dnia 26 października 1939 r. (1939, 26 Oktober). *Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete*. = *Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów*, 1. Warszawa: Urząd Gubernatora Generalnego, 7–8.

Rozporządzenie o wydawnictwach w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 31 października 1939 r. (1939, 2 November). *Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów*, 3. Warszawa: Urząd Gubernatora Generalnego, 19.

Wójcik, W. (1988). *Prasa gadzinowa Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*. Kraków.

Woźniakowski, K. (1997). *W kręgu jawnego piśmiennictwa literackiego Generalnego Gubernatorstwa*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

REFERENCES

Antoniuk, N. (1997). *Ukrainske zhyttia v «Heneralnii Hubernii» (1939–1944 rr.): za materialamy periodychnoi presy*. Lviv (in Ukrainian).

Antoniuk, N. (1999). Problemy funktsionuvannia zakhidnoukrainskoi presy periodu Druhoi svitovoi viiny. *Ukrainska periodyka: istoriia i suchasnist: dopovidi ta povidomlennia piatoi Vseukrainskoi naukovo-teoretychnoi konferentsii (Lviv, 27–28 lystopada 1998 r.)*. Lviv, 353–358 (in Ukrainian).

Artymyshyn, Yu. (2023). *Deportatsiini aktsii 1940-kh rokiv u natsionalnii pamiaty ukrainsiv: stan ta perspektyvy doslidzhennia: monohrafiia*. Lviv (in Ukrainian).

Balaban, M. (2023). *Lviv pid chas pershykh dvokh tyzhniv nimetsko-radianskoi viiny (22.06.–04.07.1941): mikroistoriia nasyilstva* [PhD thesis, Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy]. Lviv. <https://uacademic.info/ua/document/0424U000029> (in Ukrainian).

Vid redaktsii. Holos. (1939, Hruden 15). *Chasopys dlia polonenykh ukraintsv. Redaktion «Holos», 1, 1* (in Ukrainian).

Vidozva Heneral gubernatora. (1939, Hruden 17). *Kholmiski visti. Cholmer Nachrichten, 5, 1–2* (in Ukrainian).

Vidozva Generalnoho Gubernatora z 26 zhovtnia 1939 r. (1940, Sichen 7). *Krakovski Visty. Narodnii chasopys dlia Generalnoho Gubernatorstva. Krakauer Nachrichten. Ukrainische Volkszeitung des General-Gouvernementa, 1, 1* (in Ukrainian).

Halushko, M. (2001). *Ukrainski chasopysy Stanislava (1879–1944 rr.): istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia*. Lviv (in Ukrainian).

Holovata, L. (2010). *«Ukrainske vydavnytstvo u Krakovi–Lvovi 1939–1945. Bibliohrafichni dovidnyk (T. 1: Knyzhkovi y arkushevi vydannia)*. Kyiv: Krytyk (in Ukrainian).

Holovata, L. (2013). *Ukrainskyi legalnyi vydavnychiy rukh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy 1939–1945: naukova monohrafiia*. Kyiv; Lviv (in Ukrainian).

Holovata, L. (2024). Pereselenchiy rukh u Heneralnii hubernii na shpaltakh regionalnoi hazety «Kholmiska zemlia» (1943–1944). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Istorychni nauky», 35, 86–93* (in Ukrainian).

Hranovskiy, B. (2002). *Dzherela alternatyvnoho ukrainoznavstva (Ievropa, 1940–1945 rr.). Periodychni vydannia ukrainskoi diaspory v Yevropi, radianskoi vlady ta nimetskoi okupatsiinoi administratsii na Ukraini, provodu OUN–UPA, toshcho za 1940–1945 rr.: bibliohrafichni dovidnyk*. Kyiv (in Ukrainian).

Do nashykh chytachiv. Ukraintsi spivrobotnyky redaktsii «Kholmiski visti». (1939, Hruden 1). *Kholmiski visti. Cholmer Nachrichten, 3, 1* (in Ukrainian).

Dopomohovi komitety na Kholmshchyni. (1940, Cherven 30). *Holos, 1* (in Ukrainian).

Zinchenko, O., Viatrovych, V., & Maiorov, M. (Eds.). (2016). *Viina i Mif. Nevidoma Druha svitova viina*. Kharkiv: Klub Simeinoho Dozvillia (in Ukrainian).

Kedryn, I. (1976). *Zhyttia – Podii – Liudy. Spomyny i komentari*. Niu York: Vydavnycha Kooperatyva «Chervona Kalyna» (in Ukrainian).

Koly na Sianokom zalopotily prapory (1940, Sichen 7). *Krakovski Visty. Narodnii chasopys Generalnoho Gubernatorstva. Krakauer Nachrichten. Ukrainische Volkszeitung des General-Gouvernementa, 1, 3* (in Ukrainian).

Kubiiovych, V. (1975). *Ukraintsi v Heneralnii Hubernii 1939–1941: Istoriiia Ukrainskoho Tsentralnoho Komitetu*. Chykaho: Vydavnytstvo Mykoly Denysiuka (in Ukrainian).

Kulesha, N. (2023). Ukrainskyi redaktor i zhurnalist Andrii Lutsiv (Antin Drahan): berlinskyi period (1938–1943). *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, 1(49), 183–188* (in Ukrainian).

Kulturna diialnist u Gen. Gubernatorstvi. (1940, Kviten 7). *Krakovski Visty. Narodnii chasopys dlia Generalnoho Gubernatorstva. Krakauer Nachrichten. Ukrainische Volkszeitung des General-Gouvernementa, 26, 8* (in Ukrainian).

Kurylyshyn, K. (2007a). *Ukrainska lehalna presa periodu nimetskoï okupatsii (1939–1941 rr.): istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia: u 2 t.* (T. 1: A–M). Lviv (in Ukrainian).

Kurylyshyn, K. (2007b). *Ukrainska lehalna presa periodu nimetskoï okupatsii (1939–1941 rr.): istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia: u 2 t.* (T. 2: N–Ia). Lviv (in Ukrainian).

Kurylyshyn, K. (2008). *Ukrainska lehalna periodyka chasiv natsyystskoï okupatsii (1939–1944)*. [PhD thesis, NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, Instytut narodoznavstva]. Lviv. <https://uacademic.info/ua/document/0408U002026> (in Ukrainian).

Kurylyshyn, K. (2010). *Ukrainske zhyttia v umovakh nimetskoï okupatsii (1939–1944 rr.): za materialamy ukrainomovnoï lehalnoï presy: monohrafiia*. Lviv (in Ukrainian).

Kurylyshyn, K. (2024). Kholmski visti. *Entsyklopediia Suchasnoï Ukrainy*. Kyiv. <https://esu.com.ua/article-883118> (in Ukrainian).

Lysenko, O. (2009). Systema upravlinnia okupovanymy terytoriiamy Ukrainy (1941–1944). In T. Motrenko, & V. Smolii (Eds.). *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini: u 5 t.*, 2. Kyiv: Nika-Tsentr, 289–334 (in Ukrainian).

Lysenko, O., Pyliavets, R. (n. d.). *Radiansko-nimetski dohovory 1939 r.* http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Radiansko_nimetski_1939 (in Ukrainian).

Lutskyi, O. (1994). Periodyka «Ukrainskoho vydavnytstva» (1939–1945 rr.). In *Ukrainska periodyka: istoriia i suchasnist: dopovidi ta povidomlennia druhoï Vseukrainskoï naukovo-teoretychnoi konferentsii (Lviv, 21–22 hrudnia 1994 r.)*. Lviv; Zhytomyr, 62–66 (in Ukrainian).

Lutskyi, O. (1995). Ofitsiina ukrainomovna presa Halychyny periodu nimetskoï okupatsii (1941–1944 rr.): umovy i problematyka publikatsii. In *Ukrainska periodyka: istoriia i suchasnist: dopovidi ta povidomlennia tretoï Vseukrainskoï naukovo-teoretychnoi konferentsii (Lviv, 22–23 hrudnia 1995 r.)*. Lviv, 105–110 (in Ukrainian).

Malchevskiy, I. (1985). Ukrainska presa pid nimetskoï okupatsiieiu. In K. Melnyk, O. Lashchenko, & V. Veryha (Eds.), *Na zov Kyieva. Ukrainskyi natsionalizm u II svitovii viini: zbirnyk statei, spohadiv i dokumentiv*. Toronto; Niu-Iork, 290–296 (in Ukrainian).

Martyniuk, M. (1982). Ukrainski periodychni vydannia za nimetskoï okupatsii, 1941–1945 (dopovnennia). *Ukrainska knyha, bybliohrafii ta knyhokhranylyshcha*, 12/3–4. Fyladelfyia, 76–77 (in Ukrainian).

Pavliuk, I. (2001). *Ukrainska lehalna presa Volyni, Polissia, Kholmshchyny ta Pidliashshia 1917–1939, 1941–1944 rr.* Lviv: Kameniar (in Ukrainian).

Pavliuk, I., & Martyniuk, M. (2005). *Khrestomatiiia ukrainskoï lehalnoï presy Volyni, Polissia, Kholmshchyny ta Pidliashshia 1917–1939, 1941–1944 rr.* Lutsk: Tverdnyia (in Ukrainian).

Pankivskiy, K. (1957). *Vid derzhavy do Komitetu*. Niu-Iork; Toronto: Kliuchi (in Ukrainian).

Pankivskiy, K. (1965). *Roky nimetskoï okupatsii (1941–1944)*. Niu-Iork; Toronto: Kliuchi (in Ukrainian).

Pasternak, Ye. (1989). *Narys istorii Kholmshchyny i Pidliashshia*. Vinnipeg; Toronto (in Ukrainian).

Reiestratsiia vsikh kulturnykh diiachiv». (1940, Veresen 6). *Krakivski Visty. Narodni chasopys Generalnoho Gubernatorstva. Krakauer Nachrichten. Ukrainische Volkszeitung des General-Gouvernementa*, 87, 7 (in Ukrainian).

Romaniuk, M., & Halushko, M. (Comps.). (2003). *Ukrainski chasopysy Lvova 1848–1939 rr. Istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia: u 3 t.* (T. 3: 1920–1939; kn. 2: 1929–1939 rr.). Lviv: Svit (in Ukrainian).

Salata, O. (2010). *Formuvannia nimetskoho informatsiinoho prostoru v Reikhskomisariati «Ukraina» ta v zoni viiskovoi administratsii (cherven 1941–1944 rr.)*. [Doctoral thesis, Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka]. Kyiv. <https://uacademic.info/ua/document/0510U000415> (in Ukrainian).

Serhiichuk, V. (1999). Stanovyshche i dolia ukraintsiv u Heneralnomu hubernatorstvi (bez Halychyny) v roky nimetskoi okupatsii. In M. Kucherepa (Ed.), *Ukraina–Polshcha: vazhki pytannia* (T. 4: Materialy IV mizhnarodnoho seminaru istorykiv «Ukrainsko-polski vidnosyny pid chas Druhoi svitovoi viiny») (Varshava, 8–10 zhovtnia 1998 r.). Varshava: Tyrsa, 166–184 (in Ukrainian).

Tron, A. (2020). *Diialnist Ukrainskoho tsentralnoho komitetu v Heneralnii hubernii: humanitarna sfera* [PhD thesis, Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka]. Kyiv. https://libcc.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1979028 (in Ukrainian).

Chaikovskiy, I. (1966, Lypen 16). Ukrainski periodychni vydannia za nimetskoi okupatsii, 1941–1944 rr. *Homin Ukrainy. Literatura i mystetstvo*, 7 (in Ukrainian).

Chaikovskiy, I. (1974). *Ukrainska knyha, bybliohrafii ta knyhozhanylyshcha*, 4/4. Filadelfiia, 132–136 (in Ukrainian).

Chaikovskiy, I., & Kravchuk, M. (1975a). Ukrainski periodychni vydannia za nimetskoi okupatsii, 1941–1944. *Ukrainska knyha, bybliohrafii ta knyhozhanylyshcha*, 5/1–2. Filadelfiia, 46–48 (in Ukrainian).

Chaikovskiy, I., & Kravchuk, M. (1975b). Ukrainski periodychni vydannia za nimetskoi okupatsii, 1941–1944. *Ukrainska knyha, bybliohrafii ta knyhozhanylyshcha*, 5/3–4. Filadelfiia, 80–88 (in Ukrainian).

Chaikovskiy, I., & Kravchuk, M. (1980). Ukrainski periodychni vydannia za nimetskoi okupatsii, 1941–1944. *Ukrainska knyha, bybliohrafii ta knyhozhanylyshcha*, 10/1. Filadelfiia, 20 (in Ukrainian).

Yak diishlo do stvorennia Ukrainskoho Tsentralnoho Komitetu. (1942, Berezen 29). *Krakivski visti. Krakauer Nachrichten*, 66(513), 3 (in Ukrainian).

Yakobchuk, N. (2020). Ukrainomovna lehalna presa periodu natsyystskoi okupatsii (1941–1944 rr.): ohliad fondovoi kolektsii muzeiu. *Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovyi zhurnal*, 2–3(28–29), 145–157 (in Ukrainian).

Cieślíkowa, A. (1997). *Prasa okupowanego Lwowa*. Warszawa: Neriton (in Polish).

Głowiński, T. (2000). *O nowy porządek europejski. Ewolucja hitlerowskiej propagandy politycznej wobec Polaków w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego (in Polish).

Grott, W. (2023). *Obraz sowieckiej okupacji wschodnich województw II Rzeczypospolitej (1939–1941) w niemieckiej, polskojęzycznej prasie Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*. [Praca doktorska, Uniwersytet Gdański]. Gdańsk (in Polish).

Ohlenbusch, W. (1942). Der kulturelle Aufbau. In M. F. du Prel (Hrsg.), *Das Generalgouvernement*. Würzburg, 141–142 (in German).

Markiewicz, P. (2018). *The Ukrainian Central Committee, 1940–1945: A Case of Collaboration in Nazi-Occupied*. [Praca doktorska, Uniwersytet Jagielloński]. Kraków (in Polish).

Napora, M. (2017). *Gadzinowe narracje. Mechanizmy i strategie kreowania propagandowego obrazu świata w «Dzienniku Radomskim» 1940–1945*. Warszawa: Wydawnictwo IPN (in Polish).

Napora, M. (2021). O potrzebie dalszych badań nad prasą gadzinową. Stan obecny i perspektywy badawcze. *Dzieje Najnowsze*, 53/2, 187–201 (in Polish).

Rozporządzenie o wydaniu utworów drukarskich z dnia 26 października 1939 r. (1939, 26 Oktober). *Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete*. = *Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów*, 1. Warszawa: Urząd Gubernatora Generalnego, 7–8 (in German).

Rozporządzenie o wydawnictwach w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 31 października 1939 r. (1939, 2 November). *Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów*, 3. Warszawa: Urząd Gubernatora Generalnego, 19 (in German).

Wójcik, W. (1988). *Prasa gadzinowa Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945)*. Kraków (in Polish).

Woźniakowski, K. (1997). *W kręgu jawnego piśmiennictwa literackiego Generalnego Gubernatorstwa*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej (in Polish).

Yuliia ARTYMYSHYN

PhD (History)

Research Fellow of the Department of Contemporary History

I. Krypiakewych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

Research Fellow of the Memorial Museum of Totalitarian Regimes «Territory of Terror»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8095-7379>

e-mail: julialviv1011@gmail.com

**PROPAGANDA DISCOURSE OF THE ESTABLISHMENT
OF THE NAZI OCCUPATION AUTHORITY
IN 1939–1941 IN THE GENERAL GOVERNMENT
ON THE PAGES OF THE UKRAINIAN-SPEAKING PRESS**

The main phases of the formation of the Nazi occupation administration after the partition of Poland in 1939, the formation of the power and propaganda structures of the General Governorate for the Polish occupied regions are highlighted. The thematic and content of the publications of the Ukrainian-speaking press in 1939–1941 (until June 22) on the establishment of a new power regime – the Third Reich is analyzed.

The process of the formation of propaganda structures that operated in the General Governorate is shown. It is noted that the Department of Public Education and Propaganda (Fachabteilung für Volksaufklärung und Propaganda, FAVuP) was first created. Later it was

transformed into the Main Propaganda Department (Hauptabteilung Propaganda, HAP). It is emphasized that the Department of the Press Chief of the General Government (Dienststelle der Pressechef der Regierung des Generalgouvernements), created on August 15, 1940, operated separately.

The provisions and regulations of 1939–1940, which regulated the publishing process and censorship, were analyzed. It was noted that, in accordance with the government decrees of the specified period, the activities of all types of publishing enterprises required the permission of the Department of Public Education and Propaganda in the General Governorate. Requirements for obtaining a permit for the operation of printing houses of all types were also introduced, and a maximum list of publications (periodical and non-periodical) was formed for the printing of which a permit was also required.

The magazines «Bulletin of the Ukrainian Central Committee», «Kholmiski Visti», «Krakiwski Vesti. People's Magazine of the General Governorate» were analyzed. The first newspaper mainly represented the process of forming the power structure of the General Governorate, the organizational problems of creating the UCC, and cooperation with local branches. The editors of «Kholmiski Visti» and «Krakivvski Visti» mainly followed the officially defined priorities in the selection of topics and authors. Also, taking into account the understanding between the Soviet Union and the Third Reich, there is no anti-Soviet rhetoric in the publications, instead there are notes about the formation of the dividing line between the states, close cooperation between the states, and the resettlement campaign on both sides of the border. It is noted that the resettlement process is outlined as a friendly condition, which allows Germans and Ukrainians, Belarusians and Russians (Moscovites) to return and unite with their states. It is emphasized that the ideological basis of the resettlement campaign corresponds to the plans of both leaders,

Key words: propaganda, discourse, censorship, General Government, periodicals.

*Стаття: надійшла до редакції 1.08.2025
прийнята до друку 10.09.2025*

ISSN 0536-079X. 3 історії західноукраїнських земель. 2025. Вип. 21.

УДК [94(477.87):323.15(=511.141)]"1938/1945"

DOI: <https://doi.org/10.33402/zuz.2025-21-220-234>

Erik MARUSYCH

*Assistant of the Department of History and Social Sciences
Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8468-3106>

e-mail: maruszics.erik@kmf.org.ua

THE ARROW CROSS MOVEMENT IN TRANSCARPATHIA (1938–1942)

In recent years, numerous works have been published on the history of far-right parties in Hungary. However, scholarly literature dealing with the history of Transcarpathia between 1938 and 1944 has generally only mentioned Hungarian far-right movements in passing. This study therefore primarily presents the organizational efforts undertaken in Transcarpathia by the National Socialist Hungarian Party – Hungarist Movement and the Arrow Cross Party during the period between 1938 and 1942. The year 1942 marks a turning point in the history of the movement in Transcarpathia, as seventy-four local branches left the Arrow Cross Party and joined the Hungarian National Socialist Party. The disintegration of Arrow Cross unity also affected political life in Transcarpathia. The far-right political landscape was reshaped in the region: the influence of the Arrow Cross Party declined noticeably, while the Party of Hungarian Renewal and the Hungarian National Socialist Party began to gain ground. Due to limitations of length and the complexity of the events, this study will focus only on the period up to this turning point, the years between 1938 and 1942.

The term «Transcarpathia» in the title of this study refers to both the Hungarian-inhabited lowland strip reannexed to the Hungarian Kingdom in November 1938 and the Rusyn inhabited mountain territories occupied in March 1939. It is important to emphasize that today's Transcarpathia did not constitute a unified administrative area between 1938 and 1944: the parts reannexed by the First Vienna Award were integrated into the Hungarian county system¹, while a separate administrative unit called the Transcarpathian Governorate² was established in the mountain territories reclaimed in 1939. Therefore, in geographical terms, this study covers both administrative units, and the term «Transcarpathia» is used solely for the sake of clarity.

In the course of the research, I primarily examined materials preserved in the Berehove division of the Transcarpathian Regional State Archive. Particularly valuable for the topic are the records of various administrative bodies, which include official reports related to the Arrow Cross Party, registration sheets of local branches, names of local party leaders, etc. At the same time, it is important to note that although the Berehove archive holds a vibrant source base, the fonds containing documents from the 1938–1944 period are often incomplete and contain only

¹ After the First Vienna Award, two counties were reorganized in the returned territories: Ung, and Bereg and Ugocsa counties as unified administrative units.

² The Transcarpathian Governorship was further divided into three administrative districts, which were as follows: Ung County, Bereg County, and the Máramaros Administrative District.

fragmentary sources. Moreover, significant record groups, such as the records of the deputy lord-lieutenant of Bereg County, are currently inaccessible to researchers.

Key words: Transcarpathia, revision, Arrow Cross, Hungarian, far-right.

The emergence of National Socialist Parties and the formation of Arrow Cross organizations in Transcarpathia. Far-right parties with significant mobilizing power were a new phenomenon among the local Hungarian population, as during the interwar period it was primarily the far left that had social embeddedness in the region. However, it is important to mention that far-right movements, which were gaining ground across Europe, also appeared in Czechoslovakia, though they were fragmented due to the country's ethnic composition (Palotás, 2003, p. 276). Radola Gajda's movement, the National Fascist Community Party, attracted votes mainly from among the legionnaires, while the (Catholic) People's Party of Andrej Hlinka became increasingly popular among Slovaks. The Sudeten German Patriotic Front, united by Konrad Henlein, gained traction among Germans in the latter half of the 1930s (Ormos, 1987, p. 298–300). Among the Rusyns in Transcarpathia, there were also far-right sympathizers. Stepan Fenczik, leader of the Rusyn National Autonomist Party, organized his movement based on the Italian model: they wore black uniforms and even had their own blackshirt squad (Brenzovics, 2010, p. 52–54).

Far-right movements were also present in Hungary and grew increasingly popular toward the end of the 1930s. In the 1939 elections, the National Socialist parties won one-quarter of the list votes and nearly one-fifth of the parliamentary mandates, making them the largest opposition force. The most significant among these parties was the Arrow Cross Party.

Hungarian far-right propaganda had already appeared in Upper Hungary and Transcarpathia months before the First Vienna Award. In May 1938, *Magyarság* reported – citing the *České slovo* newspaper – that: «In the counties of Zemplén, Ung, Ugocsa, and Máramaros, pamphlets labeled ‘Szálasi³ 1938’ are being distributed in huge quantities». Later, the streets of Khust, Uzhhorod, and Berehove were littered with Arrow Cross leaflets, and in the latter town, swastikas were even painted on several house walls (M-1). Following the Munich Conference in September, Arrow Cross members appeared in Transcarpathia as part of the re-formed *Rongyos Gárda*⁴. The so-called free corps were trained in Kisvárdá under the leadership of racist Iván Héjjas and were sent across the border near Berehove at the same time as the Hungarian–Czechoslovak negotiations in Komárom in October⁵ (Sallai, 2008, p. 104–107). Arrow Cross members participated in these units, of whom Miklós Kozma⁶ wrote in his diary: «There is no doubt that these Budapest asphalt-brothers [Arrow Cross members] were driven here by political ambition; we shall see how much

³ Ferenc Szálasi (1897–1946) was a Hungarian military officer, Hungarian politician, leader of the Arrow Cross Party, and later the Head of State (National Leader) and Prime Minister of the Kingdom of Hungary during the German occupation. Between 1938 and 1940, he was imprisoned, during which time the party leadership was taken over by Kálmán Hubay.

⁴ The *Rongyos Gárda* was an irregular paramilitary unit in Hungary, initially active in 1921 and reestablished in 1938.

⁵ According to the provision of the Munich Agreement, Prague was required to initiate bilateral negotiations with Budapest and Warsaw regarding the issues of the Hungarian and Polish minorities. The Hungarian and Czechoslovak delegations attempted to reach a compromise on the border issues between October 9 and 13, but without success.

⁶ The Governor's Commissioner of Transcarpathia.

they gain if they cross». In the Hungarian press, the failures of the *Rongyos Gárda* were often blamed on the Arrow Cross, but their propaganda activities on the Czechoslovak side effectively paved the way for organizing efforts after the territorial revision (Kovács, 2009, p. 66–67). During these actions, they had the opportunity to establish direct contact with the local population, and through the leaflets they distributed, they primarily promoted the idea of a United Land of Hungary among both Hungarians and members of the Rusyn and Slovak nationalities (Tilkovszky, 1967, p. 27).

The territorial revision enabled more intensive far-right organizing in Transcarpathia, where especially during the initial period, they exerted a greater influence on local society. On November 5, party leader Kálmán Hubay issued an open «military order» for organizing, under which the National Socialist Hungarian Party – Hungarist Movement lifted its ban on admitting new members: «Considering that primarily our old Hungarist Brothers, who remained loyal to the ideals of Hungarian national socialism even during the Czech occupation, have requested to openly join the party, I have today, in agreement with the party leadership, lifted the ban on admitting new members», explained the party leader in *Magyarság* (M-1).

Arrow Cross organizing thus began during the one-and-a-half-month period of military administration⁷. For example, on November 22, in the village of Hat in the Mukachevo district, the streets were littered with leaflets bearing the slogan «Hungarist State with Szálasi» under cover of night (MNL OL-2). According to a confidential report dated December 2, 1938: «The population of the returned territory generally does not engage in politics, but the majority of the population has National Socialist sympathies. According to our current intelligence, the Hungarist Movement has the most followers. There is no open organizing, only so-called whispering propaganda» (MNL OL-2). The claim that National Socialist sentiment was dominant in the returned territories is likely exaggerated. However, it is undeniable that the movement had sympathizers even in its early stages. On December 13, 1938, in Uzhhorod, the first local branch of the National Socialist Hungarian Party – Hungarist Movement was officially founded under the presidency of the party leader himself, Hubay (Maruszics, 2023, p. 31). «The Arrow Cross movement in Uzhhorod found support mainly among the so-called ‘discontented young men’ and did not raise its flag strictly in accordance with the principles of racial theory [Rusyn youth also participated in the event]», wrote the pro-government *Kárpáti Magyar Hírlap*, the daily newspaper of the United Party (KMP-1).

The organizing did not stop in Uzhhorod; on February 14, 1939, a local branch of the National Socialist Hungarian Party – Hungarist Movement was established in Berehove as well (ДА30-3, арк. 1–2). Other far-right groups also appeared: in the same town, a branch of Sándor Festetics’s Hungarian National Socialist Party had already been established on February 1. According to police reports, they managed to recruit fifty to sixty people in the village of Chopivka (now part of Berehove) (ДА30-3, арк. 1–2). In June 1939, Arrow Cross Front politician Mátyás Matolcsy visited the region. Based on press sources, the United Hungarian National Socialist Party, led by Fidél Pálffy, conducted successful organizing activities and by early 1940 had established local branches in Berehove, Korolevo, Khust, Vynohradiv, and Tiachiv (M-4).

⁷ The military administration was in effect between November 9, 1938, and December 22, 1938, in the areas that were returned under the First Vienna Award.

Arrow Cross organizing, however, was temporarily halted even in the returned territories when, citing the Dohany Street assassination attempt, the government banned the National Socialist Hungarian Party – Hungarian Movement on February 23, 1939 (Paksa, 2013, p. 122–123). As part of a nationwide measure, the police raided all local branches. For the returned areas, only press sources provide some insight into the crackdown, particularly in Uzhhorod and Košice. In Uzhhorod, where the party still did not have an office in February 1939, the police «only visited the party representatives», from whom various propaganda materials, party documents, Arrow Cross insignia, and membership lists were confiscated (KMP-2). With the ban on the activities of the National Socialist Hungarian Party – Hungarian Movement, the first phase of Arrow Cross organizing in the returned territories came to an end.

Following the ban, Hubay soon reorganized the movement and on March 8 announced the establishment of the Arrow Cross Party. Preparing for the parliamentary elections scheduled for May, the party initially focused its efforts on the Trianon-era Hungarian territory, meaning that the organization in Transcarpathia lagged somewhat behind. Lóránt Tilkovszky dated the Arrow Cross «infiltration» into the returned territories to the summer of 1939 and attributed particular importance to the cooperation between the Greenshirts (Arrow Cross) and the Blackshirts (Fenczik István's movement) (Tilkovszky, 1967, p. 187). In fact, as shown above, this was more a reorganization and continuation of the activities of the banned National Socialist Hungarian Party – Hungarian Movement.

The first local branch of the Arrow Cross Party was established in Uzhhorod on July 26, 1939. Between July and August, the party's foundation was reported in several settlements of the Berehove district⁸ (ДА30-3, арк. 1–9). In Bereg County, branches were soon established one after another – for instance, in Mukachevo on August 1, 1939, and from there across the entire district⁹ (ДА30-8, арк. 1–4; ДА30-9, арк. 1–4). Soon after, the party also appeared in Svaliava, meaning that by the summer of 1939, Arrow Cross organizing had already extended across the territory of the Transcarpathian Governorate (ДА30-10, арк. 1). In 1940, more local branches were founded, primarily in the counties of Ung¹⁰ (ДА30-6, арк. 1–27; ДА30-5, арк. 1–20), Ugocsa¹¹ (ДА30-5, арк. 2) and Máramaros, as well as in other areas of the Governorate¹² (M-8).

⁸ The following villages established the foundational organizations of the Arrow Cross Party: Didove, Som, Nove Selo, Kidosh, Velyki Berehy, Muzhiyevo, Choma.

⁹ The foundational organizations of the Arrow Cross Party were established in the following areas of the Mukachevo district: Rosvyhovo, Mala Hut, Velyka Hut.

¹⁰ In Ung County, the following settlements saw the establishment of basic organizations of the Arrow Cross Party: Botfalva, Koritnyani, Syurte, Kholmok, Velyka Dobron, Mala Dobron, Solomonovo, Sislivci, Velyki Heyivci, Konkovo, Tysaahtelek, Holmec, Vel'ké Kapušany, Ptruksa, Krizany, Vel'ké Slemence, Palad Komarivci, Vojany.

¹¹ In Ugocsa County, basic organizations of the Arrow Cross Party were established in the following settlements: Vinohrady, Vilok, Koroleve, Trosnyk, and Nove Szelo.

¹² In Máramaros County, basic organizations of the Arrow Cross Party were established in the following settlements: Tyachiv and Solotvyno. In the area of the Berehove Administrative Directorate, an organization was established in Veliki Komjati. In the area of the Máramaros Administrative Directorate, basic organizations were created in the following villages: Khust, Mizhirja, Kelechyn, Synevyr, Vuchkove, Nyzhnij Studenyj, Kolochava, Velykyi Bychkiv, Dobrynske, Vilhivci, and Yasinia.

The content of Arrow Cross propaganda. The electoral success of 1939 naturally encouraged the far right to intensify its preparations for elections planned – but ultimately never held – in the returned territories. The Arrow Cross had a detailed plan for organizing in Upper Hungary and Transcarpathia, which included sending members of parliament and propaganda specialists to these regions (Maruszics, 2023, p. 32). According to these plans, MPs would arrive in Transcarpathia and Upper Hungary every two weeks to hold lectures and meetings with local party members. They were also partly responsible for distributing propaganda materials in the region (ДА30-12, арк. 5). In July 1939, a group led by Kálmán Hubay conducted a multi-day tour through Transcarpathia and Upper Hungary. The MPs visited the branches in Berehove, Mukachevo, Uzhhorod, and Košice, although in many places the authorities did not permit public meetings. Despite this, the press remained optimistic about the upcoming elections: «Based on the mood and enthusiasm for the idea among Hungarians in Upper Hungary and the Rusyns of Transcarpathia, one may conclude that in the possible upcoming elections, the Arrow Cross Party may contest with the hope of complete success» (M-3).

In August 1939, another Arrow Cross MP, Mihály Orosz, visited several settlements in Bereg County, including Berehove. However, large-scale public gatherings were not possible due to the outbreak of World War II, as the government – through decree no. 8.120 M.E. of 1939 – banned «political rallies, parades, and other political gatherings». All other types of meetings were made subject to police permission (M-5)¹³.

During their efforts to recruit members from the population, the Arrow Cross used various methods. According to police reports to the chief magistrate of the Berehove district, an unknown group of people in Chopivka went door-to-door trying to recruit members for the movement (ДА30-3, арк. 1). In the village of Bucha (now also part of Berehove), the leader of the local Arrow Cross branch, József Kiss, together with two unidentified Budapest-based Arrow Cross members, approached a local tavern owner and tasked him with organizing the party locally (ДА30-3, арк. 1–3). Bereg County was not the only place with such activity. In Vynohradiv, a Budapest-based Arrow Cross member, Ferenc Joó, temporarily moved there to recruit new members (ДА30-5, арк. 90–92). Other sources reported that the Arrow Cross used community spaces like taverns and barber shops for organizing (ДА30-5, арк. 39).

It is important to note, however, that local branches were not led by individuals sent from Budapest. Transcarpathian Arrow Cross members were actively involved in organizational tasks and also maintained contact with the party center in Budapest. Insight into the movement's activity at the local level can be found in documents preserved in the Berehove branch of the Transcarpathian Regional State Archives, as well as in some press sources. For example, the Arrow Cross leader for Bereg and Ugocsa counties, József Baranyi, was particularly active; between 1940 and 1941, he repeatedly visited the branches under his supervision (M-9). Also noteworthy are county meetings and illegally organized gatherings, which confirm that the local branches in Transcarpathia were indeed active and that local party members played a genuine role in organizing party life (PÚ, ДА30-12, арк. 35).

¹³ This did not mean that far-right politicians stopped arriving in the region. Márton Bodor, a representative of the United Hungarian National Socialist Party, visited in February 1940, while from the Hungarists, János Lill and Imre Tatár Jr. (the latter visited Transcarpathia at least twice) visited several local Arrow Cross basic organizations in April 1940.

Arrow Cross propaganda focused on three main issues: economic hardship, the «Jewish question», and land reform. The economic and social difficulties in the returned territories played a key role in the rise of the far right. Before the territorial revision, the Czechoslovak authorities had deliberately removed the equipment from various state institutions in the soon-to-be-ceded territories, and the retreating Czechoslovak army carried out requisitions in several places (Hámori, 2006, p. 177). The partition resulting from the First Vienna Award also caused serious economic problems by splitting Transcarpathia into lowland and mountain regions, resulting in widespread transport and trade issues. Basic goods such as cornmeal, salt, and potatoes became more expensive, and firewood shortages emerged in the lowlands (Brenzovics, 2010, p. 112–113).

The Arrow Cross propaganda after the First Vienna Award also sought to exploit the stark differences between the Czechoslovak and Hungarian social safety nets, particularly the shortcomings of the latter. As early as 1918, Czechoslovak governments had introduced unemployment insurance, whereas Hungary had still not resolved the issue by 1938. Salaries for civil servants were also higher in the Czechoslovak Republic than in the Kingdom of Hungary (Hámori, 2001, p. 570). «During the Czechoslovak occupation, the unemployed received benefits, and officials generally received better pay – conditions that provide rich material for far-right propaganda», stated a report by the Budapest-based 1st Royal Hungarian Army Corps (MNL OL-1).

The problems caused by the shift of power are well illustrated by the case of Vynohradiv. After the change in control, production in many local factories – including brickworks, tile factories, and tobacco plants – either halted for an extended period or ceased entirely, despite previously providing steady livelihoods for locals. Unemployment, inflation, and supply shortages provided fertile ground for Arrow Cross propaganda and greatly contributed to the movement's later strengthening in Vynohradiv (ДА30-4, апк. 45). Authorities themselves were aware that the Arrow Cross would attempt to exploit discontent caused by economic difficulties. In the Vynohradiv district, the gendarmerie therefore kept bread, flour, and sugar distribution centers under surveillance to prevent the Arrow Cross from using these sites for publicity purposes (ДА30-5, апк. 27–34).

In addition to the social and economic difficulties, the unresolved «Jewish question» also formed an integral part of Arrow Cross propaganda. In her recent works, Ildikó Bajcsi pointed out that – unlike in the post-Trianon Hungary – the Jewish question in the returned territories was not framed as a social or economic issue but was instead presented in terms of national loyalty (Bajcsi, 2020, p. 26). Thanks in part to the efforts of Andor Jaross¹⁴ and his circle, some segments of Hungarian public life portrayed the Jewish populations of Upper Hungary and Transcarpathia as having betrayed the Hungarian nation during the Czechoslovak period and as having unconditionally served the state power.

The Arrow Cross advocated for an even more radical «Jewish policy» than that of the ruling government, promoting the complete disenfranchisement of the Jewish population in the returned territories. Accordingly, they considered the anti-Jewish laws that came into force after the revision to be too lenient. In support of their anti-Semitic incitement, they even created a historical foundation, portraying themselves as heirs to the political legacies of Ede Egán (1851–1901) and Miklós Bartha (1848–1905). In the newspaper *Magyarság*, they almost created a cult around these two figures. Journalist and editor Ferenc Fiala

¹⁴ He was the Minister without Portfolio for the Slovak territories of Hungary (1938–1939).

published a multi-part series entitled *In the Footsteps of Ede Egán*, in which he analyzed Egán's work in Transcarpathia – particularly the so-called «Highland Action» – and the condition of the Jewish population in the region (M-2).

At the turn of the century, Egán had identified several factors contributing to the problems of the Transcarpathian region, including the persistence of agricultural practices unsuitable for the mountainous climate, the cultivation of low-yield crops, and the scarcity of pastures and arable land. He also emphasized the negative effects of usury practices by wealthy Jewish groups. The Arrow Cross, however, focused solely on this last point, presenting Egán's work as if his exclusive goal had been to curb Jewish influence. As a Member of Parliament for the Independence and 1848 (Ugron) Party, Bartha visited Transcarpathia in 1899, traveling through areas such as Mukachevo, Veretske, Volovets, and Khust. His travel notes were published in 1901 under the title *On the Land of the Khazars*, in which – like others – he emphasized the differences between Hungarian Jews and those who had migrated from Galicia. He referred to the latter group as «Khazars» and blamed them for the difficulties faced in the northeastern counties. Arrow Cross propaganda heavily built on this idea (Bartha, 1901, p. 83–87).

In another article titled *Jewish World in Transcarpathia*, the full enforcement of the anti-Jewish laws was demanded, and Mukachevo was referred to as «the most Judaized city in Hungary» (M-7). The article described the economic status of the Jews in Transcarpathia as follows: «Everything here is in their hands. They control the entire region's economic life – industry, commerce, credit, liquid capital, the best arable land, every plant, factory, and enterprise – everything of economic value and wealth belongs to them» (M-7).

Arrow Cross propaganda attributed the unresolved economic problems to two factors: the economic dominance of the Jews and the inaction of the state and its local representatives, who allegedly failed to address the Jewish question. A striking example of local anti-Jewish agitation was Vynohradiv, frequently mentioned in this context. In February 1942, the head of the police station in the Khust border region reported that the town's residents were dissatisfied with the enforcement of the anti-Jewish laws. This dissatisfaction stemmed from Arrow Cross propaganda, which claimed that sixty shops on the main street of Vynohradiv were Jewish-owned, while only four or five belonged to Christian Hungarians (ДА30-5, арк. 27–28).

The Arrow Cross's propaganda was so «effective» that even Árpád Siménfalvy, the Lord Lieutenant of Ung County, had to address the issue and report on it to the Minister of the Interior. He nevertheless attempted to downplay the significance of the movement in Vynohradiv: «In the other villages of the county, there is hardly any Arrow Cross activity; that in Vynohradiv is also insignificant, consisting mostly of drinking artisans, tradesmen, and former communist members» (ДА30-5, арк. 33b). In reality, however, the Lord Lieutenant took several countermeasures against the movement in the Vynohradiv district. He ordered the closure of the Arrow Cross headquarters in Vylok and attempted to do the same in Vynohradiv. When issuing industrial permits, he considered whether the applicant was a supporter or member of the Arrow Cross movement (Maruszyts, 2024, p. 81–100).

In the case of Vynohradiv, the Lord Lieutenant even ordered a survey to determine the ownership distribution of shops in the town center. The results contradicted the Arrow Cross's claims: 84 shops were owned by Christians, while only 49 were in Jewish hands (ДА30-5, арк. 34). In a May 1942 statement to *Kárpáti Híradó*, which he also submitted

to the Minister of the Interior, the Lord Lieutenant tried to refute allegations that anti-Jewish laws were not being properly enforced. He warned that «Béla Imrédy's party, and especially the Arrow Cross Party, may use such rumors for whispering campaigns, suggesting that Jewish affairs are not being handled in the spirit of the right-wing government in these border areas» (KH). Another example of local anti-Jewish activity by the Arrow Cross is found in the actions of József Kiss in Berehove. As the local leader of the Arrow Cross Party, Kiss repeatedly launched attacks against the Jewish community, citing the inadequate enforcement of anti-Jewish laws. However, his actions targeted not only the Jewish population of Berehove but also the city's leadership, which he sought to discredit at the national level – using the far-right *Magyarság* newspaper as his platform.

Kiss first submitted a petition to the mayor of Berehove, invoking the anti-Jewish laws and demanding the immediate dismissal of three municipal employees of Jewish origin: Jenő Klein, head of the economic department; Károly Fodor, head of the technical department; and József Vámos, an administrator in public affairs (ДІА30-1, арк. 164a). Shortly thereafter, the case appeared in *Magyarság*: «Hungarian public opinion in Berehove views with dismay that the Jewish takeover continues not only in economic life but also in the municipal administration, where Jews still occupy prominent positions» (M-5). In response, the city government preemptively retired the three men to avoid further public scandal (K). Soon after, Kiss reemerged, this time demanding the closure of the bathhouse operated by the Orthodox Israelite Religious Community in Berehove, citing unlicensed business activity. In a petition addressed to the deputy lord lieutenant, he even suggested that the main entrance to the bathhouse be walled up (M-6).

The third major theme in Arrow Cross propaganda was the «just settlement» of the land issue. In their nation-building program, the Arrow Cross Party specifically addressed land redistribution in the regained territories, insisting that land allocation should prioritize national loyalty and economic necessity (Paksa, 2013, p. 140–143). This promise of land reform may have appealed to Transcarpathian residents for several reasons. First, due to the agrarian character of the region: 58,5 % of the population in the territories regained in 1938 (Upper Hungary), and 78,2 % in Transcarpathia, lived from agriculture. Second, the Czechoslovak land reform had negatively impacted a large portion of the Hungarian population. After 1919, thousands were left stateless and thus excluded from land distribution (Szakál, 2017, p. 32–35).

In the villages of Ung County, local Arrow Cross activists tried to influence the lower social classes by promising that they would benefit from the party's land reform only if they joined the movement. In Uzhhorod, an anonymous memorandum called for the expropriation of Jewish-owned estates (ДІА30-12, арк. 3). At a meeting held in the village of Kidosh, the Arrow Cross Party leader of Bereg and Ugocsa counties claimed that, following a change in power, the lands owned by the nobility, clergy, and Jews would be confiscated (ДІА30-13, арк. 1–10). This mobilization campaign among rural communities was largely successful, as Arrow Cross organizations were established not only in larger towns but also in smaller villages throughout Transcarpathia. Nevertheless, the movement attracted not only the lower social classes but also members of the professional elite, as confirmed by official reports: «The supporters of this ideology come not only from the working class and landless peasants but also from the ranks of the official class: judges, lawyers, etc., who are enthusiastic followers of the movement» (MNL OL-3).

The Arrow Cross Party also attempted to reach out to ethnic minorities. According to research by Lóránt Tilkovszky and Attila Simon, the party operated a Slovak section in Upper Hungary (Tilkovszky, 1967, p. 136–137; Simon, 2014, p. 74–75). Some sources suggest that pro-Czech Rusyns used the Arrow Cross Party as a «cover organization» (MNL OL-3). The party indeed made efforts to recruit among the Rusyn population, as evidenced by a (ultimately unsuccessful) request to the authorities for permission to distribute Rusyn-language leaflets (KMP-3). Like the Slovak section, a Rusyn section also existed, led by Jenő Pifkó (8ÓÚ). The participation of Rusyns in the Arrow Cross is further supported by a Heroes' Day commemoration held in Velykyi Bychkiv in May 1941. During the event, 200 Arrow Cross members – both Rusyns and Hungarians – marched through the village, and the speech of the Máramaros County party leader was translated into Rusyn for the audience (M-10).

Archival and scholarly sources rarely mention Arrow Cross members of non-Hungarian ethnicity. Exceptions include a Rusyn man named Ludvik Bencs in Khust, who became president of the local Arrow Cross organization, and a presumably Slovak man who was appointed leader of the local movement in Berehove in 1941. In Vynohradiv, the party's treasurer was also reportedly of Slovak descent (ДА30-1, арк. 8–9; ДА30-5, арк. 57). Nonetheless, there is no accurate data on the proportion of Rusyns or other minorities who joined the Arrow Cross movement. The records of the Transcarpathian Governorate and its administrative districts – such as the offices of chief magistrates and local clerks – are highly incomplete. Only the reports from the Máramaros Administrative Office and the chief magistrate of the Khust district provide some insight into the political landscape (ДА30-2, арк. 405). These reports mostly describe general political apathy. They also mention the rivalry between the parties led by István Fenczik and András Bródy, as well as the fragmented organization of the communist movement following the establishment of the Soviet–Hungarian border. However, with regard to the activities of the Arrow Cross Party, information is available only for the Khust area (ДА30-7, арк. 1; ДА30-11, арк. 17).

Between 1938 and 1942, the National Socialist Hungarian Party – Hungarian Movement, and later its successor, the Arrow Cross Party, was the most active opposition party from Hungary operating in the recently reannexed territories of Transcarpathia. The success of Arrow Cross organizing efforts is evidenced by the fact that, for a long time, no other opposition party had as many local branches in the region. This dominance lasted until the party split in the spring of 1942. The events surrounding the party schism in Transcarpathia cannot be entirely separated from national developments. In the autumn of 1941, Fidél Pálffy and László Baký left the Arrow Cross Party and soon re-established their old political formation, the Hungarian National Socialist Party. Several followers joined them, and shortly thereafter, Pálffy entered into an alliance with Béla Imrédy, creating the Hungarian Renewal National Socialist Party Alliance. At this point, the split was temporarily avoided in Transcarpathia; in fact, seventy-nine local organizations publicly pledged loyalty to Ferenc Szálasi in *Pesti Újság*. Eighteen individuals (including four women), all party functionaries, signed the declaration (PÚ-2).

At the national level, however, the departure of Pálffy's «splinter group» prompted additional waves of defections. The resulting fragmentation divided the Arrow Cross leadership, with some members continuing to advocate for unity among the various National Socialist factions. In 1942, Ferenc Szálasi expelled several party members –

including his deputies, Kálmán Hubay and Jenő Ruskay – while others left voluntarily soon after (Paksa, 2013, p. 236). The fallout reached Transcarpathia as well: in early May 1942, seventy-four local branches announced their withdrawal from the Arrow Cross Party, explaining their decision as follows: «We are resigning solely because the ideological, personnel, and organizational-strategic issues that have arisen have not been addressed, resulting in a complete loss of confidence in the party leadership» (M-11). These breakaway groups simultaneously joined Pálffy Fidél's new National Socialist formation (M-12).

It is important to note that the Arrow Cross Party did not disappear from the region after the 1942 split. However, its activities were significantly reduced and would not regain their earlier intensity until the German occupation in 1944.

This study aimed to explore the organizational efforts of the Arrow Cross Party in Transcarpathia. However, two key questions remain unresolved: the total party membership and the precise composition of its social base. Source material concerning the number of members in local branches is scarce: according to reports from the deputy lord lieutenant, there were an estimated 340–350 members in Vynohradiv, 130–140 in Vylok, while the *Magyarság* newspaper – clearly biased in favour of the party – claimed 796 members in Mukachevo (ДАЗО-4, арк. 45).

During the 1942 party schism, *Magyarság* reported the resignation of 1,850 members, but this figure should be treated with caution due to the context of ongoing internal rivalries among far-right groups. Accurate membership numbers are difficult to determine, as local branch registration forms often listed only the names of officials. Moreover, fear of official retaliation led many members to conceal their affiliation.

Regarding the party's social base in Transcarpathia, available sources suggest that Arrow Cross branches – much like their counterparts in post-Trianon Hungary – functioned as «catch-all» parties. Their ranks included peasants, artisans, civil servants, intellectuals, and even a Reformed pastor. However, the sample size is too small to draw representative conclusions, and answering this question more fully will require further in-depth archival research.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДАЗО-1: Державний архів Закарпатської обл., (Держархів Закарпатської обл.), ф. 67 (Берегівський бургомістр, м. Берегово Березької жупи), оп. 1, спр. 367, арк. 3.

ДАЗО-2: Держархів Закарпатської обл., ф. 162 (Марамороська адміністративна експозитура, м. Хуст Марамороської жупи), оп. 1, спр. 3, арк. 405.

ДАЗО-3: Держархів Закарпатської обл., ф. 185 (Берегівський окружний начальник, м. Берегово Березької жупи), оп. 1, спр. 4, арк. 1–15.

ДАЗО-4: Держархів Закарпатської обл., ф. 258 (Піджупан Угочанської жупи, м. Надьселлеш), оп. 4, спр. 142, арк. 1–50.

ДАЗО-5: Держархів Закарпатської обл., ф. 259 (Наджупан Угочанської жупи, м. Надьселлеш), оп. 1, спр. 14, арк. 1–44.

ДАЗО-6: Держархів Закарпатської обл., ф. 281 (Ужгородський окружний начальник, м. Ужгород), оп. 1, спр. 567, арк. 1–26.

ДАЗО-7: Держархів Закарпатської обл., ф. 340 (Хустський окружний начальник, м. Хуст Марамороської жупи), оп. 1, спр. 201, арк. 1.

ДАЗО-8: Держархів Закарпатської обл., ф. 576 (Берегшомський районний нотаріат, с. Берегшом Берегівського округу Березької жупи), оп. 1, спр. 323, арк. 1–4.

ДАЗО-9: Держархів Закарпатської обл., ф. 713 (Гатьський районний нотаріат, с. Гать Берегівського округу Березької жупи), оп. 1, спр. 123, арк. 1–4.

ДАЗО-10: Держархів Закарпатської обл., ф. 725 (Свалявський районний нотаріат, с. Свалява Березької жупи), оп. 3, спр. 197, арк. 1.

ДАЗО-11: Держархів Закарпатської обл., ф. 750 (Хустський сільський нотаріат, м. Хуст Марамороської жупи), оп. 1, спр. 344, арк. 17.

ДАЗО-12: Держархів Закарпатської обл., ф. 1072 (Абарівський районний нотаріат, с. Абара Міхаловецького округу Земплінської жупи), оп. 1, спр. 12, арк. 1–5.

ДАЗО-13: Держархів Закарпатської обл., ф. 1553 (Управління бургомистра міста Мукачева Березької жупи), оп. 4, спр. 25, арк. 1–10.

8ÓÚ: *8 Órai Újság*. (1941. október 8.), 5.

Bajcsi, L. (2020). Nemzethűség és őrségváltás. A komáromi zsidóság diszkriminációja (1938–1941). *Clio Műhelytanulmányok*, II, 26.

Bartha, M. (1901). *Kazárföldön*. Kolozsvár: Ellenzék Könyvnyomda, 83–87.

Brenzovics, L. (2010). *Nemzetiségi politika, visszacsatolt Kárpátalján (1939–1944)*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 52–54.

Fedinec, Cs. (2015). *A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja 1938–1944*. Budapest: Jaffa Kiadó, 5.

Hámori, P. (2001). Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940). *Századok*, 3, 570.

Hámori, P. (2006). *A magyar kormány szociálpolitikája a visszacsatolt Felvidéken és Észak-Erdélyben*. In N. Bárdi, A. Simon (szerk.), *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 177.

Kovács, T. (2009). *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 66–67.

KMP-1: *Kárpáti Magyar Hírlap*. (1938. december 13.). 1.

KMP-2: *Kárpáti Magyar Hírlap*. (1939. február 26.). 1.

KMP-3: *Kárpáti Magyar Hírlap*. (1939. szeptember 10.). 1.

KH: *Kárpáti Híradó*. (1942. május 3.). 3–4.

K: *Kárpátalja*. (1940. április 28.). 2.

Maruszics, E. (2023). Nyilasmozgalom Ung vármegyében 1938 és 1944 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2, 46.

Maruszics, E. (2024). A Nyilaskeresztes Párt tevékenysége Nagyszőlősen és Tiszaújlakon 1940–1944 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 4, 81–100.

M-1: *Magyarság*. (1938. november 8.). 11.

M-2: *Magyarság*. (1939. július 16.). 9.

M-3: *Magyarság*. (1939. július 28.). 4.

M-4: *Magyarság*. (1940. február 15.). 6.

M-5: *Magyarság*. (1940. április 16.). 4.

M-6: *Magyarság*. (1940. április 21.). 6.

M-7: *Magyarság*. (1940. szeptember 27.). 4.

M-8: *Magyarság*. (1940. október 30.). 5.

M-9: *Magyarság*. (1941. június 10.). 8.

M-10: *Magyarság*. (1941. május 29.). 1.

M-11: *Magyarság*. (1942. május 5.). 5.

M-12: *Magyarság*. (1942. május 6.). 4.

MNL OL-1: Magyar Nemzeti Levéltár Ország Levéltára, K 28 (Miniszterelnökség Nemzeti és Kisebbségi Osztály iratai), 1939 tétel, alapszám: 1826. 2.

MNL OL-2: Magyar Nemzeti Levéltár Ország Levéltára, K 28 (Miniszterelnökség Nemzeti és Kisebbségi Osztály iratai), 1940 tétel, alapszám: 17449. 7.

MNL OL-3: Magyar Nemzeti Levéltár Ország Levéltára, K 28 (Miniszterelnökség Nemzeti és Kisebbségi Osztály iratai), 1940 tétel, alapszám: 18613. 2.

Ormos, M. (1987). *Nácizmus – fasizmus*. Budapest: Magvető Kiadó, 298–300.

Palotás, E. (2003). *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest: Osiris Kiadó, 276.

PÚ: *Pesti Újság*. (1941. november 21.). 2.

Sallai, G. (2008). «*A határ megindul...*». *A csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolatai az 1938–1939. évi államhatár-változások tükrében*. Budapest: Kalligram Kiadó, 104–107.

Simon, A. (2014). *Magyar idők a Felvidéken 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei*. Budapest: Jaffa Kiadó, 74–75.

Szakál, I. (2015). *Telepesek és telepes falvak a csehszlovák Kárpátalján*. Budapest: Kalligram Kiadó, 32–35.

Tilkovszky, L. (1967). *Revízió és nemzetiségi politika Magyarországon 1938–1941*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 27.

REFERENCES

Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi obl., (Derzharkhiv Zakarpatskoi obl.), f. 67 (Berehivskiy burhomistr, m. Berehovo Berezkoï zhupy), op. 1, spr. 367, ark. 3 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 162 (Maramoroska administratyvna ekspozytura, m. Khust Maramoroskoi zhupy), op. 1, spr. 3, ark. 405 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 185 (Berehivskiy okruzhnyi nachalnyk, m. Berehovo Berezkoï zhupy), op. 1, spr. 4, ark. 1–15 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 258 (Pidzhupan Uhochanskoi zhupy, m. Nadsellesh), op. 4, spr. 142, ark. 1–50 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 259 (Nadzhupan Uhochanskoi zhupy, m. Nadsellesh), op. 1, spr. 14, ark. 1–44 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 281 (Uzhhorodskiy okruzhnyi nachalnyk, m. Uzhhorod), op. 1, spr. 567, ark. 1–26 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 340 (Khustskiy okruzhnyi nachalnyk, m. Khust Maramoroskoi zhupy), op. 1, spr. 201, ark. 1 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 576 (Berehshomskiy raionnyi notariat, s. Berehshom Berehivskoho okruhu Berezkoï zhupy), op. 1, spr. 323, ark. 1–4 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 713 (Hatskyi raionnyi notariat, s. Hat Berehivskoho okruhu Berezkoï zhupy), op. 1, spr. 123, ark. 1–4 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 725 (Svaliavskiy raionnyi notariat, s. Svaliava Berezkoï zhupy), op. 3, spr. 197, ark. 1 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 750 (Khustskyi silskyi notariat, m. Khust Maramoroskoi zhupy), op. 1, spr. 344, ark. 17 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 1072 (Abarivskyi raionnyi notariat, s. Abara Mikhalovetskoho okruhu Zemplinski zhupy), op. 1, spr. 12, ark. 1–5 (in Ukrainian).

Derzharkhiv Zakarpatskoi obl., f. 1553 (Upravlinnia burhomistra mista Mukacheva Berezkoj zhupy), op. 4, spr. 25, ark. 1–10 (in Ukrainian).

8 Órai Újság. (1941. október 8.). 5 (in Hungarian).

Bajcsi, L. (2020). Nemzethűség és őrségváltás. A komáromi zsidóság diszkriminációja (1938–1941). *Clio Műhelytanulmányok*, 11, 26 (in Hungarian).

Bartha, M. (1901). *Kazárföldön*. Kolozsvár: Ellenzék Könyvnyomda, 83–87 (in Hungarian).

Brenzovics, L. (2010). *Nemzetiségi politika, visszacsatolt Kárpátalján (1939–1944)*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 52–54 (in Hungarian).

Fedinec, Cs. (2015). *A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja 1938–1944*. Budapest: Jaffa Kiadó, 5 (in Hungarian).

Hámori, P. (2001). Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. *A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940)*. *Századok*, 3, 570 (in Hungarian).

Hámori, P. (2006). *A magyar kormány szociálpolitikája a visszacsatolt Felvidéken és Észak-Erdélyben*. In N. Bárdi, A. Simon (szerk.), *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 177 (in Hungarian).

Kovács, T. (2009). *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 66–67 (in Hungarian).

Kárpáti Magyar Hírlap. (1938. december 13.). 1 (in Hungarian).

Kárpáti Magyar Hírlap. (1939. február 26.). 1. (in Hungarian).

Kárpáti Magyar Hírlap. (1939. szeptember 10.). 1 (in Hungarian).

Kárpáti Híradó. (1942. május 3.). 3–4 (in Hungarian).

Kárpátalja. (1940. április 28.). 2 (in Hungarian).

Maruszcis, E. (2023). Nyilasmozgalom Ung vármegyében 1938 és 1944 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2, 46 (in Hungarian).

Maruszcis, E. (2024). A Nyilaskeresztes Párt tevékenysége Nagyszőlősen és Tiszaújlakon 1940–1944 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 4, 81–100 (in Hungarian).

Magyarság. (1938. november 8.). 11 (in Hungarian).

Magyarság. (1939. július 16.). 9 (in Hungarian).

Magyarság. (1939. július 28.). 4 (in Hungarian).

Magyarság. (1940. február 15.). 6 (in Hungarian).

Magyarság. (1940. április 16.). 4 (in Hungarian).

Magyarság. (1940. április 21.). 6 (in Hungarian).

Magyarság. (1940. szeptember 27.). 4 (in Hungarian).

Magyarság. (1940. október 30.). 5 (in Hungarian).

Magyarság. (1941. június 10.). 8 (in Hungarian).

Magyarság. (1941. május 29.). 1 (in Hungarian).

Magyarság. (1942. május 5.). 5 (in Hungarian).

Magyarság. (1942. május 6.). 4 (in Hungarian).

Magyar Nemzeti Levéltár Ország Levéltára, K 28 (Miniszterelnökség Nemzeti és Kisebbségi Osztály iratai), 1939 tétel, alapszám: 1826. 2 (in Hungarian).

Magyar Nemzeti Levéltár Ország Levéltára, K 28 (Miniszterelnökség Nemzeti és Kisebbségi Osztály iratai), 1940 tétel, alapszám: 17449. 7 (in Hungarian).

Magyar Nemzeti Levéltár Ország Levéltára, K 28 (Miniszterelnökség Nemzeti és Kisebbségi Osztály iratai), 1940 tétel, alapszám: 18613. 2 (in Hungarian).

Ormos, M. (1987). *Nácizmus – fasizmus*. Budapest: Magvető Kiadó, 298–300 (in Hungarian).

Palotás, E. (2003). *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest: Osiris Kiadó, 276 (in Hungarian).

Pesti Újság. (1941. november 21.). 2 (in Hungarian).

Sallai, G. (2008). «*A határ megindul...*». *A csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolatai az 1938–1939. évi államhatár-változások tükrében*. Budapest: Kalligram Kiadó, 104–107 (in Hungarian).

Simon, A. (2014). *Magyar idők a Felvidéken 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei*. Budapest: Jaffa Kiadó, 74–75 (in Hungarian).

Szakál, I. (2015). *Telepesek és telepes falvak a csehszlovák Kárpátalján*. Budapest: Kalligram Kiadó, 32–35 (in Hungarian).

Tilkovszky, L. (1967). *Revízió és nemzetiségi politika Magyarországon 1938–1941*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 27 (in Hungarian).

Ерік МАРУСИЧ

*асистент кафедри історії та суспільних дисциплін
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8468-3106>
e-mail: maruszics.erik@kmf.org.ua*

РУХ «СХРЕЩЕНІ СТРИЛИ» НА ЗАКАРПАТТІ (1938–1942)

Зазначено, що в останні роки було опубліковано численні праці з історії ультраправих партій в Угорщині, однак наукова література, що стосується історії Закарпаття 1938–1944 рр., зазвичай лише побіжно згадує ультраправі рухи. Тому висвітлено організаційні зусилля, здійснені в Закарпатті Націонал-соціалістичною угорською партією – Гунгаристським рухом і партією «Стрілохрест» у період із 1938 р. по 1942 р. Констатовано, що 1942 р. став переломним моментом в історії руху в Закарпатті, оскільки 74 місцеві осередки вийшли з партії «Стрілохрест» і приєдналися до Угорської націонал-соціалістичної партії. Зауважено, що розпад єдності партії «Стрілохрест» також вплинув на політичне життя Закарпаття – політичний ландшафт ультраправих у регіоні зазнав змін: вплив партії «Стрілохрест» помітно зменшився, тоді як Партія угорського відродження та Угорська націонал-соціалістична партія почали здобувати підтримку. Через обмеження обсягу і складність подій зосереджено увагу лише на періоді до цього перелому, тобто на 1938–1942 рр.

Застережено, що термін «Закарпаття» в назві статті охоплює як угорськомовну низинну смугу, приєднану в листопаді 1938 р., так і гірські русинські території, повернуті в

березні 1939 р. Наголошено, що сучасне Закарпаття не становило єдиної адміністративної одиниці в період із 1938 р. по 1944 р.: території, приєднані за Першим Віденським арбітражем, були інтегровані в угорську систему повітів, а окрема адміністративна одиниця під назвою «Закарпатське намісництво» була створена в гірських територіях, повернутих 1939 р. Тому констатовано, що в географічному плані ця стаття охоплює обидві адміністративні одиниці, а термін «Закарпаття» використано винятково для зручності.

У процесі дослідження вивчено переважно матеріали, збережені в Берегівському відділенні Закарпатського обласного державного архіву. Особливо цінними визнано документи різних адміністративних органів, що містять офіційні звіти, пов'язані з партією «Стрілохрест», реєстраційні картки місцевих осередків, імена місцевих партійних лідерів тощо. Водночас зазначено, що хоча Берегівський архів має надзвичайно багатий джерельний матеріал, фонди, які містять документи 1938–1944 рр., часто неповні та містять лише фрагментарні джерела, крім того, значні групи документів, як-от матеріали заступника жупана Березького повіту, наразі недоступні для дослідників.

Ключові слова: Закарпаття, ревізіонізм, партія «Стрілохрест», гунгаризм, крайня правиця.

*Стаття: надійшла до редакції 10.06.2025
прийнята до друку 14.07.2025*

Володимир КОВАЛЬЧУК

*кандидат історичних наук
старший науковий співробітник
відділу джерелознавства новітньої історії України
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4992-6675>
e-mail: kov_v@ukr.net*

ПОЛЯКИ ТА ФОЛЬКСДОЙЧІ В НІМЕЦЬКІЙ ПОЛІЦІЇ БЕЗПЕКИ ДИСТРИКТУ «ГАЛИЧИНА» ЯК ЧИННИК ЗАГОСТРЕННЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН

Встановлено, що під час німецької окупації дистрикту «Галичина» на службу до місцевих структур поліції СД активно залучали галицьких етнічних німців. З'ясовано, що низка з них була обізнана з польсько-українськими відносинами, мала досвід добросусідства з українською більшістю дистрикту та польською меншиною. Встановлено, що їхнім завданням було запобігати будь-яким конфліктам, що могли зашкодити інтересам Райху. Вони ж, використовуючи широкі повноваження, впливали на діяльність національних організацій, дозволених окупаційною владою, а саме польських і українських «комітетів».

Досліджено, що особи польської національності служили в гестапо. Зазначено, що поляки-гестапівці брали участь в ініційованих окупаційною владою розстрілах та арештах мирного цивільного населення. Виявлено, що дехто з них підтримував зв'язки з польським підпіллям й іншими групами, був свідомо налаштований проти українського визвольного руху.

На конкретних прикладах продемонстровано, що в низці регіонів дистрикту «Галичина», як-то Станіславщина, Надвірнянщина, Бережанщина та ін., поляків і фольксдойчів набирали на роботу до окупаційної кримінальної поліції (кріпо). Виявлено, що дехто з них мав зв'язки з польськими підпільними організаціями, а саме із Союзом збройної боротьби й АК. Встановлено випадки, коли ці люди також попереджали цивільних поляків про потенційні загрози, які могли йти від окупаційної влади.

Підсумовано, що участь поляків дистрикту «Галичина» в окупаційних органах поліції безпеки погано впливала на перебіг польсько-українських відносин, адже вони становили меншість, порівняно з українцями – провідною етнічною групою ГГ. Констатовано, що присутність поляків і фольксдойчів серед кадрового складу силових структур дистрикту слугувала чинником загострення взаємин між представниками польської й української національностей.

Ключові слова: дистрикт «Галичина», поляки, фольксдойчі, українці, СД, гестапо, кріпо.

Однією із причин погіршення польсько-українських міжетнічних відносин на теренах дистрикту «Галичина» Генерал-губернаторства (ГГ) була діяльність розгалуженого апарату німецької окупаційної поліції. Адже поліційні функції виконували не лише представники німецької національності, а й етнічні допоміжні формації. Зокрема, у їхньому складі фігурували поляки, а також фольксдойчі – люди, яким вдалося довести власну причетність до німецької національності.

У контексті вивчення причин польсько-українського конфлікту важливо враховувати й те, що окупаційна влада дистрикту «Галичина» активно залучала до служби в поліції не лише польську меншину, а й українське місцеве населення. Щоправда, до структур поліції безпеки (*Sicherheitspolizei*), які були більш впливовими, ніж поліція порядку (*Ordnungspolizei*) та її допоміжні формування, чомусь потрапляло більше поляків і фольксдойчів, а етнічних українців там було мінімум. Цей аспект серед дослідників українсько-польських відносин середини ХХ ст. залишається практично непоміченим або перебуває на маргінесі наукових студій.

Епізоди, дотичні до теми статті, можна виявити в напрацюваннях Андрія Боляновського (Боляновський, 2003), Ігоря Ільюшина (Ільюшин, 2005), Тараса Гунчака (Гунчак, 2007), Тараса Мартиненка (Мартиненко, 2012–2013), Олександра Клименка та Сергія Ткачова (Клименко, Ткачов, 2013), Даміана Марковського (Damian Markowski) (Markowski, 2023).

Мета статті – з'ясувати, як політика німецької окупаційної влади щодо наповнення представниками польської меншини та фольксдойчами таких структур поліції безпеки дистрикту «Галичина», як «партійна» служба безпеки – СД (*SD – від нім. Sicherheitsdienst*), державна політична поліція – гестапо (*Geheime Staatspolizei*) та кримінальна поліція (*Kriminalpolizei*), ускладнювала польсько-українські стосунки у краї. Адже ці особи нерідко в різних формах доносили на українців, звинувачували їх у причетності до «банд», робили на них різні наклепи. Траплялося, що працівники поліції безпеки підтримували зв'язки з польським підпіллям.

Розгляньмо детальніше діяльність найпотужнішої з німецьких поліційних формацій, що належали до поліції безпеки.

«Партійна» служба безпеки СД на теренах дистрикту «Галичина» мала значні повноваження у справі місцевих польсько-українських відносин. Її тамтешні працівники, підпорядковуючись фюрерові СС і поліції в дистрикті Фріцові Кацману (Fritz Katzmann), стежили за реакцією представників різних національностей на рішення німецької влади – наскільки вони виважено себе поведуть із погляду окупаційної законності. За потреби вони «знижували градус» діяльності занадто активних громадських діячів із польської чи української сторони, проводили бесіди з ними чи вдавалися до більш рішучих заходів.

Можливо, через це окупаційна влада воліла набирати до СД тих, хто не лише мав безсумнівну відданість Райху, а й знав про польсько-українське співжиття. Ось чому серед працівників СД у Львові було чимало галицьких німців, колишніх військових УГА (Української галицької армії) й армії Австро-Угорської імперії (Паньківський, 1965, с. 89). До прикладу, з таких у 3-му відділі СД (керівник – Ганс Бєєр (Hans de Beer), псевдо – Йоахим Кюль) Львівського відділення поліції безпеки та СД (керівник до березня 1943 р. – Гельмут Танцман (Helmut Tanzmann), потім – Йозеф

Вітиска (Joseph Vitiska)) працювали Альфред Кольф (Alfred Kolf) (політичний референт), Северин Байгерт (Severin Beigert), Йозеф Мюллер (Josef Mülle).

Водночас низку працівників СД поєднувала не лише підзвітність Головному управлінню безпеки Райху, зв'язки в Міністерстві окупованих східних територій, Абвері, а й певний сентимент до українського питання.

Так, Ганс Беєр, який до переїзду в Галичину був радником із питань України у групі 3-го Головного управління безпеки Райху, ще в 1930-х роках закликав до «ієрархізації східноєвропейських племен», у якій домінували чехи, далі йшли українці, а вже потім – поляки. Уродженець німецької колонії Мюнхенталь у Галичині Северин Байгерт (у минулому – офіцер УГА, капітан австро-угорської армії) під час Української революції був начальником штабу бригади УГА під командуванням Альфреда Бізанца (Боляновський, 2003, с. 346), а також із ним «близько приятелював» (Колісник, 1990, с. 35). А директор одного з департаментів Міністерства окупованих східних територій Гергард фон Менде (Gerhard von Mend) згадував Йозефа Мюллера серед надійних емісарів постверсальської Німеччини, які в міжвоєнний період збирали інформацію про внутрішні процеси в Польщі та СРСР, вивчали ставлення галицьких українців до польської влади (Гунчак, 2007, с. 63).

Щодо гестапо, то такі аспекти, як служба в ньому осіб польської національності та діяльність його агентів серед різних національностей не сприяли гармонії українсько-польських відносин упродовж майже всієї історії дистрикту «Галичина».

Так, на 1943 р. у Коломийському гестапо служили поляки, які брали участь в арештах і розстрілах мирного населення, як-от: Ян Яворський (Jan Jaworski), Владислав Хобоня (Władysław Chobonia), Вебер (Weber), Мантасевич (Mantasevich) (ДАІФО, арк. 60). До лютого 1944 р., ішлося у близькому до українського підпілля джерелі, поляки «частково» опанували гестапо в Галичині (АЦДВР, арк. 9).

Агентів гестапо серед членів різних польських організацій вбачав у перші роки існування дистрикту Микола Лебедь (Лебедь, 1946, с. 77). Резидент гестапо Юзеф Кузник (Józef Kuźnik) на початку 1942 р. залучив до співпраці поляка, жителя с. Білоскірка Тернопільського окупаційного повіту – той підписав зобов'язання доносити про всіх, хто проводить підривною роботу проти німецької влади (Клименко, Ткачов, 2013, с. 119). Член польської боївки Тадеуш Скибіньскі (Tadeusz Skibiński), який у січні 1944 р. убив трьох мешканців м. Гримайлів (ГДА СБУ-1, арк. 13; ГДА СБУ-2, арк. 158), стверджував, що доноси на українців до гестапо були складовою тактики польського підпілля зі знищення «свідомого українського елементу» (ГДА СБУ-2, арк. 156 зв.).

За іншими даними, агенти гестапо були серед членів польських комітетів опіки (польські суспільно-громадські установи, що діяли під наглядом німецьких окупантів), які в 1943 р. – першій половині 1944 р. нерідко зверталися до німецької окупаційної адміністрації за допомогою у справі створення загонів польської самооборони (Ільошин, 2005, с. 286).

Проти цього явища в дистрикті «Галичина» після початку рейду радянського партизанського з'єднання Сидора Ковпака влітку 1943 р. стало рішуче виступати польське підпілля. Показово, що перші його боївки для знищення таких таємних співробітників скеровувалися до Львова з-за меж дистрикту. Наприклад, протягом кількох днів серпня 1943 р. у м. Львів польська боївка, що прибула з Варшави,

вбила низку «купців» української національності. Як пояснив для Костя Паньківського один із чільних діячів польських «комітетів» Леопольд Тешнар (Leopold Tesznar), метою акції була нейтралізація діяльності таємних співробітників гестапо як серед українців, так і з-поміж поляків (Паньківський, 1965, с. 277–278).

Як поляки й українці служили у кріпо дистрикту «Галичина» (цей орган окупаційної безпеки борювався і проти українського, і проти польського підпілля), – дослідникам ще належить дослідити.

Попередньо все вказує на те, що осіб польської національності у кріпо дистрикту було більше, ніж українців. Це можна пояснити передовсім умовами прийому на роботу. Вимагався досвід праці за спеціальністю, а його мали етнічні поляки, що служили в довоєнній польській Державній поліції (українців у 1930-х роках туди не набирали) (Галагіда, Іваник, 2021, с. 52; Паньківський, 1965, с. 400).

У документах є чимало згадок про те, що в 1943 р. – першій половині 1944 р. поляки працювали у кріпо або співдіяли з нею й водночас були пов'язані з польським підпіллям.

Так, до кріпо на Станіславщині входили поляки-члени Станіславського відділення державного корпусу безпеки, яке підлягало Львівській делегатурі польського емігрантського уряду. Були серед працівників кріпо і представники польської підпільної формації – Союз збройної боротьби (Markowski, 2023, s. 50).

Причетністю кадрів до Армії Крайової (АК) вирізнявся відділ кріпо в Перемишлянах (Węgierski, 1994, s. 183). Заступником начальника Бережанського відділу був колишній польський агент Комальські (Komalski) (Офіцинський, Хаврак, 2002, с. 43). Теофіль Мушиньські (Teofil Muszyński) зі с. Пановичі на Підгаєччині був агентом кріпо та водночас належав до польського підпільного осередку (ЩАВОУ, арк. 6). «На услугах» кріпо в перші місяці 1944 р. перебували члени польської підпільної організації з с. Боків (Бережанський окупаційний повіт) Адам Цівіньські (Adam Ciwiński) і Стефан Новак (Stefan Nowak) (ЩАВОУ, арк. 5).

Поляки-працівники кріпо передавали допомогу для польських баз самооборони (Ільюшин, 2005, с. 288), попереджали польські села про заплановані окупантами облави (Węgierski, 1994, s. 182). Також вони брали участь у розстрілах євреїв (як це відбулося у м. Делятин на Надвірнянщині в листопаді 1941 р.) (Młynarczyk, 2009, s. 117).

А в Сокальському кріпо фольксдойчі служили у квітні 1944 р. (АЦДВР, арк. 5). На думку авторів оунівського документа за 1944 р., польські службовці опанували кріпо Галичини «майже в цілості» до лютого (АЦДВР, арк. 7, 9).

Автор оунівського документа зі Станіславщини пов'язував зростання кількості арештів й облав гестапо та кріпо в перші місяці 1944 р. із провокаціями осіб польської національності, наголосивши на їхньому винятковому значенні в цьому («ніхто інший, а тільки поляки») (ГДА СБУ-3, арк. 184).

Для порівняння, про роботу українців у кріпо в історичних документах є епізодичні згадки. Так, коли 16 жовтня 1943 р. невідомі пограбували крамницю в м. Сокалі, справу розкрили «українці з кріпо» (Артизов, 2012, с. 717).

Отож встановлено, що працівників німецької «партійної» служби безпеки на теренах дистрикту «Галичина» нерідко добирали з місцевих осіб німецької національності, які розумілися на справах польсько-українських відносин. Вони стежили

за активністю українських і польських суспільно-громадських установ, у разі загрози інтересам Райху намагалися гасити «у зародку» вогнища потенційного протистояння, на що мали повноваження.

У низці окупаційних повітів дистрикту зафіксовано роботу й поляків-гестапівців. На конкретних прикладах показано, як вони мали зв'язки з польським підпіллям і «комітетами».

На Станіславщині, Надвірнянщині, Бережанщині, Сокальщині та в низці інших місцин дистрикту «Галичина» особи польської національності служили в окупаційній кримінальній поліції. Дехто з них водночас співпрацював із формаціями польського підпілля, як-от Союз збройної боротьби й АК, а також попереджав польське цивільне населення про діяльність окупаційної влади, яка могла їм загрожувати. Влаштувалися на роботу до кріпо і фольксдойчі.

Все це в комплексі додавало напруженості в польсько-українські стосунки. Тим більше, що поляки, представники яких працювали в органах окупаційної поліції безпеки (СД, гестапо, кріпо), становили меншість населення дистрикту «Галичина», порівняно з українцями.

Перспективним напрямом видається ретельне дослідження архівних документів з історії поліції безпеки дистрикту «Галичина». У цьому контексті передовсім потребують уваги матеріали фондів № 2, 13, 71, 73 Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Артизов, А. Н. (ред.). (2012). *Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т., 2*. Москва.

АЦДВР: Архів Центру досліджень визвольного руху (АЦДВР), ф. 9 (Збірка документів Миколи Лебеда), т. 6.

Боляновський, А. (2003). *Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945)*. Львів.

Галагіда, І., Іваник, М. (упоряд.). (2021). *Українські жертви Холмщини та південного Підляшшя у 1939–1944 рр.* Львів: Видавництво Українського католицького університету.

ГДА СБУ-1: Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 11 (Міністерство державної безпеки УРСР), оп. 1, спр. 950.

ГДА СБУ-2: ГДА СБУ, ф. 13 (Друковані видання ВНК–КДБ СРСР, ВУНК–КДБ УРСР, 1917–1991 рр.), спр. 376, т. 34.

ГДА СБУ-3: ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 71.

Гунчак, Т. (2007). ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і ризиком. *Український визвольний рух, 11*.

ДАІФО: Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. Р-98 (Станіславський обласний комітет сприяння надзвичайній державній комісії з обліку шкоди і злочинів нанесених німецько-фашистськими окупантами і їх посібниками), оп. 1, спр. 18.

Льюшин, І. (2005). Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. В С. В. Кульчицький (відп. ред.), *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія*. Київ, 222–302.

Клименко, О. О., Ткачов, С. В. (2013). *Українці в поліції в дистрикті «Галичина» (Тернопільський округ): німецький окупаційний режим в Тернополі та околицях у 1941–1944 рр.* Харків.

Колісник, Р. (1990). *Військова Управа та Українська дивізія «Галичина». Діяльність Військової Управи та німецька політика відносно українських національних збройних сил в роках 1943–1945.* Торонто: Накладом Братства кол. вояків 1-ої Української Дивізії УНА.

Лебедь, М. (1946). УПА. *Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у вивольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу* (Ч. 1: Німецька окупація України). Б. м.

Мартиненко, Т. (2012–2013). «Нація білого хліба»: фольксдойче Львова в контексті соціальної поведінки населення в роки німецької окупації. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, 13–14, 243–254.

Офіцинський, Р. А., Хаврак, Л. Ф. (2002). *Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941–1944).* Ужгород.

Паньківський, К. (1965). *Роки німецької окупації.* Торонто; Нью-Йорк: Ключі.

ЦДАВОУ: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3833 (Краєвий провід (керівництво) Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях), оп. 1, спр. 157.

Markowski, D. (2023). *W cieniu Wołynia: «antypolska akcja» OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945.* Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Мłynarczyк, J-A. (2009). *Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie – próba syntezy. Pamięć i Sprawiedliwość*, 1(14).

Węgierski, J. (1994). *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa.* Kraków: Platan.

REFERENCES

Artizov, A. N. (Ed.). (2012). *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatsii v godi Vtoroi mirovoi voini. Dokumenti: v 2 t., 2.* Moskva (in Russian).

Arkhiv Tsentru doslidzhen vyzvolnoho rukhu (ATsDVR), f. 9 (Zbirka dokumentiv Mykoly Lebedia), t. 6 (in Ukrainian).

Bolianovskyi, A. (2003). *Ukrainski viiskovi formuvannia v zbroinykh sylakh Nimechchyny (1939–1945).* Lviv (in Ukrainian).

Halahida, I., & Ivanyk, M. (Comps.). (2021). *Ukrainski zhertyv Kholmshchyny ta pivdennoho Pidliashshia u 1939–1944 rr.* Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu (in Ukrainian).

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), f. 11 (Ministerstvo derzhavnoi bezpeky URSR), op. 1, spr. 950 (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 13 (Drukovani vydannia VNK–KDB SRSR, VUNK–KDB URSR, 1917–1991 rr.), spr. 376, t. 34 (in Ukrainian).

HDA SBU, f. 13, spr. 376, t. 71 (in Ukrainian).

Hunchak, T. (2007). OUN i natsyistska Nimechchyna: mizh kolaboratsionizmom i rezystansom. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 11 (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl.), f. R-98 (Stanislavskyi oblasnyi komitet spriyannia nadzvychainii derzhavonii komisii

z obliku shkody i zlodiiian nanesenykh nimetsko-fashystskymy okupantamy i yikh posibnykamy), op. 1, spr. 18 (in Ukrainian).

Iliushyn, I. (2005). Boiovi dii OUN i UPA na antypolskomu fronti. In S. V. Kulchytskyi (Ed.), *Orhanizatsiia ukraïnskykh natsionalistiv i Ukraïnska povstanska armii*. Kyiv, 222–302 (in Ukrainian).

Klymenko, O. O., & Tkachov, S. V. (2013). *Ukrainci v politsii v dystrykti «Halychyna» (Ternopil'skyi okruh): nimetskyi okupatsiinyi rezhym v Ternopoli ta okolytsiakh u 1941–1944 rr.* Kharkiv (in Ukrainian).

Kolisnyk, R. (1990). *Viiskova Uprava ta Ukraïnska dyviziia «Halychyna». Diialnist Viiskovoi Upravy ta nimetska polityka vidnosno ukraïnskykh natsionalnykh zbroinykh syl v rokakh 1943–1945.* Toronto: Nakladom Bratstva kol. voiakiv 1-oi Ukraïnskoï Dyvizii UNA (in Ukrainian).

Lebed, M. (1946). UPA. *Ukraïnska povstanska armii*. *Yii heneza, rist i dii u vyzvolnii borotbi ukraïnskoho narodu za Ukraïnsku Samostiinu Sobornu Derzhavu* (Ch. 1: Nimetska okupatsiia Ukrainy). N. p. (in Ukrainian).

Martynenko, T. (2012–2013). «Natsiia biloho khliba»: folksdoiche Lvova v konteksti sotsialnoi povedinky naselennia v roky nimetskoï okupatsii. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu, 13–14*, 243–254 (in Ukrainian).

Ofitsynskyi, R. A., & Khavrak, L. F. (2002). *Ukraïnsko-polski stosunki u dystrykti Halychyna (1941–1944)*. Uzhhorod (in Ukrainian).

Pankivskyi, K. (1965). Roky nimetskoï okupatsii. Toronto; Niu-Iork: Kliuchi (in Ukrainian).

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 3833 (Kraievyi provid (kerivnytstvo) Orhanizatsii ukraïnskykh natsionalistiv na zakhidnoukraïnskykh zemliakh), op. 1, spr. 157 (in Ukrainian).

Markowski, D. (2023). *W cieniu Wołynia: «antypolska akcja» OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945.* Kraków: Wydawnictwo Literackie (in Polish).

Młynarczyk, J.-A. (2009). Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie – próba syntezy. *Pamięć i Sprawiedliwość, 1(14)* (in Polish).

Węgierski, J. (1994). *Armia Krajowa na południowych i wschodnich przedpolach Lwowa.* Kraków: Platan (in Polish).

Volodymyr KOVALCHUK

PhD (History)

Senior Research Fellow

of the Department of Source Studies of Modern Ukrainian History

M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography

and Source Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4992-6675>

e-mail: kov_v@ukr.net

POLES AND VOLKSDEUTSCHE IN THE GERMAN SECURITY POLICE OF THE GALICIAN DISTRICT AS A FACTOR IN THE ESCALATION OF POLISH-UKRAINIAN RELATIONS

During the German occupation of the Galician, local ethnic Germans were recruited into the SD. Many of them had a good understanding of Polish-Ukrainian relations and had

experience living alongside the Ukrainian majority and the Polish minority. Their task was to prevent any conflicts that could harm the interests of the Reich. They also used their broad authority to influence the activities of national organizations permitted by the occupation authorities, namely Polish and Ukrainian «committees».

Research has shown that individuals of Polish nationality also served in the Gestapo. Polish Gestapo officers participated in shootings and arrests of the civilian population initiated by the occupation authorities. It was discovered that some of them maintained ties with the Polish underground and other groups, and were deliberately hostile towards the Ukrainian liberation movement.

Specific examples demonstrate that in several regions of the Galician District, such as Stanislavshchyna, Nadvirnyanshchyna, Berezhanshchyna, and others, Poles and Volksdeutsche were recruited into the occupation Criminal Police (Kripo). It was found that some of them had connections to Polish underground organizations. These individuals also sometimes warned Polish civilians about potential threats from the occupation authorities.

In conclusion, the involvement of Poles from the Galician District in the occupation security police negatively affected Polish-Ukrainian relations, as Poles were a minority compared to Ukrainians – the leading ethnic group in this part of the General Government. The presence of Poles and Volksdeutsche among the personnel of the Galician District's law enforcement agencies served as a factor in the escalation of relations between representatives of the Polish and Ukrainian nationalities.

Key words: Galician District, Poles, Volksdeutsche, Ukrainians, SD, Gestapo, Kripo.

*Стаття: надійшла до редакції 22.07.2025
прийнята до друку 29.08.2025*

Ганна ДИДИК-МЕУШ
доктор філологічних наук
старший науковий співробітник відділу української мови
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
професор кафедри філології
Українського католицького університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7384-5782>
e-mail: hannadydyk@ukr.net

ЯК ЗБЕРІГАЛИ МОВНУ Й ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТЬ: RATIO TA EMOTIO В ЛИСТУВАННІ МОВОЗНАВЦІВ-ЧЛЕНІВ НТШ ЗА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ¹

Схарактеризовано значення історичної лексикографії для збереження національної ідентичності, зокрема роль української історичної лексикографії ХХ ст. Зазначено, що українські мовознавці працювали в умовах тотального тиску радянської репресивної системи. Це продемонстровано на прикладі діяльності найбільшого мовознавця-лексикографа першої половини ХХ ст. – проф. Є. Тимченка, дійсного члена НТШ, редактора «Історичного словника українського языка», а також видатного граматиста, автора низки унікальних праць про систему відмінків української мови. Встановлено, що проф. Є. Тимченко був репресований, відбув заслання і до Києва повернувся за кілька років до смерті.

Констатовано, що справу Є. Тимченка продовжив проф. О. Горбач, дійсний член НТШ, який зміг уникнути безпосереднього терору радянської системи і тривалий час працював у Німеччині. Зауважено, що власним коштом він перевидав чимало унікальних українських граматик, що вийшли до 1930 р., а також цінні лексикографічні праці, зокрема в останній чверті ХХ ст. до українських мовознавців зусиллями О. Горбача повернувся «Історичний словник українського языка» за ред. Є. Тимченка, виданий у 1930–1932 рр. за життя професора, але згодом заборонений, а текст із наступними літерами – знищений.

Взаємозв'язок між поколіннями українських мовознавців ХХ ст. розкрито на основі листування О. Горбача з широким колом учених-гуманітаріїв поза межами України, переважно дійсних членів НТШ, і багатьма вченими, які жили в підрадянській Україні та, попри тотальну систему правління, розвивали українську науку і зберігали традиції та пам'ять про своїх попередників.

Ключові слова: текст, словник, історична лексикографія, листування, Наукове товариство ім. Шевченка, Євген Тимченко, Олекса Горбач, радянський режим.

¹ Стаття підготовлена в межах проєкту «Досліджуйте в Україні» Центру Мерошевського/Centrum Mieroszewskiego.

Словникарство в Україні є однією з форм збереження української національної ідентичності, що безпосередньо виявляється в мовній пам'яті українців. Історичний словник якнайкраще зберігає її, «утривалює», певною мірою інтерпретує і водночас «пробуджує національну свідомість широких кругів громадянства, що живуть під впливом чужих великодержавницьких ідей» (Огієнко, 1933, с. 321), «межує з практичною мовною політикою, а вчений виступає водночас безпосередньо як громадянин» (Шерех, 1954, с. 13).

Історичний словник – «найконечніший словник» для кожного народу (Кузеля, 1962) – це копітка робота кількох поколінь лексикографів, які готують джерельну базу, втілюють ідеї щодо його концепції, розробляють засади і принципи, адже розуміють: від моменту появи такого словника «звичайно починається нова доба того чи іншого національного мовознавства, бо з цього часу можливо вже вирішувати найрізноманітніші лінгвістичні питання, що до того “висіли в повітрі”, не оперті на джерельному історичному матеріалі» (Огієнко, 1933, с. 321).

Українські мовознавці кінця XIX–XX ст., відомі діячі Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), брали активну участь у становленні новітньої історичної лексикографії, у реалізації фундаментальних лексиконів. Одні дослідники безпосередньо працювали над історичним словником, були, так би мовити, всередині «творчого процесу» (Євген Тимченко, Дмитро Гринчишин, Уляна Єдлінська, Левко Полюга та ін.). Інші ж долучалися до роботи в різний спосіб: Павло Житецький заклав основи картотеки словника; Іван Огієнко знаходив кошти задля підтримки проекту на етапі розписування пам'яток; Агатангел Кримський, один із фундаторів Всеукраїнської академії наук (ВУАН), курував процесом роботи над словником; Юрій Шевельов говорив про потреби розвитку українського історичного мовознавства перед широкою світовою аудиторією; Василь Німчук готував до друку різножанрові пам'ятки української мови, що від другої половини XX ст. слугували унікальною джерельною базою для укладання історичних словників; Олекса Горбач власним коштом видавав українські писемні пам'ятки в репринтному форматі й переправляв в Україну раритети, заборонені радянським режимом (Дидик-Меуш, 2023а, с. 149–150).

Про введення до широкого наукового кола доробку мовознавців-членів НТШ, репресованих радянським режимом, ішлося віддавна (Юрій Шевельов, Олекса Горбач, Микола Железняк та ін.), проте і сьогодні це питання залишається актуальним.

Відтак мета статті – детальніше розглянути деякі моменти наукової діяльності двох найяскравіших постатей українських мовознавців XX ст. – Євгена Тимченка й Олекси Горбача, дійсних членів НТШ, які «були чесними в науці» та розуміли, що треба «вміти прислухатися до вимог і дисципліни фактів» (Шерех, 1954, с. 33), а не йти за наперед встановленими орієнтирами, які диктувала тодішня радянська тоталітарна система.

З історії української історичної лексикографії першої половини XX ст. Євген Тимченко і його сучасники. Перший помітний поступ українського мовознавства відбувся у XIX ст., і його пов'язують із Павлом Житецьким, Олександром Потєбнею та Костем Михальчуком – «блискучим троєзір'ям», за висловом Юрія Шевельова (Шерех, 1954, с. 5). Наступне піднесення мовознавства в Україні пережило у 20-х роках XX ст. і досягло значних здобутків завдяки ідеям Всеволода Ганцова, Євгена Тимченка, Олени Курило, Петра Бузука, Олекси Синявського, Івана Зілінського, Ва-

силя Сімовича. «Вагу цих мовознавців оцінив, між іншим, і советський режим: усі ці мовознавці, що були у сфері засягу режиму, були знишені, докладено всіх зусиль, щоб знищити їхні твори, замовчати відкрите ними», – зі сумною іронією написав Ю. Шевельов (Шерех, 1954, с. 5).

Із-поміж визначних мовознавців першої половини ХХ ст., що трудилися на полі історичної лексикографії в «добу відродження», саме проф. Є. Тимченкові справедливо належить першість і заслужена шана. Його називають «основоположником української наукової історичної лексикографії» (Німчук, 1996, с. 26), «з покликання лексикографом» (Булаховський, 1948, с. 127), «визначним українським мовознавцем і може найтиповішим представником “народницької” течії в українській лінгвістиці» (Шерех, 1954, с. 39). Особі Є. Тимченка присвячено чимало розвідок та наукових студій (Єдлінська, 1996; Чепіга, 1996; Свашенко, 1996 та ін.), зокрема й «Історичному словнику українського язика», який був «твором життя Тимченка» (ЕУ), його дітищем, його *opus magnum*².

«Історичний словник українського язика» за ред. Є. Тимченка вийшов друком у травні 1930 р. – це був перший том у двох зшитках: I (А–Ж) і II (Глу–Жя). Як виявилось невдовзі після виходу тому, усе сказане вище мало символічне значення: і короткотривалий період відродження власне українського мовознавства, і вихід тільки першого тому, і, врешті, примусове припинення роботи над історичним словником та репресії найвідоміших мовознавців, дійсних членів НТШ. Отож історія створення «Історичного словника українського язика», відображає ситуацію в українському мовознавстві і загалом у тогочасній українській науці (Дидик-Меуш, 2023b).

У час неабиякого піднесення на мовознавчій ниві акад. А. Кримський так схарактеризував ситуацію у ВУАН: «Видано чимало розвідок з історії української мови (назвемо праці Томсена, Кримського, Тимченка, Ганцова, Курило, Синявського, Бузука, Дем'янчука та ін.). Але де аж кипить філологічна продукція на Україні і сиплються праці наче з чарівного рога Амальтеї, дак це в царині української граматики і словників» (Кримський, 1928, с. 265). У «Звідомленні Першого (Історично-Філологічного) Відділу» за 1923 р. ідеться про дуже «втішні та багатообіцяючі» лексикографічні проєкти: «За перше півріччя роботи Відділ організував постійні комісії, яких було спершу шість: 1) Словника Живої Української Мови, 2) Історичного Словника Української Мови, 3) Історично-Географічного Словника Української Землі, 4) Археографічна, 5) Видавання пам'яток Новітнього Українського Письменства та 6) Правописна – Термінологічна» (Звідомлення, 1924, с. 294).

Щодо Комісії для уложення історичного словника українського язика, то її робота розпочалася 1919 р. На січневому засіданні Є. Тимченко так визначив нагальність історичного словника: «Потреба на словник нашого старого язика вже віддавна відчувається, бо лексичний скарб нашої мови, найбільше в минулому, ще мало вяснений; так само й чужоземні впливи щодо їхньої сили й ваги як у сучасній людській мові, так і в старій письмєнній, подають низку спірних питань; їх за браком виведеного на яв і систематизованого матеріялу годі як слід розв'язати; так само дороги чужих впливів і епохи їхнього настання часто нам не зовсім ясні» (Тимченко,

² Про ідеї розвитку української словникової справи йшлося також у листах молодого Євгена Тимченка до Пантелеймона Куліша (Захаркін, 1998, с. 94–107).

1923, с. 115). На момент написання цієї записки, як читаємо далі, склалися більш ніж сприятливі умови для праці укладачів та редактора, тому були великі плани створити якісний словник, унікальний і фундаментальний: «Комісія не обмежена в своїм існуванні певним часом, через те має змогу як найповніше використати всі джерела, що можуть причинитися до історії нашої лексики, не минуючи навіть глосів, які ми подибуємо в творах арабських, грецьких і ин. авторів, і не в'яжучись жадними мовними та літературними теоріями що до мови й письменства на території сучасної України» (Тимченко, 1923, с. 115).

Іван Огієнко точно відтворив етапи роботи Євгена Тимченка як керівника лексикографічної групи та редактора словника, адже сам безпосередньо допомагав молодому вченому і фінансував проєкт³: 1) *початки картотеки і короткий історичний словник*: «змолоду зібрав він [Євген Тимченко – Г. Д.-М.] був коло 60 тисяч слів, вибраних із 34 українських джерел» і «склав був малого історичного словника нашої мови й післав його на Костомарівську премію» (1905); 2) 1919 р. – *формування картотеки*: Євген Тимченко тимчасово був професором Кам'янець-Подільського університету; саме тоді ректор університету Іван Огієнко «роздобув потрібні на це великі кошти і доручив проф. Є. Тимченкові цілу цю справу» (за 1919 р. виписано понад 30 тис. карток із цитатами з пам'яток); 3) 1920 р. – *повернення до Києва*: Кам'янець-Подільський університет «подарував увесь виготовлений матеріал Українській Академії Наук, тому й передав його проф. Є. Тимченкові, який повертався до Києва»; «ця Кам'янецька доба була реальним початком складання Історичного Словника української мови вже на нових засадах» (Огієнко, 1933, с. 321–322).

У наведеній періодизації І. Огієнка відсутня інформація про ще один важливий момент, який стосується початкового етапу укладання будь-якого словника, – призначення його редактора, безпосереднього організатора й натхненника роботи всієї групи укладачів і технічних працівників. Така інформація відсутня в рецензії І. Огієнка, бо він не був безпосереднім учасником обрання Є. Тимченка на цю відповідальну посаду. Детально про це йдеться в «Записках Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук» за 1919 р. Там розміщено унікальний документ – «Оцінка наукових праць проф. Є. Тимченка» авторства акад. А. Кримського. Уважно його вивчивши, можна почерпнути не тільки інформацію про конкретну особу – Є. Тимченка як лексикографа, наведені нижче факти та міркування дають змогу виокремити основні вимоги до укладача й особливо до редактора історичного словника української мови (Дидик-Меуш, 2023с).

Подам (ідучи за акад. А. Кримським) попередні досягнення молодого Є. Тимченка, необхідні для того, щоб очолити роботу над укладанням історичного словника: 1) «у проф. Тимченка є довгий ряд попередніх, підготовчих студій та пильної праці в тих сумежних філологічних паростях, які дають йому спромогу взятися за історично-лексикологічну роботу з повною свідомістю, з суворим науковим методом, з великою ерудицією та з чималим уже надбаним досвідом», адже він «є автор такої української граматики, де працювате вивчення фонетичних та морфологічних

³ Встановивши послідовність підготовчих етапів, хочу наголосити на тому, що від початку роботи і до виходу першого тому історичного словника то була праця не однієї людини, а колективу вчених із постійною допомогою багатьох знаних діячів науки й культури, які не входили до робочої групи комісії і навіть не працювали в системі Академії наук.

особливостей живої української мови щасливо сполучується з тямущим користуванням, порівнюючою філологією, її законами»; 2) «проф. Тимченко був одним з авторів (другий був покійний Михальчук) дуже совісно складеної програми для збирання особливостей української діалектології», адже він, «студіюючи стародавні українські пам'ятки, джерела для історії української мови, повинен легко розбиратися в пістрявім матеріалі, писанім по всяких глухих закутках нашої давньої території, і не спинятися безпомічно в нетрях усяких архаїзмів та рідких слів, які по наших стародавніх документах та рукописах нераз аж кишать»; 3) «проф. Тимченко і науково й практично гаразд знає польську, то це так само є великий плюс і необхідна умова для складання староукраїнського словника»; 4) «в проф. Тимченка є вже готовий надрукований словник російсько-український, і що навіть для історичного словника вже в нього є призбірані великі матеріали, зачерпнуті із староданих джерел, то ми маємо признати, що історично-філологічний відділ Української Академії Наук повинен нікому іншому, тільки проф. Тимченкові, доручити головний провід у тій академічній постійній комісії, яка має своєю метою скласти науковий історичний словник української мови» (Кримський, 1919).

Аргументи А. Кримського актуальні й сьогодні для тих, хто працює в історичній лексикографії. Коротко й узагальнено їх можна подати так: 1) знання законів мови та порівняльного мовознавства, добра фахова підготовка; 2) діалектологія, історична діалектологія⁴; 3) володіння мовами, які відігравали значну роль у розвитку української мови того періоду, словник якого укладається; 4) наявність попереднього лексикографічного досвіду; 5) збирання матеріалу до історичного словника, зацікавлення цією проблематикою ще задовго до безпосередньої роботи над його укладанням і редагуванням.

Коли побачив світ перший том історичного словника, проф. І. Огієнко не шкодував слів для похвали: «мрія трьох поколінь українських мовознавців», «найвищий трибунал», «найавторитетніше джерело» (Огієнко, 1933), «величезної ваги видання» (Огієнко, 1930). Задля об'єктивності зазначу, що реакція професора І. Огієнка на появу першого тому була неоднозначною. Ті фрагменти тексту, які дослідники переважно оминають, варто процитувати, бо проблеми, порушені в повній версії тексту І. Огієнка, і сьогодні, на жаль, не вирішені в українській історичній лексикографії.

Річ у тім, що було кілька публікацій рецензії І. Огієнка на історичний словник. Переважно цитують публікацію з «Рідної мови» за 1933 р. (Огієнко, 1933). Вона, однак, друга за часом виходу. Повний її текст з'явився в газеті «Діло» 1930 р. (Огієнко, 1930). Узявши до уваги цей факт, варто уважно простудіювати публікацію в «Ділі»

⁴ Професор Микола Грунський у рецензії «Завдання наукових підручників історії української мови (з приводу нових підручників проф. П. Бузука та проф. С. Тимченка)» точно визначив значення діалектології для історика мови: «Коли мова, як щось суцільне, є фікція, коли кожна мова складається з окремих говірок, то натурально, що перш за все треба вивчати діалектологію. Сама історія української мови є історія її говірок, її діалектів. І ось простежити історію української мови дуже важко тому, що в найдавніших пам'ятках ми бачимо особливості цієї мови тільки випадково, як помилки проти традиційного шаблону. Але що більше ми вивчаємо цю діалектологію, то певніші ми будемо в своїх думках щодо найстаріших пам'яток. ... Щоб науково працювати над найдавнішими пам'ятками, щоб розбиратися в тих питаннях, які викликають ці пам'ятки, треба перш за все добре засвоїти собі дані сучасної діалектології, треба уміти застосувати ці дані до давніх пам'яток» (Грунський, 1927).

і зіставити зі скороченою версією в «Рідній школі». Це дасть змогу зрозуміти позицію І. Огієнка, який щиро вболівав за вихід історичного словника української мови і переживав певною мірою велике розчарування та спротив стосовно нереалізованих концептуальних засад «Історичного словника українського язика».

Справді, у рецензії І. Огієнко висловив захоплення першим томом довгоочікуваного словника: «Отже, нарешті, й українське мовознавство дочекалося свого великого свята!» (Огієнко, 1930). Саме цей вираз часто цитований і навіть хрестоматійний. Але звернімо увагу на дещо ширший контекст – той фрагмент рецензії, який не подано в часописі «Рідна мова», а тільки в «Ділі». У ньому автор пояснює, як різні користувачі сприйматимуть інформацію у словнику і чим це небезпечно для власне української справи (дет. див.: Дидик-Меуш, 2023а, с. 149–160).

Зрештою, завершивши емоційний виклад аргументів, І. Огієнко називає головного винуватця такої кричущої несправедливості – ВУАН – і головну провину перекладає на неї. Власне, цитована тут публікація в «Ділі» і є Відкритим листом до ВУАН. Іван Огієнко написав цей текст одразу після виходу першого зшитка першого тому «Історичного словника українського язика», а таких зшитків було заплановано 10–15. Тому він сподівався, що після першого ВУАН ще зможе виправити ситуацію із джерельною базою такого унікального словника, а також із його назвою (чому словник «українського язика», а не «української мови?»).

Цього, однак, не сталося. Після виходу двох зшитків словника (1930–1932) особливого розмаху набрав розгром української культури в підрадянській Україні: колектив припинив працю над словником, черговий випуск був знищений у друкарні (ЕУ, с. 3208), укладачів – розігнано, а в 1939 р. головного редактора проф. Є. Тимченка, після репресій і переслідувань, – заслано до Красноярського краю. Коли в 1943 р. 77-річний учений повернувся до Києва із заслання і в 1944 р. навіть був поновлений на роботі у ВУАН, про справу свого життя – історичний словник – він мав був забути назавжди – «Історичний словник українського язика» був репресований, як і його головний редактор⁵.

Вагомим додатком до цієї історії може слугувати оприлюднений для широкого загалу важливий документ – заява проф. Є. Тимченка до Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР, що надійшла із с. Дзержинськ Красноярського краю (1940): «Уклінно прошу Вас, дати розпорядження про розшук і повернення мені моїх наукових праць. Не допускаю думки, щоби в нашій соціалістичній державі, ще не надру-

⁵ Зшитки видання, готові до друку, знищили. Проте Картотеку словника за ред. Є. Тимченка (у наукових колах її називають Картотекою Тимченка), яка дивом уціліла, у Києві зберігати не хотіли і передали згодом до Львова. Сьогодні вона зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Її формують 300 тис. карток із цитатами-ілюстраціями, вміщеними у 118 скриньках основного й у 8 скриньках додаткового матеріалу. Картотека Тимченка – неоціненне надбання української філологічної науки і навіть тепер, у першій чверті ХХІ ст., становить частину української культурної спадщини. Добре відома в мовознавчих колах, вона слугує надійним помічником сучасним дослідникам українського та славістичного мовознавства. Особливу роль вона відіграє під час укладання Словника української мови ХVІ–ХVІІ ст., бо дає змогу колективі укладачів із відділу української мови виконувати своє завдання більш ґрунтовно: уточнювати семантику лексем, звіряти цитати, пам'ятки тощо. Картотека Тимченка охоплює і ХVІІІ ст., тому вчені мають змогу краще простежити кількісну та якісну динаміку вживання того чи того слова та виразу, а їхні висновки і спостереження стають більш надійними.

ковані наукові праці, які не містять нічого політичного, і особисті документи людини, котра не вчинила жодного державного злочину і не перебувала під слідством, були по-варварському знищені – факт в історії людської думки ще нечуваний і не допустимий навіть щодо людей, які справді завинили перед своєю державою»⁶ (Бажан, 2016).

Актуальними і, на жаль, нереалізованими до сьогодні залишаються слова дійсного члена НТШ У. Єдлінської про те, що все ще немає детальної розвідки про долю архіву Є. Тимченка, з чого можна було би сказати про відомого вченого як про об'єкт нагляду слідчих органів, з ініціативи яких, припускає дослідниця, «ще у 1926 році його понизили на службі», і продовжує: «Хто знає, чи однією з причин цього не було саме членство в НТШ, зв'язки з вченими Західної України» (Єдлінська, 1996, с. 25).

Українські лексикографи ретельно вивчають та публікують спадщину кінця XIX – першої половини XX ст., дійсних членів НТШ: «Наслідки праці цих мовознавців не викорчовані і не можуть бути викорчовані ... з двох причин: бо їхня праця спиралася не на фантазії й суб'єктивні забаганки, а на факти й тенденції розвитку живої народної та інтелігентської мови; і також – бо вони самі мали наукову лінгвістичну кваліфікацію, лінгвістичну обдарованість і почуття відповідальності за роблене» (Шерех, 1954, с. 44). У такий спосіб, працюючи над модерними проєктами, сучасні українські словникарі забезпечують нерозривність поколінь, тяглість однієї важливої справи – укладання словників.

З історії українського мовознавства другої половини XX ст. Олекса Горбач і його сучасники. Продовжити історію життя ідей та книжок проф. Є. Тимченка допоможе листування послідовників ученого, зокрема видатного українського мовознавця О. Горбача, який активно працював на філологічній ниві в Німеччині і, будучи за межами СРСР, зміг реалізувати багато планів, пов'язаних із репресованими за радянського режиму українськими авторами та їхніми науковими працями (Горбач, 1998). Особистий архів родини Горбачів (Олекси Горбача і його дружини Анни-Галі, відомої літературознавиці, перекладачки та громадсько-культурної діячки) зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (Горбачі)⁷. Ще за життя А.-Г. Горбач вийшла частина епістолярію О. Горбача у великому томі «Життя – не просто існування. Листування Олекси Горбача (1946–1996)» (Горбач, Єдлінська, Чікало, 2003); інша частина неопублікованих листів, що становить неабиякий інтерес для вирішення мовних та позамовних питань розвитку українського мовознавства радянської доби, ще чекає свого дослідника⁸.

Листування О. Горбача (ОГЛ) яскраво засвідчує те, як він, вихований на традиціях класичного українського мовознавства, дбав про повернення в наукові кола

⁶ Переклад із російської авторки.

⁷ До Бібліотеки матеріали із приватного архіву Горбачів надходили від А.-Г. Горбач із м. Берфурта у 2000 р. і 2004 р. Найбільшу його частину вже після її смерті, у 2014 р., передало німецько-українське товариство «Райн-Неккар» із м. Гайдельберг (Сус, 2015, с. 551–552).

⁸ У зв'язку з розпадом СРСР і розбудовою незалежної держави в Україні стався справжній видавничий вибух щодо оприлюднення вільних думок з «епістолярних шухляд», наприклад: у 1992 р. опубліковано «Листи з Соловків» Миколи Зерова, Валеріана Підмогильного, Миколи Куліша й інших репресованих мистців «розстріляного відродження»; у 1986 р. – «Двісті листів Бориса Антоненка-Давидовича» Дмитра Нитченка; у 1992 р. – «Листування з Євгеном Сверстюком» Юрія Луцького та багато ін.

Є. Тимченка – свого наставника, який зусиллями радянської влади був цілковито стертий із мовознавчої карти України.

Листи якнайточніше передають думки авторів, бо це специфічний вид словесної творчості, що має як естетичне, так і екзистенційне значення, свою стилістику та поліфункційність: від реалізації комунікативного завдання до самоцінних виявів людського духу; це свого роду документалістика; це «зафіксоване і нетлінне», «епістолярні скарби», «інтелектуальний продукт особливого роду», «своєрідний синтез *ratio* й *emotio*», «явище межове – на зіткненні різних аспектів і жанрів людської поведінки, різних рівнів самоусвідомлення людини» (Коцюбинська, 2009, с. 11–98). Листування, за Михайлиною Коцюбинською, забезпечує здійснення від «суто житейських приземлених комунікативних функцій – до самоцінних виявів духу» його автора або взаємин авторів (так виник термін «епістолярні взаємини»). Іншими словами, епістолярій мистця – замаскований «внутрішній діалог автора із власною совістю» (за Ю. Шевельовим), який понад усе важливий не лише для достовірної інформації про особисте життя діяча, а й поглиблює знання про епоху, міжособистісні та суспільні стосунки.

Коло питань, пов'язаних у листуванні О. Горбача з Є. Тимченком, можна означити так: 1) пошуки мікрофільмів граматик, зокрема граматики Є. Тимченка, для подальшої їх публікації; 2) перевидання «Історичного словника українського язика» (А–Ж) за ред. Є. Тимченка (Київ, 1932–1933); 3) технічні проблеми; 4) фінансові витрати.

Найперша згадка про Є. Тимченка виявлена в листі О. Горбача до Дмитра Штогриня (від 30.12.1983 р.), у якому автор подає свого роду короткої підсумок попередньої пошукової роботи: «Вельмишановний і Дорогий Пане Колего! ... у мене вже зібрані мікрофільми з дальших граматик: Панькевича, Волошина ..., Партицького, Тимченка (1917)» (ОГЛ, с. 499), що відповідає його великому планові – «маю амбіцію зібрати в згаданій серії УВУ реєдиції найістотніших наших граматик до 1930 р., що не були перевидані ... Огієнка ж перевидують усе (вартісне і маловартісне!) в Вінніпегу, тож ним не зацікавлений» (ОГЛ, с. 568). Про це написано трьома роками пізніше в листі до Володимира Луціва (від 12.06.1986 р.).

У більш детальному листі до того ж В. Луціва (від 26.05.1986 р.) О. Горбач просить якнайшвидше допомогти з виданнями книжок для фотопередруку і надсилає адресатові список із 15 позицій вартісних, на думку вченого, «наших граматик до 1930 р.»: «ГраMATика» Пантелеймона Куліша (Санкт-Петербург, 1861), «Методична граMATика руської мови» Володимира Коцовського та Ілярія Огоновського (Львів, 1904), «Початкова граMATика української мови» Олени Курило (Варшава, 1922), «Коротка граMATика української мови» Володимира Мурського (Одеса, 1918), «Українська мова» Миколи Наконечного (Харків, 1929), «ГраMATика українського язика» Івана Нечуя-Левицького (Київ, 1913–1917), «Руска граMATика» Степана Смаль-Стоцького і Федора Гартнера (Відень, 1893, 1914; Львів, 1928), «Українська граMATика» Євгена Тимченка (Київ, 1918), «Мала граMATика язика руського» Маркіяна Шашкевича (Відень, 1865), «Підвищений курс української мови» за ред. Леоніда Булаховського (Харків, 1929, 1930), «Нариси з української стилістики» Бориса Ткаченка (Київ, 1930), «Українська фраза» Миколи Сулими (Харків, 1930), «Українська стилістика і ритміка» Володимира Домбровського (Перемишль, 1922) (ОГЛ, с. 563). І далі: «Був би Вам вдячний тоді, якщо б Ви захотіли мені визичити, бо я б дав тут, у

університетській фотолабораторії у Франкфурті, зробити добрі мікрофільми (щойно з таких можна робити добрі фотокопії для фотопередруку)» (ОГЛ, с. 563).

У листі до Софії Янів (від 1.04.1985 р.) уперше згадано про план перевидання «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка в контексті широких видавничих амбіцій: «Дорога Пані Софіє! Почуваюся супроти Вас до важкого гріха: я досі не відповів на Вашого листа. ... сиджу над кількома видавничими проєктами (зі своїх серій в УВУ [Українському вільному університеті – Г. Д.-М.] – з граматик, і діалектології, та пам'яток мови, і таки зі своєї нім[ецької] серії, де хочу перевидати Тимченка, і передрук списка назв місцевостей УРСР з 1947 р. з проведеними переназваннями й попередніми назвами, і такого ж рос[ійського] списка переназвань на Криму з 1960 р., та з додатком тих укр[аїнських] місцевих назв, що лишилися в РСФСР, БССР, Польщі, ЧССР і Румунії» (ОГЛ, с. 532). Того ж року Олекса Горбач озвучив ідею перевидання і граматики, і словника за ред. Євгена Тимченка в листі до Миколи Мушинки (від 14.07.1985 р.): «Я вже, як Вам писав був, щось 5 років на пенсії (пішов передчасно через хворобу), то тепер узявся за різні власні речі. Хочу тепер поперевидавати укр[аїнські] граматики раніші, “Іст[оричний] словник” Тимченка, “Іст[орію] укр[аїнської] мови” Бузука тощо» (ОГЛ, с. 545).

Здавалося б, листування О. Горбача із Ю. Шевельовим мало б так чи так порушувати питання «більш глобальні» щодо удоступнення вкрай важливих праць Є. Тимченка, які, як і їхній автор, були репресовані та заборонені в підрадянській Україні. Проте, як бачимо з листів двох великих українських мовознавців ХХ ст., у них ідеться винятково про технічні можливості та певні перешкоди щодо фотокопіювання у США раритетів (на той час саме це суттєво гальмувало справу). У листі (від 29.06.1985 р.) Ю. Шевельов клопочеться: «Дорогий Пане Докторе! ... Почну з того, що Вас найбільше цікавить – фотокопії з словника Тимченка. Я тепер витяг ті сторінки, що Вас цікавлять, і вони майже всі дефективні ... Я тепер беру сторінки з I тому і дам їх сфотографувати й перешлю Вам, а тоді Ви мені скажете, чи варт робити те саме зі сторінками 2 тома» (ОГЛ, с. 542).

Не минуло і місяця, як у наступному листі (від 4.07.1985 р.) Ю. Шевельов деталізував: «Дорогий Пане Докторе! Цим разом майже самі справи: а) Сторінки з Тимченка. Я маю фотостати, мікрофільма я позбувся, коли дістав ці. Думаю, що ці сторінки мають ті самі хиби, що й оригінал, з якого їх зроблено. Але Вам видніше, тож я вирішив зробити фотостати або мікрофільм. Фотостати коштували б несамовито дорого – 4,75 дол. кожний плюс вісім відсотків податку. Тоді я став шукати мікрофільмувальника. Ті, що я знайшов, не хочуть робити фільм з порізаних сторінок. Ви, мабуть, знаєте, що Америка несамовито стандартизована, і майже не можна знайти охочого робити щось поза стандартом. Тоді я вирішив, що простіше зробити інакше – вислати Вам ті сторінки, що Ви зазначили, з мого оригіналу. Що я й роблю. Так Ви самі побачите, чи варта овчинка вичинки» (ОГЛ, с. 543–544). Урешті О. Горбачеві доведеться де-інде робити фотокопії, адже Ю. Шевельов у листі (від 20.07.1985 р.) підсумовує безуспішність свого фотокопіювання: «Я так і думав, що мій Тимченко не надається. Але фотографія, поза пашпортовою, тут фактично вийшла з ужитку, бо кожний фотографував сам, і тому ціни скажені» (ОГЛ, с. 547).

Олексі Горбачеві довелося самому відфотокопіювати книжки, і в листі до Софії Янів (від 6.11.1985 р.) він дякує їй за надіслані матеріали, пишучи: «Дорога Пані

Софіє! ... Прислане Вами 1-ше видання сксерокопією завтра у Франкфурті й зразу Вам поверну. Якщо б однак Ш[евельо]в книжки не був повернув (бо ж відтоді вже минуло бодай 4 роки, як її потребував!), то дуже прошу, хай Б[ібліоте]ка НТШ ургус в нього. Мені вже через того *фатального Тимченка* [виділення моє – Г. Д.-М.] не підходить: вийде-бо так, ніби я завзявся його “переслідувати” щодо звороту випозиченого з Сарселю. Він же мені в справі випозичення Тимченка для фотомікрофільму тут не відповів у довгенькому листі, а лиш обмежився до рефлексій, які-то скомпліковані речі окремі сторінки в ЗСА мікрофільмувати чи фотокопії робити. Словом, викрутився, як сіном з пивниці». І далі: «... коло нас – без змін: домордову косметичні виправлення на фотокопіях Словника Тимченка, бо за тиждень вони враз із передмовою (її мушу теж іще перецяпати) мусять бути в Марбургу – згідно з домовленням із фотодрукарнею, а тоді, хіба, до місяця буде готова книжка. Треба “вивалити” з рідної кишені 16000 нм, тому змобілізував уже за океаном замовлювачів ніби-передплатників» (ОГЛ, с. 552–553). У листі до Ю. Шевельова (від 12.01.1986 р.) читаємо: «... друкуємо виключно на “самофінансувальній базі”: інвестуємо власні гроші, які нам після розпродажу повинні вернутися. Так виходить оце до 2-х тижнів і Тимченка “Іст[оричний] словник”, що його фінансує 17000 нм сам. Так вийшли і Червінська – Дикий, і Гординський» (ОГЛ, с. 555).

В епістолярній спадщині Олексі Горбача особливим є листування з Йосипом Дзендзелівським, професором Ужгородського університету. Воно цікаве не тільки тим, що в ньому теж ідеться про видавничі плани О. Горбача, зокрема щодо Є. Тимченка, а й дана точна характеристика ситуації в тодішній Україні, що переживала «горбачовську перебудову» і була за 2 роки до проголошення незалежності в 1991 р. У листі (від 27.12.1989 р.) Й. Дзендзелівський щиро захоплюється діяльністю О. Горбача в еміграції: «Вельмишановний Олексю! ... Я знав, що Ви наполегливо і плідно працюєте, багато друкуєте, але не уявляв собі, що Ви так багато зробили в різних ділянках україністики і славістики, зокрема у вивченні історії українського мовознавства, пам’яток, діалектології тощо. Великої пошани заслуговує й те, що Ви фотомеханічним способом перевидали таку силу старих українських граматик та інших раритетів ... Та й біографія Вашої молодості така, що тільки в романах можна зустріти» (ОГЛ, с. 651).

В Україні кінця 1980-х років ситуація в гуманітаристиці була не надто добра і рухалася в бік поступу дуже поволі. Тому Й. Дзендзелівський вважав за необхідне написати коротко про ситуацію у мовознавчих колах, що є наслідком багатолітніх репресивних заходів: «... в багатьох людей ... з часів кривавої сталінщини засів якийсь вічний переляк, який дуже важко витравити чи побороти» (ОГЛ, с. 652); «Ота тривала безглузда самоізоляція, оті самовихваляння і постійні безпардонні лайки ... – все це врешті-решт дало надто жалюгідні наслідки» (ОГЛ, с. 653).

Варто зауважити, що тоді не те, що самі «репресовані» мовознавчі праці, а й основні біографічні дані про їхніх авторів – визначних членів НТШ – не були відомі навіть професорам в Україні. До прикладу, Й. Дзендзелівський у листі (від 27.12.1989 р.) звертався з таким проханням до О. Горбача: «Проф. В. Сімович помер в 1943 р., а якого числа і місяця?»; або: «... попрошу Вас надіслати мені відомості про те, де і коли, на яких посадах працювали проф. Р. Смаль-Стоцький та проф. К. Кисілевський після від’їзду на еміграцію. Обидва вони, очевидно, вже покійні?

Подайте, будь ласка, докладні дати і місце смерті. Чи опублікували вони на еміграції якісь монографії чи інші важливі праці з української мови» (ОГЛ, с. 652).

У листі Й. Дзендзелівського, зацитованому вище, ішлося про важливе і довгоочікуване видання, що характеризувало б новий етап в історії власне українського мовознавства, а саме про енциклопедію «Українська мова». Ось що написав адресант: «“Енциклопедія української мови” (ЕУМ) запланована взагалі досить солідно, десь на 100 друкованих аркушів. Щодо персоналій, то передбачається взяти до уваги всіх (і своїх, і зарубіжних) авторів, які зробили хоч якийсь помітний внесок у вивчення української мови. ... я маю написати статті про 5 чи 6-тьох репресованих у 30–40-их роках. Відомості про них роздобувати досить важко. Але серед них розкриваються інколи дуже цікаві і колоритні фігури. Наприклад, Нестор Малеча, про нього я зібрав такий і стільки матеріалу, що можна було б написати якусь повість. Знайшов 92-річну дружину в Уральську, доньку. ... Словом, жах, що було, що пережила наша багатостраждальна україністика. Так хочеться вірити, що та ЕУМ може бути солідним довідником, і так би не хотілося ще і ще раз розчаровуватися» (ОГЛ, с. 651–652).

Професор Й. Дзендзелівський охоче погодився допомогти О. Горбачеві в його справі перевидання праць Є. Тимченка, зокрема про відмінки в українській мові, і виконав обіцяне. У листі (від 8.12.1990 р.) читаємо: «Дорогий Олексю! ... Ви плануєте перевидати синтаксис відмінків Є. Тимченка. У мене особисто є ці праці про всі відмінки, і я радо їх Вам позичу ... До речі, книга про генетив (це його дисертація), яка вийшла в РФВ⁹ теж Вам потрібна? У мене примірник цієї книги із автографом автора з бібліотеки О. Шахматова (дістав у спадщину від Б. О. Ларіна)» (ОГЛ, с. 739).

Збірка праць Є. Тимченка про відмінки в українській мові побачила світ аж 2020 р. до 150-річчя НТШ. Голова редколегії М. Железняк так зауважив у передмові до «Відмінки іменників української мови: студії Євгена Тимченка 1913–1928 років» – унікального перевидання *opus magnum* видатного українського мовознавця: «Про велике значення граматичних студій Є. Тимченка для українського мовознавства свідчить і той факт, що їх уже планували перевидати. Зокрема таке бажання було в О. Горбача. Про це дізнаємося з листів Й. Дзендзелівського ... Щоправда, віднайти інформацію про те, чи таки перевидав монографії Є. Тимченка, нам не вдалося. Із подальших листів до О. Горбача розуміємо, що Й. Дзендзелівський свою обіцянку виконав» і через М. Мушинку передав усі праці Є. Тимченка про відмінки (Железняк, Іщенко, 2022, с. VII–IX).

Так історія, що розпочалася наприкінці 1980-х років у листуванні проф. О. Горбача з найбільшими мовознавцями – дійсними членами НТШ, – тривала майже пів століття і завершилася аж у 2022 р. поверненням до широкого наукового обігу цінних видань Є. Тимченка, знаного історика мови, лексикографа, але також (чи й насамперед) найвизначнішого українського граматиста першої половини ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бажан, О. (2016, 12 листопада). Академік Євген Тимченко: «Прошу тільки про одне...». *Голос України*. <https://www.golos.com.ua/article/278972>

Булаховський, Л. А. (1948). Євген Костянтинівич Тимченко [некролог]. *Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР*, 6.

⁹ РФВ – «Русский филологический вестник», мовознавчий і літературознавчий часопис, який тоді виходив у Варшаві (1879–1914, т. 1–72).

Горбач, О. (1998). *Шлях зі Сходу на Захід: спогади*. Львів.

ОГЛ: Горбач, А.-Г., Єдлінська, У., Чікало, М. (редкол.). (2003). *Життя – не просто існування. Листування Олекси Горбача (1946–1996)*. Львів.

Горбачі: Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів), ф. 294 (Горбачі).

Грунський, М. (1927). Завдання наукових підручників історії української мови (З приводу нових підручників проф. П. Бузука та проф. Є. Тимченка). В А. Кримський (гол. ред.), *Записки Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук*, 15. Київ, 260–270.

Дидик-Меуш, Г. (2023а). Словник XVI – першої половини XVII ст.: що передувало його появі за роки діяльності НТШ. *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей*. Львів, 149–160.

Дидик-Меуш, Г. (2023b). Іван Огієнко і створення історичного словника української мови. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна: науковий збірник*, 20. Кам'янець-Подільський, 52–58.

Дидик-Меуш, Г. (2023с). Агатангел Кримський і створення історичного словника української мови. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)*, 37, 64–80.

ЕУ: Тимченко Євген. (1980). В В. Кубійович (гол. ред.), *Енциклопедія українознавства. Словникова частина* (Т. 9: Тимофєєв Валентин – Хмельницький Богдан). Париж; Нью-Йорк, 3208.

Єдлінська, У. (1996). Євген Тимченко – член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць*, 3, 17–25.

Железняк, М. Г., Іщенко, О. І. (2022). Синтаксична спадщина Є. Тимченка. В М. І. Железняк (гол. редкол.), *Відмінки іменників української мови: студії Євгена Тимченка 1913–1928 років*. Київ.

Захаркін, С. (1998). Листування Пантелеймона Куліша з Євгеном Тимченком (1866–1948). *Київська старовина*, 4(322), 94–107.

Звідомлення: Кримський, А. (гол. ред.). (1924). Звідомлення Відділу за 1923 рік. *Записки Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук*, 4. Київ, 294.

Коцюбинська, М. (2009). Український епістолярій – доля і значення. *Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість*, 18–19.

Кримський, А. (1919). Оцінка наукових праць проф. Є. Тимченка. *Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук*, 1. Київ, LCII–LCIII.

Кримський, А. (1928). Що зроблено на Україні в царині історико-філологічних наук за десятиліття 1917–1927 рр.? *Записки Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук*, 16. Київ, 265.

Кузеля, З. (1962). Історичний розвиток і сучасний стан українського словництва. *Записки товариства імені Шевченка* (Т. 169: Збірник на пошану Зенона Кузеля). Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 217–235.

Німчук, В. (1996). Є. Тимченко – основоположник української наукової історичної лексикографії. *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць*, 3, 26–40.

Огієнко, І. (1930). Історичний словник української мови (Слово до Української Академії Наук у Києві). *Діло*, 211, 3; 213, 4. <https://libraria.ua/issues/192/22252>

Огієнко, І. (1933). Історичний словник української мови за редакцією проф. Є. Тимченка. *Рідна мова*, 10, 321–322.

Свашенко, А. (1996). Значення «Історичного словника українського язика» для дослідження етимології українських та білоруських антропонімів. *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць*, 3, 115–122.

Сус, І. (2015). Наукова, літературна та громадська діяльність Анни-Галі Горбач (за матеріалами листування з особистого архіву Горбачів відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника). *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*, 7, 551–561.

Тимченко, Є. (1917). *Українська граматика*. 2-ге вид. Київ: Друкарня Університету св. Володимира Акц. Т-ва друк. і видавн. діла Н. Т. Корчак-Новицького.

Тимченко, Є. (1918). *Українська граматика (для III і IV класу шкіл середніх)*. Київ: Друкарня Т-ва «Криниця».

Тимченко, Є. (1923). Записка директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови. *Записки Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук* (Кн. 2–3: (1920–1922)). Київ.

Чепіга, І. (1996). Твори Іоанікія Галятівського як джерело «Історичного словника українського язика». *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць*, 3, 41–46.

Шерех, Ю. (1954). *Всеволод Ганцов. Олена Курило*. Вінніпег.

REFERENCES

Bazhan, O. (2016, Lystopad 12). Akademik Yevhen Tymchenko: «Proshu tilky pro odne...». *Holos Ukrainy*. <https://www.golos.com.ua/article/278972> (in Ukrainian).

Bulakhovskiy, L. A. (1948). Yevhen Kostiantynovych Tymchenko [nekroloh]. *Naukovi zapysky Instytutu movoznavstva AN URSSR*, 6 (in Ukrainian).

Horbach, O. (1998). *Shliakh zi Skhodu na Zakhid: spohady*. Lviv (in Ukrainian).

Horbach, A.-H., Yedlinska, U., & Chikalo, M. (Eds.). (2003). *Zhyttia – ne prosto isnuvannia. Lystuvannia Oleksy Horbacha (1946–1996)*. Lviv (in Ukrainian).

Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv (LNNB Ukrainy im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv), f. 294 (Horbachi) (in Ukrainian).

Hrunskiy, M. (1927). Zavdannia naukovykh pidruchnykiv istorii ukrainskoi movy (Z pryvodu novykh pidruchnykiv prof. P. Buzuka & prof. Ye. Tymchenka). In A. Krymskiy (Ed.), *Zapysky Istorychno-Filolohichnoho Viddilu Vseukrainskoi Akademii Nauk*, 15. Kyiv, 260–270 (in Ukrainian).

Dydyk-Meush, H. (2023a). Slovnyk XVI – pershoi polovyny XVII st.: shcho peredovalo yoho poiavi za roky diialnosti NTSh. *Movoznavcha komisiia NTSh. Z istorii liudei ta idei*. Lviv, 149–160 (in Ukrainian).

Dydyk-Meush, H. (2023b). Ivan Ohiienko i stvorennia istorychnoho slovnyka ukrainskoi movy. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita. Serii istorychna ta filolohichna: naukovyi zbirnyk*, 20. Kamianets-Podilskiy, 52–58 (in Ukrainian).

Dydyk-Meush, H. (2023c). Ahatanhel Krymskiy i stvorennia istorychnoho slovnyka ukrainskoi movy. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho*

universytetu imeni M. Kotsiubynskoho. Seria: Filolohiia (movoznavstvo), 37, 64–80 (in Ukrainian).

Tymchenko Yevhen. (1980). In V. Kubiiovych (Ed.), *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna* (T. 9: Tymofeiev Valentyn – Khmelnytskyi Bohdan). Paryzh; Niu-Iork, 3208 (in Ukrainian).

Iedlinska, U. (1996). Yevhen Tymchenko – chlen Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi. *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka: zbirnyk naukovykh prats*, 3, 17–25 (in Ukrainian).

Zhelezniak, M. H., & Ishchenko, O. I. (2022). Syntaksychna spadshchyna Ye. Tymchenka. In M. I. Zhelezniak (Head of the EB), *Vidminky imennykiv ukrainskoi movy: studii Yevhena Tymchenka 1913–1928 rokiv*. Kyiv (in Ukrainian).

Zakharkin, S. (1998). Lystuvannia Panteleimona Kulisha z Yevhenom Tymchenkom (1866–1948). *Kyivska starovyna*, 4(322), 94–107 (in Ukrainian).

Krymskyi, A. (Ed.). (1924). Zvidomlennia Viddilu za 1923 rik. *Zapysky Istorychno-Filolohichnoho Viddilu Vseukrainskoi Akademii Nauk*, 4. Kyiv, 294 (in Ukrainian).

Kotsiubynska, M. (2009). Ukrainskyi epistoliarii – dolia i znachennia. *Lysty i liudy. Rozdumy pro epistoliaru tvorchist*, 18–19 (in Ukrainian).

Krymskyi, A. (1919). Otsinka naukovykh prats prof. Ye. Tymchenka. *Zapysky Istorychno-Filolohichnoho Viddilu Ukrainskoi Akademii Nauk*, 1. Kyiv, LCII–LCIII (in Ukrainian).

Krymskyi, A. (1928). Shcho зроблено na Ukraini v tsaryni istoriko-filolohichnykh nauk za desiatylittia 1917–1927 rr.? *Zapysky Istorychno-Filolohichnoho Viddilu Vseukrainskoi Akademii Nauk*, 16. Kyiv, 265 (in Ukrainian).

Kuzelia, Z. (1962). Istorychnyi rozvytok i suchasnyi stan ukrainskoho slovnytstva. *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka* (T. 169: Zbirnyk na poshanu Zenona Kuzeli). Paryzh; Niu-Iork; Miunkhen; Toronto; Sidnei, 217–235 (in Ukrainian).

Nimchuk, V. (1996). Ye. Tymchenko – osnovopolozhnyk ukrainskoi naukovoï istorychnoi leksykohrafii. *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka: zbirnyk naukovykh prats*, 3, 26–40 (in Ukrainian).

Ohiienko, I. (1930). Istorychnyi slovnyk ukrainskoi movy (Slovo do Ukrainskoi Akademii Nauk u Kyivi). *Dilo*, 211, 3; 213, 4. <https://libraria.ua/issues/192/22252> (in Ukrainian).

Ohiienko, I. (1933). Istorychnyi slovnyk ukrainskoi movy za redaktsiieiu prof. Ye. Tymchenka. *Ridna mova*, 10, 321–322 (in Ukrainian).

Svashenko, A. (1996). Znachennia «Istorychnoho slovnyka ukrainskoho yazyka» dlia doslidzhennia etymolohii ukrainskykh ta biloruskykh antroponimiv. *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka: zbirnyk naukovykh prats*, 3, 115–122 (in Ukrainian).

Sus, I. (2015). Naukova, literaturna ta hromadska diialnist Anny-Hali Horbach (za materialamy lystuvannia z osobystoho arkhivu Horbachiv viddilu rukopysiv Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki Ukrainy imeni V. Stefanyka). *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteki Ukrainy imeni V. Stefanyka*, 7, 551–561 (in Ukrainian).

Tymchenko, Ye. (1917). *Ukrainska hramatyka*. 2nd ed. Kyiv: Drukarnia Universytetu sv. Volodymyra Akts. T-va dpuk. i vydavn. dila H. T. Kopchak-Hovytskoho (in Ukrainian).

Tymchenko, Ye. (1918). *Ukrainska hramatyka (dlia III i IV klasy shkil serednikh)*. Kyiv: Drukarnia T-va «Krynytsia» (in Ukrainian).

Tymchenko, Ye. (1923). Zapyska dyrektora Postiinoi Komisii dlia skladannia istorychnoho slovnyka ukrainskoi movy. *Zapysky Istorychno-Filolohichnoho Viddilu Vseukrainskoi Akademii Nauk* (Kn. 2–3: (1920–1922)). Kyiv (in Ukrainian).

Chepiha, I. (1996). Tvory Ioanykiia Haliatovskoho yak dzherelo «Istorychnoho slovnyka ukrainskoho yazyka». *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka: zbirnyk naukovykh prats*, 3, 41–46 (in Ukrainian).

Sherekh, Yu. (1954). *Vsevolod Hantsov. Olena Kurylo*. Vinnipeg (in Ukrainian).

Hanna DYDYK-MEUSH

Doctor of Philological Sciences

Senior Research Fellow of the Department of Ukraine Language

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

Professor of the Department of Philology

Ukrainian Catholic University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7384-5782>

e-mail: hannadydyk@ukr.net

HOW LINGUISTIC AND HISTORICAL MEMORY WAS PRESERVED: RATIO AND EMOTION IN THE CORRESPONDENCE OF LINGUISTS- MEMBERS OF THE SSS UNDER THE SOVIET REGIME

The significance of historical lexicography for the preservation of national identity, historical and linguistic memory, in particular the role of Ukrainian historical lexicography of the 20th century in this process is characterized. Ukrainian linguists worked under the total pressure of the Soviet repressive system. It is demonstrated by the example of activities of the greatest linguist-lexicographer of the first half of the 20th century – Professor Eugene Tymchenko (1866–1948), a full member of the SSS, editor of the unique «Historical dictionary of the Ukrainian language», as well as an outstanding grammarian, author of a number of unique works on the case system of the Ukrainian language. Professor Eugene Tymchenko was repressed, served his exile and returned to Kyiv a few years before his death.

It is deduced how Eugene Tymchenko's work was continued by Professor Oleksa Gorbach (1918–1997), a well-known linguist on the emigration, full member of the SSS, who was able to avoid the direct terror of the Soviet system and worked in Germany for a long time. At his own expense, he republished a number of the unique Ukrainian grammars published before 1930^s, as well as valuable lexicographic works. Thus, in the last quarter of the 20th century, through the efforts of O. Gorbach, the «Historical dictionary of the Ukrainian language», edited by E. Tymchenko and published in 1930–1932 during the professor's lifetime, returned to Ukrainian linguists, but was later banned, and the text with following letters was destroyed.

The relationship between generations of Ukrainian linguists of the XX century is revealed on the basis of Oleksa Gorbach's correspondence with a wide range of scientists-humanitarians outside Ukraine, mostly full members of the SSS, and with many scientists who lived in Soviet Ukraine and, despite the totalitarian system of government, developed Ukrainian science and preserved the traditions and memory of their predecessors.

Key words: text, dictionary, historical lexicography, correspondence, Shevchenko Scientific Society, Eugene Tymchenko, Oleksa Gorbach, Soviet regime.

*Стаття: надійшла до редакції 27.08.2025
прийнята до друку 30.09.2025*

Pavlo ARTYMYSHYN

PhD (History)

*Senior Researcher of the Department of modern history of Ukraine
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine*

*Senior Researcher of the Institute of Religious Studies –
a branch of the Lviv Museum of History of Religion*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7501-797X>

e-mail: p.artymyshyn@gmail.com

AFTER MAIDAN AND THE OCCUPATION OF CRIMEA: UKRAINIAN-BELARUSIAN RELATIONS IN EARLY 2014 IN THE INFORMATION SPACE OF UKRAINE¹

The image of Ukrainian-Belarusian relations in February–April 2014 (against the backdrop of events in Ukraine after the victory of the Revolution of Dignity and the occupation by Russia of the Ukrainian peninsula of Crimea and part of Eastern Ukraine) in the information space of the Ukrainian state is analyzed. It is found that stories about Ukrainian-Belarusian relations during February–April 2014 (and even since the end of 2013) in the information space mainly circulated around such key areas as: the prospects of Ukraine's European integration course as an alternative to joining the Customs Union of the Eurasian Economic Union (of which, in particular, the Republic of Belarus was a member); assessments by the Belarusian side, led by President A. Lukashenko, of the events of the Revolution of Dignity and the further formation of the new Ukrainian government that led Ukraine after the victory of the Maidan; Minsk's perception of the Russian occupation of Crimea and the delineation of its legal status after March 2014; Belarusian approaches to Russian aggression against Ukraine in the East of Ukraine with the subsequent start of the Anti-Terrorist Operation there.

It is noted that in Ukraine it was emphasized that at each of the mentioned stages the position of official Minsk was marked by significant maneuvering between the desire, on the one hand, to continue to maintain diplomatic relations with Ukraine even in post-Maidan conditions, and on the other hand, to remain in the discourse of Russian narratives, which was manifested in particular in the non-voting of the Belarusian delegation at the General Assembly level on March 27, 2014 for Resolution No. 68/262 on the territorial integrity of Ukraine. So, under such circumstances, even the theoretical possibility of creating a platform for peace negotiations on the basis of Minsk in the context of the war in Donbas was not perceived positively by everyone in Ukraine, believing that in this case Russia would not receive a neutral, but a favorable field for itself, on which it would be easier for it to impose ultimatums regarding, for example, the federalization of Ukraine or the status of the Russian

¹ Стаття підготовлена за сприяння Національного фонду досліджень України в межах виконання проєкту «Історична пам'ять українців в умовах війни: від конфронтації до консолідації» (реєстраційний номер проєкту 2023.03/0207).

language there, completely nullifying the existing support for the Ukrainian side from Western European and American partners.

Key words: Maidan, Revolution of Dignity, Russian occupation of the Crimean Peninsula, Russian-Ukrainian war, Donbas, Republic of Belarus, Ukraine, information space.

Back in 2013–2014, relations between official Kyiv and Minsk were determined by several factors: the question of whether Ukraine would choose the path of European integration, particularly in the economic sphere, as appealed by protesters – participants of the Revolution of Dignity, and whether it would still agree to join the Customs Union of Belarus, Kazakhstan and Russia inspired by the Russian Federation, which in a few months was to grow into the Customs Union of the Eurasian Economic Union; the change of power in Ukraine after the victory of the Maidan; Russia's occupation of Crimea and the outbreak of the Russian-Ukrainian war.

Modern historiography mainly considers the general context of the geopolitical situation in the post-Soviet region against the backdrop of the events of the Revolution of Dignity in Ukraine with the subsequent occupation by the Russian Federation of the Autonomous Republic of Crimea and parts of the Donetsk and Luhansk regions (for example, in the works of Pavlo Artymyshyn (Павло Артимишин) and Ihor Soliar (Ігор Соляр) (Артимишин, Соляр, 2022), Andriy Bulvynskiy (Андрій Бульвінський) (Бульвінський, 2020), Volodymyr Horbulin (Володимир Горбулін) (Горбулін, 2017), Taras Kuzio (Тарас Кузьо) (Кузьо, 2018), Hryhorii Perepelytsia (Григорій Перепелиця) (Перепелиця, 2017), Valerii Smolii (Валерій Смолій) and Larysa Yakubova (Лариса Якубова) (Смолій, Якубова, 2018; Якубова, Головка, Примаченко, 2018) and others). At the same time, a much narrower research community was engaged in Belarusian-Ukrainian relations directly, or at least in the aspect of certain information spaces in Belarus (and especially chronologically, it was about the period before 2014), for example, in the works of Stepan Vasylyshyn (Степан Васишин) (Васишин, 2016; Васишин, 2017), Roman Kondratenko (Роман Кондратенко) (Кондратенко, 2020), Yurii Pavlovych (Юрій Павлович) (Павлович, 2016), Taras Polovyi (Тарас Польовий) (Artymyshyn, Polovyi, 2022) and others. However, the reflection of relations between official Minsk and Kyiv in the information space of neither Belarus nor Ukraine, and even more so of the events after 2014 in the region, has not yet become a separate subject of research, and this publication is one of the first attempts to fill this historiographical gap.

The purpose of the article is to analyze the image of Ukrainian-Belarusian relations in February–April 2014 (against the backdrop of events in Ukraine after the victory of the Revolution of Dignity and the occupation by Russia of the Ukrainian peninsula of Crimea and part of Eastern Ukraine) in the information space of the Ukrainian state.

Back in late November 2013, an article by Bohdan Danylyshyn (Богдан Данилишин), former Minister of Economy of Ukraine (2007–2010), and in 2013, President of the European Institute for Economic and Political Studies of the Development of Central and Eastern Europe and Ukraine in Prague, was published on the Internet portal of the newspaper «Den» (The Day). Against the backdrop of revolutionary events in Ukraine, he unequivocally emphasized that in such conditions the integration of the Ukrainian state into the European political and economic space – and this was obvious even in conditions when, according to B. Danylyshyn, Ukraine still remained «a powerful “buffer zone”

between the West and the East, a kind of watershed of cultures, worldviews, ideologies» (Данилишин, 2013). As the author of the publication claimed, he was led to such thoughts by the example of the participation of the Republic of Belarus (and Kazakhstan) in the Customs Union of the Eurasian Economic Union – this «since the collapse of the USSR, the most motivated regional integration project in the post-Soviet space» in which, first of all, the states are not mentioned, namely «Russia was, is and will remain the main ideologist of the geopolitical and geo-economic reorganization of the post-Soviet space, the organizer of “all victories and failures” in both the economic and political and legal spheres» (Данилишин, 2013). Accordingly, the expectations regarding the opening of profitable sales markets for Belarusian and Kazakh entrepreneurs as of the end of 2013, starting from 2010, according to B. Danylyshyn’s calculations, did not come true, but on the contrary, the existence of the Customs Union even complicated direct trade between the Republic of Belarus and Kazakhstan, since it was carried out exclusively through the mediation of Russia, which made it unprofitable (and this, according to the author of the publication, was supposedly recognized even by the Belarusian President Alexander Lukashenko (Аляксандр Лукашэнка).

According to B. Danylyshyn’s theses, in the event of Ukraine joining the Customs Union, similar processes would become characteristic of the Ukrainian economy, in particular, Ukrainian-Belarusian relations, which would become mediated by the Russian Federation. In addition, the author believes that currency risks that already existed in Belarus would increase in Ukraine, in particular, in the form of the expansion of Russian banks into Ukraine and the expansion of the use of the Russian ruble, not national currencies, in foreign economic relations, including official ones between Kyiv and Minsk. And this is in the absence of any better than those available at that time for the Ukrainian side, effective tariff preferences, significant discounts on the price of gas, effective advantages for the agricultural sector (especially at a time when Ukrainian agricultural exports to the European Union countries on the eve of 2014 were already developing more dynamically than to the countries of the Customs Union), more variable development of the defense-industrial complex of Ukraine, which at that time was almost 90 % export-oriented, guarantees of high-quality control over the circulation of goods within the Customs Union (including preventing its «shadowing») and effective prosecution of such negative phenomena as drug trafficking, crime and irregular migration. The latter, as B. Danylyshyn concluded, could manifest itself in Ukraine in the form of a significant influx of immigrants from the republics of Central Asia or other impoverished regions to the post-Soviet space – as has already happened in the Republic of Belarus, where, with the country’s accession to the Customs Union since the beginning of the 2010^s, a noticeable increase in «criminal activity of immigrants from the republics of the Caucasus» was recorded, which created a potential threat of interethnic tension between the indigenous population and newcomers (both on an economic and social basis). So Bohdan Danylyshyn’s conclusion is quite straightforward: «The deliberate dragging of Ukraine into the Customs Union is one of the attempts to somehow save this integration association. But Ukraine as a resuscitator can also be the beginning of its end. And also the end of empires and regimes with a protracted post-Soviet past [among them, apparently, he meant the presidency of A. Lukashenko in Belarus – P. A.], in which the wind of democracy breaks through a barely opened window. But the draft can be significant» (Данилишин, 2013).

Similar thoughts were voiced by political scientist and international journalist Viktor Kaspruk (Віктор Каспрук) in the pages of the newspaper «Shliakh peremohy» («The Way to Victory»), who stated that despite the outwardly attractive conditions of membership in the Customs Union, in reality its participants were not on equal terms, and the «first violin» in it was played exclusively by Russians. They, as the author of the publication claimed, actually distributed the spheres of responsibility and workload within the association between themselves, Belarus and Kazakhstan, although the article noted that official Moscow considered this geopolitical project to be incomplete without the inclusion of Ukraine, because despite this, Belarus and Kazakhstan «are trying to replace part of the import, but Siberia needs Ukrainian pears and apples, cherries and plums, Melitopol sweet cherries and Kherson apricots, watermelons and melons» (Каспрук, 2014). Therefore, according to V. Kaspruk, Ukrainian-Belarusian relations, in such a configuration within the framework of the potential complicity of official Kyiv in the Customs Union, would be perceived in the Kremlin not as cooperation between two independent and autonomous states, but as exclusively part of the creation of a «bonding ring of satellite allies around the perimeter» of Russia, without which, according to V. Kaspruk, «the Russian Federation itself will sooner or later collapse like a rotten barrel», and without Ukraine's participation in these processes, «all other post-Soviet states [including, apparently, the Republic of Belarus – P. A.] will one way or another “escape” from Moscow's influence» (Каспрук, 2014).

At the same time, the «Ukrainska Pravda» («Ukrainian truth») portal, citing direct statements by the President of the Republic of Belarus A. Lukashenko claimed that the Belarusian side, as a member of the Customs Union and the Common Economic Space, would be interested in including Ukraine (and the rest of the former Soviet republics) in these associations (Лукашенко каже, що Україну, 2013). Moreover, the head of Belarus suggested that in the event of Kyiv's failure to join the aforementioned integration projects while simultaneously continuing its course towards signing and implementing the Association Agreement with the European Union (EU), «the Customs Union, if necessary, may introduce increased customs duties to protect its market in the event of the opening of the Ukrainian border for European goods». Although at the same time, in a typically Lukashenko's maneuvering style, he summed up: «Everyone knows what Ukraine's position is on joining the EU, what we are losing and what we are not losing. We need to sit down calmly now, cool down and decide how we will proceed ... this entire set of issues needs to be calmly assessed and an appropriate decision made» (Лукашенко розповів, 2013).

The events of the Revolution of Dignity in Ukraine, or more precisely, the attitude of the Belarusian authorities, in particular A. Lukashenko himself, to these processes could become a litmus test for Belarusian-Ukrainian relations. And in this context, the Ukrainian information space noted the Belarusian president's traditional rhetorical «maneuvering». Thus, in January 2014, the «Livy bereh» («Left Bank») portal noted the mutual «antipathy between Maidan and Lukashenko», in particular, referring to the Belarusian leader's statements that the «political crisis in Ukraine» (as he mostly called the course of the Revolution of Dignity) is a «nightmare and a catastrophe». However, at the same time, it was noted that the Belarusian president tried to consciously distance himself from more detailed assessments of the situation in Ukraine, considering it «not his business»,

which «should be sorted out by Ukrainians themselves», and expressing the hope that «the conflict in Ukraine will be resolved and will not negatively affect the activities of the Commonwealth of Independent States (CIS), where Ukraine was supposed to chair in 2014» (Лукашенко признал, 2014).

At the same time, the «Correspondent» portal focused on other assessments of the situation in Ukraine, voiced by A. Lukashenko on the same day: they say, the events of autumn 2013 – winter 2014 were not only and not so much a consequence of the conflict between Ukrainian politicians, but also a certain «result of the liquidation of the USSR», after which, they say, Western states (in his speech, the Belarusian president mentioned, in particular, Poland) tried to interfere in the internal affairs and foreign policy of all former Soviet republics, and in Ukraine, supposedly, «the market economy, clans in power and corruption» especially became favorable factors for such foreign influence (Лукашенко про Євромайдан, 2014).

And a month later, on February 23, 2014, when the revolutionary events ended with the victory of the protesters and the change of power in Ukraine (after the unauthorized flight from the state to the Russian Federation of Ukrainian President Viktor Yanukovich) and the deployment of a special operation to occupy Crimea by Russia with «little green men» without identification marks, starting from February 20, 2014, in «Ukrainska Pravda» («Ukrainian truth») they noted that unlike the Kremlin, which launched the thesis that the victory of the Maidan forces meant a «coup d'état», A. Lukashenko again adhered to a rather neutral assessment of these events, claiming that the Republic of Belarus, despite any circumstances, «is doomed to live with Ukraine in friendship and harmony», the Ukrainian state itself «must be integral» (with an emphasis on its territorial integrity, among other things) and «no one should “dismember” this great country» (Лукашенко заперечивав, 2014).

At the same time, UNIAN presented the speech of the Belarusian head of state from February 23, 2014 from a slightly different perspective: to a lesser extent, they mentioned A. Lukashenko's statements regarding the future of Belarusian-Ukrainian relations in the post-Maidan period, instead emphasizing the extremely negative attitude of the head of the Republic of Belarus to the events in Ukraine – he claimed that for the Belarusian side itself, «Maidan is not something that is unacceptable, there will be no Maidan in Belarus», considering the relevant events (which he considered as another stage in a series of «unquenchable revolutions in the Muslim world [Arab Spring – P. A.] and periodic unrest in the countries of the Commonwealth [CIS – P. A.] as nothing more than the result of the influence of powerful destructive external and internal forces» that took advantage of the «weakening of power in the state, corruption, impunity and disorder, irresponsibility of the authorities», which led to a split society, economic stagnation, which turned «suffering people into blind tools» of third parties (Лукашенко пообіцяв, 2014). At the same time, according to the same UNIAN, Aleksandr Lukashenko denied the statements of some media outlets that the Minister of Internal Affairs Vitalii Zakharchenko (Віталій Захарченко) and the pro-Russian oligarch close to Viktor Yanukovich's family, Serhii Kurchenko (Сергій Курченко), fled to Belarus with the victory of the Revolution of Dignity (Лукашенко запевнив, 2014).

Finally, a significant quote is the one from the President of the Republic of Belarus, voiced on the same February 23, 2014, and reproduced in the «Dzerkalo Tyzhnia» («Mirror

of the week»), which to some extent defined the strategy that Minsk tried to follow in its foreign policy towards Ukraine over the next few years: «They [Ukraine – *P. A.*] have their own problems, they are not new to us. This is not the first time, and, you know, I am still friends with the first Maidan activists [Viktor Yushchenko (Віктор Ющенко) and his “orange” team – *P. A.*]. They have their own issues, we have ours, and we will build our policy on this. They have their own state, and we have ours ... if everything is good, peaceful, we are doomed to live with them in friendship and harmony» (Лукашенко: ніхто не повинен, 2014).

Thus, on February 28, 2014, against the backdrop of the occupation of Crimea by the Russian Federation and a little more than two weeks before the infamous illegal pseudo-referendum on the status of Crimea, the Ukrainian media published a statement by the Belarusian Foreign Minister, Vladimir Makei (Уладзімір Макей), made the day before in Riga after a meeting with the Latvian Foreign Minister, Edgars Rinkēvičs, in which he unequivocally emphasized the importance of preserving the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine and stressed that the latter would continue to remain a «very important partner» for Belarus, although at the same time concern was expressed about the fact that «a huge amount of weapons, in particular from the arsenals of the Ministry of Internal Affairs and the Armed Forces of Ukraine, fell into the hands of a number of individuals on the southern borders [in Ukraine – *P. A.*]» (МЗС Білорусі, 2014).

The information space of March 2014 was full of opposing opinions on Belarusian-Ukrainian relations. For example, on March 12, 2014, literally on the eve of the Crimean pseudo-referendum, a number of Ukrainian media outlets, in particular in the «Livyi bereh» («Left Bank»), published a new statement by A. Lukashenko that Belarus had not stopped cooperation with Ukraine after the replacement of the state leadership there (and, therefore, recognized it), especially in the economic sphere. Although, along with such, it would seem, appeal to «good neighborliness», the Belarusian head of state, as noted in the media, also resorted to mentoring instructions, noting that «the new [post-Maidan – *P. A.*] Ukrainian authorities should simply work, run around abroad less, and deal with their own country and the well-being of their own people» (Лукашенко визнає, 2014).

In the «Ukrainska Pravda» («Ukrainian truth») it was noted that in addition to the economic aspect of Belarusian-Ukrainian cooperation, that day A. Lukashenko also spoke about the humanitarian component – extremely important «support for the Ukrainian people in this difficult moment» and appealed in the current relations of official Minsk and Kyiv to the common historical experience, asserting the «brotherhood» of Ukrainians and Belarusians: «This is our country, these are our people, these are our brothers. And I will say frankly that what is being done now in Ukraine and with the people of Ukraine, the people of Ukraine do not deserve. This is a heroic people, this is a people who fought against fascism with their overwhelming majority, we were together in the last war, and we won in this war. Therefore, the position due to our historical memory, our history is unambiguous» (Лукашенко жартує, 2014).

At the same time, some publications focused on the pro-Russian (or at least anti-Western) position of the Belarusian head of state, despite his seemingly neutral position. For example, the «Dzerkalo Tyzhnia» («Mirror of the week») drew attention to the fact that, along with positive connotations towards the Ukrainian people, the Belarusian president

once again emphasized that the Maidan was not caused by the desire of Ukrainians for European integration, but «by the terrible collapse of the economy and corruption», the absence of which in the Republic of Belarus was the best guarantee that «there will be no Maidan in Minsk». And at the same time, A. Lukashenko did not forget about the Russian factor, emphasizing that, along with maintaining relations with official Kyiv, the Belarusian side will at the same time «act in accordance with the regulatory and legal framework that we have between Russia and Belarus ... in particular in accordance with the Treaty on the Construction of the Union State», and in addition to Ukrainians, Russians are «one people» with Belarusians, they say, and it is this approach that is fundamental for the Belarusian side, and not «fears of the West, which is trying to scare Belarus with possible consequences in case of support for Russia» or «pressure from the Kremlin in connection with the events in Ukraine» (Лукашенко повідомив, 2014).

UNIAN also first of all drew attention to the fact that as of mid-March 2014, A. Lukashenko spoke not only, and not so much, about relations with Ukraine (and if so, then very generally), but about relations with the Russian Federation against the backdrop of its occupation of Crimea (the latter, as noted in the online publication, the Belarusian president preferred not to mention at all before the pseudo-referendum in Crimea). On the other hand, A. Lukashenko did not forget to note that despite everything he is «in constant contact with the President of the Russian Federation [Vladimir Putin – *P. A.*]» and discusses «various issues of our relations», including supposedly expressing «a common understanding of the need to develop the situation in the interests of the Ukrainian people and all people living in Ukraine» (as if the Russian Federation did not provoke armed aggression against the Ukrainian side) (Лукашенко каже, що Кремль, 2014).

Moreover, TSN unambiguously specified what exactly the Belarusian-Russian negotiations on their relations at this stage consisted of – after all, again, referring to the statements of A. Lukashenko himself. Thus, according to the Internet portal, while the Russian «little green men» illegally seized key strategic civilian and military facilities on the Crimean peninsula, the Belarusian head of state was concerned about the «escalation of the conflict» near the Belarusian borders, and therefore, along with the start of the test of the readiness of his Armed Forces, he suggested to the Russian side (the aggressor, who actually provoked the escalation in Ukraine) to additionally deploy up to 15 Russian aircraft on Belarusian territory for an extremely abstract reason – «as part of joint exercises in connection with NATO activity» (Путін розмістить, 2014).

On the «Correspondent» portal journalists also noted that the key reasons for the «Ukrainian crisis» (this is how A. Lukashenko himself and the Belarusian foreign ministry interpreted the events of the Revolution of Dignity) in official Minsk were considered to be «the collapse of the economy and the terrible corruption that destroyed the state», but regarding «the events surrounding Ukraine and the conflict with Russia», the Belarusian side preferred not to rush to «accuse any country of someone inciting passions and inflaming these passions in a particular region» (Лукашенко: Причина розвалу, 2014). In addition, the online publication also noted the Belarusian presidency's request to the Russian side to station an additional 15 aircraft «in connection with NATO's activity near its border» – allegedly due to «the intensification and expansion of large-scale exercises [NATO – *P. A.*] further south on the territory of Poland», while no escalation by the Russian Federation against Ukraine was alleged (Білорусь запропонує, 2014).

Even more contradictory statements from Belarus were observed in Ukraine at the end of March 2014 – after the infamous events of the pseudo-expression of will of the Crimeans regarding the status of the peninsula, the signing by Russian President V. Putin of an «agreement» with the self-proclaimed authorities of Crimea on «accession» to Russia based on the results of an illegitimate «referendum».

On the one hand, the Ukrainian editorial office of «BBC News» drew attention to the statements of the Belarusian opposition, which were made during its rally in Minsk on March 25, 2014, on the traditional «Freedom Day» for Belarusian right-wing circles (the anniversary of the proclamation of the Belarusian People's Republic in 1918). During the meeting, as claimed on this Internet portal, the protesters did not ignore the events in Ukraine around Crimea, condemning the «Russian provocation» there, openly expressing support for the Ukrainian state, which, according to the protesters, is «building a new algorithm for exiting the post-Soviet past», and instead stating that at the same time «the allied obligations of the current Belarusian authorities to Moscow threaten the sovereignty and independence» of both the Republic of Belarus and Ukraine, because «Lukashenko will not be able to have peace with Kyiv; by cooperating with Moscow, he is getting involved in dangerous games that threaten the peoples of both Ukraine and Belarus» (Мельничук, 2014).

On the other hand, Ukrainian media also noted the then odious statements of the Belarusian president himself, which were constantly changing. For example, on March 23, 2014, the portal «Oboz.ua» («Obozrevatel») stated that on that day, during a meeting with journalists, A. Lukashenko noted that «de facto Crimea has become part of Russia ... and we will be with the Russian Federation» (Лукашенко де-факто, 2014).

The «Ukrainska Pravda» («Ukrainian truth») added that on that day, the President of the Republic of Belarus, in the situation that arose around Crimea, also reproached the Ukrainian authorities, which, they say, «made many mistakes [among them – supposedly banning the Russian language and putting pressure on Russian-speaking people, thereby repeating the narratives of Russian propaganda, because in fact, the repeal by the Verkhovna Rada of Ukraine on February 23, 2014 of the Law of Ukraine “On the Principles of State Language Policy”, the so-called “Kivalov-Kolesnichenko Law” did not provide for this – P. A.], which ultimately led to the loss of the peninsula» (Лукашенко: Україна сама винна, 2014). At the same time, the publication noted that although A. Lukashenko assured that official Minsk would adhere to a unified position with the Kremlin, he «as a citizen negatively perceives the latest Ukrainian events», and «no one demands from him personally, from the Ministry of Foreign Affairs and other departments of the country the legal recognition of Crimea as Russian territory» (Лукашенко: Україна сама винна, 2014).

Finally, «The Den» («The Day») newspaper's website particularly emphasized the statement of that day by A. Lukashenko regarding the prospects for a possible further termination of Ukraine's cooperation with the CIS against the backdrop of the Russian invasion of Crimea, in which the head of the Republic of Belarus claimed that this would be a «reckless» step on the part of the Ukrainian side, which would be a «blow» for the organization itself, but would not stop or make its further functioning impossible (Лукашенко каже, що СНД, 2014).

But UNIAN primarily emphasized the positive connotations of A. Lukashenko's speech to journalists on March 23, 2014, noting that the Belarusian head of state spoke

about the need to preserve the indivisibility of the Ukrainian state, since, in his opinion, the creation of separate subjects of the Ukrainian federation (which was actively speculated on by certain Russian politicians and political strategists, as well as their accomplices on the Ukrainian side) could lead to «further escalation of the conflict in society». Journalists also pointed to the statements made by A. Lukashenko about his readiness to cooperate and establish relations with the newly elected Ukrainian authorities, since, according to the words of the Belarusian president himself, given in the publication, «we [Belarusians – P. A.] are doomed to live together with Ukraine and will build relations with the government that the people of Ukraine will elect» (Лукашенко хоче допомогти, 2014).

At the same time, the portal also pointed to the rather pretentious demand of A. Lukashenko regarding the need for Ukraine to maintain its non-aligned status, since «if NATO lands in Ukraine tomorrow, this is categorically unacceptable for us» (although the fact that the Ukrainian side became the victim of a Russian armed attack while non-aligned was kept quiet) (Лукашенко хоче допомогти, 2014).

At the same time, UNIAN also cited a rather strange quote from the head of the Republic of Belarus regarding the «difficulty of holding normal presidential elections» in post-Maidan Ukraine – in conditions where, supposedly, «there are several force groups and units operating here, and just so you know, every major politician has a group of militants there from 150 to 1,000 people, armed, armed for a long time. If a spark is thrown there, it will be hot for everyone: for us, for the Russians, and for the West ... what happened in Crimea will still be flowers... it will be much scarier and worse if this conflict escalates» (although, as noted, the Belarusian president did not emphasize the destructive factor of Russian armed aggression against Ukraine, which began with the occupation of Crimea) (Лукашенко хоче допомогти, 2014).

At the turn of March–April 2014, a number of materials (often contradictory) related to the rhetoric of the Belarusian president also appeared on the TSN portal. Thus, on March 23, it was noted here that A. Lukashenko stated that the «Crimean precedent» (this is how the occupation of Crimea by the Russian Federation was veiledly described) could become a danger to the whole world. However, at the same time, the head of the Republic of Belarus, as emphasized on this information resource, rather ambiguously emphasized that «Crimea is dangerous not because it has become part of Russia», but because this fact itself will provoke a situation when «many territories around the world will claim to secede from their states ... especially against the background of the fact that the most powerful states in the world provided guarantees to Ukraine in exchange for nuclear weapons, but did not keep their word», which, they say, threatened the repeated nuclear armament of official Kyiv (Лукашенко назвав, 2014). On the same day, another statement by A. Lukashenko appeared on TSN, who opposed the idea of federalizing Ukraine, because, according to the Belarusian head of state, «the federation is a piano on which one side will play, on the other side – other forces, including external ones ... this will forever destabilize the situation» (Лукашенко проти, 2014а).

In addition, 5 days after this news, TSN, referring to an interview with A. Lukashenko by journalist Savik Shuster in the program Shuster Live, replicated his statement that the Ukrainian authorities, against the backdrop of the occupation of the peninsula by the Russians, «simply folded their paws and surrendered Crimea», thereby, they say, de facto «recognizing by their actions that Crimea is not the territory of Ukraine» (Лукашенко

про Україну, 2014). At the same time, referring to the same interview, TSN wrote that, in the opinion of A. Lukashenko, Russia «doesn't care» that the world does not recognize Crimea as part of its territory (Росії плювати, 2014).

It is noteworthy that these statements were made shortly after the Resolution on the Territorial Integrity of Ukraine No. 68/262 was adopted in the hall of the United Nations General Assembly (UNGA) on March 27, 2014, at its 68th session. The authors of the document were Germany, Canada, Costa Rica, Lithuania, Poland and Ukraine. Subsequently, a large number of countries joined the co-authorship, including: Australia, Austria, Belgium, Croatia, Czech Republic, Denmark, Estonia, France, Georgia, Sweden, Turkey, Great Britain, USA, Iceland, Italy, Japan, Norway and others (41 countries in total) (General Assembly Adopts Resolution, 2014).

The above-mentioned resolution stated that the UN General Assembly: reaffirmed its commitment to the sovereignty, political independence, unity and territorial integrity of Ukraine within its internationally recognized borders; called on all States to refrain from and refrain from actions aimed at the partial or complete violation of the national unity and territorial integrity of Ukraine, including any attempts to change the borders of the Ukrainian State through the threat or use of force or other unlawful means; urged all parties to immediately pursue a peaceful resolution of the «situation regarding Ukraine» through «direct political dialogue», exercising restraint and refraining from unilateral actions and «inflammatory rhetoric that could escalate tensions» and to fully participate in international mediation efforts; welcomed the efforts of the OSCE and other international and regional organizations to promote the protection of the rights of all persons in Ukraine, in particular those belonging to minorities; emphasized that the referendum held in the Autonomous Republic of Crimea and in Sevastopol on March 16, 2014, was not valid, and therefore could not be any basis for any change in the status of Crimea and the city of Sevastopol; called on all states, international organizations and specialized agencies not to recognize any changes in the status of Crimea and the city of Sevastopol on the basis of the aforementioned referendum and to refrain from any actions in this context. At the same time, the document did not directly condemn Russia's actions, did not mention the fact of the occupation of Crimea by Russian armed forces, and did not clearly indicate that the peninsula itself and the city of Sevastopol are integral parts of Ukraine (however, since as of the time of adoption of the aforementioned resolution, no international institution had recognized their Russian occupation, it is obvious that the formula «internationally recognized borders» contained in this resolution also includes these territories in Ukraine) (Resolution 68/262).

The draft resolution was supported by 100 UN member states, including its authors, but the Republic of Belarus was among the 11 states that voted «against» (in addition to Belarus, Russia, Armenia, Bolivia, Cuba, North Korea, Nicaragua, Sudan, Syria, Zimbabwe, and Venezuela), 58 countries «abstained» (including China, whose representative stated that his state «does not want further confrontation» in the situation regarding Ukraine), and 24 countries did not participate in the vote at all (General Assembly Adopts Resolution, 2014).

Journalist Rostyslav Khotyn (Ростислав Хотин), explaining precisely this Belarusian (and Armenian) position during the aforementioned vote, argued that it became a clear example of a significant division that matured in the «European» part of the post-Soviet

space during the first two decades after 1991, when some of the states that were once part of the USSR supported official Kyiv, considering Ukraine as a party that, in the context of further European and Euro-Atlantic integration, could quite realistically become a real center-counterweight in the competition with Russia for leadership in the region of the former USSR and in the context of the further development of Russia's containment belt (the Baltic states, Georgia, Azerbaijan and Moldova), while Belarus and Armenia traditionally sided with Moscow. But, although, according to the author of the article, after Crimea, «Ukraine suffered a severe image blow», the vote at the UN General Assembly level did not mean that the position on Ukraine among post-Soviet partners had changed significantly. And even under these conditions, official Minsk continued to maneuver, because «Russia was dear to it, because it has a Union State with it, but it did not want to let Ukraine go far», especially since, according to the journalist, the fact that the then acting president of Ukraine, Oleksandr Turchynov, made his first (and as of early April 2014, his only) foreign visit was to Belarus – for three-hour talks with President Alexander Lukashenko (Хотин, 2014).

After all, the aforementioned trip of the Ukrainian leader to the residence of the Belarusian president in the village of Liaskovychi on March 29, 2014 (already in the conditions of the Russian occupation of Crimea and on the eve of Russia's active military aggression in Eastern Ukraine) was also discussed in the information space of Ukraine.

For example, the «Livyi bereh» («Left Bank») rebroadcast the hopes of A. Lukashenko, expressed on the eve of the meeting with his Ukrainian counterpart, that in the upcoming negotiations the parties will be able to «find a common point of view» and «bring our positions closer together, which, perhaps, today, due to the lack of information, are not properly understood» (Турчинов і Лукашенко, 2014). And the «Correspondent» noted that the Belarusian side, which actually initiated the event, hoped to use it to demonstrate its intention to continue relations with «“fraternal” Ukraine» and maintain «very close contact» with the Ukrainian authorities even in the post-Maidan conditions (Турчинов і Лукашенко, 2014).

The «Ukrainska Pravda» («Ukrainian truth») paid more attention to the statements made by both sides after the meeting. It is noteworthy that at that time O. Turchynov expressed confidence that «there will never be aggression from the territory of Belarus against the territory of Ukraine», just as «a third party will never threaten Ukraine from there», and in turn A. Lukashenko noted that «the Ukrainian-Belarusian borders are borders not of separation, but of friendship», and in general «a good-neighborly belt has been created around Belarus more than 100 kilometers deep into Ukraine», which does not need to be destroyed (Турчинов: З території Білорусі, 2014). Similar narratives were also contained on the portal «Ostanni podii» («Latest Events»), where, referring to the rhetoric of the Belarusian side, they stated that «Belarusians do not have any “unkind aspirations” towards Ukraine», and instead of hostility, they are focused on cooperation and «peace on the common border» (Лукашенко пообіцяв Турчинову, 2014).

«RBC-Ukraine» supplemented the above-mentioned messages with information that during the meeting the Belarusian and Ukrainian sides discussed the issue of intensifying bilateral cooperation in the economy – in the transport and energy sectors, spoke in favor of the need to create joint ventures, stated the importance of increasing bilateral trade volumes, emphasized the importance of developing a general «road map»

of interstate relations in the economic sphere, and noted, citing the words of Oleksandr Turchynov, that for both official Kyiv and official Minsk «it is very important that ties between our peoples are strengthened, that we compensate for the problems in the economy that have existed in recent years, and increase the volume of trade» (Турчинов уверен, 2014). The «Fakty.ua» portal wrote about the leveling of the military threat from the Belarusian side, as well as the possibility of intensifying economic (in particular, in the transport and energy sectors) interstate cooperation after this meeting (Турчинов не ждет агрессии, 2014). «ICTV Facts» also wrote about the development of a «roadmap» of Ukrainian-Belarusian relations, based «on the basis of friendship and good neighborliness», in particular in the creation of joint ventures, intensification of bilateral trade and economic projects (Тишук, 2014).

At the same time, UNIAN reproduced the statements of the acting President of Ukraine O. Turchynov, made in the evening after the meeting, in which he expressed gratitude to the Belarusian head of state for the promise «not to give Russia a springboard to attack Ukraine», and therefore to prevent acts of aggression against Ukraine from the territory of this country, including with the participation of third states, which laid the foundation for Ukraine for «the path of stabilization and restoration of the destroyed economy that we inherited [from the previous government headed by President V. Yanukovich – P. A.]» (Турчинов подякував, 2014). And in TSN they also added his thoughts on the prospects for the development of Ukrainian-Belarusian relations – the Speaker of the Verkhovna Rada of Ukraine and the interim head of state noted that it is important that they only strengthen, since «Ukrainians and Belarusians are not just two neighboring peoples, they are fraternal peoples ... our common history proves this ... it is very important for us to feel the shoulder of the friendly Belarusian people» (Турчинов подякував, 2014).

Finally, the portal «Correspondent» summarized that in Liaskovychi on March 29, 2014, «the parties reached an understanding on all the problems and issues of concern», and, referring to the final statement of A. Lukashenko, noted that they could «leave for Minsk and Kyiv today and be satisfied with the agreements that ... were reached here» (Лукашенко: На переговорах, 2014).

The next batch of Ukrainian informational pretexts from Belarus began against the backdrop of the beginning of the Russian invasion of Donbas on April 12, 2014, when sabotage groups, supported and led by Russian special services, captured the cities of Sloviansk, Kramatorsk, and Druzhkivka. This event led to Ukraine's announcement of the Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine (ATO) on April 13, 2014, which marked the beginning of hostilities in Donbas against Russian and pro-Russian formations and the intensification of the fight that had begun even earlier against attempts at pro-Russian protests in the southern and eastern regions of Ukraine, among whose slogans was the demand for its federalization (the so-called «Russian Spring»).

In the context of these events, Ukrainian media, among other things, paid attention to the statements of the Belarusian side. For example, on April 13, 2014, «the iPress» portal published a statement by A. Lukashenko, in which he stated that any attempts to transform Ukraine from a unitary state into a federal one would lead to a split and, ultimately, the destruction of the integral monolithic unified state system, which, in the end, would create a dangerous precedent for Belarus, Russia, and the West. However, the same report noted that the Belarusian president was apparently not so much concerned about Ukrainian

statehood as about the possibility of «NATO troops» appearing on the territory of Ukraine, or at least on part of it, in the event of further escalation of the situation in the neighboring country (Лукашенко каже, що федералізація, 2014).

Moreover, the «RBC-Ukraine» portal also cited more «spicy» quotes from the Belarusian president, which he said on April 13 regarding the «NATO» aspect in the context of Ukraine and its territorial integrity: «If you want to keep Ukraine a single state ... then you don't need to carry out federalization. ... Today it seems to be beautiful, the interests of some regions will be respected. But what about tomorrow? And tomorrow the main players will be able to play on this federalization. Well, I'm sitting in Kharkiv or Luhansk, all like this, almost like the President in Kyiv ... Someone needs to play on this – they will play. And this will lead to the destruction of Ukraine. Everyone: you, me, both inside (in Ukraine), and the Americans who are now instructing them [sic! – P. A.], all understand this ... we must, while preserving the integrity of Ukraine, make it so that no one even thinks that NATO can step its boots on Ukrainian land» (Лукашенко виступає, 2014).

The «Livyi bereh» («Left Bank») also emphasized another aspect that A. Lukashenko voiced that day – he once again confirmed that he considers the Ukrainian authorities, which led the state after the Maidan, legitimate – including the acting President of Ukraine, Speaker of the Parliament O. Turchynov: «According to their constitution [of Ukraine – P. A.], if there is no president, then his duties are performed by the head of the Verkhovna Rada. And that's what happened. I believe that there is no president in their country ... And because of the article of the constitution, Turchynov should replace the president. So for me, he is absolutely legitimate, and the Verkhovna Rada is absolutely legitimate» (Лукашенко категорично проти, 2014).

Instead, «BBC-Ukraine» quoted excerpts from the presidential message of A. Lukashenko to the Belarusian people, delivered in parliament on April 23, 2014, in which he repeatedly noted that he supported Ukraine as a «united, indivisible, but non-aligned state» and highly praised the «business qualities of the acting President of Ukraine Oleksandr Turchynov» as an «honest, decent, very religious person» and again emphasized that the Republic of Belarus, unlike the Russian Federation, considered the post-Maidan Ukrainian government legitimate, since «the current leaders of the Ukrainian state were elected by the legitimate Rada» (Лукашенко проти, 2014b).

On the other hand, the journalist of «The Den» («The Day») Yurii Raikhel (Юрій Райхель) expressed opinions that were far from consistent with the above-mentioned theses. He considered such «spring flirtations» of the Ukrainian leadership with the Belarusian authorities headed by A. Lukashenko to be exclusively «short-sighted politics», since thanks to the preparation for O. Turchynov's visit to the Republic of Belarus and the trip itself, they undeservedly and unjustifiably allowed into the information space of Ukraine (in particular, in the format of an interview with the «Inter» TV channel, which was broadcast on March 28, 2014 as part of the «Shuster LIVE» program) the president of a state (Belarus), which «voted with Russia at the UN General Assembly and has long been a European pariah», and A. Lukashenko himself operated with pro-Russian rather than pro-Ukrainian rhetoric in his statements: «We are engaged in repelling information invasion into the Ukrainian airwaves, we are shutting down a number of Russian TV channels due to propaganda, and at the same time, we are

actually putting the same propaganda on the national airwaves with our own hands. The leader of a neighboring country ... teaches us how to live, actually justifies aggression, and right there, and not only in this interview, he supposedly advocates for territorial integrity», – the correspondent noted (Райхель, 2014).

And the expediency of the diplomatic trip of the then acting President of Ukraine to meet his Belarusian counterpart in Liaskovychi on March 29, 2014, and further attempts by official Kyiv to maintain friendly relations with official Minsk, Yu. Raikhel greatly doubted. First, he considered it paradoxical to maintain good relations with a party that actually supported Russia's hostile actions against Ukraine and, despite promises to Ukrainian colleagues, could not really guarantee 100 % that the Russian army would never launch an offensive from Belarusian territory, since «despite all the autocratic nature of the Belarusian leadership and its leader in such matters, it is not independent and is completely under Moscow's control», and secondly, at a time when the prospects for creating a mediation negotiating platform in Minsk had not yet been publicly voiced, the Day correspondent unequivocally stated that this was a bad idea, because from the very beginning the Kremlin would receive not a neutral, but a favorable and favorable field for itself, on which it would be easier for it to impose ultimatums regarding, for example, the federalization of Ukraine or the status of the Russian language there, than if the negotiations were held somewhere in the West and with the participation of Western European and American partners. And it was precisely on the position and reaction of the latter two to Russian aggression against Ukraine, and not on the influence of the Republic of Belarus, as the journalist summed up, that the entire subsequent course of events around Ukraine depended (Райхель, 2014).

Thus, stories about Ukrainian-Belarusian relations during February–April 2014 (and even since the end of 2013) in the information space mainly circulated around such key areas as: the prospects of Ukraine's European integration course as an alternative to joining the Customs Union of the Eurasian Economic Union (of which, in particular, the Republic of Belarus was a member); assessments by the Belarusian side, led by President A. Lukashenko, of the events of the Revolution of Dignity and the further formation of the new Ukrainian government that led Ukraine after the victory of the Maidan; Minsk's perception of the Russian occupation of Crimea and the delineation of its legal status after March 2014; Belarusian approaches to Russian aggression against Ukraine in the East of Ukraine with the subsequent start of the Anti-Terrorist Operation there. In Ukraine, it was noted that at each of the mentioned stages, the position of official Minsk was marked by significant maneuvering between the desire, on the one hand, to continue to maintain diplomatic relations with Ukraine even in post-Maidan conditions (and hence the reception in Belarus of the acting President of Ukraine, Speaker of the Ukrainian Parliament O. Turchynov, assurances of neutrality in the context of the Russian-Ukrainian war, support at the level of statements of the territorial integrity of Ukraine, in particular the legal belonging of the Crimean peninsula to it), and on the other hand, rather to remain in the discourse of Russian narratives. They was manifested in particular in: Belarusian assessments of the Revolution of Dignity as, supposedly, a process largely inspired by Western powers; theses about the formation of «armed groups» around Ukrainian politicians while simultaneously silencing the role of the destructive factor of the Russian armed aggression against Ukraine, which began with the occupation of Crimea; the

assertion that the Crimean peninsula, which Ukraine supposedly simply «gave up without a fight», de facto became Russian; the Belarusian delegation's non-voting at the General Assembly level on March 27, 2014 for Resolution No. 68/262 on the territorial integrity of Ukraine.

Therefore, under such circumstances, even the theoretical possibility of creating a platform for peace negotiations on the basis of Minsk in the context of the war in Donbas, which had not yet been publicly discussed in the spring of 2014, was not perceived positively by everyone in Ukraine. Moreover, there were also frank opinions that this was a bad idea, because in this case Russia would not receive a neutral, but a favorable field for itself, on which it would be easier for it to impose ultimatums regarding, for example, the federalization of Ukraine or the status of the Russian language there, thus completely eliminating the existing support for the Ukrainian side from its Western European and American partners.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Артимишин, П., Соляр, І. (2022). Між загрозою для суверенітету й регіональним лідерством: Україна та російські інтеграційні проекти на пострадянському просторі. *Український історичний журнал*, 5, 31–42. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.031>

Білорусь запропонує Росії розмістити у себе додатково до 15 літаків. (2014, 12 березня). *Кореспондент.net*. <https://ua.korrespondent.net/world/3318358-bilorus-zarproponuie-rosii-rozmistyty-u-sebe-dodatkovu-do-15-litakiv>

Бульвінський, А. (2020). Доктринальні засади політики Росії щодо пострадянського простору. В А. Бульвінський (ред.), *Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору*. Київ, 306–336.

Василишин, С. (2016). Історичні передумови та періодизація розвитку сучасних українсько-білоруських відносин (1991–2014 рр.). *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 17, 143–151.

Василишин, С. (2017). Договірні-правова база та інституційне забезпечення українсько-білоруських відносин. *Український історичний збірник*, 19, 287–299.

Горбулін, В. (ред.). (2017). *Світова гібридна війна: український фронт*. Київ: НІСД.

Данилишин, Б. (2013, 26 листопада). Чому нам не можна в Митний союз? *День*. <https://day.kyiv.ua/blog/suspilstvo/chomu-nam-ne-mozhna-v-mytnyy-soyuz>

Каспрук, В. (2014, 12 лютого). Чому Росія Путіна так бореться за Україну? *Шлях перемоги*, 7(3112), 5.

Кондратенко, Р. (2020). Роль публічної дипломатії в українсько-білоруських відносинах. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*, 66. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 124–134.

Кузьо, Т. (2018). *Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет* (А. Павлишин, пер. з англ.). Київ: Дух і літера.

Лукашенко визнає нову владу в Україні. (2014, 12 березня). *LB.ua*. https://lb.ua/news/2014/03/12/259115_lukashenko_priznaet_novuyu_vlast.html

Лукашенко виступає проти федералізації України. (2014, 13 квітня). *РБК-Україна*. <https://www.rbc.ua/ukr/news/lukashenko-vystupaet-protiv-federalizatsii-ukrainy-13042014144300>

Лукашенко де-факто визнав Крим територією Росії. (2014, 23 березня). *Oboz.ua*. <https://news.obozrevatel.com/ukr/politics/68254-lukashenko-de-fakto-viznav-krim-teritorieyu-rosii.htm>

Лукашенко жартує: Для вирішення кризи в Україні, віддайте її нам. (2014, 12 березня). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/12/7018575/>

Лукашенко запевнив, що Захарченка і Курченка в Білорусі немає. (2014, 23 лютого). *УНІАН*. <https://www.unian.ua/politics/888694-lukashenko-zapevнив-scho-zaharchenka-i-kurchenka-v-bilorusi-nemaє.html>

Лукашенко запереживав, щоб «Україну не роздерибанили». (2014, 24 лютого). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/24/7016017/>

Лукашенко каже, що Кремль не тисне на нього у зв'язку з подіями в Україні. (2014, 12 березня). *УНІАН*. <https://www.unian.ua/politics/895883-lukashenko-kaje-scho-kreml-ne-tisne-na-nogo-u-zvyazku-z-podiyami-v-ukrajini.html>

Лукашенко каже, що СНД без України буде жити. (2014, 23 березня). *День*. <https://old.day.kyiv.ua/uk/news/230314-lukashenko-kazhe-shcho-snd-bez-ukrayini-bude-zhiti>

Лукашенко каже, що Україну запрошують до Митного союзу. (2013, 22 жовтня). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2013/10/22/7000489/>

Лукашенко каже, що федералізація України є небезпечною і для Білорусі, і для Росії. (2014, 13 квітня). *iPress*. https://ipress.ua/news/lukashenko_kazhe_shcho_federalizatsiya_ukrainy_ie_nebezpechnoyu_i_dlya_bilorusi_i_dlya_rosii_59546.html

Лукашенко категорично проти федералізації України. (2014, 13 квітня). *LB.ua*. https://lb.ua/news/2014/04/13/262965_lukashenko_kategoricheski_protiv.html

Лукашенко назвав кримський прецедент небезпечною для всього світу. (2014, 23 березня). *TCH*. <https://tsn.ua/svit/lukashenko-nazvav-krimskiy-precident-nebezpekoju-dlya-vsogo-svitu-341429.html>

Лукашенко повідомив, що не буде «метушитися» через події в Україні і «ніякі Кремлі» на нього не тиснуть. (2014, 12 березня). *Дзеркало тижня*. https://zn.ua/ukr/WORLD/lukashenko-povidomiv-scho-ne-bude-metushitsya-cherez-podiyi-v-ukrayini-i-niyaki-kreml-na-nogo-ne-tisnut-139454_.html

Лукашенко пообіцяв Турчинову про спокій на спільному кордоні. (2014, 29 березня). *Ostanni Podii*. https://ostannipodii.com/a/201403/lukashenko_roobitsyav_turchinovu_pro_spokiy_na_spilnomu_kordoni-100002967

Лукашенко пообіцяв, що в Білорусі Майдану не буде. (2014, 24 лютого). *УНІАН*. <https://www.unian.ua/world/888901-lukashenko-roobitsyav-scho-v-bilorusi-maydanu-ne-bude.html>

Лукашенко признал, что Майдан – это его кошмар. (2014, 22 січня). *LB.ua*. https://lb.ua/world/2014/01/22/252547_lukashenko_priznal_maydan_.html

Лукашенко про Євромайдан: Це кошмар і катастрофа. (2014, 22 січня). *Кореспондент.net*. <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3287433-lukashenko-pro-evromaidan-tse-koshmar-i-katastrofa>

Лукашенко про Україну: ви просто склали лапки і здали Крим. (2014, 28 березня). *TCH*. <https://tsn.ua/politika/lukashenko-pro-ukrayinu-vi-prosto-sklali-lapki-i-zdali-krim-342512.html>

Лукашенко проти федералізації України. (2014а, 23 березня). *TCH*. <https://tsn.ua/svit/lukashenko-proti-federalizaciyi-ukrayini-341436.html>

Лукашенко проти федералізації України. (2014b, 23 квітня). *BBC-news. Україна*. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/04/140423_lukashenko_appeal_ko

Лукашенко розповів, як МС буде захищатися від європейської України. (2013, 21 жовтня). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2013/10/21/7000398/>

Лукашенко хоче допомогти Україні з президентськими виборами і обіцяє налагоджувати відносини з новою владою. (2014, 23 березня). *УНІАН*. <https://www.unian.ua/politics/899652-lukashenko-hoche-dopomogti-ukrajini-z-prezidentskimi-viborami-i-obitsyaе-nalagodjuvati-vidnosini-z-novoju-vladoju.html>

Лукашенко: На переговорах з Турчиновим ми знайшли розуміння з усіх проблем, що нас хвилюють. (2014, 29 березня). *Корреспондент.net*. <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3341471-lukashenko-na-perehovorakh-z-turchynovym-my-znaishly-rozuminnia-z-usikh-problem-scho-nas-khvylyuiut>

Лукашенко: ніхто не повинен роздерибанити Україну. (2014, 24 лютого). *Дзеркало тижня*. https://zn.ua/ukr/WORLD/lukashenko-nihto-ne-povinen-rozderibaniti-ukrayinu-138214_.html

Лукашенко: Причина розвалу України – корупція. (2014, 11 березня). *Корреспондент.net*. <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3317776-lukashenko-prychyna-rozvalu-ukrainy-koruptsiia>

Лукашенко: Україна сама винна, що втратила Крим. (2014, 23 березня). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/23/7019987/>

МЗС Білорусі: важливо зберегти територіальну цілісність України. (2014, 28 лютого). *УНІАН*. <https://www.unian.ua/politics/891082-mzs-bilorusi-vajlivo-zberegiti-teritorialnu-tsilisnist-ukrajini.html>

Мельничук, Т. (2014, 20 березня). Білоруська опозиція підтримала Україну. *BBC-news. Україна*. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140326_bilorus_opposition_or

Павлович, Ю. (2016). Українсько-білоруські відносини у візії української суспільно-політичної думки (1991–2010). *Емінак*, 3(3), 61–66.

Перепелиця, Г. (2017). *Україна–Росія: війна в умовах співіснування*. Київ. Видавничий дім «Стилос».

Путін розмістить у Білорусі до 15 літаків, бо Лукашенко не хоче «сидіти, як миші під віником». (2014, 12 березня). *ТСН*. <https://tsn.ua/politika/putin-rozmistit-u-bilorusido-15-litakiv-bo-lukashenko-ne-maye-prava-siditi-yak-mishi-pid-vinikom-339367.html>

Райхель, Ю. (2014, 2 квітня). Короткозора політика. *День*. <https://day.kyiv.ua/article/podrobytsi/korotkozora-polityka>

Росії плювати на те, чи визнає світ Крим у її складі – Лукашенко. (2014, 28 березня). *ТСН*. <https://tsn.ua/politika/rosiyi-plyuvati-na-te-chi-viznaє-svit-krim-u-yiyi-skladi-lukashenko-342522.html>

Смолій, В., Якубова, Л. (2018). *Історичний контекст формування проекту «руський мир» та практика його реалізації в Криму й на Донбасі: аналітична записка*. Київ.

Тищук, О. (2014, 29 березня). Турчинов і Лукашенко розроблять «дорожню карту» українсько-білоруських відносин. *Факти ICTV*. <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/polituka/20140329-1509894>

Турчинов і Лукашенко зустрічаються в Білорусі. (2014, 29 березня). *LB.ua*. https://lb.ua/news/2014/03/29/261244_turchinov_lukashenko_vstrechayutsya.html

Турчинов і Лукашенко зустрічаються в Гомельській області. (2014, 29 березня). *Корреспондент.net*. <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3341398-turchynov-i-lukashenko-zustrichauitsia-v-homelskii-oblasti>

Турчинов не ждет агрессии со стороны Беларуси. (2014, 29 марта). *Факти.ua*. <https://fakty.ua/179235-turchinov-ne-zhdet-agressii-so-storony-belarusi>

Турчинов подякував Лукашенку за обіцянку не атакувати Україну. (2014, 29 березня). *ТСН*. <https://tsn.ua/politika/turchinov-podyakuvav-lukashenku-za-pidtrimku-ukrayini-342623.html>

Турчинов подякував Лукашенку за обіцянку не давати Росії плацдарму для нападу на Україну. (2014, 29 березня). *УНІАН*. <https://www.unian.ua/politics/902031-turchinov-podyakuvav-lukashenku-za-obitsyanku-ne-davati-rosiji-platsdarmu-dlya-napadu-na-ukrajinu.html>

Турчинов уверен, что с территории Белоруссии никогда не будет агрессии на территорию Украины. (2014, 29 марта). *РБК-Україна*. <https://www.rbc.ua/rus/news/turchinov-uveren-chto-s-territorii-belorussii-nikogda-ne-29032014154000>

Турчинов: З території Білорусі не буде агресії. (2014, 29 березня). *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/29/7020724/>

Хотин, Р. (2014, 7 квітня). Крим і пострадянський простір. *ТСН*. <https://tsn.ua/analitika/krim-i-postradyanskiy-prostir-343917.html>

Якубова, Л., Головка, В., Примаченко, Я. (2018). *Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: аналітична доповідь*. Київ.

Artymyshyn, P., & Polovyi, T. (2022). The concept of the «Russian world» in the assessments of Belarusian researchers. *Studium Europy Srodkowej i Wschodniej*, 17, 41–55.

General Assembly Adopts Resolution Calling upon States Not to Recognize Changes in Status of Crimea Region. (2014, 27 March). <https://press.un.org/en/2014/ga11493.doc.htm>

Resolution 68/262. «Territorial integrity of Ukraine» adopted by the General Assembly on 27 March 2014. (2014, 27 March). <https://undocs.org/en/A/RES/68/262>

REFERENCES

Artymyshyn, P., & Soliar, I. (2022). Mizh zahrozoiu dlia suverenitetu y regionalnym liderstvom: Ukraina ta rosiiski integratsiini proekty na postradianskomu prostori. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 31–42. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.031> (in Ukrainian).

Bilorus zaproponuie Rosii rozmistyty u sebe dodatkovu do 15 litakiv. (2014, Berezen 12). *Korespondent.net*. <https://ua.korrespondent.net/world/3318358-bilorus-zaproponuie-rosii-rozmistyty-u-sebe-dodatkovu-do-15-litakiv> (in Ukrainian).

Bulvynskyi, A. (2020). Doktrynalni zasady polityky Rosii shchodo postradianskoho prostoru. In A. Bulvynskyi (Ed.), *Intehratsiini vymiry transformatsii postradianskoho prostoru*. Kyiv, 306–336 (in Ukrainian).

Vasylyshyn, S. (2016). Istorychni peredumovy ta periodyzatsiia rozvytku suchasnykh ukrainsko-biloruskykh vidnosyn (1991–2014 rr.). *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi*

zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny, 17, 143–151 (in Ukrainian).

Vasylyshyn, S. (2017). Dohovirno-pravova baza ta instytutsiine zabezpechennia ukrainsko-biloruskykh vidnosyn. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk, 19, 287–299 (in Ukrainian).*

Horbulin, V. (Ed.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front*. Kyiv: NISD (in Ukrainian).

Danylyshyn, B. (2013, Lystopad 26). Chomu nam ne mozhna v Mytnyi soiuz? *Den*. <https://day.kyiv.ua/blog/suspilstvo/chomu-nam-ne-mozhna-v-mytnyy-soyuz> (in Ukrainian).

Kaspruk, V. (2014, Liutyi 12). Chomu Rosiia Putina tak boretsia za Ukrainu? *Shliakh peremohy, 7(3112), 5 (in Ukrainian).*

Kondratenko, R. (2020). Rol publichnoi dyplomatii v ukrainsko-biloruskykh vidnosynakh. *Aktualni problemy polityky: zbirnyk naukovykh prats, 66*. Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 124–134 (in Ukrainian).

Kuzo, T. (2018). *Viina Putina proty Ukrainy. Revoliutsiia, natsionalizm i kriminalitet* (A. Pavlyshyn, Trans.). Kyiv: Dukh i litera (in Ukrainian).

Lukashenko vyznaie novu vladu v Ukraini. (2014, Berezen 12). *LB.ua*. https://lb.ua/news/2014/03/12/259115_lukashenko_priznaet_novuyu_vlast.html (in Ukrainian).

Lukashenko vystupaie proty federalizatsii Ukrainy. (2014, Kviten 13). *RBK-Ukraina*. <https://www.rbc.ua/ukr/news/lukashenko-vystupaet-protiv-federalizatsii-ukrainy-13042014144300> (in Ukrainian).

Lukashenko de-fakto vyznav Krym terytoriiu Rosii. (2014, Berezen 23). *Oboz.ua*. <https://news.obozrevatel.com/ukr/politics/68254-lukashenko-de-fakto-viznav-krim-teritorieyu-rosii.htm> (in Ukrainian).

Lukashenko zhartuie: Dlia vyrishennia kryzy v Ukraini, viddaite yii nam. (2014, Berezen 12). *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/12/7018575/> (in Ukrainian).

Lukashenko zapevnyv, shcho Zakharchenka i Kurchenka v Bilorusi nemaie. (2014, Liutyi 23). *UNIAN*. <https://www.unian.ua/politics/888694-lukashenko-zapevnyv-scho-zaharchenka-i-kurchenka-v-bilorusi-nemae.html> (in Ukrainian).

Lukashenko zaperezhyvav, shchob «Ukrainu ne rozderybanyly». (2014, Liutyi 24). *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/24/7016017/> (in Ukrainian).

Lukashenko kazhe, shcho Kreml ne tysne na nohu u zviazku z podiiamy v Ukraini. (2014, Berezen 12). *UNIAN*. <https://www.unian.ua/politics/895883-lukashenko-kaje-scho-kreml-ne-tisne-na-nogo-u-zvyazku-z-podiyami-v-ukrajini.html> (in Ukrainian).

Lukashenko kazhe, shcho SND bez Ukrainy bude zhyty. (2014, Berezen 23). *Den*. <https://old.day.kyiv.ua/uk/news/230314-lukashenko-kazhe-shcho-snd-bez-ukrayini-bude-zhiti> (in Ukrainian).

Lukashenko kazhe, shcho Ukrainu zaproshuiut do Mytnoho soiuzu. (2013, Zhovten 22). *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2013/10/22/7000489/> (in Ukrainian).

Lukashenko kazhe, shcho federalizatsiia Ukrainy ye nebezpechnoiu i dlia Bilorusi, i dlia Rosii. (2014, Kviten 13). *iPress*. https://ipress.ua/news/lukashenko_kazhe_shcho_

federalizatsiya_ukrainy_ie_nebezpechnoyu_i_dlya_bilorusi_i_dlya_rosii_59546.html (in Ukrainian)

Lukashenko katehorychno proty federalizatsii Ukrainy. (2014, Kviten 13). *LB.ua*. https://lb.ua/news/2014/04/13/262965_lukashenko_kategoricheski_protiv.html (in Ukrainian).

Lukashenko nazvav krymskyi pretsedent nebezpekoiu dlia vsoho svitu. (2014, Berezen 23). *TSN*. <https://tsn.ua/svit/lukashenko-nazvav-krimskiy-precident-nebezpekoyu-dlya-vsogo-svitu-341429.html> (in Ukrainian).

Lukashenko povidomyv, shcho ne bude «metushytysia» cherez podii v Ukraini i «niaki Kremli» na noho ne tysnut. (2014, Berezen 12). *Dzerkalo tyzhnia*. https://zn.ua/ukr/WORLD/lukashenko-povidomiv-scho-ne-bude-metushytysia-cherez-podiyi-v-ukrayini-i-niyaki-kremli-na-nogo-ne-tisnut-139454_.html (in Ukrainian).

Lukashenko poobitsiav Turchynovu pro spokii na spilnomu kordoni. (2014, Berezen 29). *Ostanni Podii*. https://ostannipodii.com/a/201403/lukashenko_poobicyav_turchynovu_pro_spokiy_na_spilnomu_kordoni-100002967 (in Ukrainian).

Lukashenko poobitsiav, shcho v Bilorusi Maidanu ne bude. (2014, Liutyi 24). *UNIAN*. <https://www.unian.ua/world/888901-lukashenko-poobitsyav-scho-v-bilorusimaydanu-ne-bude.html> (in Ukrainian).

Lukashenko pryznal, chto Maidan – to eho koshmar. (2014, Sichen 22). *LB.ua*. https://lb.ua/world/2014/01/22/252547_lukashenko_priznal_maydan_.html (in Ukrainian).

Lukashenko pro Yevromaidan: Tse koshmar i katastrofa. (2014, Sichen 22). *Korrespondent.net*. <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3287433-lukashenko-pro-yevromaidan-tse-koshmar-i-katastrofa> (in Ukrainian).

Lukashenko pro Ukrainu: vy prosto sklaly lapky i zdaly Krym. (2014, Berezen 28). *TSN*. <https://tsn.ua/politika/lukashenko-pro-ukrayinu-vi-prosto-sklali-lapki-i-zdali-krim-342512.html> (in Ukrainian).

Lukashenko proty federalizatsii Ukrainy. (2014a, Berezen 23). *TSN*. <https://tsn.ua/svit/lukashenko-proti-federalizatsiyi-ukrayini-341436.html> (in Ukrainian).

Lukashenko proty federalizatsii Ukrainy. (2014b, Kviten 23). *BBC-news. Ukraina*. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/04/140423_lukashenko_appeal_ko (in Ukrainian).

Lukashenko rozpoviv, yak MS bude zakhyschatysia vid yevropeiskoi Ukrainy. (2013, Zhovten 21). *Ukrainska pravda*. <https://www.ppravda.com.ua/news/2013/10/21/7000398/> (in Ukrainian).

Lukashenko khoche dopomohty Ukraini z prezydentskymy vyboramy i obitsiaie nalahodzhuvaty vidnosyny z novoju vladoju. (2014, Berezen 23). *UNIAN*. <https://www.unian.ua/politics/899652-lukashenko-hoche-dopomogti-ukrajini-z-prezidentskimi-viborami-i-obitsyae-nalagodjuvati-vidnosini-z-novoyu-vladoyu.html> (in Ukrainian).

Lukashenko: Na perehovorakh z Turchynovym my znaishly rozuminnia z usikh problem, shcho nas khvyluiut. (2014, Berezen 29). *Korrespondent.net*. <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3341471-lukashenko-na-perehovorakh-z-turchynovym-my-znaishly-rozuminnia-z-usikh-problem-scho-nas-khvyluiut> (in Ukrainian).

Lukashenko: nikhto ne povynen rozderibanyty Ukrainu. (2014, Liutyi 24). *Dzerkalo tyzhnia*. https://zn.ua/ukr/WORLD/lukashenko-niht-ne-povinen-rozderibaniti-ukrayinu-138214_.html (in Ukrainian).

Lukashenko: Prychyna rozvalu Ukrainy – koruptsiia. (2014, Berezhen 11). *Korespondent.net*. <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3317776-lukashenko-prychyna-rozvalu-ukrainy-koruptsiia> (in Ukrainian).

Lukashenko: Ukraina sama vynna, shcho vtratyla Krym. (2014, Berezhen 23). *Ukrainska pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/23/7019987/> (in Ukrainian).

MZS Biorusi: vazhlyvo zberehty terytorialnu tsilisnist Ukrainy. (2014, Liutyi 28). *UNIAN*. <https://www.unian.ua/politics/891082-mzs-biorusi-vajlivo-zberehti-teritorialnu-tsilisnist-ukrajini.html> (in Ukrainian).

Melnychuk, T. (2014, Berezhen 20). Bioruska opozytsiia pidtrymala Ukrainu. *BBC-news. Ukraina*. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140326_biorus_opposition_or (in Ukrainian).

Pavlovych, Yu. (2016). Ukrainsko-bioruski vidnosyny u vizii ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky (1991–2010). *Eminak*, 3(3), 61–66 (in Ukrainian).

Perepelytsia, H. (2017). *Ukraina–Rosii: viina v umovakh spivisnuvannia*. Kyiv. Vydavnychiy dim «Stylos» (in Ukrainian).

Putin rozmistyt u Biorusi do 15 litakiv, bo Lukashenko ne khoche «sydity, yak myshi pid vynykom». (2014, Berezhen 12). *TSN*. <https://tsn.ua/politika/putin-rozmistit-u-biorusi-do-15-litakiv-bo-lukashenko-ne-maye-prava-siditi-yak-mishi-pid-vinikom-339367.html> (in Ukrainian).

Raikhel, Yu. (2014, Kviten 2). Korotkozora polityka. *Den*. <https://day.kyiv.ua/article/podrobytsi-korotkozora-polityka> (in Ukrainian).

Rosii pliuvaty na te, chy vyznaie svit Krym u yii skladi – Lukashenko. (2014, Berezhen 28). *TSN*. <https://tsn.ua/politika/rosiyyi-plyuvati-na-te-chi-viznaye-svit-krim-u-yiyskladi-lukashenko-342522.html> (in Ukrainian).

Smolii, V., & Yakubova, L. (2018). *Istorychnyi kontekst formuvannia proektu «ruskyi myr» ta praktyka yoho realizatsii v Krymu y na Donbasi: analitychna. zapyska*. Kyiv (in Ukrainian).

Tyshchuk, O. (2014, Berezhen 29). Turchynov i Lukashenko rozrobliat «dorozhniu kartu» ukrainsko-bioruskykh vidnosyn. *Fakty ICTV*. <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/polituka/20140329-1509894> (in Ukrainian).

Turchynov i Lukashenko zustrichaiutsia v Biorusi. (2014, Berezhen 29). *LB.ua*. https://lb.ua/news/2014/03/29/261244_turchinov_lukashenko_vstrechayutsya.html (in Ukrainian).

Turchynov i Lukashenko zustrichaiutsia v Homelskii oblasti. (2014, Berezhen 29). *Korespondent.net*. <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3341398-turchynov-i-lukashenko-zustrichaiutsia-v-homelskii-oblasti> (in Ukrainian).

Turchinov ne zhdet agressii so storoni Belarusi. (2014, Mart 29). *Fakty.ua*. <https://fakty.ua/179235-turchinov-ne-zhdet-agressii-so-storony-belarusi> (in Russian).

Turchynov podiakuvav Lukashenku za obitsianku ne atakuvaty Ukrainu. (2014, Berezhen 29). *TSN*. <https://tsn.ua/politika/turchinov-podyakuvav-lukashenku-za-pidtrimku-ukrayini-342623.html> (in Ukrainian).

Turchynov podiakuvav Lukashenku za obitsianku ne davaty Rosii platsdarmu dlia napadu na Ukrainu. (2014, Berezhen 29). *UNIAN*. <https://www.unian.ua/politics/902031-turchinov-podyakuvav-lukashenku-za-obitsianku-ne-davati-rosiji-platsdarmu-dlyanapadu-na-ukrajinu.html>

Turchinov uveren, chto s territorii Belorussii nikogda ne budet agressii na territoriyu Ukraini. (2014, Mart 29). *RBK-Ukraina*. <https://www.rbc.ua/rus/news/turchinov-uveren-chto-s-territorii-belorussii-nikogda-ne-29032014154000> (in Russian).

Turchynov: Z terytorii Bilorusi ne bude ahresii. (2014, Berezen 29). *Ukrainska pravda*. <https://www.prawda.com.ua/news/2014/03/29/7020724/> (in Ukrainian).

Khotyn, R. (2014, Kviten 7). Krym i postradianskyi prostir. *TSN*. <https://tsn.ua/analitika/krim-i-postradianskiy-prostir-343917.html> (in Ukrainian).

Iakubova, L., Holovko, V., & Prymachenko, Ya. (2018). *Russkyi myr na Donbasi ta v Krymu: istorychni vytoky, politychna tekhnolohiia, instrument ahresii: analitychna dopovid*. Kyiv (in Ukrainian).

Artymyshyn, P., & Polovyi, T. (2022). The concept of the «Russian world» in the assessments of Belarusian researchers. *Studium Europae Srodkowej i Wschodniej*, 17, 41–55 (in English).

General Assembly Adopts Resolution Calling upon States Not to Recognize Changes in Status of Crimea Region. (2014, 27 March). <https://press.un.org/en/2014/ga11493.doc.htm> (in English).

Resolution 68/262. «Territorial integrity of Ukraine» adopted by the General Assembly on 27 March 2014. (2014, 27 March). <https://undocs.org/en/A/RES/68/262> (in English).

Павло АРТИМИШИН

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник відділу нової історії України

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

старший науковий співробітник Інституту релігієзнавства –

філії Львівського музею історії релігії

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7501-797X>

e-mail: p.artymyshyn@gmail.com

ПІСЛЯ МАЙДАНУ Й ОКУПАЦІЇ КРИМУ: УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКІ ВІДНОСИНИ ПОЧАТКУ 2014 РОКУ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

Проаналізовано образ українсько-білоруських відносин у лютому–квітні 2014 р. (на тлі подій в Україні після перемоги Революції Гідності й окупації Росією українського півострова Крим і частини Сходу України) в інформаційному просторі Української держави. Констатовано, що сюжети щодо українсько-білоруських відносин упродовж лютого–квітня 2014 р. (і навіть ще з кінця 2013 р.) в інформаційному просторі переважно циркулювали довкола таких основних напрямів: перспективи євроінтеграційного курсу України як альтернативи вступу до Митного союзу Євразійського економічного союзу (членом якого була, зокрема, Республіка Білорусь); оцінки білоруською стороною на чолі з Президентом А. Лукашенком подій Революції гідності та подальшого становлення нової української влади, яка очолила Україну після перемоги Майдану; сприйняття в Мінську російської окупації Криму й окреслення його юридичного статусу після березня 2014 р.; білоруські підходи до російської агресії проти України на Сході України з подальшим початком там АТО.

Відзначено, що в Україні зауважували, що на кожному з цих етапів позиція офіційного Мінська відзначалася значним лавіруванням між прагненням надалі підтримувати з Україною навіть у постмайданних умовах дипломатичні відносини і радше все ж перебуванням у дискурсі російських наративів, що, зокрема, виявилось в неголосуванні білоруської делегації на рівні Генеральної Асамблеї 27 березня 2014 р. за Резолюцію про територіальну цілісність України № 68/262. Зазначено, що за таких обставин навіть теоретичну ймовірність створити на базі Мінська майданчик для проведення мирних переговорів у контексті війни на Донбасі не всі в Україні сприймали позитивно, вважаючи, що в такому випадку Росія отримає не нейтральне, а сприятливе та прихильне для себе поле, на якому їй буде легше нав'язувати ультиматуми щодо, наприклад, федералізації України чи тамтешнього статусу російської мови, цілком нівелюючи наявну підтримку української сторони з боку західноєвропейських та американських партнерів.

Ключові слова: майдан, Революція Гідності, російська окупація Кримського півострова, російсько-українська війна, Донбас, Україна, Республіка Білорусь, інформаційний простір.

*Стаття: надійшла до редакції 4.07.2025
прийнята до друку 15.08.2025*

Любомир ХАХУЛА

*кандидат історичних наук, старший дослідник
доцент кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>
e-mail: liubomyr.i.khakhula@lpnu.ua*

Рената ДУМНИЧ

*студентка 4-го курсу
кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4563-6543>
e-mail: renata.dumnych.mi.2021@lpnu.ua*

ОБРАЗ США В УКРАЇНСЬКОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ У 2024–2025 РОКАХ

Проаналізовано особливості формування і трансформації образу США в українському медійному просторі протягом 2024–2025 рр. Особливу увагу приділено вивченню впливу зустрічі президентів Д. Трампа та В. Зеленського в Білому домі 28 лютого 2025 р. на українські медійні наративи щодо США. Зазначено, що методологія дослідження ґрунтується на якісно-кількісному контент-аналізі 90 новинних матеріалів 3-х провідних українських медіа («Суспільне Новини», «Громадське», «Українська правда») за період із 27 лютого по 1 березня 2025 р. Застосовано метод цілеспрямованої вибірки з аналізом тональності, емоційного забарвлення та домінантних наративів.

Дослідження показало, що у 2024 р. США репрезентували себе переважно як стратегічного партнера України в контексті військової підтримки, економічної допомоги та дипломатичної співпраці, однак аналіз медійного висвітлення зустрічі Трамп–Зеленський продемонстрував кардинальну зміну медіанаративів: від партнерських (напередодні зустрічі) до критичних і скептичних (після зустрічі). Зазначено, що результати контент-аналізу засвідчили домінування негативної тональності (42,2 %) та негативного емоційного забарвлення (68,9 %) в повідомленнях після зустрічі. Зауважено, що найпоширенішими наративами стали «США ненадійні/нестабільні» (32,2 %) та «США тиснуть на Україну» (20 %), що свідчило про різке погіршення образу Америки в українському інформаційному просторі.

Показано динамічність медійного образу країни та його залежність від конкретних дипломатичних подій. Виснувано, що скандальна зустріч у Білому домі стала критичним маркером трансформації сприйняття США українською аудиторією, призвівши до короткотермінової, але значної зміни медійних наративів.

Ключові слова: Україна, США, українсько-американські відносини, Дональд Трамп, Володимир Зеленський, український інформаційний простір, медіадискурс, зовнішня політика, міжнародні відносини, інформаційна безпека, громадська думка.

У медійному просторі України США посідають провідне місце серед іноземних держав, присутність яких активно висвітлюють національні засоби масової інформації (ЗМІ). Характер репрезентації США в українському інформаційному середовищі багатовимірний і динамічний, а провідні теми та повідомлення відображають як поточний політичний контекст, так й історично сформовану модель двосторонніх відносин. З огляду на глобальну геополітичну нестабільність, зокрема повномасштабну війну Росії проти України, образ США набуває в українському інформаційному просторі особливої значимості, оскільки ця держава – один з основних партнерів України в безпековій сфері.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення того, яким є і як змінюється образ США в українських медіа у відповідь на міжнародні та внутрішньополітичні події, якими є провідні інформаційні тренди та наративи, що репрезентують США, а також які канали трансляції цього образу найвпливовіші в українському медійному полі. Дослідження інформаційного впливу США як глобального лідера, зокрема в регіональному контексті, важливе для розуміння механізмів м'якої сили та стратегій міжнародного позиціонування. В українській історіографії відсутні наукові студії, присвячені медійному образу США в українському інформаційному просторі після повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 р. Водночас до проблеми присутності США в українських інформаційно-новинних матеріалах ХХ–ХХІ ст. зверталися: Ігор Чорновол (Чорновол, 2010), Андрій Яковлев (Яковлев, 2017), Ольга Блашків, Наталія Ліщинська (Блашків, Ліщинська, 2021).

Мета статті – проаналізувати особливості формування образу США в українському інформаційному просторі у 2024–2025 рр. Особливий наголос зроблено на відображенні у провідних українських ЗМІ публічної зустрічі Президента України Володимира Зеленського із Президентом США Дональдом Трампом (Donald Trump) у Білому домі 28 лютого 2025 р.

Інформаційний простір України: канали трансляції новин і цільові аудиторії. Канали трансляції образу США в Україні можна умовно поділити на кілька категорій, залежно від типу джерела, рівня впливу та цільової аудиторії. Центральну роль у цьому процесі відіграють національні медіа, які мають окремі рубрики про зовнішню політику. Впливові також американські державні установи в Україні, що провадять активну інформаційну діяльність. До трансляторів американського контексту належать і міжнародні медіа, як-от: BBC News Україна (BBC News Україна, 2025), Deutsche Welle українською (Deutsche Welle українською, 2025), Голос Америки – українською (Голос Америки – українською, 2025) та ін.

Інформаційний простір України має свою структуру та певні особливості. Основними джерелами інформації або каналами трансляції новин для суспільства, які формують ставлення українців до тієї чи тієї теми є соціальні мережі, новини з яких споживає приблизно 70–80 % українців, та інтернет без соціальних мереж – майже 60 % (Матвієнків, Шмаленко, Кольцов, 2022, с. 225). Варто зазначити, що новини на вебсайтах і в соціальних мережах можуть дублюватися, якщо їх публікує одне

медіа, яке, власне, як канали трансляції використовує і вебсайт, і публічні сторінки в соціальних мережах (Shmalenko, Yeftieni, Semenets-Orlova, 2021, р. 90). Також враховуємо, що основними першоджерелами новин є соціальні мережі державних органів, держслужбовців, військових тощо.

Аудиторія в інформаційному просторі України – це динамічний і багатошаровий соціальний феномен, що формується під впливом низки чинників: політичних, економічних, культурних, демографічних і технологічних. Сучасні дослідження підтверджують, що українська інформаційна аудиторія неоднорідна за віком, рівнем медіаграмотності, доступом до цифрових технологій, політичними поглядами й мовними уподобаннями. Згідно з результатами дослідження соціологів Portulans Ukraine Project Team, понад 80 % респондентів переважно використовують смартфон для доступу до новин чи інформації в інтернеті, що свідчить про домінування цифрових медіа у структурі інформаційного простору (Споживання інформації, 2024).

У 2024 р. соціальні мережі залишалися основним джерелом новин (73,4 %), хоча їх популярність і довіра до них дещо знизилася, порівняно з попереднім роком. Інтернет без мереж стабільно другий (майже 60 %) і втратив найменше довіри. Телебачення, радіо та друковані ЗМІ втратили значну частину аудиторії й довіри. Молодь споживала переважно онлайн-новини, старші вікові категорії – телебачення. Жінки більше довіряли медіа, ніж чоловіки. Зросла кількість українців, які не довіряли жодному джерелу (15,2 %). Загалом, суспільство ставало більш критичним й обачним у споживанні інформації (Медіаспоживання українців, 2024).

У серпні 2024 р. Інститут масової інформації провів дослідження 10 найпопулярніших онлайн-медіа (Цензор.Нет, ТСН, Obozrevatel, Українська правда, УНІАН, Кореспондент.net, NV, РБК–Україна, 24 канал, Фокус), щоб дослідити найзатребуваніші теми й найавторитетніші джерела інформації в українському інформаційному просторі. Контент оцінювали за трьома характеристиками: рівень локалізації, тематика та джерело. За рівнем локалізації виокремлено п'ять позицій: місцевий, національний, міжнародний, тимчасово окуповані території (ТОТ) України та Росія. Новини міжнародного рівня зайняли 36,5 % від загальної кількості, національного – 32,7 %. Це свідчило про важливість для української аудиторії глобального контексту. Новини з ТОТ України зайняли всього 2,1 %, що відображало брак інформації та складність доступу до неї в цих регіонах. За тематикою переважали три теми: понад 30 % новин стосувалися війни, 17,4 % – економіки, 16,5 % – політики. Автори новин здебільш покликалися на офіційні джерела (37,1 %) й інші медіа (36,5 %) (Ядро новин, 2024).

В українському медіапросторі США займали різні позиції, залежно від геополітичної ситуації в регіоні та двосторонніх відносин між державами. Від 2014 р., після початку російської агресії, образ США в українських ЗМІ трансформувався: від критичного (у період до Революції Гідності 2013–2014 рр.) до переважно позитивного, де США сприймали як стратегічного партнера, основного союзника у протистоянні Росії та донора оборонної й фінансової допомоги. Для розуміння формування іміджу США в Україні можна виокремити кілька основних чинників: а) загальний міжнародний контекст; б) інформаційна політика та редакційна позиція українських ЗМІ; в) присутність російської дезінформації; г) дискурс соціальних мереж і цифрових

платформ. Це створювало гетерогенну картину: з одного боку – позитивна репутація США як партнера України, із другого – поодинокі антагоністичні інтерпретації.

Окреслюючи суто українське сприйняття, не можна також відкидати і глобальні тенденції: осмислення іміджу США в медіа через постколоніальні підходи, які розглядають домінування західного нарративу як форму культурної гегемонії. Отже, беручи до уваги дублювання новин і використання соціальних мереж як джерел, а також зважаючи на зручність та адаптивність форматів, для подальшого аналізу обрано онлайн-медіа та їхні веб-сайти.

Рік 2024: економічна підтримка, військова допомога, президентські вибори у США. Упродовж 2024–2025 рр. українські національні медіа презентували США як одного з основних міжнародних партнерів України. Тематичний спектр інформаційних повідомлень про США охоплював питання безпеки, військової допомоги, дипломатичних відносин, економічної співпраці, а також внутрішньополітичні американські процеси. Аналіз медіаконтенту засвідчив домінування трьох головних тематичних блоків: військово-політична підтримка, транснаціональна дипломатія і внутрішньополітичні події у США в контексті їхнього впливу на Україну.

Представлення США в українських медіа у 2024 р. було пов'язане з питанням надання допомоги Україні для протидії російському вторгненню. Особливо широкий резонанс викликали дебати в Конгресі США навколо пакета допомоги Україні, що був схвалений у квітні 2024 р. після тривалого політичного блокування. Наприклад, видання «Українська правда» наголошувало на значущості американської підтримки в забезпеченні воєнної стійкості України (Кутелева, Тищенко, 2024). Національні медіа активно висвітлювали дипломатичну діяльність США в контексті підтримки міжнародної ізоляції Росії та посилення трансатлантичної єдності. Основними темами в українських медіа у 2024 р. були визнання США стратегічним партнером, захисником демократії та гарантом міжнародної безпеки.

Водночас багато новинних матеріалів окреслювали ризики зниження підтримки в разі зміни політичного керівництва США. «Дзеркало тижня» стверджувало: «Трамп у разі перемоги на виборах може припинити підтримку України й відмовитися від європейських союзників США» (Гурін, 2024). Водночас «Суспільне Новини» писало: «В разі отримання республіканцями більшості у Конгресі великої різниці у зовнішній політиці США не буде» (Собенко, 2022). Так, медіа не лише інформували про отриману допомогу, а й формували в аудиторії уявлення про потенційні сценарії розвитку подій, залежно від політичної ситуації у США.

Тема американських президентських виборів була однією з найгарячіших у 2024 р. Особливу увагу українські медіа приділяли внутрішньополітичній ситуації в Америці, зокрема підготовці до виборів президента та їх потенційним наслідкам. Ішлося про висвітлення біографій кандидатів, їхніх позицій щодо України, а також загальної динаміки виборчого процесу. Зокрема, Радіо Свобода активно коментувало дебати кандидатів у президенти: «Під час дебатів Трамп сказав, що зробив би так, щоб Путін і Зеленський порозумілися, а завершити війну пообіцяв навіть ще до свого обрання на посаду президента» (Хотин, 2024).

Після листопадових виборів 2024 р., які стали одними з найнапруженіших за останнє десятиліття, медіа фокусувалися на імплементації нової зовнішньої стратегії США, прогнозуючи її можливі наслідки для України. Так, виборчий процес в

Америці розглядали як критичний чинник для української безпеки й зовнішньополітичної орієнтації.

Зустріч у Білому домі 28 лютого 2025 року: реакція українських ЗМІ. Після інавгурації новообраного Президента США Д. Трампа (20 січня 2025 р.), першою американсько-українською медійною подією була зустріч президентів США та України в Білому домі 28 лютого 2025 р. Її перебіг і результати викликали емоційну реакцію як в українському, так і в американському суспільстві (Сидоренко, 2025; Кузьменко, 2025; Як світ реагує, 2025). Для кращого розуміння контексту, атмосфери українського інфопростору та якісної зміни нарративів доцільно проаналізувати публікації обраних українських ЗМІ у період із 27 лютого по 1 березня 2025 р. Для аналізу українського медіапростору в переддень зустрічі, у сам день і день після неї застосовано якісно-кількісний підхід: визначено категорії (тональність, основні нарративи, емоційне забарвлення), здійснено кодування текстів із метою виявлення домінантних повідомлень і риторичних стратегій та візуалізовано одержані результати.

Критерії вибору медіа визначено методом суб'єктивної вибірки (Purposive sampling), при якому дослідник свідомо й цілеспрямовано покладається на власне судження про респондентів або об'єкти, для відбору їх для участі в дослідженні відповідно до конкретної мети наукового аналізу (Dudovskiy, 2025). За методом суб'єктивної вибірки визначено п'ять критеріїв для медіа: широка популярність і високі охоплення аудиторії; регулярне висвітлення теми США або міжнародних новин; незалежна редакційна політика; географічне охоплення національного масштабу; високе дотримання журналістських стандартів.

Популярність та охоплення аудиторії забезпечує відбір медіа, що реально впливають на формування громадської думки завдяки широкому охопленню користувачів. Регулярне висвітлення теми США гарантує релевантність контенту для дослідження інформаційних нарративів. Незалежність редакційної політики дає змогу виявляти максимальну об'єктивність у поданні образу США. Географічне охоплення національного масштабу – уникнути регіональних відмінностей у сприйнятті Америки або локальних інтерпретацій міжнародної тематики. Рівень дотримання журналістських стандартів мінімізує ризик аналізу маніпулятивного чи фейкового контенту. Відповідно до зазначених критеріїв, обрано такі загальноукраїнські медіа: «Суспільне Новини» (Суспільне Новини, 2025), «Громадське» (Громадське, 2025), «Українська правда» (Українська правда, 2025). Для створення категорій (кодування) текстів підібрано такі характеристики: тональність новин, емоційне забарвлення, домінантні нарративи.

Варто зауважити, що немає потреби оцінювати загальну тональність тексту окремих новин, оскільки відібрані для аналізу медіа надійні, незалежні й дотримуються професійних стандартів, отже, більшість їхніх текстів нейтральні за тональністю з об'єктивним представленням фактів. За характеристикою тональності здійснено оцінку представлення США в контексті українсько-американських відносин: що про Америку пишуть у конкретній новині і чи є це корисним та ефективним для українсько-американських відносин. Отже, негативна тональність – події, які шкодять Україні та двостороннім стосункам; позитивна – події, що підтримують і допомагають Україні; нейтральна – події, які не чинять значного впливу на поточний стан подій.

Емоційне забарвлення новин оцінено за двома категоріями: з позитивним і негативним забарвленням. Під час категоризації емоцій враховано суб'єктивні судження, які побутували в масовій культурі, зокрема переконання, що емоції можуть бути «позитивними» або «негативними». Їх умовний поділ такий: «позитивні» – надія, вдячність, підтримка, довіра, зацікавленість, схвалення, радість, відповідальність, піднесення, гордість, повага, здивування, рішучість, наполегливість, стабільність; «негативні» – тривога, занепокоєння, скептицизм, роздратування, обурення, розчарування, гнів, страх, злість, шок, зневага, жах, сум, настороженість, обережність, недовіра, стурбованість, напруженість.

Для характеристики нарративу сформовано шість дослідницьких категорій: «США – партнер» (тексти, у яких описана різного роду співпраця між Україною та Америкою); «США відновлюють відносини з Росією» (новинні повідомлення про контакти урядів Америки та Росії); «США – гегемон» (новини, у яких відзначено Америку, її значимість як суб'єкта міжнародних відносин і гаранта світового порядку); «США ненадійні/нестабільні» (висвітлення американської внутрішньополітичної ситуації, яка негативно вплинула на імідж США, відносини з партнерами, спричинила занепокоєння серед міжнародного політикуму); «США маневрують» (новини про заяви вищого державного керівництва Америки щодо офіційної позиції держави відносно війни Росії проти України (позиція «сидіння на двох стільцях»), а також інших питань зовнішньої американської політики); «США тиснуть на Україну» (новинні повідомлення, у яких трансливали намагання Президента Дональда Трампа та віцепрезидента Джей Ді Венса (JD Vance) чинити тиск на керівництво України та дискредитувати його в особі Президента Володимира Зеленського).

Для аналізу відібрано по 10 новин за кожен із 3-х днів із медіа «Суспільне Новини», «Громадське», «Українська правда». Загальна кількість проаналізованого матеріалу дорівнювала 90 од. (по 30 новин на медіа).

За результатами дослідження тональності матеріалів від 27 лютого 2025 р., виявлено: 7 новин із позитивною тональністю, 11 – із негативною, 12 – із нейтральною (рис. 1). У день зустрічі президентів у Білому домі медіа подали 3 новини з позитивною тональністю, 13 – із негативною, 14 – із нейтральною (рис. 2). Така ж тенденція збереглася 1 березня – 3 новини з позитивною тональністю, 14 – із негативною, 13 – із нейтральною (рис. 2).

Результати дослідження загальної тональності новин із 27 лютого по 1 березня 2025 р. були такими: позитивна – 13 новин, негативна – 38, нейтральна – 39 (рис. 3). Чітко позитивні меседжі були присутні тільки в 14,4 % новин, що свідчило про певну напруженість у трансліюванні українсько-американських відносин загалом і теми США зокрема. Нейтральну тональність не можна однозначно віднести до категорії негативних повідомлень, проте більша частина таких новин мала негативне емоційне забарвлення (рис. 4).

Результати дослідження емоційного забарвлення українських новин про США варіювалися в межах від –1 (негативне) до +1 (позитивне), що дало змогу простежити загальний емоційний тон публікацій у трьох українських медіа за досліджуваний період. Першого дня опубліковано 11 новин із позитивним емоційним забарвленням і 19 із негативним (рис. 5). Уже 28 лютого зафіксовано 8 новин із позитивним забарвленням та 22 – з негативним, що свідчило про рух у напрямі негативних емоцій (рис. 6).

У день після скандальної зустрічі Трамп–Зеленський з'явилося 9 новин із позитивним емоційним забарвленням, 21 – з негативним (рис. 7). Загальне емоційне забарвлення новин за 3 дні було пропорційно негативним: 62 негативні новини проти 28 позитивних (рис. 8).

Якісно-кількісний аналіз основних медійних наративів дав можливість продемонструвати домінантні образи США в українських медіа та накреслити причини короткотермінової динаміки у сприйнятті Америки. У новинних матеріалах 27 лютого 2025 р. наративи були такими: «США – партнер» (7 новин); «США відновлюють відносини з Росією» (5); «США – гегемон» (4); «США ненадійні/нестабільні» (10); «США маневрують» (4). Понад половину (63,3 %) новин містили наратив негативного змісту, а найчастіше вживаним тут виявився про те, що США ненадійні та нестабільні як у внутрішній, так і в зовнішній політиці (рис. 9).

Зазначимо, що на другий день у новинних повідомленнях з'явився новий наратив, означений як «США тиснуть на Україну». Головні новинні наративи 28 лютого 2025 р. були такими: «США – партнер» (7 новин); «США відновлюють відносини з Росією» (4); «США – гегемон» (1); «США ненадійні/нестабільні» (4); «США маневрують» (4); «США тиснуть на Україну» (10) (рис. 10).

Певні зміни в дискурсі повідомлень відбулися 1 березня: «США – гегемон» (3 новини); «США ненадійні/нестабільні» (16); «США маневрують» (3); «США тиснуть на Україну» (8) (рис. 11).

Впродовж 27 лютого – 1 березня 2025 р. головні наративи в новинах «Суспільне Новини», «Громадське», «Українська правда» були такими: «США – партнер» (14 новин); «США відновлюють відносини з Росією» (10); «США – гегемон» (8); «США ненадійні/нестабільні» (29); «США маневрують» (11); «США тиснуть на Україну» (18). Домінування в українських ЗМІ тези «США ненадійні/нестабільні» стало інформаційним підсумком репрезентації результатів зустрічі в Білому домі Д. Трампа та В. Зеленського (рис. 12).

Отже, за допомогою аналізу українського інформаційного простору доведено, що сприйняття образу США в Україні передовсім залежало від актуального стану українсько-американських двосторонніх відносин. Для українського інформаційного поля важливим маркером у сприйнятті США стала зустріч Д. Трампа та В. Зеленського в Білому домі 28 лютого 2025 р. До цього український інфопростір був насичений новинами про очікування зустрічі українського й американського президентів і підписання двосторонньої угоди про корисні копалини. Тоді майже чверть новин містили наратив про партнерство між США й Україною. Йшлося про те, що США готові до діалогу та співпраці. Була і позитивна тональність, хоча більшість новин містили нейтрально виражений тон.

У вечір зустрічі масово почали з'являтися новини про сварку Президента В. Зеленського із Президентом Д. Трампом і віцепрезидентом Дж. Д. Венсом. Емоційне забарвлення ставало все гострішим та вираженішим, переважали негативні емоції й тони. З'явився наратив про тиск на Україну вищого керівництва США та публічну провокацію. А 1 березня 2025 р., коли новина про суперечку досягла всіх світових ЗМІ, в українських медіа наратив про партнерство взагалі зник. Більшість новин мала негативне і нейтральне забарвлення, хоча деякі – позитивне. Позитив у читачів викликали новини про те, що американський народ не поділяв позиції своїх

Рис. 10. Головні наративи в новинах українських ЗМІ про США, 28 лютого 2025 р.

Рис. 11. Головні наративи в новинах українських ЗМІ про США, 1 березня 2025 р.

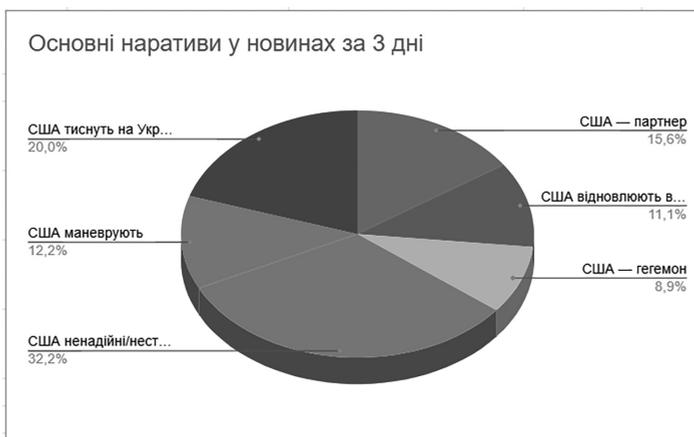

Рис. 12. Відносне співвідношення наративів українських ЗМІ про США в період із 27 лютого по 1 березня 2025 р.

Президента й віцепрезидента і навіть виходив на демонстрації й акції протесту проти їхньої політики щодо України.

Світова спільнота такі новини сприймала насторожено, а лідери держав масово почали або висловлювати підтримку В. Зеленському, або просити його повернутися до перемовин із Д. Трампом. Остання пропозиція посилювала наратив про ненадійність і нестабільність Америки. Також до зустрічі помітною була певна поляризація настроїв, де образ США сприймався двояко і містив як позитивні, так і негативні характеристики. У день після зустрічі в українських новинах США набули яскраво негативних характеристик, адже для більшості ототожнювалися з чинним Президентом та його поведінкою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Блашків, О., Ліщинська, Н. (2021). Політичні новини в українських та американських цифрових медіа (на прикладі сайтів ТСН та CNN). *Studia Methodologica*, 52, 41–51. <https://doi.org/10.25128/2304-1222.21.52.04>.

Голос Америки – українською. (2025). <https://www.holosameryky.com/>

Громадське. (2025). <https://hromadske.ua/>

Гурін, А. (2024, 21 серпня). Президентство Трампа може становити загрозу для відносин США з союзниками – член комітету з розвідки Палати представників. *Дзеркало тижня*. <https://zn.ua/ukr/usa/prezidentstvo-trampa-mozhe-stanoviti-zahrozudlja-vidnosin-ssha-z-sojuznikami-chlen-komitetu-z-rozvidki-palati-predstavnikov.html>

Кузьменко, Ю. (2025, 1 березня). «Дипломатія вмирає в прямому ефірі» – реакція ЗМІ на розмову Трампа з Зеленським. *Суспільне Новини*. <https://suspilne.media/960045-bilij-dim-se-ne-baciv-nicogo-podibnogo-reakcia-zmi-na-rozmovu-trampa-z-zelenskim/>

Кутелева, І., Тищенко, К. (2024, 20 квітня). У Конгресі США підтримали допомогу Україні. *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2024/04/20/7452184/>.

Матвієнків, С., Шмаленко, Ю., Кольцов, В. (2022). Національний інформаційний простір України: проблеми та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 37, 223–227. <https://doi.org/10.32782/apfs.v037.2022.37>

Медіаспоживання українців: третій рік повномасштабної війни. (2024, 10 липня). *Громадянська мережа ОПОРА*. <https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennya-mediaspozhyvannya-ukrayinciv-tretiy-rik-povnomasshtabnoyi-viyni-25292>

Сидоренко, С. (2025, 1 березня). Сварка найвищого рівня. Чому зірвана зустріч Зеленського й Трампа ще не стала катастрофою. *Європейська правда*. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2025/03/1/7206145/>

Собенко, Н. (2022, 8 листопада). Вибори у США. Експерт назвав ризики для України в разі перемоги республіканців. *Суспільне Новини*. <https://suspilne.media/312654-vibori-u-ssa-ekspert-nazvav-riziki-dla-ukraini-v-razi-peremogi-respublikanciv/>

Споживання інформації під час війни і довіра до медіа – медіарегулятору представили результати соціологічного дослідження. (2024, 19 листопада). *Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення*. <https://webportal.nrada.gov.ua/spozhyvannya-informatsiyi-pid-chas-vijny-i-dovira-do-media-mediaregulyatoru-predstavlyu-rezultaty-sotsiologichnogo-doslidzhennya/>

Суспільне Новини. (2025). <https://suspilne.media/>

Українська правда. (2025). <https://www.pravda.com.ua/>

Хотин, Р. (2024, 28 червня). Україна та війна в дебатах Байдена і Трампа. Реакції. *Радіо Свобода.* <https://www.radiosvoboda.org/a/ssha-bayden-tramp-debaty-ukrayina-viyna-reaktsiyi/33013004.html>

Чорновол, І. (2010). Образ Америки у виданнях «Просвіти». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* (Вип. 19: «Просвіта» – оберт незалежності та соборності України), 251–254.

Ядро новин. Яким темам та джерелам віддають перевагу медіа України. (2024). *Інститут масової інформації.* <https://imi.org.ua/monitorings/yadro-novyn-yakym-temam-ta-dzherelam-viddayut-perevagu-media-ukrayiny-i63099>

Яковлев, А. (2017). Образи США та Великої Британії на шпальтах сатиричного журналу «Перець» у перші роки Холодної війни. *Схід*, 5(151), 60–64.

Як світ реагує на скандал в Білому домі. (2025, 1 березня). *BBC News Україна.* <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c9q4wxlqxp9o>

BBC News Україна. (2025). <https://www.bbc.com/ukrainian>

Deutsche Welle українською. (2025). <https://www.dw.com/uk/>

Dudovskiy, J. (2025). Purposive sampling. *Business Research Methodology.* https://research-methodology.net/sampling-in-primary-data-collection/purposive-sampling/#_ftnref1

Shmalenko, I., Yeftieni, N., & Semenets-Orlova, I. (2021). Impact of Social Media Influencers on Public Policy and Political Discourse. *Atlantis Press. Series: Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 617, 88–93.

REFERENCES

Blashkiv, O., & Lishchynska, N. (2021). Politychni novyny v ukrainskykh ta amerykanskykh tsyfrovyykh media (na prykladi saitiv TSN ta CNN). *Studia Methodologica*, 52, 41–51. <https://doi.org/10.25128/2304-1222.21.52.04> (in Ukrainian).

Holos Ameryky – ukrainskoiu. (2025). <https://www.holosameryky.com/> (in Ukrainian).

Hromadske. (2025). <https://hromadske.ua/> (in Ukrainian).

Hurin, A. (2024, Serpen 21). Prezydentstvo Trampa mozhe stanovyty zahrozu dlia vidnosyn SShA z soiuznykamy – chlen komitetu z rozvidky Palaty predstavnykiv. *Dzerkalo tyzhnia.* <https://zn.ua/ukr/usa/prezidentstvo-trampa-mozhe-stanoviti-zahrozu-dlja-vidnosin-ssha-z-sojuznikami-chlen-komitetu-z-rozvidki-palati-predstavnykiv.html> (in Ukrainian).

Kuzmenko, Yu. (2025, Berezen 1). «Dyplomatiia vmyraie v priamomu efiri» – reaktsiia ZMI na rozmovu Trampa z Zelenskym. *Suspilne Novyny.* <https://suspilne.media/960045-bilij-dim-se-ne-baciv-nicogo-podibnogo-reakcia-zmi-na-rozmovu-trampa-z-zelenskim/> (in Ukrainian).

Kutieliava, I., & Tyshchenko, K. (2024, Kviten 20). U Konhresi SShA pidtrymaly dopomohu Ukraini. *Ukrainska pravda.* <https://www.pravda.com.ua/news/2024/04/20/7452184/> (in Ukrainian).

Matviienkiv, S., Shmalenko, Yu., & Koltsov, V. (2022). Natsionalnyi informatsiinyi prostir Ukrainy: problemy ta perspektyvy rozvytku. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii*, 37, 223–227. <https://doi.org/10.32782/apfs.v037.2022.37> (in Ukrainian).

Mediaspohyvannia ukrainsiv: tretii rik povnomasshtabnoi viiny. (2024, Lypen 10). *Hromadianska merezha OPORA*. <https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennya-mediaspohyvannya-ukrayinciv-tretiy-rik-povnomasshtabnoyi-viyni-25292> (in Ukrainian).

Sydorenko, S. (2025, Berezen 1). Svarka naivyshchoho rivnia. Chomu zirvana zustrich Zelenskoho y Trampa shche ne stala katastrofoiu. *Yevropeiska pravda*. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2025/03/1/7206145/> (in Ukrainian).

Sobenko, N. (2022, Lystopad 8). Vybory u SShA. Ekspert nazvav ryzyky dlia Ukrainy v razi peremohy respublikantsiv. *Suspilne Novyny*. <https://suspilne.media/312654-vibori-u-ssa-ekspert-nazvav-riziki-dla-ukraini-v-razi-peremogi-respublikanciv/> (in Ukrainian).

Spozhyvannia informatsii pid chas viiny i dovira do media – mediarehuliatoru predstavlyly rezultaty sotsiolohichnoho doslidzhennia. (2024, Lystopad 19). *Natsionalna rada Ukrainy z pytan telebachennia i radiomovlennia*. <https://webportal.nrada.gov.ua/spozhyvannya-informatsiyi-pid-chas-vijny-i-dovira-do-media-mediaregulyatoru-predstavlyly-rezultaty-sotsiologichnogo-doslidzhennya/> (in Ukrainian).

Suspilne Novyny. (2025). <https://suspilne.media/> (in Ukrainian).

Ukrainska pravda. (2025). <https://www.ppravda.com.ua/> (in Ukrainian).

Khotyn, R. (2024, Cherven 28). Ukraina ta viina v debatakh Baidena i Trampa. Reaktsii. *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/ssha-bayden-tramp-debaty-ukrayina-viyna-reaktsiyi/33013004.html> (in Ukrainian).

Chornovol, I. (2010). Obraz Ameriky u vydanniakh «Prosvity». *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* (Vyp. 19: «Prosvita» – oberih nezalezhnosti ta sobornosti Ukrainy), 251–254 (in Ukrainian).

Yadro novyn. Yakym temam ta dzherelam viddaiut perevahu media Ukrainy. (2024). *Instytut masovoi informatsii*. <https://imi.org.ua/monitorings/yadro-novyn-yakym-temam-ta-dzherelam-viddayut-perevagu-media-ukrayiny-i63099> (in Ukrainian).

Yakovliev, A. (2017). Obrazy SShA ta Velykoi Brytanii na shpaltakh satyrychnoho zhurnalu «Perets» u pershi roky Kholodnoi viiny. *Skhid*, 5(151), 60–64 (in Ukrainian).

Yak svit reahuie na skandal v Bilomu domi. (2025, Berezen 1). *BBC News Ukraina*. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c9q4wxlqxp9o> (in Ukrainian).

BBC News Ukraina. (2025). <https://www.bbc.com/ukrainian> (in Ukrainian).

Deutsche Welle ukrainskoiu. (2025). <https://www.dw.com/uk/> (in Ukrainian).

Dudovskiy, J. (2025). Purposive sampling. *Business Research Methodology*. https://research-methodology.net/sampling-in-primary-data-collection/purposive-sampling/#_ftnref1 (in English).

Shmalenko, I., Yeftieni, N., & Semenets-Orlova, I. (2021). Impact of Social Media Influencers on Public Policy and Political Discourse. *Atlantis Press. Series: Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 617, 88–93 (in English).

Liubomyr KHAKHULA

PhD in Historical Sciences, Senior Researcher

Associate Professor of the Department of International Information

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

e-mail: liubomyr.i.khakhula@lpnu.ua

Renata DUMNYCH

4th year student

of the Department of International Information

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4563-6543>

e-mail: renata.dumnych.mi.2021@lpnu.ua

THE IMAGE OF THE USA IN UKRAINIAN INFORMATION SPACE IN 2024–2025

The article analyzes the peculiarities of formation and transformation of the US image in the Ukrainian media space during 2024–2025. Special attention is given to studying the impact of the meeting between Presidents Donald Trump and Volodymyr Zelenskyy at the White House on February 28, 2025, on media narratives regarding the USA. The research methodology is based on qualitative-quantitative content analysis of 90 news materials from three leading Ukrainian media outlets («Suspilne News», «Hromadske», «Ukrainska Pravda») for the period February 27 – March 1, 2025. A purposive sampling method was applied with analysis of tone, emotional focus, and dominant narratives.

The research showed that in 2024, the USA was represented primarily as Ukraine's strategic partner in the context of military support, economic aid, and diplomatic cooperation. However, analysis of media coverage of the Trump–Zelenskyy meeting demonstrated a cardinal change in media narratives: from partnership-oriented (before the meeting) to critical and skeptical (after the meeting). Content analysis results confirmed the dominance of negative tone (42,2 %) and negative emotional focus (68,9 %) in reports after the meeting. The most widespread narratives became «USA is unreliable/unstable» (32,2 %) and «USA pressures Ukraine» (20 %), which testified to a sharp deterioration of the US image in Ukrainian information space.

The study demonstrates the dynamic nature of a country's media image and its dependence on specific diplomatic events. The scandalous meeting at the White House became a critical marker of transformation in US perception by the Ukrainian audience, leading to a short-term but significant change in media narratives.

Key words: Ukraine, USA, Ukrainian-American relations, Donald Trump, Volodymyr Zelenskyy, Ukrainian information space, media discourse, foreign policy, international relations, information security, public opinion.

Стаття: надійшла до редакції – 13.08.2025;

прийнята до друку – 19.09.2025

Владислав КІОРСАК

доктор філософії в галузі історії

молодший науковий співробітник відділу нової історії України

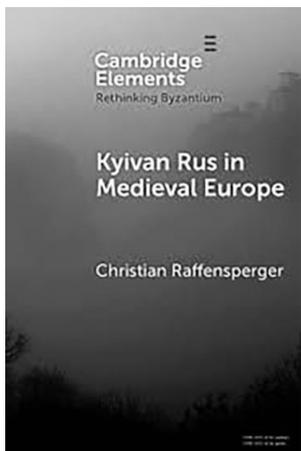
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3144-2405>

e-mail: Vlad.kiorsak@gmail.com

**[Рец.]: ЄВРОПЕЙСЬКА РУСЬ: ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ
ІСТОРИЇ КРИЗЬ УКРАЇНСЬКИЙ ПОГЛЯД [на кн.]:**

**Raffensperger C. Kyivan Rus in Medieval Europe. Cambridge
University Press, 2025. 70 p.**

Український історичний наратив неможливо уявити без глибинного осмислення княжої доби. Цей період історії посідає центральне місце у формуванні української національної ідентичності й історичної пам'яті. У громадській свідомості та популярній культурі саме цю епоху найчастіше сприймають як найславетнішу сторінку минулого, а її символи й атрибути систематично використовують для обґрунтування тягlosti української державницької традиції. Водночас минуле Давньоруської держави оповите завісою невідомості. Брак писемних джерел і їхня обмеженість породжують величезний простір для маніпуляцій. Ситуацію суттєво ускладнює й те, що сама Давньоруська держава з часом перетворилася на потужний політичний міф і стала основним об'єктом державної політики пам'яті, без якого не може повноцінно функціонувати ані український, ані російський історичний наратив.

У цьому контексті нова праця Крістіана Раффенспергера (Christian Raffensperger) (Raffensperger, 2025) дуже вчасна та потрібна для протистояння російській пропаганді на міжнародній арені. Дослідник є знаним фахівцем з історії Русі, автором численних книжок про місцеві панівні династії, систему державного управління і роль цієї держави в середньовічній Європі (Raffensperger, 2012; Raffensperger, 2016; Raffensperger, 2023; Raffensperger, 2025). Його остання праця, яка вийшла у Видавництві Кембриджського університету, – це науковий підсумок багаторічних студій східноєвропейської історії.

Актуальність такого дослідження важко переоцінити, адже в сучасному геополітичному контексті історія не втрачає значимості, а навпаки набуває її щораз більше. Держави активно використовують власне минуле для поширення «м'якої сили».

Як і тисячоліття тому, історія залишається інструментом впливу та мовою, за допомогою якої політичні лідери пояснюють свої позиції.

Чи не найбрутальніший і найганебніший приклад цього – заяви російського диктатора Володимира Путіна (Владимир Путин). Його пояснення причин захоплення українських територій часто починається саме із княжих часів. Особливо на історичному контексті він наголошує під час комунікації із закордонною аудиторією. Багато кому здалося смішним те, що на конкретні запитання про окупацію українських земель російський диктатор відповідав щось про Володимира Великого чи Рюрика (Exclusive, 2024). Однак такі довгі ліричні відступи аж ніяк не варто сприймати лише як ухиляння від прямих відповідей чи підтвердження помутніння розуму самопроголошеного президента. Риторика Кремля чітко постулює, що без історії Київської Русі не може існувати Росія, а російсько-українська війна – це війна не лише за території та населення, а й за історію.

Російський імператорський, а згодом радянський і пострадянський режими активно пропагували власне бачення історії Русі за кордоном. Вони фінансували дослідження та переклади праць, які популяризували російський погляд на минуле княжої доби. Наслідком цього стало те, що Русь на Заході здебільш асоціюється саме з Росією. Україна ж постає «молодою» «неісторичною» нацією. Протистояти цьому вкрай складно. Сучасні українські закордонні публікації рідко потрапляють до широкого загалу наукової спільноти. Їх читають вузькі кола фахівців, і вони мають відносно малий вплив на суспільну думку.

Наслідок цього – викривлений образ Русі, який фокусується на Ладозі та Новгороді, і позиціонування Київського князівства як тісно пов'язаного з Північно-Східною Руссю. Водночас українські території відходять на другий план – Чернігівське, Переяславське, Галицьке й Волинське князівства стають маргінальними територіями, які фігурують лише у вузькопрофільних дослідженнях. Натомість цілісний образ Русі в історичних працях стереотипно спрощено до зображення ізольованої від Європи частини православного світу, яка нібито заклала підґрунтя Російської імперії та сучасної російської державної традиції.

Цю проблему покликана вирішити праця К. Раффенспергера. Монографія, попри відносно невеликий обсяг, ставить перед собою кілька взаємопов'язаних і амбітних завдань, що формують цілісну концепцію переосмислення місця Русі в європейській середньовічній історії. По-перше, автор прагнув докорінно змінити усталений в історіографії погляд на Русь як на частину винятково «Візантійської співдружності». Опираючись на ретельний аналіз джерел, дослідник мав на меті продемонструвати, що руські князівства були активно інтегровані в загальноєвропейські політичні, економічні й культурні процеси, а не перебували лише в орбіті візантійського впливу. По-друге, К. Раффенспергер хотів довести, що такий обмежений погляд не просто звужує наше розуміння східноєвропейської історії доби Середньовіччя, а й має чітко негативні наслідки з погляду сучасної політики пам'яті, створюючи підґрунтя для маніпуляцій. Кінцева мета праці – формування синтетичної історії Русі як органічної складової загальноєвропейського середньовічного простору – концепції, яка дає можливість відновити історичну справедливість, повернувши Україну на уявну карту середньовічної Європи (Р. 1–7).

Вказана проблематика не може не викликати зацікавлення українського історика. Поява ревізійністських праць західних дослідників – гарна новина не лише для

української історії, а й для промоції України за кордоном. Значущості такої роботі додає й авторитетне видання. Видавництво Кембриджського університету – одне з найдавніших і найвідоміших академічних видавництв у світі. Рецензована праця вийшла в серії «Cambridge Elements» – це інноваційний формат наукових праць, який забезпечує всебічне висвітлення основних питань у стислій формі. Попри невеликі обсяги, видання цієї серії залучають найкращих експертів та рецензентів. Така золота середина між експертизою й доступністю дає змогу краще масштабувати наукові досягнення. Невеликий формат надає можливість дослідникам із різних галузей за короткий час освоїти комплексні теми, а вичерпна бібліографія спрямовує їх у бажане річище.

Перелічені особливості роблять цю книжку ще цікавішою та перспективнішою. Вона може стати легким путівником з історії Русі для людей, які не є фахівцями з цього питання. Також вона може допомогти читачам із позаакадемічного середовища. Політики, дипломати, культурні експерти, мистці й інші люди могли би використовувати її для швидкого занурення в контекст історії та історичної пам'яті.

Однак поряд із явними перевагами варто вказати на суттєві труднощі такого формату. Один із найскладніших викликів для науковця – ліміт символів. Що менше обсягу доступно для написання, то складніше й довше потрібно писати текст. Особливо важким це завдання стає в разі висвітлення комплексних проблем. Історія Русі, безперечно, саме така. Зазначений на початку набір векторів робить обрану тему ще гострішою та складнішою. Тож мета цієї рецензії – зрозуміти, чи вдалося авторові виконати таке складне, хоч і дуже важливе завдання.

У вступній частині К. Раффенспергер окреслив проблеми, із якими стикаються сучасні історики Русі. Прологом до викладу став огляд статті В. Путіна, оприлюдненої за рік до повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Автор зазначив, що Русь для російського диктатора стала синонімом Росії. Саме вона – перше російське державне утворення, і саме від неї очільник Кремля виводить своє правонаступництво (Р. 1).

Згадка цієї статті не випадкова. Автор зауважив, що не лише для самопроголошеного президента Росії ці терміни тотожні. Крістіан Раффенспергер зверну увагу на те, що отожднення понять «Русь» та «Росія» є проблемою і в риториці сучасного російського керівництва, і в західній науковій традиції. Англomовний термін «Russia» історично використовували для позначення середньовічної Русі, що створювало хибні асоціації навіть серед науковців. Проблему поглибило домінування радянської історіографії, яка цілеспрямовано підтримувала цю тезу, вкладаючи значні ресурси в її просування – ресурси, з якими українські діаспорні наукові осередки не могли конкурувати (Р. 1–7).

Яскравий приклад такого викривлення – кембриджське видання «Повісті временних літ» 1953 р., опубліковане під назвою «The Russian Primary Chronicle». Дослідник справедливо зазначив, що для В. Путіна, як і для автора літопису в англomовному перекладі, Росія (а не Русь) бере початок із IX ст. Ця, здавалося б, синтаксична неточність давно вийшла за межі філологічного дискурсу й потребує негайного виправлення для адекватного розуміння середньовічної європейської історії (Р. 1–2).

Друга фундаментальна проблема, яку порушив автор, стосується географічно-цивілізаційного позиціонування Русі в європейській історіографії. Класичні

підручники з історії середньовічного Заходу обмежували свій фокус зв'язками зі слов'янськими державними утвореннями Богемії та Моравії, тоді як Русь і Балкани зараховували винятково до сфери впливу Візантії. Русь закріпила за собою образ периферії цивілізації Східної Римської імперії – стереотипної частини «Візантійської співдружності». Цього було достатньо, щоби вилучити цю державу з європейського дискурсу. Її сприймали як інший простір, якому належало присвячувати увагу в інших розділах чи навіть в окремих підручниках (Р. 1–3).

Наслідки цього рішення простежуються й сьогодні. Щоби проілюструвати це, К. Раффенспергер звернувся до класифікації Організації Об'єднаних Націй. У її звіті про поділ Європи на великі регіони за культурними критеріями дано таке визначення Східної Європи: «... частина Європейського континенту, яка перебувала під впливом Візантії та Православ'я, а також була частково зачеплена османськими впливами, однак суттєво сформувалася під російським впливом впродовж періодів Російської імперії та Радянського Союзу» (Р. 5). Очевидно, такий підхід породжує ментальні упередження. Територія України стає цивілізаційним зламом, а це, на думку автора, спрощує оптику та певною мірою навіть легітимізує російсько-українську війну.

Звичайно, тут також не обійшлося без російського сліду. Російська історична наука маніпулювала цим стереотипом, щоб показати «особливий шлях» Росії. Ідея «Візантійської співдружності» переросла у міф про Москву як «третій Рим». Ця ідея живить російський шовінізм та обґрунтовує право називатися імперією. Одним із творців цього канону був Василій Ключевській (Василий Ключевский). Його праці перекладено багатьма мовами, а учні викладали у провідних світових університетах. У своїх працях він принципово ігнорував будь-які зв'язки з Європою. Орієнтація на Візантію стала першим кроком до обґрунтування «русского міра», у якому не існує українців чи білорусів – усі вони представники одного народу, а руського чи російського – у цьому контексті вже немає значення, адже головне, що під егідою Москви, яка не веде загарбницьких війн, а «збирає руські землі» (Р. 3–4).

Остання проблема, яку К. Раффенспергер окреслив у вступі, – питання Русі й України. Автор прагнув показати історію княжої доби, відірвану від шовіністичних концепцій та політичних вподобань, і сфокусуватися на висвітленні Русі з погляду саме історичної перспективи. Він хотів розглянути ті політичні й культурні аспекти, які історики ігнорували та які сформували хибне уявлення про минуле держави в загалу. Наслідком цього мало би стати формування української оптики минулого Русі.

У першому розділі автор коротко окреслив історію появи Русі на тогочасній політичній карті. Він повністю прийняв норманську теорію походження місцевої державності. Крістіан Раффенспергер зазначив: «Королівство Русь заснували скандинавами, які досліджували східноєвропейські річкові системи» («The kingdom of Rus was founded by Scandinavians who explored the eastern European river systems») (Р. 7). Через обмеження обсягу антинорманській теорії присвячено лише один абзац, і той підсумовує, що коріння цієї течії суто політичні (Р. 8).

Однак навіть у цьому контексті К. Раффенспергеру не вдалося відійти від концепції «російського норманізму». Ранні контакти скандинавів із населенням Східної Європи він проілюстрував знахідками з Ладоги й артефактами з інших поселень півночі сучасної Росії. Водночас абсолютно проігнорував знахідки того ж часу з

терен України. До прикладу, північні елементи в культурних шарах Шестовиці й інших поселень Подесіння свідчать про масштаб і різноманіття нордичної експансії (Андрощук, 1999; Зоценко, 2004; Зоценко, 2012; Моця, 1992). Скандинавські археологічні матеріали із Заходу України взагалі чудово підходять під концепцію праці, адже показують, що майбутні терени Русі були активно залучені до трансєвропейської торгівлі (Терський, 2011; Терський, 2014; Томенчук, 2006). Ці артефакти чудово корелюють зі знахідками з території сучасної Польщі й засвідчують існування на цих теренах мереж торгівлі та комунікації (Кіорсак, 2024). На їхній основі згодом прокладали не лише річкові, а й сухопутні шляхи, які пов'язували Київ із Краковом, Прагою, Регенсбургом і навіть містами Андалусії.

У другому розділі автор сфокусувався на релігійному житті Русі. Він прагнув спростувати міф про її орієнтацію винятково на православ'я. На думку К. Раффенспергера, варто враховувати ширший контекст світового християнства і ті процеси, до яких були залучені руські князі. Аргумент до цієї тези – згадки про хрещення княгині Ольги та її контакти з імператором Священної Римської імперії Оттоном I (Otto I). Додатково згадані й археологічні дослідження, які підтверджують паломництво вихідців із Русі до Франції та Іспанії (Р. 16–18).

Провідна теза історика – те, що у X–XI ст. різниця між католицизмом та ортодоксією не сприймалася з різною відмінністю серед населення Русі. Зокрема, наголошено, що в деякі періоди історії, наприклад у XI ст., релігійний вплив Константинополя на Київ був значно слабшим, аніж прийнято вважати.

Ця теза, на мою думку, не позбавлена сенсу. Однак для її повнішого обґрунтування не завадила б ще й скандинавська перспектива. Річ у тім, що XI ст. стало часом активної політичної і культурної взаємодії Русі з Норвегією. Ці відносини зафіксовані в місцевих творах та ісландських сагах, тому ми можемо спостерігати унікальний погляд ззовні на релігію Русі. У період правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого в Русі проживало чотири норвезькі правителі. Двоє з них – Олаф Святий (Olaf Haraldsson) та Олаф Трюггвассон (Óláfr Tryggvason) – асоціювалися з остаточним утвердженням християнства в Норвегії. Завдяки цьому в сагах сформувався образ Києва як важливого християнського центру. Водночас автори не зважали на відмінність конфесій (Якобссон, 2006; Jakobsson, 2006; Jakobsson, 2016).

Уособленням органічного взаємопроникнення католицького та православного світів у середньовічній Русі є постать Гертруди Польської (Gertruda Mieszkówna) – польської принцеси та дружини київського князя Ізяслава Ярославича. Саме їй присвячено один із підрозділів праці. Найяскравішим свідченням цього культурно-релігійного синтезу слугує «Кодекс Гертруди» – ілюмінований псалтир, у якому співіснують молитви грецькою, латиною та навіть давньослов'янською мовами. Цей унікальний рукопис візуально демонструє, як візантійські елементи дизайну органічно переплітаються з елементами латинської культури, створюючи цілісний мистецький твір. Попри походження з католицького середовища, Гертруда не лише прийняла православний канон, а й активно сприяла діалогу між християнськими традиціями. Цим вона демонструвала особливість руської релігійності, де догматичні розбіжності ще не набули виміру нездоланих суперечностей (Р. 24–27).

Разом із матримоніальними зв'язками Крістіан Раффенспергер не міг обійти увагою постать сина Гертруди Ярополка Ізяславича. Після поразки в міжусобній

боротьбі він разом зі своєю дружиною Кунегундою (Kunigunde von Orlamünde) та батьком Ізяславом подався до Польщі, а згодом – до німецького короля Генріха IV (Heinrich IV). Оскільки останній не зміг надати Ярополкові допомоги, князь вирушив далі на захід у пошуку союзників. Так він опинився в Римі, де зустрівся з папою Григорієм VII (Gregorius PP. VII). Окремі історики припускали, що в Римі Ярополк здійснив обряд навернення до католицької віри. Натомість інші вчені зазначали, що тоді в цьому не було потреби – відмінність обрядів не вимагала повторного хрещення (Р. 25–27).

Останнім аргументом на користь ритуальної гнучкості руського християнства стало святкування днів святих. Використання різних дат засвідчує, що на місцеву релігійну традицію впливала не лише Візантія, а й Польща, Угорщина, Німецька імперія та інші європейські держави. Відсутність серед цих святих Візантійських патріархів після Никифора (†828) лише підтверджує обмежений вплив Константинополя на релігійне життя Русі (Р. 28).

Третій розділ присвячено політичній історії Русі, де розкрито головні аспекти державності на центральному й локальному рівнях. Структурно він поділений на два взаємопов'язані підрозділи: у першому висвітлено проблему ідентифікації та коректного перекладу титулу очільника держави, а у другому проаналізовано соціальну структуру й особливості місцевого врядування.

Особливу увагу К. Раффенспергер приділив термінологічній проблемі перекладу титулу «князь», який традиційно передають англійською як «*prince*» або «*duke*». Дослідник аргументовано доводить, що таке трактування історично некоректне, оскільки статус великого князя київського за своїм політичним значенням був рівноцінним норвезьким, польським, німецьким чи французьким королям. Цю тезу підтверджують численні дипломатичні контакти, які завершувалися династичними шлюбами на рівних умовах.

Автор проаналізував традиційну аргументацію істориків, які використовували титул «*prince*» через його нижчий статус порівняно з «*king*». Зазвичай вони покликалися на той факт, що князів на Русі було багато, натомість король – єдиним правителем. Спростовуючи це твердження, К. Раффенспергер навів численні приклади європейських держав із множинністю королів, які правили за аналогічних політичних обставин. На основі цього дослідник запропонував прирівняти титул великого князя київського до королівського. Це дає змогу точніше відобразити реальний статус правителя Русі в європейській політичній сфері того часу (Р. 36–38).

Далі автор коротко схарактеризував функціонування державного апарату Русі. Він перелічив основні посади та їхні функції. На основі аналізу розвиненої системи врядування історик прагнув спростувати міф про Русь як торгову компанію чи «мафіозну структуру». Цей стереотип, поширений серед окремих західних дослідників (Pipes, 1995, р. 31–33), трапляється і в українських працях (Толочко, 2015, с. 103–109). Його коріння – вивчення торговельних спільнот Східної Європи VIII–X ст., навколо яких формувалися протодержавні елементи. Часто навіть Русь XI–XII ст. розглядають крізь таку призму.

Останній розділ книжки присвячено комплексному аналізу багатовимірних зв'язків Русі з європейськими королівствами. Автор розкрив різноманітні аспекти міжнародних відносин, які підважують тезу про ізольованість руських земель від

загальноєвропейських процесів. Дослідник використав широкий спектр історичних джерел, що фіксують різні форми міждержавної взаємодії. Особливу увагу він приділив руським династичним шлюбом із європейськими панівними династіями, які слугували не лише засобом закріплення політичних союзів, а й каналами культурного обміну. Не менш важливий аспект інтеграції Русі в європейський простір – економічні контакти, документально підтверджені різноманітними торговельними угодами. Крістіан Раффенспергер детально проаналізував Рафельштетенський митний статут та інші торговельні документи, які засвідчують активну участь руських купців у транс'європейській комерції та належність Русі до загальноєвропейської економічної системи. Історик продемонстрував, що Русь ніколи не зникла з політичної карти Європи, а навпаки, була органічно інтегрована в мережу політичних, економічних і культурних зв'язків середньовічного європейського суспільства.

Аналізуючи історію Русі, К. Раффенспергер брав за основу класичні джерела княжої доби – «Повість временних літ» та «Руську правду». Для поглиблення розуміння локальних особливостей державного устрою він додатково залучив Новгородський літопис і берестяні грамоти, виявлені на північних теренах Русі.

Попри декларовану мету переосмислення традиційних підходів до історії Русі та відходу від російськоцентричної моделі, у праці відчувається певний дисбаланс у використанні регіональних джерел. Зосередження на київських та північно-східних матеріалах, хоч і важливих, створює ненавмисне враження, ніби Русь обмежувалася лише цими територіями. Така вибірковість, очевидно, зумовлена обмеженням обсягом праці, парадоксально повертає дослідника до тієї самої російської оптики, від якої він прагне дистанціюватися.

Основна причина вибору автора географічних меж, на мою думку, – брак англومовних досліджень українських істориків. У списку використаної літератури, практично відсутні публікації українською мовою. Можна припустити, що автор нею не володіє. Натомість він послуговується російськомовними публікаціями. Праць українських істориків у бібліографії порівняно мало, і серед них є лише написані англійською та російською мовами. Ця проблема типова для західних учених. Через активніше використання російськомовних досліджень багато фактів мігрують в англومовну історіографію, а звідти – в інші праці.

Звичайно, поява такої монографії не може не тішити істориків. Її потенційне значення виходить далеко за межі наукової спільноти. Вона допомагатиме реалізувати місію культурної та наукової дипломатії України у світі. Водночас підсвічує важливу проблему української наукової спільноти. Йдеться насамперед про обмежену присутність українських медієвістів у міжнародній науковій спільноті. Використання здебільш української мови в наукових публікаціях призводить до того, що окремі відкриття залишаються невідомими світовій спільноті. Все це ускладняє активна російська присутність, що лобіює наукові здобутки на міжнародному рівні.

Попри наміри, викладені у вступі, монографії «*Kyivan Rus in Medieval Europe*» бракує саме «київської» історії. Це становить фундаментальну проблему не лише в контексті протидії російським наративам, а й у висвітленні безпосередньої теми дослідження – історичної присутності Русі в європейському просторі. Обмеженість аналізу української археології унеможливорює формування повноцінної картини етнокультурного обміну між населенням Русі та Західної Європи, особливо з огляду

на те, що саме через українські території пролягали основні комунікаційні шляхи, які сполучали ці регіони.

Також неповним залишається розуміння європейських впливів у регіоні без належного висвітлення історії Галицько-Волинської держави. Ця частина Русі, яку в західній історіографії часто помилково трактують лише як регіональне князівство, – переконливий приклад європейських впливів на східнослов'янські території. Галицько-Волинська держава, що згодом трансформувалася в королівство, була цілком інтегрована в європейську систему політичних відносин. Її існування підтверджує європейський вектор політики Русі та демонструє тяглість української державності як органічної частини європейського простору (Паршин, 2018; Shepard, 1996).

Бракує праці і скандинавського аспекту. Крім побіжних згадок про вікінгів, які стали творцями перших державних інститутів і відвідували двір Людовіка Благочестивого (Hludovicus Pius), автор не навів значущих прикладів міжкультурних зв'язків Русі та Скандинавії. Втім, саме скандинави зберегли текстуальну спадщину, яка демонструє уявлення середньовічних європейців про території сучасної України. На основі норвезьких, данських та ісландських джерел можна стверджувати, що нормани сприймали Русь як важливу частину спорідненого простору. Ганс Якоб Орнінг (Hans Jacob Orning) концептуалізував цей віртуальний простір як «Нордичну спільноту» (Orning, 2016). Це поняття цілком рівноцінне терміну «Візантійська співдружність», яким оперує автор.

Звичайно, для повноцінного розкриття зазначених проблем потрібен значно більший формат. Коли йдеться про поєднання найважливіших аспектів, завжди можна закинути авторові цілий список речей, які той не взяв до уваги. Однак в обмеженому форматі найбільше значить те, що ставиться у пріоритет. Видається, що з цим завданням автор не всюди впорався добре. Окремі фрагменти твору, як-от опис соціальної структури, пояснення посад і державних інститутів, не надто добре корелюють із завданнями, які автор визначив у вступі. А окреслені питання, як-от боротьба за спадщину Русі, не одержали належної уваги.

Однак, на мою думку, ця проблема частково зумовлена обмеженістю історіографічної бази англійською мовою. Тож сподіваюся, що поява такої важливої праці не лише зацікавить іноземних істориків до вивчення історії Русі, а й підштовхне їхніх українських колег до активної промоції свого минулого на міжнародній арені.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Андрощук, Ф. (1999). *Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя)*. Київ.

Андрощук Ф., Зоценко, В. (2012). *Скандинавские древности Южной Руси: каталог*. Париж.

Зоценко, В. (2004). Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*, 87–105.

Кіорсак, В. (2024). Скандинави на Волині та Прикарпатті у період Середньовіччя. В І. Паршин (відп. ред.), *Західноукраїнські землі княжого та ранньомодерного часу: тенденції соціополітичного розвитку й осмислення культурної спадщини: колективна монографія*. Львів, 75–98.

Моця, О. (1992). Етнічний склад населення південноруських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X–XIII ст.). *Археологія*, 1, 38–45.

Паршин, І. (2018). *Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV століть*. Львів.

Терський, С. (2011). Озброєння дружинника X–XI ст. на Волинських землях за археологічними джерелами. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 20, 655–668.

Терський, С. (2014). Південно-Західна Русь напередодні походів Володимира Великого: археологічний коментар. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*, 12, 46–52.

Толочко, А. (2015). *Очерки начальной руси*. Київ; Санкт-Петербург: Лаурус.

Томенчук, Б. (2006). *Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація*. Івано-Франківськ.

Якобссон, С. (2006). Народы Аустрвега и исландская картина мира: Прощание с историческим мифом. *Древнейшие государства Восточной Европы*, 142–171.

Exclusive: Tucker Carlson Interviews Vladimir Putin, 2024. *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=fOCWBhuDdDo>

Jakobsson, S. (2006). On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. *The 13th International Saga conference* (Durham / York, 6–12 August). Durham, 935–943.

Jakobsson, S. (2016). The Varangian legend: testimony from the Old Norse sources. In F. Anroshchuk, J. Shepard, & M. White (Eds.), *Byzantium and the Viking World*. Uppsala, 345–362.

Orning, H. (2016). Transient Borders The Baltic Viewed from Northern Iceland in the Mid-Fifteenth Century. In W. Jezierski, & L. Hermanson (Eds.). *Imagined Communities on the Baltic Rim: From the Eleventh to Fifteenth Centuries*. Amsterdam, 353–378.

Pipes, R. (1995). *Russia under the old regime*. New York.

Raffensperger, C. (2012). *Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World*. Cambridge.

Raffensperger, C. (2016). *Ties of Kinship: Genealogy and Dynastic Marriage in Kyivan Rus'*. Cambridge.

Raffensperger, C., & Ostrowski, D. (2023). *Ruling Families of Rus: Clan, Family and Kingdom*. London.

Raffensperger, C. (2025). *Kyivan Rus in Medieval Europe*. Cambridge.

Shepard, J. (Ed.). (1996). *The emergence of Rus, 750–1200*.

REFERENCES

Androshchuk, F. (1999). *Normany i sloviany u Podesenni (modeli kulturnoi vzaiemodii doby rannoho serednovichchia)*. Kyiv (in Ukrainian).

Androshchuk F., & Zotsenko, V. (2012). *Skandinavskie drevnosti Yuzhnoi Rusi: katalog*. Parizh (in Russian).

Zotsenko, V. (2004). Skandynavski artefakty Pivdenno-Zakhidnoi Rusi. *Starodavnii Iskorosten i slovianski hrady*, 87–105 (in Ukrainian).

Kiorsak, V. (2024). Skandynavy na Volyni ta Prykarpatti u period Serednovichchia. In I. Parshyn (Ed.), *Zakhidnoukrainski zemli kniazhozho ta rannomodernoho chasu: tendentsii sotsiopolitychnoho rozvytku y osmyslennia kulturnoi spadshchyny: kolektyvna monohrafiia*. Lviv, 75–98 (in Ukrainian).

- Motsia, O. (1992). Etnichniy sklad naselennia pivdenoruskykh zemel (za materialamy pokhovalnykh pamiatok X–XIII st.). *Arkheolohiia*, 1, 38–45 (in Ukrainian).
- Parshyn, I. (2018). *Dyplomatiia Halytsko-Volynskoi derzhavy: yevropeyski naratyvni dzherela XIII–XV stolit.* Lviv (in Ukrainian).
- Terskyi, S. (2011). Ozbroiennia druzhynnyka X–XI st. na Volynskykh zemliakh za arkhelohichnymy dzherelamy. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 20, 655–668 (in Ukrainian).
- Terskyi, S. (2014). Pivdenno-Zakhidna Rus naperedodni pokhodiv Volodymyra Velykoho: arkhelohichnyi komentar. *Visnyk Lvivskoi komertsii noi akademii. Serii: Humanitarni nauky*, 12, 46–52 (in Ukrainian).
- Tolochko, A. (2015). *Ocherki nachalnoi rusi.* Kiev; Sankt-Peterburg: Laurus (in Russian).
- Tomenchuk, B. (2006). *Arkheolohiia nekropoliv Halycha i Halytskoi zemli. Oderzhavleniia. Khrystianizatsiia.* Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).
- Yakobsson, S. (2006). Narodi Austrvega i islandskaya kartina mira: Proshchanie s istoricheskim mifom. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Yevropi*, 142–171 (in Russian).
- Exclusive: Tucker Carlson Interviews Vladimir Putin, 2024. *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=fOCWBhuDdDo> (in English).
- Jakobsson, S. (2006). On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. *The 13th International Saga conference* (Durham / York, 6–12 August). Durham, 935–943 (in English).
- Jakobsson, S. (2016). The Varangian legend: testimony from the Old Norse sources. In F. Anroshchuk, J. Shepard, & M. White (Eds.), *Byzantium and the Viking World*. Uppsala, 345–362 (in English).
- Orning, H. (2016). Transient Borders The Baltic Viewed from Northern Iceland in the Mid-Fifteenth Century. In W. Jezierski, & L. Hermanson (Eds.). *Imagined Communities on the Baltic Rim: From the Eleventh to Fifteenth Centuries*. Amsterdam, 353–378 (in English).
- Pipes, R. (1995). *Russia under the old regime.* New York (in English).
- Raffensperger, C. (2012). *Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World.* Cambridge (in English).
- Raffensperger, C. (2016). *Ties of Kinship: Genealogy and Dynastic Marriage in Kyivan Rus'.* Cambridge (in English).
- Raffensperger, C., & Ostrowski, D. (2023). *Ruling Families of Rus: Clan, Family and Kingdom.* London (in English).
- Raffensperger, C. (2025). *Kyivan Rus in Medieval Europe.* Cambridge (in English).
- Shepard, J. (Ed.). (1996). *The emergence of Rus, 750–1200* (in English).

Стаття: надійшла до редакції 9.06.2025
прийнята до друку 21.07.2025

Валентина ПРОКІП

*кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник
відділу української літератури*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4443-7090>

e-mail: prokipvalentina74@gmail.com

ЕПІСТОЛЯРНІ СКАРБИ КОСАЧІВ: ІСТОРІЯ З БАГАТЬМА НЕВІДОМИМИ

У Львівському музеї історії релігії 21 жовтня 2025 р. відбувся науковий семінар, співorganizаторами якого стали відділи нової історії України та української літератури Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Присутні в залі та на платформі Zoom мали змогу послухати доповідь канд. філол. наук, ст. наук. сп. відділу української літератури Валентини Прокіп на тему «Епістолярні скарби Драгоманових-Косачів: історія з багатьма невідомими». Як упорядниці епістолярної спадщини Лесі Українки й Олени Пчілки, доповідачка розповіла історію збирання й видання листів мисткинь. Науковиця поділилася власними роздумами щодо проблеми збереження рукописів класиків у період більшовицько-комуністичного режиму та нині, під час російсько-української війни. Дослідниця епістолярію родини Драгоманових-Косачів також окреслила завдання сучасної текстології як науки, зосередивши увагу присутніх на потребі виховання нового покоління науковців у цій галузі літературознавства.

В обговоренні взяли участь науковці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича: д-р іст. наук Ірина Орлевич, д-р філол. наук Тарас Пастух, д-р філол. наук Наталія Мочернюк, д-р іст. наук Роман Голик, канд. іст. наук Наталія Колб, а також співробітники Літературно-меморіального музею Лесі Українки у Звягелі. Організувала й модерувала захід д-р іст. наук Ірина Орлевич.

Для бездержавних народів суспільні еліти завжди відігравали вирішальну роль у справі націотворення: відповідь на одвічне питання «бути чи не бути» максимально залежала від результату їхньої цілеспрямованої діяльності. Еліти (передовсім мистецька, наукова та релігійна) не лише визначали інтелектуальний і морально-етичний клімат суспільства, а й були носіями певної національної ідеї, а отже, своєрідним дороговказом на шляху до вирішення питань ідентичності, самовизначення та національної самосвідомості народу. У цьому контексті, наприклад, згадуємо чимало знакових постатей української історії XIX – початку XX ст.: Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Михайла Старицького, Миколу Лисенка, Федора Вовка, Михайла Грушевського, Михайла Павлика, Оле-

Зліва направо: Ірина Орлевич і Валентина Проків

ну Пчілку, Євгена Чикаленка, Лесю Українку, Михайла Коцюбинського та ін. Перелік можна було би продовжувати, проте вже й так привертає увагу особливість: у списку можна зауважити відразу кількох представників однієї родини, до якої, крім зазначених (Михайла Драгоманова, Олени Пчілки, Лесі Українки), також належать Петро Косач (відомий меценат, активний член «Старої громади»), Михайло Косач (письменник і перекладач, один із фундаторів української метеорології), Ольга Косач-Кривинюк (етнографиня та бібліографиня, перекладачка), Михайло Кривинюк (перекладач), Грицько Григоренко (письменниця), Климент Квітка (фольклорист й основоположник української музичної етнографії). Ідеться не лише про високоосвічених особистостей, які досягли успіху в різних видах діяльності, – родина Драгоманових-Косачів, що сповідувала принципи інтелектуального й духовного аристократизму, вела постійну боротьбу за право на існування саме української еліти і, зрештою, стала провідним осередком національної культури та науки.

У радянський період активну громадську діяльність членів родини у справі служіння українському народові засуджували, а їхній творчий і науковий доробок або замовчували, або ретельно просіювали крізь сито цензури. Намагаючись уникнути небажаних, а іноді й відверто ворожих для чинної влади публікацій, відповідні органи більшовицько-комуністичного режиму робили все, щоб ізольовати «буржуазно-націоналістичну» спадщину Драгоманових-Косачів й унеможливити оприлюднення тих матеріалів, які не вписувалися в тодішній державний канон. Зосередивши основну частину текстів у фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, а також у центральних архівах і бібліотеках, влада одержала змогу ретельно контролювати опрацювання цих матеріалів та їхнє видання. Так, до оприлюднених чи не

найрідше потрапляли листи, адже в них адресанти часто відверто розмірковували про національне питання і політичні події в Україні та за її межами, висловлювали думки щодо діяльності окремих колег і їхньої творчості, нерідко критикуючи літературний доробок тих мистців, яких чинна влада визнала беззаперечними авторитетами, найперше – представників російської культури. Зважаючи на це, у радянський період епістолографія загалом розвивалася досить повільно. І хоча листи відомих українських діячів епізодично публікували у пресі, а іноді видавали окремими книжками або в багатотомних збірниках, ще на етапі підготовки вони проходило ретельне «редагування» цензурою: з ідеологічних міркувань вилучали сумнівні щодо змісту фрагменти і цілі тексти, натомість до друку затверджували найнейтральніші, у яких національний аспект не був явно виражений.

І все-таки навіть такий повільний розвиток української епістолографії спричинив появу великої кількості студій, присвячених листуванню окремих персоналій. З'явилася низка спеціальних праць, об'єктом дослідження яких стали епістолярні тексти. І не випадково, адже кожен із них, за словами Михайлини Коцюбинської, дає «відчуття доторку до живих подій і живих людей» (Коцюбинська, 2001, с. 73). Такі публікації містять безліч цікавих і водночас цінних фактичних деталей – психологічних, побутових, стилістичних, із яких органічно та невимушено вимальовується портрет автора рядків. Вони допомагають краще пізнавати особистість адресанта, а якщо це письменник, то й прочинити двері в його творчу лабораторію.

На щастя, в останні роки в Україні інтерес до епістолярного жанру, попри те, що нині втрачає практичне значення і відходить у небуття, поступаючись місцем інноваційним засобам обміну інформацією, лише зростає. Подібні публікації все частіше з'являються в періодиці, а полиці книгарень рясніють пропозиціями ознайомитися з листуванням знаних українських і зарубіжних діячів. Очевидно, у сучасних умовах це спричинено насамперед бажанням якнайкраще пізнати минуле, заглибитися у вир епохи чи бодай оживити її епізоди, щоб якнайкраще осягнути теперішнє заради майбутнього. Тим паче, що до наукового обігу нерідко потрапляють тексти, які під грифом «не для друку» довго зберігалися за зачиненими дверима спецфондів та архівів. Позаду залишилося ідеологічне вихолощування, а отже, до читача почали надходити листи, які затрималися на півдорозі до нього на десятки або й сотню років. Водночас від нас, як ніколи, залежить доля цього духовного скарбу – тієї частини історії, яка подекуди й досі неопублікована і зберігається в різних установах. І хоча останнім часом окремі інституції створюють страхові (резервні) фонди архівів відомих діячів, оцифровуючи їхні рукописи, суспільство все-таки потребує опублікованих матеріалів, які були б доступні масовому читачеві. Творчим доробкам Лесі Українки й Олени Пчілки в цьому поталанило, адже їхня мистецька спадщина одержала таку можливість завдяки проектам, які зніціював Волинський національний університет ім. Лесі Українки (ВНУ ім. Лесі Українки) та колективно реалізовував упродовж 2020–2025 рр. Унікальна нагода працювати над підготовкою до друку листів Косачів, матері та доньки, і коментувати їхні тексти випала й мені; ба більше, у випадку з епістолярієм Олени Пчілки пощастило стати його першим упорядником.

Історія збирання листів Драгоманових-Косачів, основна частина яких нині в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, цікава і драматична водночас. Епістолярні ниточки з їхнього письменницького дому простягалися в різні куточки Російської імперії та інших країн. Це були ймовірні місця зберігання кореспонденцій членів родини: Київ, Гадяч, Дніпро, Звенигородка, Колодяжне, Луцьк, Львів, Одеса,

Полтава, Чернігів, Чернівці, Ялта, Берлін, Відень, Кутаїсі, Мінськ, Прага, Санкт-Петербург тощо. Проте в першій половині ХХ ст., зважаючи на історичні події, що відбувалися у Європі, зокрема й на території сучасної України, важко було вберегти навіть ті рукописні матеріали, що залишалися в Косачів. Так, наприклад, 1920 р. у Гадячі заарештували 70-річну Олену Пчілку, у домі якої на той час осіла значна частина родинного архіву. Хоча мисткиню невдовзі звільнили, вона покинула Гадяч і, рятуючись від епідемій та голодного існування, вирушила з донькою Ізидорою до Могилева-Подільського. Ольга Косач-Кривинюк згодом згадувала: «Подорожувати тоді було дуже трудно, тому мати й сестра Ізидора могли взяти з собою дуже мало речей. Все ж, що залишалося (до бабуниного архіву додався материн і почасти Лесин), доручили опіці Зав. Нар. Освіти Клочко-Жовнірові; він брався все зберегти. Однак, коли потім, через рік, мати з сестрою Ізидорою приїхали до Гадячого, щоб забрати хоч би листування й рукописи, то застали таке: з маленького домика чисто все було перенесено до великого, переложено, перемотлошено, що є – в безладді, а чого вже й зовсім нема. У великому домі зроблено “Музей ім. М. П. Драгоманова”, але зроблено зовсім по-невігласки ... Через те, що все стало “музейними речами”, матері нашій не дозволили нічого взяти. Вона поїхала до Києва, взяла в Академії Наук, де була членом-кореспондентом, розпорядження видати її рукописи і вернулася, вже без дочки, до Гадячого. Тоді їй вдалося дещо взяти з свого архіву, але дуже небагато, а решта залишилася в “музеї”. Потім до того музею навідувалися різні люди, і не знаю вже, яким правом, брали звідти то те, то інше, публікували його, або перевозили до інших музеїв, а то й залишали у себе» (Косач-Кривинюк, 1970, с. 18–19). Пізніше частину матеріалів із Гадяча перевезли до Лохвиці, про що Косачі довідалися від співробітниці рукописного відділу Інституту літератури Марії Грудницької, яка поїхала на Полтавщину та забрала до Києва те, що змогла знайти під порохом і павутинням у тамтешньому музеї.

Саме завдяки своєчасним турботам і винятковій самовідданості членів родини, передовсім Кривинюків, вдалося зібрати чималу частину листування, зокрема багато епістолярних текстів Лесі Українки. Серед них – копії кореспонденцій до подружжя Драгоманових, а також їхніх дітей. Листування Лесі Українки з дядьком Михайлом тривало майже 20 років – від 1876 р. до вересня 1894 р. За цей час написано десятки, а можливо, й сотні надзвичайно цінних листів: письменниця спілкувалася з одним із найвідоміших представників філологічної, соціологічної та політичної думки Європи другої половини ХІХ ст. На жаль, після смерті М. Драгоманова його архів не потрапив до України. Більшість матеріалів 1930 р. придбав щойно відкритий заходами Екзильного уряду Української Народної Республіки (УНР) Український науковий інститут у Варшаві. Серед переданих зі Софії рукописів було чимало родинного листування, зокрема унікальна добірка кореспонденцій від найрідніших адресантів фондоутворювача, серед яких і Косачі – Олена Пчілка та Леся Українка. На жаль, до початку Другої світової війни співробітники установи встигли опрацювати й опублікувати незначну частину матеріалів, а під час бомбардування Варшави бібліотека закладу, де вони зберігалися, згоріла. Із колись великої епістолярної колекції залишилися тільки поодинокі листи, які Лідія Драгоманова-Шишманова передала окремо разом з архівом покійного чоловіка Івана Шишманова до Болгарської АН, і нечисленні копії. Спочатку ці матеріали у Варшаві копіював Гліб Лазаревський – один із співробітників Українського наукового інституту, упорядник першого тому «Архіву М. Драгоманова» (1937) й автор книжки «Молодість Лесі Українки» (1938), а пізніше офіційний лист-дозвіл інституту про надання права видання кореспонденцій Лесі Українки до Михайла Дра-

гоманова одержала Марія Деркач – співробітниця бібліотеки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (НТШ), згодом znana дослідниця архівної спадщини Лесі Українки. Сьогодні у фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України є рукописні копії 28 листів Лариси Косач до її дядька, які 1938 р. зробила Марія Деркач у Варшаві, передані до Інституту літератури 1948 р.

Ще одне, не менш цінне, джерело з того ж архіву – копії листів Лесі Українки до інших членів родини Драгоманових, які зробила Ольга Косач-Кривинюк із «Рукопису Г. Лазаревського...». Сліди самої праці, на жаль, загубилися. Відомо, що вона складалася зі вступу та 142-х кореспонденцій Косачів і мала примітки упорядника. До виїзду в еміграцію О. Косач-Кривинюк встигла передрукувати 50 епістолярних текстів сестри (103 арк.). До 1956 р. ці копії зберігалися у Львові, відтак М. Деркач передала їх в Інститут літератури. Шкода, але 15 листів Олени Пчілки, адресованих Лесі Українці в Софію, що також були в «Рукописі Г. Лазаревського...», збереглися лише фрагментарно (в переказах змісту й уривках). Позаяк наразі це єдине джерело цих епістолярних текстів, саме в такий спосіб їх представлено у 12-томному зібранні творів Олени Пчілки.

На жаль, архів Драгоманова – це не єдина втрата науковців, що вивчали чи вивчають епістолярій родини; та й випадок із гадяцьким «музеєм» не поодинокий. Загалом, історія збирання, втрат і знахідок, зберігання та видання матеріалів із рукописного архіву Косачів окреслює цілу епоху – понад 100 років, а отже, дві світові війни, революційні зміни, репресії, цензурні повевіряння тощо. За той час дивом уціліла значна частина документів, вони «пережили» нелегкий період завдяки людям, для яких ці автографи були справжнім скарбом. Найперше тут маємо назвати О. Косач-Кривинюк, яка спочатку не одне десятиліття ретельно збирала матеріали, а згодом, скрупульозно описуючи кожен рік життя своєї славетної сестри (а почасти й родини), уклала унікальну книжку «Леся Українка. Хронологія життя і творчості» (1970).

Географія епістолярної спадщини Косачів досить широка – їхні листи знайшли прихисток у багатьох містах України та світу: у Києві, Львові, Луцьку, Чернігові, Дніпрі, Празі, Софії, Флоренції тощо. Понад 930 кореспонденцій Лесі Українки та понад 450 листів Олени Пчілки зберігають науково-дослідні установи, бібліотеки, музеї, архіви. Це – епістоли Лариси Косач-Квітки до понад 60 адресатів, серед яких і її найближче оточчя – представники славетного роду Драгоманових-Косачів, і найвпливовіші українські громадські діячі кінця XIX – початку XX ст.: Микола Аркас, Фелікс Волховський, Володимир Гнатюк, Борис Грінченко, Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Ольга Кобилянська, Михайло Коцюбинський, Агатангел Кримський, Осип Маковей, Михайло Павлик, Михайло Старицький, Василь Стефаник, Іван Труш, Іван Франко та ін. Десятки постатей, відомих у культурно-мистецькому й громадсько-політичному житті України різних історичних періодів, є і серед адресатів Олени Пчілки: Христина Алчевська, Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Олександр Борковський, Мелітон Бучинський, Ганна Барвінок, Степан Васильченко, Климент Квітка, Василь Лукич, Василь Нагірний, Володимир Науменко, Омелян Огоновський, Панас Мирний, Людмила Старицька-Черняхівська, Іван Стешенко, Гнат Хоткевич, Іван та Ольга Франки, Григорій Цеглинський, Володимир Шухевич, Дмитро Яворницький та ін. Отож також ідеться про понад 60 осіб з її оточчя.

Зрозуміло, що таке листування автоматично стає панорамним свідченням доби, коли вирувало мистецьке та громадсько-політичне життя, зароджувалося усвідом-

Зліва направо: Наталія Філоненко, Тарас Пастух, Ірина Боцко, Соломія Сікіринська, Петро Шкраб'юк, Оксана Гладій, Наталія Мочернюк, Марина Демедюк

лення політичного українства й витворювався канон української культури. Тому не дивно, що за радянського часу його публікували лише вибірково та зі значними вилученнями, як у випадку з листами Лесі Українки відразу у трьох радянських виданнях (1951–1956, 1965, 1975–1979). Історія друку листів О. Драгоманової-Косач у роки більшовицько-комуністичного режиму не така багата. Рука цензури майже не торкалася епістолярію Олени Пчілки, на відміну від текстів її доньки: для листів політично «скомпрометованої» адресантки застосовували значно жорсткіші методи – у кращому разі шматували на фрагменти (переважно для ілюстрації життєпису Лесі Українки), у гіршому – надійно замикали у фондах. Попри це, епістолярій такої неординарної постаті приваблював дослідників. Майже відразу після смерті Олени Пчілки до нього привернули увагу львівські літературознавці Кирило Студинський і Михайло Возняк, які мали безпосередній доступ до рукописів в архівах НТШ. Деякі фрагменти з листів матері використала у праці «Леся Українка. Хронологія життя і творчості» й О. Косач-Кривинюк, однак книжка, видана в Нью-Йорку 1970 р., змогла вільно потрапити в Україну лише наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. До того часу зацікавлений читач мав задовольнятися хіба ретельно просіяними крізь цензурне сито епістолярними текстами Олени Пчілки, кілька десятків яких було надруковано до 100-річного ювілею її доньки-письменниці у збірці «Документи і матеріали», та поодинокими публікаціями в періодиці. Її листування настільки боялися, що навіть сумнозвісні «три крапки у квадратних дужках» не могли просунути вперед справу його видання.

За роки незалежності українська літературознавча наука досягла значних успіхів. Вдалося зруйнувати постулати радянського періоду і щодо листування мистців. У минулому залишилася тенденція друкувати тільки ті кореспонденції чи уривки з них, які б ілюстрували стереотипні положення щодо життєпису, світогляду, мистець-

кої спадщини адресанта. Ба більше, з'явилася нагальна потреба в публікаціях, підготовлених до друку згідно зі сучасними вимогами до текстології (передовсім має бути збережено цілісність листів, а також індивідуальні особливості манери письма та мови адресанта). Своєрідною відповіддю на запит суспільства стало тритомне зібрання листів Л. Косач-Квітки, що вийшло у 2016–2018 рр. у київському видавництві «Комора» (Леся Українка, 2016, 2017, 2018). У передмові зазначено: «Леся Українка – геніальна поетеса, класик української літератури, унікальна постать у нашій історії. А проте її епістолярна спадщина, не менш вагома й цікава, ніж тексти, писані для публікації, досі маловідома ширшому загалу й нерідко сприймається як царина для вузького кола професійних дослідників. Мета цього видання – довести хибність такого сприйняття й презентувати блискучий епістолярій Лариси Косач як доступне, цікаве, інформативне й завжди актуальне читання, без якого reading list будь-якої освіченої людини буде неповним» (Леся Українка, 2016, с. 31). Варто зауважити, що видання і справді стало знаковим із багатьох причин. У ньому було подано всі відомі на тоді епістолярні тексти Лесі Українки – без купюр, із максимальним збереженням лексичних, морфологічних і пунктуаційних особливостей автографів.

Інтерес до листування письменниці та численні схвальні відгуки у пресі спонукали до подальшого ґрунтовного дослідження цього важливого напрямку її персональної текстології. Матеріали лягли в основу роботи над повним академічним зібранням творів Лесі Українки у 14 томах (Леся Українка, 2021). Ювілейне видання, присвячене 150-річчю від дня народження мисткині, підготував колектив упорядників за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України й Українського інституту книги. А вже за кілька років з ініціативи ВНУ ім. Лесі Українки науковці реалізували ще один важливий для українців проєкт – перше багатотомне видання творів Олени Пчілки.

На той час з'явилася чимало праць про О. Драгоманову-Косач як про письменницю, науковицю, публіцистку, мемуаристку, редакторку тощо. Серед джерел автори називали і її листи, однак донині вони мали змогу цитувати лише невелику кількість текстів, опублікованих раніше. Саме тому видання епістолярію Олени Пчілки – творчої, інтелектуальної, освіченої жінки, що, перебуваючи в епіцентрі доленосних для України подій, коментувала їх, характеризувала основні постаті, аналізувала власні твори і подавала факти з життя родини, – було одним із найнеобхідніших для дослідників літератури та культури, істориків і мовознавців. Підготовка до роботи над проєктом, який присвячено 175-річчю від дня народження Олени Пчілки, розпочалася напередодні повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Попри всі труднощі та перешкоди, зібрання було підготовлено до друку, хоч і з незначним запізненням. Цьогоріч уже маємо змогу читати твори Олени Пчілки у 12 томах, 2 з яких – її епістолярій (Олена Пчілка, 2025).

Збережені листи охоплюють великий життєвий простір відомої діячки – 64 роки. Весь цей час О. Драгоманова-Косач була активною учасницею літературно-мистецького і громадського життя та невтомно трудилася на ниві української фольклористики й письменства. За десятки років написано й отримано тисячі листів. На жаль, за неповних 100 років від дня смерті адресантки більшість із них втрачено. Колесо історії безжалюно (і не завжди випадково!) нищило їх, позбавивши нас можливості відстежити всі епістолярні ниточки, які врзнібіч тяглися від письменницького дому Олени Пчілки. Ймовірно, якийсь відсоток епістолярію був знищений у час більшовицько-комуністичного режиму, адже серед адресатів письменниці чимало жертв

тоталітарної системи (як у родині, так і серед колег-літераторів). До речі, до окремої групи можна віднести автографи, що в різні роки осіли в центральних архівних установах Росії, – в Інституті російської літератури (Пушкінський дім) Російської АН та Російській державній бібліотеці в Москві. І все-таки, попри суттєві втрати, частина листів Олени Пчілки свого часу знайшла прихисток в Україні й установах дружніх країн зарубіжжя. Сьогодні основний масив її епістолярію зберігають відділи рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, чимало текстів є і в інших закладах Києва, у Львові, Дніпрі, а також за межами України (Прага, Софія). Загалом, для першого багатотомного зібрання творів Олени Пчілки у 12 томах, підготовка до друку якого тривала майже 2 роки, вдалося виявити понад 450 епістолярних текстів, більшість із яких опубліковано вперше.

Сьогодні, коли нам зі зброею в руках доводиться захищати незалежність України, зростає зацікавлення постатями, які, попри фізичну смерть, завдяки духовній спадщині продовжують стояти пліч-о-пліч зі своїми земляками в боротьбі. Серед них на чільному місці Олена Пчілка та Леся Українка. Їхній багатогранний епістолярій дає можливість краще пізнати адресанток і нарешті оцінити їхнє значення та їхню значимість для українського відродження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Косач-Кривинюк, О. П. (1970). *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. Нью-Йорк.

Коцюбинська, М. Х. (2001). *«Зафіксоване і нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість*. Київ: Дух і літера.

Леся Українка. (2016). *Листи: 1876–1897*. Київ: Комора.

Леся Українка. (2017). *Листи: 1898–1902*. Київ: Комора.

Леся Українка. (2018). *Листи: 1903–1913*. Київ: Комора.

Леся Українка. (2021). *Повне академічне зібрання творів: у 14 т.* Луцьк.

Олена Пчілка. (2025). *Зібрання творів: у 12 т.* Луцьк; Житомир: ТОВ «Наукова Думка».

Савчук, В. А. (2011). *Доля листів Лесі Українки*. Луцьк: ПВД «Твердиня».

REFERENCES

Kosach-Kryvyniuk, O. P. (1970). *Lesia Ukrainka. Khronolohiia zhyttia i tvorchosty*. Niu-Iork (in Ukrainian).

Kotsiubynska, M. Kh. (2001). *«Zafiksovane i netlinne». Rozdumy pro epistoliarnu tvorchist*. Kyiv: Dukh i litera (in Ukrainian).

Lesia Ukrainka. (2016). *Lysty: 1876–1897*. Kyiv: Komora (in Ukrainian).

Lesia Ukrainka. (2017). *Lysty: 1898–1902*. Kyiv: Komora (in Ukrainian).

Lesia Ukrainka. (2018). *Lysty: 1903–1913*. Kyiv: Komora (in Ukrainian).

Lesia Ukrainka. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 t.* Lutsk (in Ukrainian).

Olena Pchilka. (2025). *Zibrannia tvoriv: u 12 t.* Lutsk; Zhytomyr: TOV «Naukova Dumka» (in Ukrainian).

Savchuk, V. A. (2011). *Dolia lystiv Lesi Ukrainky*. Lutsk: PVD «Tverdynia» (in Ukrainian).

*Стаття: надійшла до редакції 23.10.2025
прийнята до друку 31.10.2025*

ЗМІСТ

<i>Євген ЛУНЯК, Ігор КОЧЕРГІН, Іван КРИЛЕНКО. ЛЬВІВ ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ В «МЕМУАРАХ ПРО МАКСИМІЛІАНА-ЕМАНУЕЛЯ, ГЕРЦОГА ВЮРТЕМБЕРЗЬКОГО»</i>	3
<i>Іванна ПАПА. «ТЕКИ ШНАЙДЕРА» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ СЕЛА ПІДГІРЦІ НА ЛЬВІВЩИНІ (1790–1870)</i>	14
<i>Сергій БАБЧУК. ПРОТИПОЖЕЖНА БЕЗПЕКА ЧЕРНІВЦІВ У КІНЦІ VIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ</i>	34
<i>Леонід ЗАШКІЛЬНЯК. УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ У СТОСУНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ГАЛИЧИНИ ТА НАДДНІПРЯНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ</i>	42
<i>Ігор РАЙКІВСЬКИЙ. ЛИСТУВАННЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША ТА ЯКОВА ГОЛОВАЦЬКОГО (КІНЕЦЬ 1850-х РОКІВ – 1867 РІК)</i>	55
<i>Володимир КОМАР, Діана СВЕРДАН. ОЛЬГЕРД БОЧКОВСЬКИЙ ПРО ФОРМУВАННЯ НАЦІЙ У XIX – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX СТОЛІТТЯ</i>	80
<i>Ліана-Марія БЛІХАРСЬКА. ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ І БОРТЬБА ЗА ПОДІЛ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ</i>	89
<i>Богдан САВЧУК. ВИПРОБУВАННЯ ВІЙНОЮ: ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА ФЕДАКА В 1914–1918 РОКАХ</i>	102
<i>Наталія КОЛБ. МОЛИТВА В ОКОПАХ: ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ У ЛАВАХ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ В УМОВАХ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (1914–1918)</i>	121
<i>Богдан ОРИЦЯК. МИХАЙЛО ХРОНОВ'ЯТ: ЗАБУТІ ІМЕНА</i>	134
<i>Ірина ОРЛЕВИЧ. РУСОФІЛИ ГАЛИЧИНИ ТА ПОЛЬСЬКА ВЛАДА МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: МІЖ ПРОТИСТОЯННЯМ І СПІВПРАЦЕЮ</i>	145
<i>Віталій ВИЗДРИК. АГРАРНЕ ПИТАННЯ ЯК ПОЛІТИЧНА ДОМІНАНТА МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ</i>	181
<i>Мар'ян ХОМЯК. «ВИШЕНСЬКА САЛАМАХА»: ПАРАФІЯЛЬНІ СТОСУНКИ В СУДОВІЙ ВИШНІ 1930-х РОКІВ У СВІТЛІ ЛИСТІВ ОТЦЯ ОСИПА ЯХИМОВИЧА ДО ВЛАДИКИ ЙОСАФАТА КОЦИЛОВСЬКОГО</i>	190
<i>Юлія АРТИМИШИН. ПРОПАГАНДИВНИЙ ДИСКУРС ВСТАНОВЛЕННЯ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В 1939–1941 РОКАХ У ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВІ НА СТОРІНКАХ УКРАЇНОМОВНОЇ ПРЕСИ</i>	201

<i>Erik MARUSYCH. THE ARROW CROSS MOVEMENT IN TRANSCARPATIA (1938–1942)</i>	220
<i>Володимир КОВАЛЬЧУК. ПОЛЯКИ ТА ФОЛЬКСДОЙЧИ В НІМЕЦЬКІЙ ПОЛІЦІЇ БЕЗПЕКИ ДИСТРИКТУ «ГАЛИЧИНА» ЯК ЧИННИК ЗАГОСТРЕННЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН</i>	235
<i>Ганна ДИДИК-МЕУШ. ЯК ЗБЕРІГАЛИ МОВНУ Й ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТЬ: RATIO ТА EMOTIO В ЛИСТУВАННІ МОВОЗНАВЦІВ- ЧЛЕНІВ НТШ ЗА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ</i>	243
<i>Pavlo ARTYMYSHYN. AFTER MAIDAN AND THE OCCUPATION OF CRIMEA: UKRAINIAN-BELARUSIAN RELATIONS IN EARLY 2014 IN THE INFORMATION SPACE OF UKRAINE</i>	258
<i>Любомир ХАХУЛА, Рената ДУМНИЧ. ОБРАЗ США В УКРАЇНСЬКОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ У 2024–2025 РОКАХ</i>	281

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Владислав КІОРСАК. [РЕЦ.] ЄВРОПЕЙСЬКА РУСЬ: ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ІСТОРІЇ КРИЗЬ УКРАЇНСЬКИЙ ПОГЛЯД [на кн.:] Raffensperger S. Kyivan Rus in Medieval Europe. Cambridge University Press, 2025. 70 p... 296</i>	
--	--

НАУКОВИЙ СЕМІНАР

<i>Валентина ПРОКІП. ЕПІСТОЛЯРНІ СКАРБИ КОСАЧІВ: ІСТОРІЯ З БАГАТЬМА НЕВІДОМИМИ</i>	306
--	-----

З історії західноукраїнських земель / наук. ред. і упоряд. Ірина Орлевич;
НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2025.
Вип. 21. 316 с.

Літературний редактор
Наталія Галевич

Коректор
Наталія Кічула

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Редактор анотацій англійською мовою
Христина Меренюк

Художньо-технічний редактор
Ірина Дяк

Технічний супровід видання
Юлія Артимішин

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03120

ISSN 0536-079X

Підписано до друку 2.12.2025. Надруковано 20.12.2025. Формат 70x100/16.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman. Обл. друк. арк. 25,6.
Наклад 50 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4
e-mail: i.orlevych@gmail.com, тел.: +38(032)270-70-22